

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXI. kötet 2. szám

Budapest, 1969

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,- Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéről*

I.

1. Minden tudományos kutatás, ha még olyan sajátos is, általános feltevéseken alapul. A kutatás tárgya lehet egyetlen szó eredete, a kutató a probléma megoldásában olyan módszeres eszközöket, fogalmakat és operációkat fog alkalmazni, amelyek számtalan más esetre is vonatkoznak, általánosak. Általános megfontolásokon, a nyelvtudomány egy bizonyos koncepcióján alapul egyáltalán a kutatónak az a meggyőződése, hogy a probléma, amelynek megoldásán fáradozik, tudományos érdekű. Ezeknek az általános feltevéseknek a vizsgálata egy külön diszciplína, az általános nyelvészet tárgyát képezi. Ez azonban nem azt jelenti, hogy aki speciális kutatásokkal foglalkozik, elháríthatja magától a velük való törődés gondját. Ez a kényelmes, de káros nézet ma már, a nyelvtudomány újabb fejlődésének nyomán, hátrálóban van, de még mindig befolyásos; érdemes utánanézni, honnét ered, hogyan jutott hatalomra.

Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány kibontakozása kétségkívül új korszakot nyit, minőségi változást jelent a nyelvek tanulmányozásának történetében. Tanulságos ebben a vonatkozásban meghallgatni egy filozófust, aki a maga oldaláról behatóan foglalkozott a nyelv problémájával és ennek a problémának a szerepével a filozófia történetében. „Alig akad a tudomány egész történetében — mondotta ERNST CASSIRER 1945-ben, röviddel halála előtt — vonzóbb fejezet, mint a nyelvészet „új tudományának” kibontakozása. Fontosságában nyugodtan hasonlíthatjuk Galilei új tudományához, amely a XVII. században teljesen megváltoztatta a fizikai világról alkotott képünket.”

Az új nyelvtudomány, zseniális empirikusok alapítása, történetének első szakaszán, egy félévszázadon át elmerül a részletkutatásban, elborítja a felfedezések gazdagsága, amely a váratlanul feltárt területen elébe tárul. Ebben a felfedező munkában, a gyakorlatban alakul ki kutatási módszere.

SAUSSURE egy kiadatlan feljegyzésében élesen szóvá teszi, hogy az összehasonlító-történeti nyelvészet 50 éven át meg sem kísérelte számot adni magának arról, miben áll legitimitása és létjogosultsága a tudományok együttesében. Ez a bíráló nem alap nélkül való, és mégis igazságtalan: egy tudománynak el kell érnie egy bizonyos szintet ahhoz, hogy magára eszméljen, önmagára reflektáljon.

A hetvenes években ez a gyakorlat, az első félszázad folyamán megállapodott módszer, problematikussá válik: az új nemzedék legjobb képviselői, az „újgrammatikusok” elutasítják, azt hangoztatják, hogy gyökeres átalakí-

* Vitaindító referátumként elhangzott a debreceni nyelvészaktíva 1968. november 11-i ülésén. Az előadást követő széles körű vita teljes anyagát az *Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon* (Kézirat gyanánt) címmel megjelent kiadvány tartalmazza. Ennek ismertetésére a későbbiekben visszatérünk.

tásra, megújításra szorul. A régi módszer bírálatában, egy új kialakításában az újgrammatikusok a nyelv természetének, életének és fejlődésének sajátos felfogására, egy nyelvelméletre hivatkoztak. A viták során kitűnt, hogy ennek a felfogásnak nem elég a fő vonásait megjelölni, részletesen ki kell fejteni, csak így válhat meggyőzővé és bizonyossá, a speciális kutatások módszerének, egy helyes módszertannak szilárd alapjává.

A feladat megoldását H. PAUL kísérte meg a *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. munkájában (1. kiadás 1880).

Az újgrammatikus irányzatot elsősorban a nyelvtörténet sajátos felfogása jellemzi. Eszerint a nyelvek történeti fejlődése bizonyos tipikus folyamatokból tevődik össze, ilyen folyamatok („mechanikus” hangváltozások, analogiás újítások stb.) kategóriáiban írható le. PAUL ezeket a folyamatokat egy bizonyos lélektan (a herbarti) alapján megfelelő pszichikai folyamatokra vezeti vissza, ezekben találja a valóságukat; szerinte ugyanis a nyelvi változás valódi hordozói a beszélő implicit nyelvtudását képviselő „pszichikai organizmusok” („a nyelvre vonatkozó képzetcsoportok organizmusai”), a változás elsődlegesen bennük megy végbe, és így magyarázatért is elsősorban a pszichológiához kell fordulnunk.

PAUL tisztában volt az elmélet jelentőségével. „Önámítás azt vélni — írja egy helyen — hogy megállapíthatunk egy történeti tényt, akár csak a leg-egyszerűbbet is, spekuláció [általános feltevések és következtetés] segítségével.” A „nyelvtörténet elveinek tudományát” úgy tekintette, mint a speciális kutatás legmagasabb, végső célját és egyben nélkülözhetetlen vezérfonalát. A könyv megérdemelt, tartós sikert ért el, több nemzedéken át nagy tiszteletben állt; de nem tudta megrendíteni a történeti nyelvészek átlagának elméleti érdektelenségét, fellendíteni az elméleti munkát a történeti nyelvtudományban. Az okot, részben, magában PAUL művében kell keresnünk: a lélektani megalapozás valójában utólag, kívülről csatlakozik az újgrammatikus módszerhez, nincs közöttük belső kapcsolat.

Az újgrammatikus irányzat olyan hivatott képviselői, mint BRUGMAN és DELBRÜCK, jelentették ki, hogy irányzatuk nem szakítás a múlttal, hanem annak folytatása, módszerük az előző félszázad folyamán spontánul kialakult gyakorlat következetes továbbfejlesztése. Az idők folyamán megmutatkozott másrészt, hogy az újgrammatikus módszer és a pauli „Prinzipienwissenschaft” nem szolidárisak: mikor WUNDT kísérletet tett a nyelv jelenségét a maga lélektana alapján megvilágítani, DELBRÜCK gondos vizsgálat eredményeként arra a megállapításra jutott, hogy a gyakorló nyelvészt nem érinti a két pszichológia különbsége, békességben megél ő mind a kettővel, s az újgrammatikus módszert energikusan védelmezte és eredményesen alkalmazta új területeken az a BLOOMFIELD, aki mindkét pszichológiát elutasította és azt vallotta, hogy a tudomány mechanikus és materialista.

Ilyen körülmények között az újgrammatikus iskola hatókörében, az alapítók vitathatatlan elméleti erőfeszítései ellenére, mélyen gyökeret vert, kimondva vagy kimondatlan, az a nézet, hogy a gyakorlat a „helyes” módszer birtokában nem szorul elméletre, megáll a maga lábán.

Talán nem felesleges itt megjegyezni, hogy az újgrammatikus módszer valóban tartósan eredményesnek, időállónak bizonyult, de ma jól látni a korlátait is: ez a módszer gyakorlatilag tagadja, hogy egy nyelv mint egységes, szerves egész fejlődik, a nyelv történetét többé-kevésbé összefüggéstelen folyamatok halmazára oldja fel.

SAUSSURE-rel megfordul az elmélet és módszer viszonya.

Az újgrammatikusok a hagyományos nyelvtant nem tekintették tudománynak; szemére vetették, hogy összefüggéstelen részletek pusztá regisztrálására szorítkozik, nem értelmezi, nem teszi érthetővé a maga tárgyát, a vizsgált nyelv szerkezetét. A fogyatékoság eredetét a grammatika hagyományos tárgyában keresték: szerintük egy nyelvállapot, amíg önmagában tekintjük, valóban az, aminek ez a grammatika feltünteteti, részletek összefüggéstelen halmaza, amelynek értelmét csak rajta kívül, történeti előzményeiben találjuk meg; hogy megértsük, ezekből kell levezetnünk, ezek eredményeként szemlélünk. Ezért az újgrammatikusok nyelvészete a hagyományos grammatikát alapjában véve elfogadta mint nyelvállapotok leírásának rendszerét, nyugodt lélekkel támaszkodott rá, alkalmazta fogalmait és elemző eljárásait; így bírálata volt ennek a grammatikának és egyben, korlátai között, igazolása is.

Ebben a helyzetben a hagyományos grammatika kritikája természetesen összekapcsolódott a XIX. század folyamán kialakult hisztorizmusával.

Ezt a kettős feladatot döntően SAUSSURE oldotta meg. Tanításának, amint ismeretes, szíve az a feltevés (az ő szemében bizonyosság), hogy egy nyelv a maga fejlődésének bármely pontján rendszer, vagyis olyan egész, amelynek elemei nincsenek eleve, önmagukban, a rendszer összefüggésén kívül meghatározva, hanem ellenkezőleg abban, az által, egymásra vonatkoztatva nyernek meghatározást. Ha azonban így áll a dolog, nem tartható fenn az az állítás, hogy egy nyelvállapot elemeinek csak kívülé, a nyelv előző történetében találjuk meg az összefüggését: a nyelvállapotnak mint rendszernek megvan a maga belső, valódi, érvényes összefüggése, és a nyelvtudomány lényeges feladata, ezt a rejtett összefüggést esetenként feltárni. SAUSSURE tehát olyan nyelvészetet követel, amely bizonyos értelemben visszatér a grammatika hagyományos eszméjéhez, de ezt az eszmét, azáltal, hogy a nyelv rendszeres fel fogását veszi alapul, magasabb szinten, mint tudományt valósítja meg.

De vajon hogyan, milyen módszerrel teljesíthető ez a követelés? Az újgrammatikusok egy hagyományra támaszkodnak, annak gyakorlatát fejlesztik tovább; SAUSSURE forradalmá, a nyelv természetéről alkotott koncepciója a hagyományos grammatika radikális megújításának igényét implicálja, foglalja magában. A saussurei nyelvelmélet nem utólag csatlakozik egy tőle függetlenül kialakult módszerhez, hogy azt igazolja, megalapozza (azaz kimutassa az alapját), hanem megelőzi és meghatározza a neki megfelelő módszert, egyes nyelvi rendszerek feltárásának és leírásának módszerét. A módszer természetesen nem vezethető le egyszerűen a nyelv természetére vonatkozó általános feltevésekből, de csak hozzá képest, reá vonatkoztatva, reá való tekintettel dolgozható ki és alkalmazható.

Ezt a viszonyt találjuk elmélet és módszer között CHOMSKY transzformációs grammatikájának esetében is.

CHOMSKY, PAUL és SAUSSURE nyomán, azon a nézeten van, hogy a beszédtevékenység alapja a beszélő implicit nyelvismerete és hogy a nyelvleírás feladata ennek az ismeretnek, a beszélő „kompetenciájának” adekvát reprodukciója. A következő lépés a kompetencia tartalmának meghatározása. Ebben a vonatkozásban CHOMSKY számára döntő az a tény, hogy a beszélő „szabadon” használja a maga nyelvét, ezen a nyelven korlátlanul képes új, soha nem volt mondatokat alkotni és ilyeneket hallva megérteni, azaz látszólag egy bizonyos „kreativitás”, teremtő erő birtokában van. CHOMSKY nagyszabásúan merész gondolata mármost abban áll, hogy ez a kreativitás valójá-

ban nem a beszélő, hanem a nyelv; egy nyelv teljességgel meghatározza, magában foglalja az ezen a nyelven lehetséges „grammatikális” mondatok összességét. (Mellesleg CHOMSKY — ha jól látom — nem vitatja a beszélő kreativitását, csak megmutatja, hol kell azt valójában keresnünk: a normától való tudatos, jelentős eltérésben, amely feltételezi a normát, reá vonatkozik.)

Világos, hogy ez a nyelvelmélet ismét meghatároz egy bizonyos módszert, nevezetesen olyan módszert követel, amely képes egy adott nyelv kreativitását reprodukálni, kimutatni, hogy az adott nyelv (egy humboldti kifejezéssel) hogyan tud véges eszközöket végtelen használatra alkalmazni.

Az újgrammatikus módszer kész, zárt, merev apparátus, amelynek alkalmazása nem követel elméleti meggondolásokat. A jelenkori nyelvészet élő, alakuló, fejlődő módszereit a specialista csak a bennük implikált, általuk feltételezett elmélet ismeretében, arra való tekintettel, tehát egy bizonyos alkotó önállósággal használhatja fel.

2. Hogy megállapítsuk, hol állunk és merre kell tartanunk, elvben át kellene tekintenünk az általános nyelvtudomány jelenlegi állását. Erre most és itt nincs mód. Csak egy pontra szeretnék kitérni, amelyet különösen fontosnak tartok, ez a N. CHOMSKY által kezdeményezett átalakulás jelentőségének helyes megítélése.

A transzformációs grammatika elmélete nemcsak a nyelv leírását érinti, új perspektívákat nyit a nyelvtudomány más területein is.

2.1. Tudományunknak kétségkívül egyik lényeges problémája nyelv-állapot és nyelvtörténet, struktúra és folyamat viszonya.

Amint ismeretes, a múlt század nyelvészeti hisztorizmusa azt hirdette, hogy egy nyelvállapot csak előzményeiből érthető, a folyamatból, amelyből előállt, amelynek mozzanata, és hogy éppen ezért, a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti.

SAUSSURE, a jelenkori nyelvészet úttörője, kereken elvetette ezt a nézetet.

Szerinte a nyelvészet sajátossága egyebek között — vagy talán mindegyiknél — abban áll, hogy a tárgyak, amelyeknek összefüggéseit vizsgálja, nincsenek eleve adva, a szemlélő nézőpontja határozza, „teremti” meg őket, helyesen vagy helytelenül. A nyelv valósága azonban nem egy, hanem két nézőpontot jelöl ki számunkra: a nyelvet szemlélhetjük akár mint állapotot, egy időben, „egyidejűleg” („szinkronikusan”), akár pedig mozgásában, „az időn keresztül” („diakronikusan”); az első esetben egy zárt rendszer áll előttünk, amelynek tagjai kölcsönösen meghatározzák egymást, a másokban egyes, elszigetelt, véletlen változások, „események”, amelyek szakadatlanul módosítják a nyelv rendszerét, de maguk nem alkotnak rendszert. Mindkét nézőpont helyes, szükséges, de kölcsönösen kizárják egymást abban az értelemben, hogy ha megváltoztatjuk a nézőpontot, eltűnnek a szemünk elől azok a tárgyak, amelyeket az előző nézőpontról láthattunk, a szinkronikus és a diakronikus, a rendszeres és a történeti összefüggések nem vizsgálhatók egyidejűleg.

SAUSSURE nem vitatja, hogy egy nyelv valamely állapota tényszerűen az előzőből áll elő, de a kettő összefüggése szerinte külsőséges. A történeti („diakronikus”) esemény, amely a rendszert egy ponton kívülről módosítja és ezzel rongálja, indítéka csupán, nem oka egy újabb viszonynak a rendszerben, ez a viszony valójában a „szellem”, a társadalmi tudat műve, amely a

véletlenül keletkezett, elszigetelt, önmagában értelmetlen módosulást értelmezi, a rendszer más tagjaira vonatkoztatja, s ezzel jelentést ad neki. A történeti esemény tehát feltétele a rendszeres ténynek, ez nem léteznék nélküle, de a kettő gyökeresen különbözik, az állapot tartalmilag nem a történet műve. SAUSSURE így arra az eredményre jut, hogy a történet legfeljebb közvetve segíthet az állapot megértésében; ahhoz, hogy helyes képet alkossunk egy nyelvállapotról, inkább erőszakkal meg kell szabadulnunk a történeti nézőponttól, amely „más szög alatt” láttatja a nyelvi jelenségeket.

A CHOMSKY-féle elmélet, a generatív transzformációs grammatika elméletének alapján folytatott kutatások új világot vetnek a struktúra és történelem viszonyának régi kérdésére.

CHOMSKY grammatikája a beszélő kompetenciáját egy szabályrendszerben ábrázolja úgy, hogy ezek a szabályok, legalábbis részben, „rendezettek”, meg van szabva alkalmazásuk sorrendje. Csakhogy amikor egyidejű mozzanatoknak egy komplexumát, egy „állapotot” ilyen szabályokban írunk le, az állapotot mint egyes lépések egymásutánját, folyamatként ábrázoljuk. Ebben a formában az állapot összehasonlítható a történeti folyamattal, amely létrehozta, s feltehető a kérdés, hogyan viszonylik az állapotot ábrázoló szabályok sora a megfelelő történeti fejlődés egymást követő lépéseire.

Különféle nyelveken végzett vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a két sor gyakran messzemenően megegyezik. Hogy csak egy példát említsek: SOL SAPORTA néhány évvel ezelőtt kimutatta, hogy a spanyol dialektológiában az állapot optimális ábrázolása rendezett szabályok segítségével számos esetben a történeti fejlődést reflektálja; fejtegetései végén a tudós emlékeztet JAKOBSON megjegyzésére, amely szerint egy változás kezdetben szinkronikus tény és hozzáteszi, hogy ez megfordítva is áll: szinkronikus tények gyakran történeti változásokat rekapitulálnak.

Kiderül tehát, hogy a hisztorizmus alap gondolata, meggyőződése, hogy a történelem megvilágítja, érthetővé teszi a belőle létrejött struktúrát, nem alaptalan. Így jobban megértjük a történeti magyarázat vonzóerejét is: amennyiben a struktúra a történelem összefoglalása, a történelem viszont a struktúra kifejtése, explikációja, a genetikus magyarázat párhuzamos a belső levezetéssel. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy visszatérhetünk a régi nézethez, amely a struktúrát alapjában véve a történelem lecsapódásának tekintette; új feladat előtt állunk: tisztázni történelem és struktúra, más szóval a történeti és a logikai korrelációját.

2.2. A generatív transzformációs grammatika kialakulása mélyrehatóan módosítja egy másik probléma adottságait is, ez a nyelv és a gondolkodás viszonyának problémája. Ezzel kapcsolatban csak egy részletet érintenék, a nyelvi struktúrák felfogásának átváltozását.

A hagyományos, ókori eredetű nézet szerint egy mondat úgy jön létre, hogy alkalmas elemeket (szavakat) meghatározott, a kérdéses nyelvben szabályozott módon összeállítunk úgy, hogy rendet alkotnak, elrendezünk (ezt a gondolatot fejezi ki a görög *syntaxis*); az elrendezés módja a mondat struktúrája. Az ilyen struktúra egy formulával ábrázolható, amelyben a megfelelő konkrét mondatok elemeinek kategóriasimbólumok felelnek meg. Egy generatív grammatikában, ezzel szemben, egy mondat levezetés (deriváció) eredménye, egymást követő lépések során alakul ki úgy, hogy ezek mindegyike egy szabály alkalmazása; a grammatika a mondattal együtt létrehozza annak

strukturális leírását is, ami nem egyéb, mint a mondat derivációs története, ez képviseli itt a mondat struktúráját.

Nem kevésbé jelentős a mondat kettős struktúrájának felismerése.

Mintogy ismerős nyelven egy jól alkotott mondatot könnyen megértünk, eleve valószínűnek, ha nem bizonyosnak látszik, hogy a mondat tartalmazza mindazt, ami az értelmezéséhez szükséges, hogy, nevezetesen, a mondat struktúrája kifejezi hiánytalanul a szemantikailag releváns grammatikai viszonyokat. A tapasztalat azonban a legkülönbözőbb nyelvekben lépten-nyomon megcáfolja ezt a feltevést, olyan szerkezetekkel szolgál, amelyek szabályosan közömbösek bizonyos nyelvtani relációk különbsége iránt (vö. *a vonat beérkezése: a tudomány megbecsülése*; a jelző az első esetben alanya, a másodikban tárgya a jelzett szó által képviselt igének). Ennek a tapasztalatnak, de még más megfontolásoknak is alapján a transzformációs grammatika a konkrét, tényleges mondat struktúráját másodlagosnak, „felszíni struktúrának” tekinti, egy absztrakt „mély struktúrából” vezeti le, amely egyértelműen kifejezi a mondat tartalmát, meghatározza szemantikai értelmezését.

Világos, hogy ha nyelvi és logikai, ill. pszichológiai struktúrák viszonyát vizsgáljuk, tekintetbe kell vennünk a nyelvi struktúrának ezt az új, mélyebb fogalmát.

2.3. Megemlítem végül, hogy CHOMSKY-nak a nyelv elsajátítására vonatkozó elmélete jelentősen módosítja nyelv és társadalom viszonyának problémáját, de erre már nem térhetek ki.

Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy a nyelveírás CHOMSKY-féle elmélete teljes nyelvelmélet, csupán felhívni a figyelmet arra, hogy ez az elmélet messze kihat a grammatikán túl a nyelvtudomány más területeire.

II.

1. Hogy megértsük általános nyelvészetünk állapotát és helyzetét vissza kell tekintenünk az előző évtizedekre.

1.1. A két világháború közti évek a nyelvészetben a strukturalizmus kibontakozásának éveit (1925: E. SAPIR, „Sound patterns in language”; 1926: L. BLOOMFIELD, „A set of postulates for the science of language”; 1928: JAKOBSON – TRUBETZKOJ – KARCEVSKI, „Proposition au Premier Congrès International des Linguistes”; L. HJEMLESEV, *Principes de grammaire générale*). Ma a nyelvészetben túl vagyunk a strukturalizmuson, a transzformációs generatív grammatika szintjéről világosan látjuk korlátait és tévedéseit; de nem vitás, hogy az irányzatoknak ez a komplexuma korszakos haladást jelent a nyelvtudomány történetében („Strukturalizmus” néven az ismert három irányzatot fogalom össze; a CHOMSKY-féle grammatika ebben az értelemben szemben áll a strukturalizmussal).

A történeti nyelvészet, ahogy a XIX. század folyamán kialakult, azzal az igénnyel lépett fel, hogy ő a nyelvtudomány teljessége; ezt az igényét egy időre el is fogadtatta, de valójában, fényes és maradandó eredményei ellenére, nem igazolta. A nyelvet úgy, ahogy az fejlődésének egy pontján élénk tárul, egy nyelv történetileg adott alakját, állapotnak fogta fel, mint ilyet szembeállította a fejlődéssel, a fejlődést az állapot elé, azon kívül helyezte, az állapot tudományos megismerését előzményei feltárásában látta. Ezzel a nyelvtudomány problematikájának lényeges részét kizárta vizsgálódásai köréből, gya-

korlatilag lemondott arról, hogy a nyelvet mint funkcionáló rendszert elemezze és megértse. A strukturalizmus megújította a nyelv grammatikai szerkezetének vizsgálatát; lehetővé tette a nyelv működésének az eddiginél sokkalta mélyrehatóbb és sokrétűbb megismerését; végül, előkészítette a nyelvészet részéről matematikai szellemű módszerek felhasználását a nyelv tanulmányozásában, a nyelvtudomány alkalmazását technikai feladatok megoldásában, nyelvtudomány és gyakorlat eddig nem sejtett kapcsolatát.

A strukturalizmusnak nálunk is támadt lelkes, önálló, nemzetközileg ismert és becsült képviselője, LAZICZIUS GYULA (1896—1957) harcos személyében. LAZICZIUS nagy műveltségű, széles látókörű tudós volt; érdemes kiemelni, hogy jól ismerte és méltányolta az orosz nyelvű szakirodalmat is. 1938-ban az újonnan létesült Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék vezetője lesz, először mint rendkívüli, azután mint rendes tanár.

LAZICZIUS alig 15 év munkájával maradandóan beírta a maga nevét a nyelvtudomány történetébe, de nem tudta elérni, hogy a hazai nyelvtudomány befogadjon a strukturalizmust. Ez részben LAZICZIUS személyén múlt: ez a kiváló tudós szenvedélyes és kíméletlen polemikus volt s ezzel számos kitarató ellenséget szerzett magának. De igazában tárgyi okok játszották a fő szerepet. A strukturalizmus alapjaiban támadta meg a hagyományos irányzatot, elvetette annak sarkalatos tételét, amely szerint a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti, a „szinkronikus nyelvészet” legitimitását, sőt elsőbbségét hirdette; egyáltalán kivételes erőfeszítést kívánt a régi iskolában nevelkedett nyelvésztől, azt, hogy tanulja meg a nyelvet új szempontból, új szemmel látni. Így érthető, hogy nyelvtudósaink általában (akadtak kivételek is) tudomásul vették az új irányzat feltűnését, egyes eredményeit, amelyek a régi keretbe is beilleszkedtek, elsajátították, értékesítették, de alapjában véve nem változtattak nézeteiken. A strukturalizmus valójában nem hatolt be a hazai nyelvtudományba.

Ez azonban súlyos következményekkel járt. Ami eddig a teljes nyelvtudomány volt, az új irányzat kibontakozásával a nyelvtudomány egyik részévé, körülhatárolt tartományává szorult össze és a fejlődés, az elméleti és módszertani fejlődés a másik területen lendült fel. És ez még nem a teljes igazság. A strukturalizmus nem szorítkozott a szinkron nyelvészet megújítására; elegendő itt emlékeztetnem arra, hogy JAKOBSONNAK és két társának 1928-as manifestuma radikális és találó kritikáját tartalmazza az újgrammatikusok módszerének és annak a nyelvtörténeti felfogásnak, amelyet az implikál.

Nyelvészetünk így eredményes speciális kutatásai és bizonyos vonatkozásokban vitathatlan haladása ellenére lassanként elmaradt a nyelvtudomány általános nemzetközi fejlődésétől, mindinkább elszakadt tőle. A háború, amennyiben fél évtizedre teljesen megszakította a kapcsolatokat az ellenségessé vált országokkal, megerősítette ezt az irányzatot.

A modern nyelvészet ügyét súlyos veszteség érte LAZICZIUS GYULA nyugdíjazásával 1949-ben. Helye betöltetlen maradt, távozásával tíz évre megszűnt az általános nyelvtudomány oktatása a budapesti egyetemen.

Figyelemre méltó, hogy az általános nyelvészetnek strukturalista volt az első tanára a budapesti egyetemen. Ez nem véletlen: jelentős tény, hogy a nyelvtudományban a húszas évek óta a teoretikusok általában, mondhatni rendszerint, rendszeren az új irányzat hívei voltak. Így az általános nyelvészet haladása a hazai tudományban összekapcsolódott a strukturalizmus befogadásával.

A felszabadulás utáni években kialakult nálunk fiatal és „fiatalabb” nyelvészeknek egy csoportja, amely arra törekedett, hogy érvényt szerezzen a marxizmusnak a nyelvtudományban; magam is tagja voltam ennek a csoportnak. Felmerült a kérdés: miért nem léptünk fel kezdettől fogva annak érdekében, hogy nyelvészetünk tudomásul vegye, elsajátítsa mindazt a haladást, amelyet a nyelvtudomány új irányai képviselnek?

A válasz röviden az, hogy ehhez sem a nyelvészet, sem a marxizmus téren nem rendelkezünk elegendő ismerettel.

Magunk is elsősorban a hazai nyelvészet neveltjei voltunk, s a háború évei nem segítettek abban, hogy kiegészítsük képzettségünk fogyatékoságait.

Másrészt ismeretes, hogy a személyi kultusz viszonyai közt félreértések és durva tévedések hosszabb-rövidebb ideig mint marxista igazságok szerepelhettek. Így hajlandók voltunk hitelt adni annak a valójában marrista nézetnek, amely szerint a marxizmus érvényesítése a nyelvészetben egy új nyelvészet felépítését jelenti a régivel, „polgárrival” szemben. Félreértettük a filozófia és az egyes tudományok viszonyát is, azt képzeltük, hogy egy nyelvészeti irányt megítélünk és adott esetben elítélhetünk, elvethetünk, ha kimutattuk, hogy az a filozófia, amelyre utal, idealista és metafizikus. (Természetesen cseppet sem közömbös milyen filozófiára támaszkodik, tudatosan vagy öntudatlan, többé vagy kevésbé következetesen a nyelvtudomány valamely irányzata; de akárhogy is, eredményeit nem egyszerűen ebből a filozófiából vezeti le, ezeknek értékét csak érdemi, nyelvészeti vizsgálat döntheti el, tévedéseit csak ilyen érvek cáfolhatják meggyőzően. Mint marxista bizonyosra vehetem, hogy a nyelvészeti strukturalizmus tévedésben van, amikor az állapotot elválasztja a mozgástól, sőt ennek elébe helyezi, hogy minden állapot csak múló konfiguráció a mozgás folyamatában; érvelésem, ha ezt a tévedést nem tudom mint nyelvészeti tévedést kimutatni, nem lesz meggyőző és termékeny.)

Ilyen módon nem értettük meg, hogy ha valóban érvényesíteni akarjuk a marxizmust a nyelvészetben, egyik legfontosabb teendő elsajátítani alkotóan és kritikusan azt, amit ez a tudomány vitathatatlan történeti és társadalmi korlátai közt elért, és, ha más megfontolásokból is, csatlakoztunk „konzervatív” kollégáinkhoz tudományunk újabb irányzatának elutasításában.

Sztálin ismeretes nyelvészeti írásai elhárították ugyan az útból, kivégezték a marxizmust, amely elvetette az előző nyelvtudomány biztosított eredményeit, és a nyelv egy „új elméletét” állította volna a helyükbe, valójában felszínes, erőszakos, részben valósággal esztelen állításoknak a szövevényét. De a sztálini írások nem mutattak utat a jövőbe, inkább megszilárdították — nálunk is — a hagyományos nyelvészet féltékeny uralmát. Sztálin közbelépése, mondotta néhány évvel ezelőtt V. V. VINOGRADOV, kiszabadította ugyan a szovjet nyelvészetet a marxizmus bilicseiből, de új bilicsekbe verte, új dogmákkal állította el a fejlődés útját. Ezt a megállapítást enyhébb formában a magyar nyelvészetre is vonatkoztathatjuk.

1.2. Az elmondottak alapján érthető, hogy csak az 50-es évek végén „török meg a jég”, bontakoznak ki szélesen az erőfeszítések annak érdekében, hogy behozva elmaradásunkat, az általános nyelvészeti kutatásokat hazánkban is a kor szintjére emeljük.

1959-ben megkezdte tevékenységét az újjáéledt Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. A következő években a tanszék kiépül, újabb munkatár-

sakkal erősödik, kiszélesül oktató munkájának hatóköre; 1964-ben létrejön az általános és alkalmazott nyelvészeti szak, ennek keretében a hallgatók egy-egy csekély számú, válogatott csoportjának igyekeznünk a nyelvészet mai állásának megfelelő elméleti és gyakorlati képzést adni.

Ugyanebben az 1959-es évben megalakul a Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és Fonetikai Szakosztálya. Az évek folyamán megmutatkozott, hogy a szakosztály létesítése valódi igénynek felelt meg; rendszeresen, többnyire népes hallgatóság előtt tartott felolvasó ülései kétségkívül értékes tájékoztató és ösztönző funkciót teljesítettek.

Az MTA Nyelvtudományi Intézete 1959-től fogva éveken át továbbképző tanfolyamokkal igyekezett elősegíteni, hogy munkatársai alaposabb ismereteket szerezzenek az általános nyelvészet terén, áttekintsék tudományuk eszmei fejlődését az elmúlt 100–150 év folyamán és eligazodjanak a nyelvtudomány modern irányai között. 1962-ben Általános és strukturális csoport létesül az Intézet keretében; ez a csoport 1966 elején Strukturális Nyelvészeti Osztályá alakult át.

1963-ban megindul az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* sorozata; azóta további négy kötet jelent meg, a hatodik sajtó alatt van és már készül a hetedik. A köteteknek van egy bizonyos tematikai egysége, a dolgozatok kötetenként más-más problematika köréből veszik tárgyukat. A kötetek (a harmadiktól fogva) ismertetésekkel is segítik a szélesebb, teljesebb tájékozódást az általános nyelvészet területén. A sorozat sikere megmutatta, hogy általános nyelvészetünk, ha kellő ösztönzést kap, milyen gazdag és változatos produkcióra képes; másrészt azt is, hogy viszonylag milyen élénk az érdeklődés a nyelvtudomány elméleti kérdései iránt.

Általános nyelvészetünk fejlődésében említeni érdemes szerepet játszott az 1961 márciusában rendezett vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. A vita megmozgatta egész nyelvész-társadalmunkat, két napján több mint negyvenen szóltak a tárgyhöz. A vita, úgy gondolom, jó szolgálatot tett nyelvtudományunknak. „A nyíltság és az őszinteség a véleménynyilvánításban — írta akkoriban egy ismertetés —, a nyelvtudomány általános kérdéseiben való egyre biztonságosabb tájékozódás, a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésével való együtthaladás határozott igénye ezen a vitán eddig nem tapasztalt mértékben jutott kifejezésre.” Természetesen a strukturalizmus problémája ma másképp vetődik fel, új vitát igényel.

Hasonló vitára azóta nem került sor, ami sajnálatos; bizonyára előbbre lennének valamivel, ha jól kiválasztott kérdéseket okosan megvitátunk. Sor került azonban több ízben szűkebb tanácskozásokra, amelyek a nyelvészet valamely általános kérdését tárgyalták; ilyen volt legutoljára a tipológiai konferencia Szegeden.

2. Áttérek ezután a hazai általános nyelvészet állapotának vázolására; nem felmérés ez, csak adalék egy felméréshez.

2.1. Általános nyelvészetünk, úgy látom, egy kb. 30 főből álló személyi kerettel rendelkezik. Ennek magva (a szóval nem értékelni kívánok) egy 10–12 főből álló csoport, olyan kutatók, akik kizárólag vagy főként a nyelvtudomány általános kérdéseivel foglalkoznak. Ezek a tudósok a nemzetközi kutatás ismeretében, azzal összhangban dolgoznak, munkásságuk beilleszkedik abba, aminek közvetlen bizonyosságát szolgáltatják idegen nyelven külföldi kiadónál megjelent műveik. Megjegyzendő másrészt, hogy a csoport tagjai csekély

kívétellel olyan időben végezték tanulmányaikat, amikor egyetemeken úgyszólván teljességgel szünetelt az általános nyelvészet tanítása, így a maguk erejéből kellett egyénileg utat találniok ehhez a tudományhoz. Ez elsősorban dicséretükre szolgál, de azzal a következménnyel is jár, hogy nincs közöttük eleve adva alapismeretek, elvek és célok kívánatos egysége.

A csoport tagjai, egyetlen kivétellel, Budapesten vannak állásban.

A másik, számosabb csoport olyan tudósokból áll, akik főleg a nyelvtudomány valamely speciális ágával foglalkoznak, de az általános nyelvészet terén is tevékenyek. Ez a csoport nem valami függeléke az elsőnek: tagjai részben olyan hagyományokat folytatnak, olyan irányokat képviselnek, amelyeknek hiánya elszegényítené az elméleti kutatást, veszedelmesen egyoldalúvá tenné, kitűnő tudósok tartoznak ide, akiknek gazdag tapasztalata, széles látóköre, biztos ítélete nélkülözhetetlen szolgálatot tesz.

2.2. A kutatások tematikáját csak néhány megjegyzéssel érinteném. (Hangsúlyozom, hogy említéssel vagy hallgatással nincs szándékomban értékelni.)

Az ötvenes évek derekán a strukturalizmus győzelme, legalábbis a maga sajátos területén, a nyelv „szinkrón” vizsgálatában, befejezettnek tűnt fel; ma, amikor egyéb tudományok felfedezik ezt az irányzatot, a nyelvészetben egyre világosabban előtűnnek lényeges korlátai. A nyelvészeti strukturalizmus pozitív kritikája, tényleges meghaladása, amint ismeretes, főként NOAM CHOMSKY nevéhez fűződik.

Azok a kutatók, akik nálunk figyelemmel kísérték az általános nyelvészet nemzetközi haladását, hamarosan felismerték CHOMSKY koncepciójának forradalmi jelentőségét és munkájukban, amennyiben az egy nyelv leírására és a nyelvelírás elméletére vonatkozik, csekély kivétellel évek óta ezt a koncepciót veszik alapul.

A Nyelvtudományi Intézet tervmunkái között szerepel a magyar nyelv generatív grammatikájának elkészítése. Igényes téma, amely szűkebb feladatok egész sorának megoldását tételezi fel. Az Intézet négy dolgozója vesz részt ebben a munkában (KÁROLY S., DEZSŐ L., H. MOLNÁR I. és SZÉPE Gy.). Régebben aligha gondoltunk volna arra, hogy egy nyelv leírását az elméleti munkák között említsük. De CHOMSKY felfogásában egy nyelv grammatikája egy pontosan meghatározott értelemben elmélet, az illető nyelv elmélete; másrészt egy ilyen elmélet felállítása lehetetlen a megfelelő általános elmélet, a grammatika elméletének továbbfejlesztése nélkül.

Ez alkalommal megjegyzem, hogy véleményem szerint az Intézet mostohán bánt az általános nyelvészettel. Erre van mentsége: a nagy kollektív munkák nemcsak eszközeit vették igénybe, szemléletét is meghatározták. De talán jobb lett volna, ha felismeri és kimondja, hogy az általános nyelvészet ügyével nem tud annak fontosságához képest foglalkozni.

Ide tartozik megemlíteni, hogy az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* legközelebbi kötete a generatív grammatika körébe vágó értekezések gyűjteményét hozza.

Az ügy fontosságára való tekintettel érdemes volna megvizsgálni a grammatika elméletére és az egyes nyelvek generatív grammatikájának felállítására vonatkozó kutatások összehangolásának kérdését; nekem úgy tűnik, hogy ha az összehangolást sikerül akár csak részben megvalósítanunk, gyorsabban és jobban haladhatunk, többet érhetünk el ezen a területen.

Figyelemre méltó ZSILKA JÁNOS eredeti, magában álló erőfeszítése a nyelv struktúrájának mint tartalmilag meghatározott rendszernek feltárására. Illő, számukra is hasznos volna, hogy a generatív grammatika képviselői beható elemzés alapján állást foglaljanak ZSILKA JÁNOS eredményeivel és törekvéseivel kapcsolatban.

A hazai általános nyelvészeti kutatásokról szólva nem hagyhatjuk említés nélkül FÓNAGY IVÁN munkásságát. Az ő kutatásainak középpontjában a nyelvészet egyik sarkalatos kérdése áll: mi az, ami a hangos beszédet a hírátvitel minden más fajtájától megkülönbözteti. A kérdés tanulmányozása elvezetett egyrészt a hanglejtés, nevezetesen a magyar hanglejtés termékeny vizsgálatához, másrészt a költői nyelv egzakt lingvisztikai elemzéséhez.

A nemrég Szegeden rendezett nemzetközi konferencia rávilágított arra, hogy kutatóink egy csoportja elméleti igénnyel, tájékozottan és cselekvően érdeklődik a nyelvészeti tipológia iránt. Tekintve nyelvtan és tipológia szoros összefüggését, nem kétséges, hogy a generatív nyelvleírás alkalmazása ezen a téren is jelentős haladást ígér.

Feltétlenül számba kell vennünk azt is, hogy vannak tudósaink, akik főként speciális kutatásokkal foglalkoznak, de ezekben érvényesítik alapos elméleti tudásukat és ezen a révén hozzájárulnak az elmélet fejlődéséhez is; ilyenek HAJDÚ PÉTER, HERMAN JÓZSEF, HUTTERER MIKLÓS és mások. Ígéretes, nevezetesen, HERMAN JÓZSEF törekvése, felhasználni a nyelvfejlődés kauzalitásának tisztázására olyan eszközöket, amelyeket a tudomány újabb fejlődése bocsát rendelkezésünkre.

2.3. Megállapíthatjuk tehát — és ez nagy haladás a múlthoz képest, — hogy kialakult nyelvtudományunkban egy csoport, amely a nemzetközi kutatás ismeretében, nemzetközi szinten műveli az általános nyelvészetet. Utaltam már a csoport egy gyengéjére, az előképzettség egyenetlenségére; érintenem kell egy másikat is. Nyelvészeti képzettség és általános műveltség elegendő egy linvisztikai elmélet alkalmazásához, esetleg a továbbfejlesztéséhez is; de már az elméletet „kivülről” áttekinteni, tudatos és öntudatlan alapjait megvizsgálni, a marxizmus szempontjából megítélni: ehhez filozófiai tájékozottságra, a dialektikus materializmus mélyreható ismeretére van szükség. Márpedig úgy tűnik, hogy általános nyelvészeink (nyelvészeink egyáltalán) elsajátították a marxizmus elemeit, de többnyire be is érik ennyivel, tudásukat ezen a téren rendszeresen nem fejlesztik.

Általános nyelvészetünk fejlődését hátráltatja, hogy egy bizonyos értelemben el van szigetelve, nem találja meg maga körül azt a megértést és érdeklődést, amely szélesebb kibontakozásához szükséges. Nyelvészeink többsége egyelőre elutasítóan, érdektelenül vagy legalábbis tájékoztatlanul áll szemben az elméleti kutatásokkal, az általános nyelvészetet külön, idegen területnek tekinti. Nem veszi észre, hogy szükségképpen lépten-nyomon állást foglal olyan kérdésekben, amelyeknek vizsgálata és megalapozott eldöntése az általános nyelvészet hatáskörébe tartozik. Így pl. egyetlen mondat elemzése feltételezi a grammatika egy teljes, sajátos elméletét, választást különféle elméletek között.

Ez a helyzet mindkét félre hátrányos, komoly erőfeszítésre van szükség, hogy megváltozzék, s hogy aki egyáltalán nyelvész, elérje (ha meg nem haladja) az elméleti tájékozottság egy bizonyos fokát.

Mivel segíthetjük ezt elő?

Jogos kívánság, hogy a speciális tanulmányokban elfoglalt kutató ne

sajnálja a fáradságot figyelemmel kísérni fő vonásaiban az elmélet fejlődését, de viszont ő is joggal elvárhatja, hogy az általános nyelvész segítségére legyen, kezére járjon ebben a munkában. Ez részben meg is történt és történik folyamatosan tájékoztató előadások, cikkek és könyvismertetések formájában; de hiányzik egy munka, amely áttekintené tudományunk mai szintjéről a nyelv és a nyelvtudomány elméletének fejlődését az utolsó félszázadban. A külföldi szakirodalom közvetítésében pedig sok igyekezettel igen keveset értünk el. Egyes tanulmányok fordítását közölhattük folyóiratokban, amelyek azonban érthetően nem sok helyet adhatnak ilyesmire, a nyelvészet újabb történetében számottevő könyvek közül pedig csak egy jelent meg magyarul, SAUSSURE *Cours de linguistique générale*ja az első kiadás félszázados évfordulójára. Ha egy magyar nyelvész nem rendelkezik a kellő nyelvtudással, 3–4 világnyelv ismeretével, le kell mondania arról, hogy tudóshoz illően „első kézből”, a mesterek reprezentáns műveiből ismerje meg a modern nyelvészet fő irányait, szerezzen tudomást lényeges haladásáról. A szükségletet gyakran hangoztattuk, de eredménytelenül; a „Gondolat” megkívánja, hogy a munka ne csak a szakemberek szűk körének szóljon, az Akadémiai Kiadó pedig nem foglalkozik fordítások publikálásával.

Ilyen nehézségek elhárítására a mi javaslo szavunk nem elegendő; egyébként is autoritatív tervezésre volna szükség. Egyes művek fordításán kívül kívánatos egy szöveggyűjtemény összeállítása (a szovjet *Novoe v lingvistike* sorozat négy kötete szerencsésen, példamutatóan összekapcsolja a kettőt) és egy periodikus (pl. negyedévenként megjelenő) kiadványra, amely fordítások és kivonatok formájában folyamatosan közvetítené a folyóiratok legfontosabb újdonságait.

2.4. Szólnom kell még az általános nyelvészet oktatásáról.

Egyetemünk két kurzuson közvetítenek általános nyelvészeti ismereteket a nyelvszakos hallgatók számára; az egyik „Bevezetés a nyelvtudományba” (heti 1 óra az 1. félévben), a másik „Általános nyelvészet” (heti 2 óra a 10. félévben). Az első kurzust eredetileg 2 féléven át adtuk elő heti 1 órában; a jelenlegi óraszámot teljesen elégtelennek tartjuk (itt a Tanszék nevében beszélek) a következő évek speciális stúdiumainak általános előkészítésére. Az előadásokhoz nem tartozik kötelező gyakorlat, úgyhogy a hallgatóknak csak egy részével foglalkozhatunk közelebbről, személy szerint, csak egy részének adhatunk módot arra, hogy saját tevékenységén keresztül alaposabban elsajátítsa a kurzus anyagát.

A vidéki egyetemeken nincs általános nyelvészeti tanszék, sőt egyelőre, tudomásom szerint, más tanszéken sem olyan oktató, aki elsősorban elméleti kutatásokkal foglalkoznék. Ezért különösen fontosnak tartom, hogy az általános nyelvészet budapesti és vidéki oktatói évenként egyszer jöjjenek össze tapasztalatcsere és egyeztetés céljából.

Az oktatás nincs még eléggé ellátva segédletekkel. Évekkel ezelőtt megjelent a „Bevezetés a nyelvtudományba” c. jegyzet és már készül a megfelelő tankönyv; a másik kurzus segítségére sajtó alatt egy szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához,* amely igyekszik módot adni az olvasónak, hogy áttekintse a nyelvtudomány elméleti fejlődését az utolsó száz év

* Az említett oktatási segédlet, „Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához” címen a Tankönyvkiadó kiadásában 1969-ben megjelent. — A szerk.

folyamán, az újgrammatikusoktól napjainkig. De a jegyzet még hiányzik ehhez a kurzushoz; némileg pótolják a szöveggyűjtemény egyes darabjaihoz írott bevezetések.

Az általános nyelvtani kurzusok az első és az utolsó félévre vannak elosztva; közben a nyelvszakos hallgatók speciális tanulmányokat folytatnak, egyes nyelvek grammatikáját és történetét tanulmányozzák. Így az általános nyelvészeti oktatás sikere nagymértékben attól függ, hogy mennyiben van összehangolva azzal, amelyet a „speciális” tanszékek nyújtanak. Ez az összhang nem jön létre magától, rendszeres együttműködést kíván, s annak a formáit még jórészt ki kell dolgoznunk. Bizonyosan vannak jogos igények és kifogások a mi tanszékünkkel szemben. Mi viszont úgy látjuk, hogy az érdekelt tanszéknek, nem utolsósorban a két magyar nyelvi tanszéknek, szorosabban együtt kellene működniük a miénkkel a nyelvészeti anyag korszerűsítésében, hiszen egyikük sincs bővebben olyan oktatóknak, akik alaposan ismerik a nyelv és a nyelvtudomány elméletének legújabb haladását, mai állását.

Pedig már gondolnunk kell a grammatika anyagának korszerűsítésére az alsóbb iskolákban is. Mindaz, amit az általános és a középiskolában különféle tárgyakból tanítunk, eredete szerint tudományos, valamikor a tudományos kutatás eredményeként kialakult ismeret. Ezen alapul az értéke; de ezt az értéket csak úgy őrizheti meg, ha lehetőség szerint lépést tart a tudomány haladásával. Áll ez a nyelvtanórán közvetített ismeretanyagra is. Ez is a megfelelő tudományból származik, és ha ez tovább fejlődik, nem maradhat változatlan, különben kisebb vagy nagyobb mértékben elveszti értékét. Ebben a munkában is szükség van az általános nyelvészet közreműködésére.

Szó esett már arról, hogy 1964 óta általános és alkalmazott nyelvészeti szak is végezhető az egyetemi tanszéken. Ennek az oktatásnak a célja olyan szakemberek képzése, akik kellő elméleti tudással rendelkeznek a nyelvészet különféle, régibb és újabb ágaiban, és egyben fel vannak készülve a nyelvészet alkalmazására egyéb tudományok és a termelés szolgálatában. A szakot eddig nyolcan végezték el; ezek mind megfelelő helyet találtak, de mind az egyetemen kívül, magának a tanszéknek nem volt módja arra, hogy egyet is visszartartson közülük.

2.5. Említettem, hogy az 1961-ben rendezett vita mozgásba hozta egész nyelvésztársadalmunkat. Nyilván hiba volna túl sokat várni egy tudományos vitától, azt, hogy egyszeriben végleg eldönti a vitás kérdést, átalakítja ebben a vonatkozásban a résztvevők gondolkodását. De ha helyesen választjuk meg a témát, a vita nagyon is hasznos lehet: egy közösség fog benne össze, hogy egymást ösztönözve és kiigazítva közelebb küzdje magát az igazsághoz.

Ezért javasolom, hogy a következő időszakban tűzzünk ki vitára három kérdést:

1. *A transzformációs generatív grammatika elméletének jelentősége.* A vita célja, tisztázni, milyen módon és mértékben módosítja ez az elmélet a nyelvnek és leírásának a felfogását, milyen következményekkel jár a nyelvtudomány egyéb területein és hogyan viszonylik előzményeihez, nevezetesen a strukturalizmushoz. A vita tehát kiterjedne a strukturalizmus kritikájára, de egyben a CHOMSKY-féle elmélet korlátaira is.

2. *A nyelvek történeti fejlődése.* A vitának ebben az esetben az lenne célja, hogy számba vegyük és összemérjük a nyelvek történeti fejlődésére, a fejlődés formáira és eredetére vonatkozó elméleteket.

3. *Marrizmus és nyelvtudomány.* Ezt a kérdést valamikor sokat emlegettük meggondolatlanul, egy idő óta elkerüljük, ami nem kevésbé helytelen. Világos — legalábbis én annak látom —, hogy a marxizmus nem alkalmazható közvetlenül, mechanikusan a nyelvészetben, nem vezethetünk le belőle konkrét nyelvészeti megállapításokat és ilyeneket nem cáfolhatunk meg a marxizmusra való hivatkozással. De ha a dialektikus materializmus világnézet, nem vethetjük le a nyelvészet küszöbén, és ésszerű, lényeges kérdés, hogy mit jelent marxistának lenni a nyelvészetben.

A vitákat a következő három évben rendezhetnénk meg, évenként egyet; az előkészítés elsősorban az általános nyelvészek feladata lenne.

Javasolom végül, hogy az aktíva jelöljön ki egy bizottságot, amely összefoglalja a referátum és a vita tanulságait egyrészt az általános nyelvészet művelői, másrészt a felettes hatóságok részére.

TELEGDI ZSIGMOND

Bemerkungen über die Lage der allgemeinen Sprachwissenschaft in Ungarn

1. Jede linguistische Untersuchung, mag sie noch so speziell sein, beruht auf allgemeinen Voraussetzungen. Die Untersuchung dieser bildet den Gegenstand der allgemeinen Sprachwissenschaft, sie geht aber nicht nur die »Spezialisten« dieser Disziplin an, so daß der Sprachforscher, der auf einem besonderen Gebiet tätig ist, sich nicht um sie zu kümmern brauchte. Diese bequeme, aber letzten Endes verderbliche Ansicht ist auch bei uns im Zurückweichen, doch ist sie noch immer verbreitet; es lohnt sich daher zu prüfen, wie sie aufgekommen ist.

Die Entfaltung der vergleichend-historischen Sprachwissenschaft in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts eröffnet zweifellos eine neue Epoche in der Geschichte des Sprachstudiums. Die neue Sprachwissenschaft, eine Schöpfung genialer Empiriker, geht zunächst in der Einzeluntersuchung auf, überwältigt vom Reichtum der Entdeckungen, die sich ihr auf dem neu erschlossenen Gebiet entgegendrängen. In dieser Praxis, im Fieber der »Eroberung« (der Ausdruck stammt von Georg Curtius), das sie kaum dazu kommen läßt, sich auf sich selbst, auf ihre Voraussetzungen zu besinnen, bildet sich ihre Forschungsmethode aus.

In den siebziger Jahren des XIX. Jahrhunderts wird diese Methode problematisch: die besten Vertreter der neuen Generation, die »Junggrammatiker« lehnen sie in wesentlichen Punkten ab, fordern ihre gründliche Umgestaltung auf Grund einer Annahme über die allgemeinen Bedingungen der Sprachentwicklung, einer eigentümlichen, psychologischen Sprachtheorie. Diese ist von HERMANN PAUL in seinen *Prinzipien der Sprachgeschichte* (zuerst 1880) ausgeführt worden.

PAULS Werk hat einen wohlverdienten Erfolg gehabt, es wurde Jahrzehnte lang ehrfurchtsvoll studiert, doch hat es die traditionelle Gleichgültigkeit gegen Theorie in der historischen Sprachwissenschaft nicht überwinden können. Der Grund dafür ist zum Teil in PAULS Werk selbst zu finden: die theoretische, in der Tat psychologische Begründung schließt sich in Wahrheit äußerlich-nachträglich an die junggrammatische Methode, die im wesentlichen eine, freilich bedeutende, Weiterentwicklung der vorgefundenen war, an, es besteht kein innerer Zusammenhang zwischen ihnen. Es ist unter diesen Umständen zu verstehen, dass die Ansicht, die Methode der vergleichend-historischen Sprachwissenschaft, wie sie zuletzt von den Junggrammatikern ausgebildet worden war, sei praktisch autonom, benötige kein Zurückgehen auf die Theorie, keine lebendige Verbindung mit ihr, für Jahrzehnte die Festigkeit eines Vorurteils annehmen konnte.

Mit SAUSSURE kehrt sich das Verhältnis von Theorie und Methode um. Die Methode der vergleichend-historischen Sprachwissenschaft war in der Form, die sie durch die Junggrammatiker erhalten hatte, ein fertiger, abgeschlossener, starrer Apparat geworden, der innerhalb gewisser Grenzen (so schien es wenigstens) angewandt werden konnte, ohne daß man theoretische Erwägungen anstellte. Die lebenden, auf Grund der Theorie und in enger Wechselwirkung mit ihr sich entwickelnden Methoden der zeitgenössischen

Linguistik erfordern auch vom Spezialisten die unausgesetzte Besinnung auf die Grundlagen seiner Praxis.

2. Da der heutige Stand der allgemeinen Sprachwissenschaft sich im Rahmen des Referats nicht umfassend erörtern läßt, so wird nur eine besonders wichtige, aktuelle Frage herausgegriffen: die der Bedeutung der von N. CHOMSKY initiierten Bewegung. Es wird versucht zu zeigen, dass die Idee der Transformationsgrammatik nicht nur die Beschreibung der Sprache erneuert, sondern auch auf anderen Gebieten der Sprachwissenschaft ungeahnte Perspektiven eröffnet.

3. Die Jahre zwischen dem ersten und dem zweiten Weltkrieg sahen die Entfaltung des Strukturalismus in seinen verschiedenen Richtungen. Der Strukturalismus fand auch in Ungarn einen bedeutenden, hingebungsvollen und kämpferischen Vertreter in J. VON LAZICZIUS (1896—1957), Leiter des ersten Lehrstuhls für allgemeine Sprachwissenschaft an der Budapester Universität. LAZICZIUS erkannte natürlich, wie nötig es war, die neuen Ideen auch in die heimatische Wissenschaft einzuführen; doch konnten seine vereinzelt Anstrengungen — nur wenige Fachgenossen schlossen sich ihm an — ein tieferes Eindringen des Strukturalismus in die ungarische Linguistik nicht durchsetzen.

Das hatte zur Folge, daß unsere Sprachwissenschaft zwar nicht aufhörte, sich, soweit es auf den alten Fundamenten möglich war, erfolgreich weiter zu entwickeln, in wesentlichen Beziehungen aber, namentlich in der Grundlagenforschung, immer mehr hinter der Zeit, dem international erzielten Fortschritt zurückblieb. Der Krieg und seine Folgen haben diese Tendenz notwendigerweise verstärkt.

Die Befreiung des Landes, die Errichtung der Volksdemokratie, der fortschreitende Aufbau des Sozialismus brachten der ungarischen Linguistik eine mächtige Erweiterung ihrer materiellen Grundlagen und mannigfache Anregungen. Dies führte zu einem erfreulichen Aufschwung der Forschung; Ziele und Methoden blieben aber im wesentlichen unverändert, das Studium der allgemeinen Sprachwissenschaft ging eher zurück. Im Jahre 1949 wurde Laziczius in den Ruhestand versetzt. Sein Lehrstuhl blieb zehn Jahre lang unbesetzt, während dieser Zeit gab es auf der Budapester Universität keinen systematischen Unterricht in allgemeiner Sprachwissenschaft. Stalins bekannte Ausführungen zu Fragen der Linguistik beseitigten zwar die gefährliche Pseudowissenschaft des Marrismus, stärkten aber die Positionen der traditionellen Linguistik und die ungeheure Überschätzung dieser Ausführungen wirkte hemmend.

Erst gegen Ende der fünfziger Jahre setzt sich kraftvoll die Erkenntnis durch, daß es dringend notwendig ist, den reichen Ergebnissen der linguistischen Grundlagenforschung auch in unserer Sprachwissenschaft volle Geltung zu verschaffen und, zu diesem Zweck, das Studium der allgemeinen Linguistik entschlossen zu fördern.

4. Um den Stand der allgemeinlinguistischen Studien in Ungarn zu charakterisieren, stellt das Referat vor allem fest, daß wir heute — und das ist ein gewaltiger Fortschritt — eine Anzahl von — zumeist jüngeren und jungen — Gelehrten haben, deren Arbeit durch das theoretische Interesse bestimmt wird und die, direkt oder indirekt, aber immer bewußt und im Anschluß an das international Geleistete, an der linguistischen Grundlagenforschung teilnehmen. Eine wesentliche Rolle neben diesen spielt eine andere Gruppe von Forschern, die sich hauptsächlich mit einem besonderen Zweig der Sprachwissenschaft beschäftigen, aber zugleich auch auf dem Gebiete der allgemeinen Linguistik tätig sind; die Glieder dieser Gruppe vertreten zum Teil Richtungen, auf deren Beitrag wir nicht verzichten dürfen.

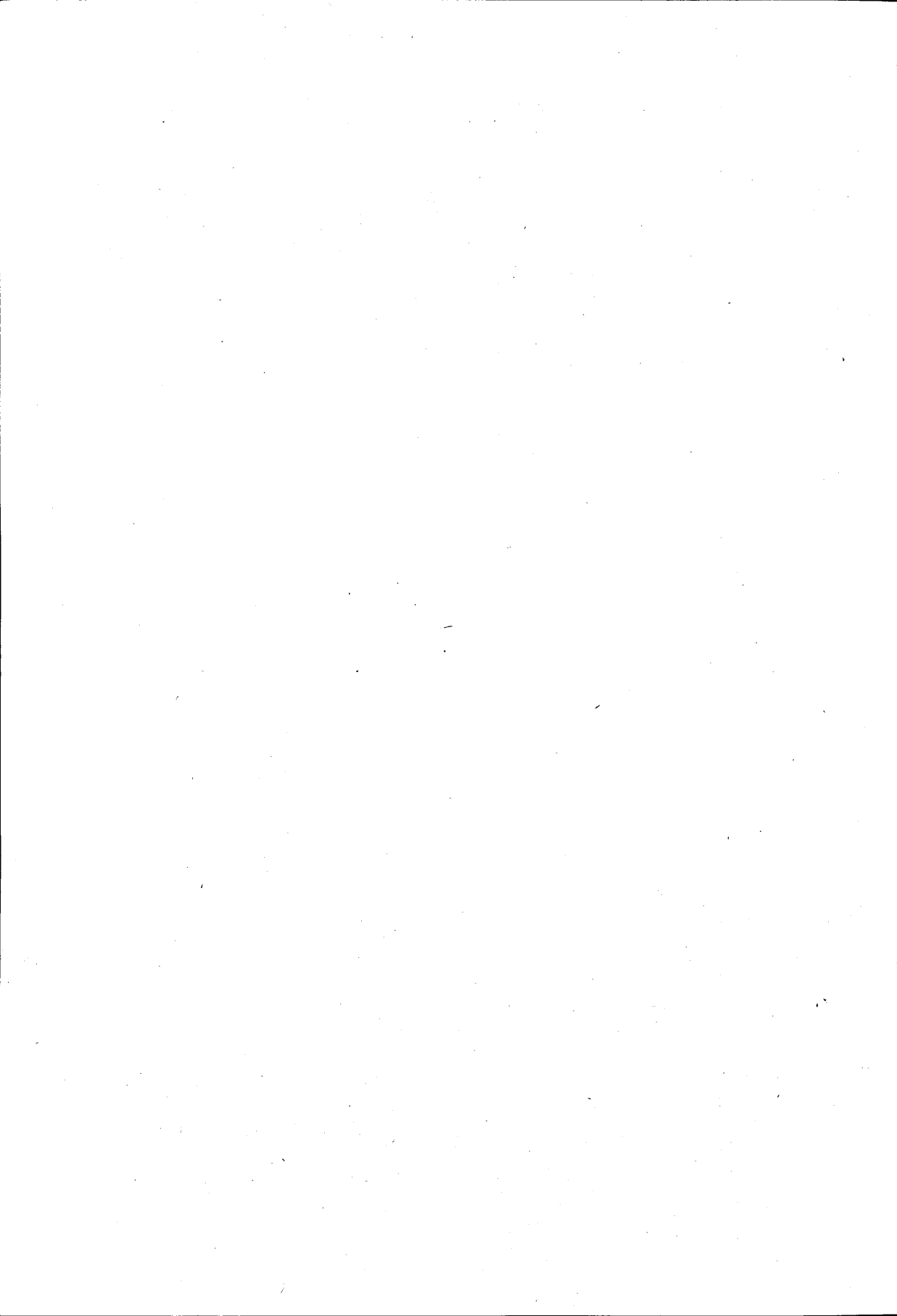
Was die Thematik betrifft, so wird namentlich hervorgehoben, daß auch bei uns die an der allgemeinen Sprachwissenschaft interessierten Forscher die revolutionäre Bedeutung der von Chomsky aufgestellten Konzeption bald erkannten und in ihrer Arbeit, besonders wo sich diese auf die Beschreibung einzelner Sprachen und die Theorie der Sprachbeschreibung bezieht, mit geringen (wenn auch nicht unwichtigen) Ausnahmen seit Jahren diese Konzeption zu Grunde legen.

Als hemmende Faktoren werden namhaft gemacht einerseits Unzulänglichkeiten in der philosophischen Bildung, andererseits die Tatsache daß — ein Erbe der Vergangenheit — zwischen theoretischer und spezieller Forschung zum Teil noch immer eine gewisse Fremdheit besteht, daß sie sich noch nicht hinreichend, in organischer Einheit durchdringen.

Weiter beschäftigt sich das Referat mit der Lage des Unterrichts in allgemeiner Sprachwissenschaft; in dieser Beziehung erscheint vor allem notwendig, Lehrstühle für diese Disziplin auch an den Universitäten Szeged und Debrecen zu errichten.

Das Referat schließt mit Vorschlägen zur Beschleunigung einer im ganzen erfreulich fortschreitenden Entwicklung.

ZSIGMOND TELEGGI

Beszámoló a magyarországi alkalmazott nyelvtudomány helyzetéről

Bevezető megjegyzések

Ez a beszámoló eredeti formájában az 1968 novemberében megrendezett debreceni nyelvészaktíva számára készült, s az egyik napirendi pont sokszorosított vitaanyagaként került szétosztásra az aktíva résztvevői között. A vita során az anyag lényegi ellenkezéssel nem találkozott, részleteket érintő ellenvéleménnyel is alig, az én nézeteim sem módosultak az elmúlt hónapok alatt, s így nem vált szükségessé a szöveg mondanivalójának módosítása. A jelentés helyenként szóvá tesz nehézségeket, lemaradásokat: ezek a megjegyzések sem váltak azóta időszerűtlenné. Így azután az eredeti szövegen nem sokat változtattam: több helyütt igyekeztem a megfogalmazást árnyaltabbá, pontosabbá tenni, újabb információk alapján helyesbítettem egy-két adatszerű közlést, példákkal illusztráltam néhány túlságosan elvont megállapítást, s végül elhagytam, vagy általánosabb érdekű gondolatmenetekkel helyettesítettem néhány szűken gyakorlati, tudományszervezési vonatkozású fejtegetést; az eredeti szöveghez képest majdnem teljesen új az I. fejezet 2. pontja és többé-kevésbé módosult a fejezet 1. és 3. pontja is; újonnan került a szövegbe a II. rész jelenlegi számozás szerinti 6. pontja.

Részben az aktíván előterjesztett jelentés írott bevezetésében, részben pedig szóban, a vita megkezdésekor tettem egy-két személyes jellegű megjegyzést, amelyeket szükségesnek tartok rövidített formában itt megismételni:

Jómagam nem vagyok az alkalmazott nyelvészet rendszeres művelője, munkásságom — néhány általános nyelvészeti dolgozattól eltekintve — az újlatin összehasonlító és történeti nyelvtudomány körébe vág. Olyan okokból, amelyeket a továbbiakban igyekszem részletesebben ismertetni, úgy gondolom azonban, hogy az alkalmazott nyelvészet gyorsabb fejlesztése minden nyelvésznek ügye és érdeke, azoké is, akik — mint e sorok írója — a gyakorlati alkalmazásoktól távol álló kérdéseknek szentelik munkájuk zömét; éppen ezért az utóbbi évek során igyekeztem megismerkedni az alkalmazott nyelvészet több részterületével s egyiknek-másiknak művelésébe főképp közvetve, hallgatóimon és volt hallgatóimon keresztül magam is bekapcsolódtam. Ezért mertem kívülálló voltom ellenére is vállalni a debreceni aktíván az alkalmazott nyelvészet helyzetét tárgyaló beszámolóinak a megtartását.

Az alkalmazott nyelvészet nagyszámú részterületből áll, amelyeket egy ember a saját ismeretei alapján nehezen tekinthet át; még azok is, akik az alkalmazott nyelvészet szakembereinek tekinthetők, rendszerint az alább felsorolandó részterületeknek csak egyikével vagy másikkal foglalkoznak ténylegesen; így sokak tanácsát és segítségét kellett a beszámoló elkészítéséhez igénybe vennem — nem csupán az alkalmazott nyelvészet egyik vagy másik

ágának művelőit, hanem többek között matematikusokét, orvosokét, gyógy-pedagógusokét, a dokumentáció szakembereit. Nevük felsorolása nélkül is mindegyiküknek köszönetet kell itt mondanom.

I.

Az alkalmazott nyelvészet fogalmának meghatározása és egyéb általános kérdések

1. Az alkalmazott nyelvészet fogalmának meghatározását csupán az utóbbi években több ízben kísérelték meg Magyarországon.¹ Ezen a helyen szükségtelen volna hosszadalmas elvi vitát kezdeni a meghatározás kérdéséről; a magam részéről abból a logikai oldalról nem teljesen megtámadhatatlan, de gyakorlatilag használható meghatározásból indulnék ki, amely szerint az alkalmazott nyelvészet azoknak az elméleti kutatási tevékenységeknek és technikai eljárásoknak összefoglaló neve, amelyeknek célja a nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása (a) a közvetlen társadalmi gyakorlatban és (b) egyéb elméleti tudományokkal együttműködve, a nyelv és más jelenségek közötti érintkező területek felderítésében.

Ehhez a meghatározáshoz hozzátehetjük a következőket: a nyelvtudomány eredményei a társadalmi gyakorlatban a társadalmon belüli vagy különböző társadalmak közötti nyelvi érintkezés elősegítése, illetve a nyelvi érintkezés akadályainak leküzdése céljából hasznosíthatók, így tehát a nyelvtudomány hasznosítása tulajdonképpen a nyelvi tevékenységre vonatkoztatott, a nyelvi kérdések fogalmi körén belül maradó hasznosítás. Az ilyen jellegű felhasználástól eltér a nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása egyéb elméleti tudományok területén; itt ugyanis nem közvetlenül a nyelvi érintkezés elősegítése céljából használjuk fel a nyelvtudomány eredményeit, hanem a társtudomány (szociológia, néprajz, irodalomtudomány, archeológia, stb.) elméleti céljainak megfelelően, tudományonként, sőt esetenként különböző módokon.

A fentieknek megfelelően az alkalmazott nyelvészet az alábbi ágazatokra osztható:

- A. A nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása a társadalmon belüli és társadalmak közötti nyelvi érintkezés elősegítésében; többek között számításba jövő területek:

¹ Az alkalmazott nyelvészetet már BÁRCZI GÉZA a nyelvtudomány részeként említi (Bevezetés a nyelvtudományba. 3. kiad., Budapest 1957, 142). Az alkalmazott nyelvészet meghatározása, rész-diszciplináinak rendszerezése több ízben is foglalkoztatta Szepe Györgyöt (l. különösen SZEPE GYÖRGY—B. SZÖLLŐSY ÉVA. A matematikai nyelvészet alkalmazása a különböző tudományágakban. Tudományszervezési Tájékoztató VI, 1966, 774—805, főképp 781—782). FODOR ISTVÁN színvonalas ismeretterjesztő könyve (Mire jó a nyelvtudomány? Budapest 1968) lényegileg az alkalmazott nyelvészet legkülönbözőbb ágazatait tekinti át, azonban — népszerűsítő céljának megfelelően — a szerző inkább a problematika vonzó és színes illusztrálására, mint szigorú szabatoságú meghatározására tör.

- a) az anyanyelvi oktatás,
 - b) a nyelvművelés,
 - c) a beszédhibák diagnosztizálása és javítása,
 - d) a távközlés,
 - e) a dokumentáció és információtárolás,
 - f) az idegen nyelvek oktatása,
 - g) a fordításelmélet, fordítás-gépesítés,
 - h) különböző nyelvű csoportok nyelvi helyzetének, érintkezésének rendezése, a „nyelvi politika”.
- B. A nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása egyéb elméleti tudományokban (itt az ágazati felsorolás egyenlő volna valamennyi, a nyelvtudománnyal érintkező tudomány felsorolásával).²

Ez a táblázat az alkalmazott nyelvtudomány ágazatait egy bizonyos fokig absztrakt és egyúttal statikus módon ábrázolja. A valóságban a különböző ágazatok bonyolultan összefonódnak, annál is inkább, mivel az A. alatt felsorolt tevékenységek és a B. alatt felsorolható elméleti határdiszciplinák egymással jelentős mértékben párhuzamosak: egy-egy, a B. pontba sorolható elméleti terület ugyanis rendszerint valamely, az A. kategóriába tartozó gyakorlati tevékenység elméleti megalapozásának tekinthető. Ilyen viszony áll fent pl. a táblázatunkban is említett „beszédhibák diagnosztizálása és javítása” összefoglaló névvel jelzett gyakorlati tevékenységek és olyan, a B. pontban említhető elméleti diszciplinák között, mint a neurolingvisztika, a psziholingvisztika bizonyos területei, stb.³

2. Az alkalmazott nyelvészetnek, mint nyelvtudományi diszciplinának belső egysége nem csupán egyes ágazatainak részleges összefonódottságából, nem csupán bizonyos elméleti és gyakorlati ágazatok párhuzamosságából, kölcsönös feltételezettségéből adódik: az alkalmazott nyelvtudomány egysége elsősorban azon alapul, hogy valamennyi ágazata lényegileg azonos módon kapcsolódik a nyelvtudomány egészéhez, valamennyi ágazatának azonos jellegű a tudományrendszertani helye, ami egyben arra mutat, hogy ezeknek a látszólag igen heterogén ágazatoknak az elméleti lényege is közös.

A fenti meghatározásból már kitűnt, hogy számunkra az alkalmazott nyelvtudomány gyakorlati ágazatai közé azok a tevékenységek tartoznak, amelyeknek célja társadalmon belül, illetve társadalmak között a nyelvi érint-

² Érdemes utalni ezzel kapcsolatban R. JAKOBSON magyar nyelven nemrég megjelent előadására, amelyet az 1967-es bukaresti nyelvészeti kongresszuson tartott (A nyelvészet a tudomány organizmusában. Valóság XII, 1969, 23–33), s amely rendkívül szuggesztív és szellemes módon, bár természetesen a teljesség igénye nélkül tekinti át a nyelvtudomány elméleti alkalmazásainak sorát.

³ Meghatározásunk egyébként azt is jelenti, hogy elvetjük az alkalmazott nyelvészet fogalmának egyes szűkítő, egyoldalú meghatározásait; nyilvánvaló például, hogy az alkalmazott nyelvészet nem szűkíthető le az ún. gépi nyelvészetre, bár a számítógépek az alkalmazott nyelvészet egyes ágaiban lényeges szerepet játszanak. Itt-ott ma is előkerül az a nézet, amely a második világháború utáni években Amerikában nyert megfogalmazást (bár ma Amerikában is meghaladott) s amely szerint az „applied linguistics” célja az idegen nyelvek oktatásának hatásosabbá tétele (l. erről L. K. ENGELS, Applied Linguistics. Tijdschrift voor Toegepaste Linguistiek, I, 1968, 5–11). Nyilvánvaló, hogy az idegen nyelvoktatás didaktikájának nyelvtudományi megalapozása az alkalmazott nyelvészethez tartozik, de annak csupán egyik ága.

kezés elősegítése, akadályainak elhárítása. Mivel a nyelv az információcsere, általában az emberek közötti kommunikáció alapvető eszköze, azt is mondhatjuk, hogy az alkalmazott nyelvészeti tevékenységek gyakorlati célja a társadalmon belüli (nyelvi) kommunikáció határfokának állandó javítása, a kommunikációt gátló materiális és pszichológiai „zajforrások” semlegesítése. Mivel pedig a kommunikációs folyamat jó hatásfoka és zavartalansága azon múlik, hogy — egyrészt — milyen a nyelv rendszere és a nyelvhasználat körülményei közötti viszony (hogy például a nyelv, mint kommunikációs eszköz mennyire képes megfelelni az adott helyzetben a kommunikáció támasztotta követelményeknek, illetve, hogy a nyelvhasználat körülményei zavarják-e vagy sem a nyelv információ-továbbító működését), másrészt pedig azon, hogy milyen a nyelvet használó egyének tömege és a nyelv közötti viszony (hogy például a nyelvet használók tömege mennyire ismeri az adott nyelvet, mennyire képes a nyelvrendszer teljesértékű felhasználására az információ-továbbítás során), megállapíthatjuk, hogy az alkalmazott nyelvészet sajátos érdeklődési és tevékenységi területe a nyelv, mint a kommunikáció célját szolgáló jelrendszer és a nyelvi kommunikációs folyamat egyéb tényezői közötti viszony, az alkalmazott nyelvészet elméleti ágazatainak célja, hogy felderítse ennek a viszonyoknak, pontosabban ennek a viszonyhálózatnak törvényszerűségeit, az alkalmazott nyelvészet körébe tartozó gyakorlati tevékenységek pedig ezeket a viszonyokat próbálják, egy adott nyelvtörténeti helyzetben, a nyelvi kommunikációs folyamatok hatásfoka és zavartalansága szempontjából kedvező irányban alakítani.⁴

Mindez arra mutat, hogy az alkalmazott nyelvészetnek, az ágazatai közötti látszólag igen lényeges — és gyakorlati szempontból sokszor valóban mélyreható — különbségek ellenére, egyértelműen meghatározható tudományrendszertani helye van: az alkalmazott nyelvészet a nyelvtudomány része, mégpedig a nyelvek szerkezetét és fejlődését önmagában és önmagáért vizsgáló „tisztá” nyelvtudománnyal párhuzamos, korrelatív része; míg a „tisztá” nyelvészet a nyelvet, illetve az egyes nyelveket önmagukban vizsgálja, az alkalmazott nyelvészet a nyelvet a kommunikációs folyamat egészében elfoglalt helye szempontjából nézi és a maga — nyelvtudományi — eszközeivel a kommunikációs tevékenység társadalmilag kedvező irányú fejlődését igyekszik elérni. Mindenképpen téves tehát az alkalmazott nyelvészetet az elméleti nyelvészettel szembeállítani, mivel az alkalmazott nyelvészetnek is vannak elméleti ágai.

Az alkalmazott nyelvészet tudományrendszertani helyének meghatározása már azért is megérdemel egy bizonyos figyelmet, mert ebből a meghatározásból folyik, hogy a nyelvtudomány általában és a „tisztá” nyelvészet különösen főképp az alkalmazott nyelvészet elméleti ágain keresztül kapcsolódik az ember életjelenségeit és tevékenységeit vizsgáló egyéb tudományokhoz. Az alkalmazott nyelvészet olyan elméleti ágai, mint — ma használatos kifejezésekkel — a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a neurolingvisztika stb. egyrészt a nyelvi rendszer, másrészt a kommunikációs folyamat tényezőjének, közegének, részben produktumának tekintett társadalom, emberi

⁴ Az alkalmazott nyelvészet kommunikáció-elméleti felfogását képviseli — a tőlem adott meghatározásoknál kevésbé kifejtett formában — B. MALMBERG (1. legutóbbi cikkét: Applied Linguistics. IRAL, V, 1967, 1–2).

psziché stb. közötti viszonyt vizsgálják; ez a feladat adja meg létalapjukat, ez határozza meg azt a sajátos átmeneti helyet, amelyet — a nyelvtudomány részeiként — a nyelvtudomány és a szociológia, neurológia, pszichológia stb. között elfoglalnak.

Világos egyébként, hogy a „tisztá” nyelvtudomány és az alkalmazott nyelvtudomány között a határ nem mindig éles és egyértelmű. Nem egyszer felvetődik például az alkalmazott nyelvtudományon belül, hogy a nyelvtudomány általában, az alkalmazástól függetlenül, adós még valamely kutatással, eredménnyel, amelyre az alkalmazás szempontjából szükség volna. Egy példa: a nyelv statisztikai sajátosságainak vizsgálata önmagában kétségtelenül a „tisztá” nyelvtudomány körébe tartozik, ugyanakkor az is ismeretes, hogy az alkalmazott nyelvészet számos ága csupán az adott nyelvre vonatkozó részletes statisztikai ismeretek birtokában bontakozhatik ki. Amikor az alkalmazott nyelvészet helyzetével és feladataival foglalkozunk, éppen ezért állandóan fel kell vetnünk nem csupán a szűk értelemben vett alkalmazási kérdéseket, hanem azt a kérdést is, hogy a „tisztá” nyelvészet eleget tett-e saját körén belül azoknak a kívánalmaknak, amelyeket a szorosabban vett alkalmazott nyelvészet szempontjából iránta támasztani kell.

3. Az eddig elmondottak lehetővé teszik, hogy kellő pontossággal és nyomatékkal szóljunk az alkalmazott nyelvészet társadalmi szerepéről.

Az alkalmazott nyelvtudomány gyakorlati ágazatainak felsorolása diszciplínánk társadalmi fontosságát megfelelően tükrözi; erről itt általánosításokat hangoztatni nem szükséges. Ezen a helyen csupán néhány elméletibb kérdésben kívánom véleményemet leszögezni.

Mindenekelőtt, félreértések és félremagyarázások elkerülése céljából: helytelen volna minden olyan nézet, amely a nyelvtudomány társadalmi funkcióját kizárólag, vagy akár elsődlegesen az alkalmazott nyelvészetben, közelebbről az alkalmazott nyelvészet gyakorlati ágazatainak munkájában látná. Ez praktícizmus volna, amely tudománypolitikánk lényegétől idegen — ha nem is teljesen idegen az alkalmazott nyelvészet egyes művelőinek és főképp néhány nem nyelvész tudósnak a felfogásától. Nyilvánvaló, hogy a nyelvtudomány elsődleges tárgya maga a nyelv — a nyelv szerkezete s a nyelvszerkezet történeti mozgása — s a nyelvtudomány elsődleges társadalmi funkciója a társadalmi tudat néha meglehetősen közvetett, áttételes alakítása és befolyásolása az egyik legspecifikusabban emberi alkotás és tevékenység, tehát az ember mélyebb megismerésén és megismertetésén keresztül. Tegyük hozzá, hogy a „tisztá” nyelvtudomány megfelelő fejlődése az alkalmazott nyelvészet kibontakozásának is alapja: a nyelvre és az egyes nyelvekre vonatkozó adekvát, sokrétű és állandóan gazdagodó ismeretek nélkül az alkalmazott nyelvészet elsorvadna, sőt ki sem fejlődhetne. Emellett azonban éppen tárgyának specifikusan emberi és specifikusan társadalmi jellegénél fogva a nyelvtudomány olyan jelenséget vizsgál, amely a társadalmi méretű kommunikáció alapvető eszköze és, mint ilyen, szorosan összefonódik szinte minden pszichofiziológiai és társadalmi jelenséggel. Ez a körülmény a nyelvtudományra mind a társtudományok kommunikációs vonatkozásainak alátámasztásában, mind a kommunikációs gyakorlat segítségével olyan feladatokat ró, amelyek a társadalmi tevékenység bonyolultabbá válásával, a kommunikáció intenzitásának növekedésével fokozódni fognak és amelyeket a nyelvtudomány művelői helyett nem fog elvégezni senki.

Talán magától értetődő, hogy az alkalmazott nyelvtudománynak nem csak „kifelé”, tehát a társtudományok és a társadalmi gyakorlat irányában, hanem „befelé”, a nyelvtudományon belül is vannak lényeges funkciói; az alkalmazott nyelvészet fejlesztésére fordított erőfeszítések a „tisztá” nyelvtudomány számára is bőven visszatérülnek. Ez talán nem szorul különösebb bizonyításra az alkalmazott nyelvészet elméleti ágazatainak a viszonylatában: elég példaként utalni arra, hogy a nyelv belső tagozódásának a vizsgálata mennyit köszönhet az ún. szociolingvisztikának, hogy a nyelvlélektan milyen lényeges felismerésekkel gazdagította és gazdagíthatja még a jövőben a szemantikát — s így tovább.⁵ Igaz ez azonban az alkalmazott nyelvészet szorosán gyakorlati ágainak viszonylatában is. Tényleges kommunikációs láncolatok vizsgálata, illetve befolyásolása új fényt vethet a kommunikáció eszközének, a nyelvnek a szerkezetére és természetére is — ebből a szempontból a lehetőségek szinte kiaknázatlanok, különösen nálunk. Talán hangsúlyozásra sem szorul, hogy az alkalmazott nyelvészetben belül éppen az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásának érvényesítésére, az elméletnek a gyakorlatban való igazolására nyílik mód, s így az alkalmazott nyelvészet már ismeretelméletileg is szerves része a marxista igényű nyelvtudománynak.

II.

Az alkalmazott nyelvészet egyes ágainak helyzete

Az alábbiakban nem törekszem kimerítő felsorolásra, és csak azokat az ágazatokat említem, amelyeket a legfontosabbaknak tekintek és amelyekkel kapcsolatban van mondanivalóm, a felsorolás tehát szükségszerűen szubjektív és tökéletlen.

Az áttekinthetőség és a gyakorlatiasság kedvéért ebben a futó áttekintésben eltekintettem mindenfajta tudományrendszertani megfontolástól; nem különböztettem meg rendszerszerűen az alkalmazott nyelvészet körébe tartozó gyakorlati tevékenységeket és az elméleti ágazatokat sem, hanem az egymást feltételező vagy egymással összefüggő elméleti és gyakorlati részdiszciplínákat — általában a gyakorlati ágazatból kiindulva — egy alfejezetben tárgyalom.

Az egyes területek sorrendjét semmiféle megfontolás nem határozta meg; a sorrendet legegyszerűbb véletlenszerűnek és önkényesnek tekinteni.

1. Nyelvművelés. Az alkalmazott nyelvészetnek ez egyik legtradicionálisabb, legközismertebb és legnagyobb gyakorlati sikerrel művelt ága. Az eredmények és az e téren végzett munka közismert volta, úgy gondolom, felment a terület kérdéseinek részletes analizisétől, annál is inkább, mert ez a tevékenység jól körülhatárolt és szilárd szervezeti alapokra támaszkodik s így ezen a téren különösebb gyakorlati tennivaló sem mutatkozik. Legfeljebb arra szükséges utalni, hogy a magyarországi nyelvművelés az 50-es évek óta rokon-

⁵ Egyik legutóbbi cikkemben igyekeztem rámutatni, hogy a kommunikációkutatás még a nyelvtörténeti vizsgálatok elméletének és módszerének további fejlődésében is jelentékeny szerepet játszhat. (A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, V, 1967, 164–168.)

szenves és alapvetően helyes elméleti irányban folyt, fokozatosan megsza badult mind a nacionalista, egyoldalúan purista hagyományoktól, mind az állásfoglalások szubjektív, intuitív megalapozásának módszerétől. A nyelv művelő munka tudatos és explicit elméleti megalapozására azonban még nem került sor, holott az egészséges és népszerű nyelv művelő áramlat továbbfejlesztésében talán ez volna a soron következő lépés. Ebben a tekintetben fontos és nagyon örvendetes haladást jelent éppen LŐRINCZE LAJOSnak, a magyarországi nyelv művelés vezető szakemberének egy, a Magyar Nyelvőr hasábjain megjelent tanulmányjellegű recenziója, amely jelentős és nagyon termékenynek ígérkező elméleti általánosításokat tartalmaz; ebben az írásban kifejtésre kerül az a nézet, hogy a nyelv művelő munkának kommunikációelméleti alapokon kell nyugodnia, s hogy a nyelv művelés egy bizonyos fokig a nyelv fejlődésre vonatkozó legáltalánosabb elméleti ismeretek gyakorlati, a nyelv fejlődés befolyásolását célzó alkalmazása.⁶

Beszámolóink gondolati összefüggéseit és célkitűzését tekintve a nyelv művelő munka terén megelégedhetünk az elért eredmények elismerésével és annak a kívánságnak a leszögezésével, hogy a kezdődő tudatos elméleti megalapozás mind a nyelv művelés, mind pedig az elmélet érdekében erőteljesen folytatódjék.

2. Oktatási alkalmazások. Ezen a téren a helyzet meglehetősen sajátos, mivel nyelvtudományi eredmények tényleges alkalmazásával nagyszámú és külön erre a feladatra specializált testületek (tankönyvírók, tanárok) foglalkoznak, amelyek — elvben legalábbis —, a nyelvtudomány minden kori eredményeit ismerik és gyakorlati alkalmazhatóság szempontjából felülvizsgálják. A kérdés itt tehát egyrészt úgy vetődik fel, hogy a „hivatásos alkalmazók” (tehát lényegileg az oktatási apparátus) mennyiben veszik ténylegesen figyelembe a nyelvtudomány eredményeit, másrészt pedig úgy, hogy a nyelvtudomány — akár a „tisztá” nyelvtudomány, akár annak határterületi elméleti alkalmazásai + mennyiben produktál az oktatás számára hasznos, felhasználható eredményeket. A kérdés első része rendkívül bonyolult, és a felmérés ismereteim körét meg is haladná, ezért arra csak röviden utalok.

A) Magyar nyelvi és nyelvtani oktatás.

Az iskolákban folyó anyanyelvi nyelvtani és nyelvi oktatás nehézségei nem elsősorban abból származnak, hogy a tankönyvek és tananyagok elmaradtak és korszerűtlenek, hanem abból, hogy a jövő magyar tanárok zömének érdeklődését, különösen az egyetemeken, még ma sem sikerült eléggé felkelteni a magyar nyelvészet iránt,⁷ ez azonban olyan kérdés, amelynek tárgyalása témánk körét messze meghaladja. Visszatérve magukra a tananyagokra, a módszertani utasításokra stb., megállapíthatjuk, hogy ezek nagyjából és egészében hasznosították azokat az eredményeket, amelyeket a magyar nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben elért (akadémiai nyelvtan, értelmező szótár); jelenleg a legaktívabb és legérdeklődőbb tanárok, oktatás-módszertani szakemberek részéről inkább az az igény merül fel, hogy a programozott oktatás bevezetése, az oktatott nyelvtani és nyelvi anyag javítása és a nyelvtan-

⁶ LŐRINCZE LAJOS, Nyelv művelésünk elveiről és egy új „nyelv művelő” kiadványról. Magyar Nyelvőr, XCII (1968), 365–379, különösen 367–368.

⁷ Ezt az állítást a debreceni vitán egyik budapesti kollégám szenvedélyesen cáfolta. A magam ismereti körén belül állítástomat fenntartom s úgy látom, hogy ez a probléma további megvitátást érdemelne.

oktatás módszertanának fejlesztése érdekében újabb nyelvtudományi eredményekre támaszkodhassanak az úgynevezett formális nyelvleírás, a modern szemantika magyar nyelvre való alkalmazása, magyar nyelvi anyagon végzett pszicholingvisztikai vizsgálatok (magyar gyermeknyelv, nyelvtanulás-lélektan, stb.) terén. Ismeretes azonban, hogy ezeken a területeken az elméleti nyelvtudomány még késésben van, s ezért ez az igény — amely, hangsúlyozom, igen sporadikusan jelentkezik — pillanatnyilag nem elégíthető ki.

B) Idegen nyelvek oktatása.

Nem érzem magam képesnek arra, hogy e tekintetben akár csak átfogó képet is adjak az iskolákban és egyetemeken folyó oktatás elméleti alapjairól, jellegéről, a használt tankönyvekről, stb. Ami azonban az elméleti alkalmazott nyelvészeti munkát illeti, az ezen a területen viszonylag igen aktív. Meg kell mondani, hogy ez az aktivitás egy bizonyos fokig periférikus fórumokon bonyolódik le, amelyek részben kívül esnek még a hivatalos oktatási apparátuson is, s amelyeknek az érintkezése a nyelvtudományi intézményekkel és szervezetekkel teljesen véletlenszerű.⁸ Itt elsősorban a TIT idegennyelv-oktatási válszta számára és annak Modern Nyelvoktatás c. sokszorosított tájékoztatójára gondolok, amely az ezen a téren folyó elméleti aktivitásnak legérdekesebb centruma. Ez az aktivitás tartalmilag igen színes; az előadásokban és cikkekben rendszeresen és gyakran kapnak hangot olyan áramlatok, mint a generatív nyelvtan, a legkülönbözőbb pszicholingvisztikai elméleti és kísérleti irányok, a matematikai nyelvészet különböző formái, természetesen mindig az oktatási alkalmazhatóság szempontjából. A jelenség érthető, hiszen az idegen nyelvek specialistái ismerik a szovjet és az angolszász tudományos és didaktikai irodalmat, amely a modern irányzatok alkalmazása terén összehasonlíthatatlanul gazdagabb és ösztönzőbb a magyarországinál.

Mindez persze azzal is jár, hogy a megjelenő cikkek és az elhangzó előadások igen gyakran külföldi eredmények ismertetései, transzpozíciói, amelyek gyakran csupán a lelkes tudománynépszerűsítés szintjén mozognak. Bizonyos fokig ez magyarázza talán ennek az egész aktivitásnak visszhangtalanságát a szorosán vett nyelvtudományi munkában. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a helyzet javítása, az elméleti színvonal és kritikai igényesség emelése, az itt-ott kissé „amatór” jelleg megszüntetése csak akkor lesz lehetséges, ha az elméleti nyelvtudomány Magyarországon saját maga is vizsgálat alá veszi és a magyar nyelvre alkalmazva továbbfejleszti azokat az irányzatokat, amelyeket az idegen nyelvek oktatói külföldről és gyakran másodkézből vesznek át és igyekeznek munkájukban hasznosítani. Az idegen nyelvek oktatási metodikáján túlmutató jelentősége volna annak, ha nyelvtudományunkban rendszeres és igényes formában napirendre kerülnének a magyar és a fontosabb idegen nyelvek közötti ún. kontrasztív kutatási témák, amelyek az idegen nyelvek oktatása számára is a szorosán vett nyelvtudományi megalapozást jelentenék.

Annyi ebből a futó áttekintésből is kiviláglik — s ezt érdemes talán menet közben hangsúlyozni —, hogy a nyelvoktatási metodika mint a nyelvtudomány gyakorlati alkalmazása, részben a „tisztá” nyelvtudomány részéről volna bizonyos segítségre ráutalva (kontrasztív kutatások), részben pedig olyan alkal-

⁸ Az ide tartozó kiadványokban néha igen értékes tanulmányokat publikálnak olyanok is, akik közvetlenül nem foglalkoznak az idegen nyelvek oktatásával, például a matematikai nyelvészet egyes szakemberei. Kívánatos volna, hogy ezek a tanulmányok a nyelvtudomány centrálisabb kiadványaiban is napvilágot lássanak.

mazott elméleti ágazatok kifejlesztése volna az anyanyelvi és idegen nyelvi oktatás erőteljesebb megalapozásához szükséges, amelyek az ún. pszicholingvisztika köréhez tartoznak (nyelvtanulás-lélektan, gyermeknyelv-kutatás). A pszicholingvisztika említése azonban már átvezet a nyelvészet gyakorlati alkalmazásainak egy következő típusához.

3. Gyógyítási kapcsolatok; neurolingvisztika; pszicholingvisztika. A gyakorlat terén ez a terület nagyjából és egészében az ún. logopédiával azonos. A beszédhibák feltárását és javítását általában — és nálunk is — gyógypedagógiai tevékenységnek tekintik, bár ténylegesen ez a tevékenység nem csupán a gyermek- és serdülőkori, fejlődési beszédrendellenességek feltárását és terápiáját jelenti, hanem kiterjed a felnőttkori szerzett (rendszerint a központi idegrendszer sérüléséből származó vagy a hangképző szervek betegségének tulajdonítható) beszédzavarokra és hangképzési zavarokra is.⁹

Nem feladatomban, hogy a magyarországi logopédia helyzetével részletesebben foglalkozzam, s ehhez ismereteim is hiányoznak. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a logopédia nagy hazai tradíciói és a nehéz körülmények között hősies munkát végző kisszámú magyar logopédus erőfeszítései ellenére a terület elhanyagoltnak látszik, s az elmaradás a legtöbb európai országhoz képest, beleértve a szocialista országok zömét, igen jelentős.

Magyarországon jelenleg két iskolarészleg van csupán, meg néhány tanfolyam, amely beszédjavítással foglalkozik. A vidéki logopédushálózat, igen kis létszámmal (tudomásom szerint megyénként 1 fő) most van kiépülőben; valamivel gyorsabb fejlődés rajzolódik ki Budapesten. Néhány éve felállították a dadogó gyermekek óvodáját és általános iskoláját; az intézmény sikerrel dolgozott, majd — külső okokból — megszűnt.¹⁰

Hogy ez a helyzet mennyire kedvezőtlen, azt néhány szám mutatja. Becslések szerint csupán a budapesti általános iskolákban a dyslexiás (tehát központi idegrendszeri eredetű olvasási zavarral és néha ezzel kapcsolatos beszédzavarokkal küszködő) általános iskolás gyermekek aránya megközelíti a 2%-ot; az iskolás korú dadogók aránya legalább 2% körül mozog; a patológikus hadarás aránya viszonylag szintén magas — ez a távolról sem teljes felsorolás is mutatja, hogy országosan tízezres nagyságrendű beteganyagról van szó, s ez önmagában utal a probléma társadalmi méreteire, különösen, ha megfontoljuk, hogy a rögződött beszédzavar nem csupán tünete, hanem forrása is súlyos személyiségtorzulásoknak. A felnőttekkel kapcsolatos logopédiai munka szinte teljesen megoldatlan; nincsen logopédus azokban az egészségügyi intézményekben sem, amelyek pedig jellegüknél fogva tömörítik az afáziásokat és az egyéb beszédzavarral küszködőket.

Ami a fentiekkel kapcsolatos nyelvtudományi feladatokat illeti, ezek természetesen nem az említett szervezési és anyagi problémákkal kapcsolatosak. Általában azt kell megállapítanunk, hogy a nyelvtudomány részéről a beszédzavarok kérdése iránt Magyarországon évtizedek óta alig mutatkozott érdek-

⁹ A debreceni vitán az egyik hozzászólásból kiderült, hogy egyesek a beszámolótnak ezt a részét félreértették. Itt nem „csúnya kiejtésről”, modorosságokról, enyhe pöszeségről, selypítésről, raccsolásról, általában a szép magyar ejtés normáitól való eltérésekről van szó, hanem olyan patológiás zavarokról, amelyek a nyelvi kommunikációs folyamatban való részvételt lehetetlenné teszik vagy súlyosan nehezítik.

¹⁰ A helyzet tömör leírását legutóbb Illyés Gyuláné adta meg, I. ILLYÉS GYULÁNÉ, Gyógypedagógiai pszichológia. Budapest 1968, 165—166.

lődés, annak ellenére, hogy a beszédzavarok tanulmányozása — tehát a nyelvrendszer leépülésének és sérüléseinek feltárása és rendszerezése — a normális nyelvi tevékenység és az ép nyelvrendszer mélyebb megismerése szempontjából is nyilvánvalóan fontos. Ha néhány kiváló nyelvészeti képzettséggel rendelkező gyogyepedagógus tevékenységétől eltekintünk, szinte csupán VÉRTES O. ANDRÁS tiszteletreméltó, de elszigetelt munkásságát említhetjük az utóbbi évtizedekből. Az elméleti alkalmazott nyelvtudomány elmaradása ezen a téren annál fájdalmasabb, mivel a logopédiai munka hatásosságát nagymértékben fokozhatná, ha részben a „tiszta” nyelvtudomány, részben az elméleti alkalmazott nyelvtudomány a magyar nyelvre vonatkozóan produkált volna olyan kutatásokat, amelyek számos más országban már megvannak. Kiragadott példákat említek: ha VÉRTES O. ANDRÁS vázlatos bevezető füzetecskéjétől (A gyermek nyelve, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1953) eltekintünk, a magyar gyermek normális beszédfejlődésére vonatkozóan részletkutatások alig vannak, ma is használható áttekintő művek pedig egyáltalán nincsenek, ami a logopédia szempontjából a patológikus jelenségek megítéléséhez szükséges viszonyítási alap hiányát jelenti; a magyar köznyelv hangjainak pontos, részletes és jó szemléltető anyagra támaszkodó artikulációs leírása a siketek nyelvoktatásában és általában az artikulációs beszédzavarok kiküszöbölésére irányuló terápiák kidolgozásában jelentene nagy segítséget; az afáziás esetek és az egyéb beszédzavarokra jellemző egyéni nyelvállapotok nyelvészeti alapú tanulmányozása és a tanulságok általánosítása alapot adna a beszédhibák pontosabb diagnosztizálásához, központi idegrendszeri eredetű beszédzavaroknál az ilyen munka rendkívül fontos volna az elméleti orvostudomány számára is, s egyúttal rugalmas és a beszédfunkció nyelvi meghatározottságát figyelembe vevő terápiás módszerek kidolgozását is előre lehetne így lendíteni. Nem folytatom ezt a felsorolást, mivel igen hosszan volna még bővíthető.

Az eddigiek tulajdonképpen már arra is rávilágítottak, hogy a neuro-lingvisztika (a beszédfunkció központi idegrendszeri vonatkozásainak tanulmányozása) terén nyelvtudományi oldalról gyakorlatilag semmi sem történt nálunk (bár egészen kezdeti lépések folyamatban vannak — személyi kezdeményezésből — Debrecenben és Budapesten); igaz, hogy a beszédzavarok orvosi vonatkozásainak kutatása is viszonylag igen elmaradott Magyarországon egyéb európai országokhoz képest. Ami a nyelvtudomány és a pszichiátria kapcsolatait illeti, ilyen jellegű kutatásról nem tudok, holott — mint számos külföldi példa mutatja — ezen a téren mind a nyelvtudomány, mind a pszichiátria számára igen tanulságos eredmények várhatók.

Csak önismétlésképpen emlékeztetek itt arra, hogy a pszicholingvisztika kifejlesztése (különösen olyan ágazatokban, mint például a gyermeknyelv-kutatás, nyelvtanulás-lélektan) az alkalmazott nyelvtudomány terápiás vonatkozásai tekintetében éppúgy alap kutatási szükségletként jelentkezik, mint a megelőző pontban említett nyelvoktatás-metodikai alkalmazásoknál.

4. *A nyelvtudomány alkalmazása a gépi fordítás és a gépi dokumentáció terén.* Ez a rendkívül bonyolult és sokágú terület az alkalmazott nyelvészettel kapcsolatos elgondolásokban és vitákban meglehetősen középponti helyet foglal el, egyrészt azért, mert a terület szakemberei és általában a matematikai nyelvészet művelői gyakran ezt a kutatási és tevékenységi ágat tekintik a par excellence alkalmazott nyelvészettnek, másrészt pedig azért, mert a hagyó-

mányos képzettségű nyelvészek között sokan tulajdonképpen ugyanezen a véleményen vannak, s így a „fordítógép”-problematika, a maga első nekifutásra érthetetlennek tűnő kifejezéseivel és szimbólumaival szinte a botránkozás köve számukra, a modern alkalmazott nyelvészet fantasztikus, költséges, nyelvtudománytól idegen voltának egyik fő bizonyítéka. Ezért, — meg a területényleges fontossága miatt is — komoly figyelmet érdemel a gépi fordítás és dokumentáció kérdése. A kutatások és kísérletek jelenlegi állásának ismertetése itt felesleges volna: erről viszonylag friss dokumentumok számolnak be, meglehetősen objektivitással és mindenesetre elmélyedtebb szakszerűséggel, mint amire én vállalkozhatnék.¹¹

Feladatomnak pusztán azt tekintem, hogy képet adjak az általános helyzetről és azokról a szükségletekről és lehetőségekről, amelyekkel személyes véleményem szerint számolnunk kell.

A) A gépi fordítás kérdése. Ezen a téren — olyan okokból, amelyekre gondolatmenetem, remélem, kellő fényt fog vetni — szükségesnek vélem két, elvben szorosan összefonódó kérdés szétválasztását:

- a) szükséges-e és lehetséges-e belátható időn belül a gépi fordítás tényleges megvalósítása Magyarországon?
- b) szükséges-e a gépi fordítás elméleti előkészítésével kapcsolatos munkálatok folytatása?

Az első kérdésre a válasz személyes véleményem szerint negatív még orosz—magyar és angol—magyar viszonylatban is, nem is szólva a többi, az orosznál és angolnál kisebb jelentőségű nyelvekről, s még kevésbé szólva a „magyar—idegen nyelv” irányú fordításról. Ezt a negatív álláspontot a következő megfontolások támasztják alá: eltekintve attól, hogy a megfelelő szintű és ugyanakkor kellően gazdaságos gépi fordítás megvalósítása még a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban is megoldatlan és valószínűleg még jó pár évig megoldatlan marad, a gépi fordítás megvalósítása elsősorban olyan országokban fontos, amelyeknek nyelve elsőrendű világnyelv, s ahol éppen ezért még a kutatók is megengedhetik maguknak, hogy anyanyelvükön kívül más nyelven ne olvassanak, hiszen az alapvető irodalom (kézikönyvek, enciklopédiák, referáló folyóiratok) anyanyelvükön rendelkezésre áll minden szakmában: ilyen országokban valóban fontos, hogy a munka közben szükségessé váló idegen nyelvű kiegészítő irodalom kívánatra gyorsan hozzáférhetővé váljék a kutatók anyanyelvén. Nálunk azonban az a helyzet, hogy — az ún. nemzeti társadalomtudományoktól eltekintve — szinte valamennyi tudományszak egész alapvető könyv- és forrásanyaga idegen nyelvű; mivel pedig ennek az anyagnak a lefordítása sem emberi, sem gépi erővel nem valósítható meg, Magyarországon elképzelhetetlen, hogy tudományos munkát végezzen olyan valaki, aki legalább egy-két világnyelvet olvasási szinten nem ismer; így tehát nálunk az idegen nyelvű tudományos irodalom megközelítésének módja — a nagy világnyelvek esetében — az eredeti nyelven való olvasás; ilyen körülmények között azonban a világnyelvekből való gépi fordítás feles-

¹¹ HELL GYÖRGY, A gépi fordítás jelenlegi helyzete. Tudományszervezési Tájékoztató, IV, 1964, 131—157; HELL GYÖRGY, A gépi fordítás perspektívája. Tudományszervezési Tájékoztató, VIII, 1968, 211—230. A Orsz. Műszaki Fejlesztési Bizottság egy korlátozott példányszámban készült, hivatali használatra szánt kiadványa 1967-ben felmérte a jelenlegi magyarországi helyzetet; következtetéseim nem teljesen egyeznek az ott kifejtett nézetekkel.

legessé válik, hiszen a szélesebb, nem tudományos szintű szakmai közönség, amelytől idegen nyelvtudást kevésbé lehet elvárni, amúgyis rendszerint magyar nyelven készült összefoglalások útján tájékozódik a tudományos eredményekről. Lehetséges, hogy néhány év vagy évtized múlva a számítógépek működése olyan egyszerűvé és olcsóvá válik, hogy a fenti okokból szükségszerűen korlátozott igények ellenére is gazdaságos lesz a gépi fordítás gyakorlati megvalósítása — ez azonban nem a közvetlen jövő kérdése.¹²

A második kérdésre a válasz feltétlenül igenlő; ez az igenlő válasz részben azon a megfontoláson alapul, hogy a fordítóprogramok készítése s azok kísérleti kipróbálása terén nem szabad az élenjáró országoktól túl jelentősen lemaradnunk, nehogy a gépi fordítás technikai lehetőségében bekövetkező esetleges ugrásszerű fejlődés készületlenül találjon minket. A gépi fordítás elméleti előkészítésének folytatását, mégpedig erőteljes folytatását azonban más megfontolások is indokolják. Már az eddigi tapasztalatok is arra mutatnak, hogy a fordítóprogramok készítése elméletileg nagyon gyümölcsöző, s a nyelvyszerkezetnek a gépi analízis és szintézis szempontjából való vizsgálata nagymértékben gazdagítja az egyes nyelvek szerkezetére vonatkozó ismereteket: kár, hogy a gépi fordítás specialistái rendszerint meg sem próbálják ezeket a tanulságokat az „egyszerű” nyelvészek számára jobban hozzáférhetővé tenni. Legalább ilyen fontos az a körülmény, hogy a gépi fordítás elméleti előkészítésének vannak minden szempontból lényeges „melléktermékei”. Csak példaképpen említem a főképp DÖMÖLKI BÁLINT és VARGA DÉNES munkája nyomán kialakuló gépi jelsor-elemző rendszert, amely eredeti koncepciójával nemzetközi síkon is jelentős eredménynek tekinthető, s amelynek alkalmazási lehetőségei igen szélesek lesznek, függetlenül attól, hogy gépi fordításban felhasználásra kerül-e vagy sem; ez az elemző rendszer alkalmas lesz többek között tetszés szerinti magyar szövegek sokoldalú nyelvi elemzésére (például az előforduló szerkezetek, mondat típusok stb. listája, gyakorisága, egymáshoz való viszonya, kölcsönös feltételezettsége szempontjából), s így alkalmas lesz egyéni nyelvállapotok automatikus jellemzésére, nyelvészociológiai, nyelvpatológiai vagy akár stilisztikai, nyelvészeti célból; a rendszer alapját képezheti emellett a dokumentáció és a kivonatkészítés előbb-utóbb feltétlenül aktuálisá váló gépesítésének.

B) Dokumentáció. Szándékosan nem használtam a „gépi dokumentáció” címet, mivel a dokumentációs tevékenység különböző területein (osztályozási rendszerek megalkotása, a dokumentumok ún. „indexelése” és osztályozása, az adott tárgykörokhöz tartozó dokumentumok „visszakeresése”, a kivonat-készítés) legfeljebb csak „papíron” vagyunk túl az ún. manuális szakaszon, holott főképp a természettudományos és technikai dokumentumanyag szinte beláthatatlan növekedése nálunk is hamarosan napirendre tűzi a dokumentum-rendezés és a dokumentumok közötti tájékozódás gépi megoldásait, s ezekkel a perspektívákkal az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ foglalkozik is. Csak címszerűen említem azokat a területeket, amelyekben a nyelvtudomány közreműködése ebben a vonatkozásban (s jórészt már a gépesítés szakasza előtt) szükséges és lehetséges: az osztályozási rendszerek

¹² Ez az értékelés egyben azt is jelenti, hogy a gépi fordítás perspektívája nálunk a legkevésbé sem terelheti el a figyelmet az idegen nyelvek tömeges és eredményes tanulmányozásának a szükségességéről és az ezzel kapcsolatos alkalmazott nyelvészeti feladatokról.

kialakításánál lépten-nyomon merülnek fel részben általános, részben magyar szemantikai problémák, valamint — a tudományos és műszaki terminológiával kapcsolatos — lexikológiai és nyelvművelési kérdések; a gépi indexelés és kivonatolás előkészítése szükségessé teszi többek között a magyar nyelvre vonatkozó sokoldalú kvantitatív, statisztikai vizsgálatokat; ugyanez szükséges ahhoz, hogy magyar nyelvi anyagra alkalmazni lehessen olyan redundanciacsökkentő, információsűrítő eljárásokat, amelyeknek kidolgozásával (szintén a tudományos dokumentáció szemszögéből) egyes matematikusok most foglalkoznak. Talán nem szükségtelen megemlíteni, hogy ezeken a területeken a magyarországi nyelvészet tevékenységének a mérlege nem negatív: van nyelvművelőnk, aki intezíven foglalkozik az ún. műszaki nyelv kérdéseivel; a Nyelvtudományi Intézetben többen is foglalkoznak kvantitatív vizsgálatokkal, a debreceni egyetem Orosz és Szláv Filológiai Tanszékén működő Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkacsoport hatalmas, sokoldalú gépi feldolgozásra alkalmas szókincsstatisztikai anyaggal rendelkezik, a debreceni Román Nyelvek és Irodalmak Tanszékén nem magyarra vonatkozó, de módszertanilag tanulságos gépi fonémastatisztikai munkálatok folynak, stb. Ezek a munkálatok azonban koordinálatlanok, szétszórtak, s eredményeik kiaknázása sem látszik teljesen biztosítottnak.

Itt említem — bár ennek a kérdésnek még áttekintő tárgyalását is mellőznöm kell — hogy a nyelvtatisztikai vizsgálatoknak (valamint, természetesen, a kísérleti fonetika vizsgálatoknak) nagy fontossága lehet a hírközlési technika legkülönbözőbb ágazatainak fejlesztésében.

5. Egyéb gyakorlati alkalmazási területek. Továbbra is a teljesség igénye nélkül, futólag említek meg két olyan területet, amelynek problematikája nyelvész körökben közismert s már többször megvitatásra került.

a) Helyesírás-normalizálás: az alkalmazott nyelvészetnek a nyelvműveléssel együtt talán legtradicionálisabb területe; beszámolóim gondolatai összefüggését tekintve nem látok megvitatni való problémát.¹³

b) Szótárkészítés: tudományrendszeri szempontból szintén tipikus alkalmazott nyelvészeti ágazat; bár a szótári munkálatok gépesítésének problémája a nyelvtudomány és az alkalmazott elméleti nyelvtudomány egyéb ágazataival is kapcsolatba hozza ezt a területet (nyelvtatisztika, szemantika stb.), ennek a kérdéskörnek speciális és ugyanakkor terjedelmes volta miatt meg kell elégednem a probléma pusztá felidézésével.

6. Nyelvészociológia és gyakorlati alkalmazásai. Nyelvészociológiai — ma gyakoribb szakkifejezéssel — szociolingvisztikai kutatások egy-két elszigetelt kutató igen értékes, de elszigetelt tanulmányain kívül Magyarországon tudtommal nem folynak, olyannyira nem, hogy az egész terület említést sem érdemelne, ha az idetartozó kérdések gyakorlati, társadalompolitikai fontossága nem tenné szükségessé, hogy legalább a hiányt megemlítsük.¹⁴

¹³ A debreceni vitán felmerült az a nyilvánvalóan helyes vélemény, hogy a helyesírási problémák megoldásának, helyesírásunk továbbfejlesztésének is egyik alapvető feltétele volna, hogy mielőbb elkészüljön egy kísérleti alapon készült modern magyar leíró fonetika.

¹⁴ Az, hogy Magyarországon nyelvészociológiai kutatások nem vagy alig folynak, annál is meglepőbb, mert a nyelvtudomány modern irányzatainak ellenzői érveikben szívesen hivatkoznak arra, hogy a strukturalista inspirációjú, illetve a matematikai mód-

Szinte taláalomra emlékeztetek néhány problémára. Általában semmiféle rendszeresnek nevezhető ismerettel nem rendelkezünk arról, hogy — a nyelv-járási tagolódástól eltekintve — a magyar nyelvet a társadalom rétegei, csoportjai milyen típusú eltérésekkel használják, holott — hogy csak egy példát említsek — egész iskolapolitikánk alakítása szempontjából rendkívül izgalmas és fontos kérdés, hogy a különböző iskolatípusok a szóbeli és írásbeli kifejezés milyen átlagos szintjéig, az anyanyelv használatában milyen tényleges biztonságig, pontosságig, önállóságig viszik el a rájuk bízott generációkat. Merülnek fel gyakorlati szempontból sem elhanyagolható nyelvészeti problémák a Magyarországon beszélt nemzetiségi, ill. idegen nyelvekkel kapcsolatban. Nemzetiségi politikánk terén nem mutatkoznak ugyan különösebb elvi problémák — ennek ellenére fontos volna tudni ennek a politikának gyakorlatba való átültetése során, hogy milyen a nemzetiségek tényleges nyelvi helyzete, milyen a nemzetiségi nyelv és a magyar egymáshoz viszonyított használati köre, milyen a nemzetiségek különböző rétegeinek szubjektív viszonya a nemzetiségi nyelvhez, stb.¹⁵ Égetőbb és bonyolultabb ennél a magyar cigányság nyelvi helyzetének kérdése; ahhoz, hogy a cigányságnak a társadalmunkba való egészséges integrálódása ténylegesen bekövetkezzék, az is szükséges, hogy a cigányoktól beszélt nyelvek tényleges mai helyzetét, súlyát ismerjük — ezen a téren HUTTERER MIKLÓS kutatásai fontos lépést jelentenek, de a munka zöme még el sem kezdődött.

7. *Az elméleti ágazatok áttekintése.* Az előbbieket során ismételten utaltunk azokra az elméleti kutatási szükségletekre, amelyek — rendszerint gyakorlati feladatokkal kapcsolatban — felvetődnek a különböző „előtagos” lingvisztikák, a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, neurolingvisztika terén.¹⁶ Az is világossá vált, hogy az ilyen és az ezekhez hasonló elméleti kutatási ágak, meg a velük összefonódott gyakorlati tevékenységek további fejlődésének — s nem egyszer pusztá kialakulásának — alapja az lehet, ha a „tisztá” nyelvtudományon belül is nagyobb teret kapnak azok a módszerek és kutatási ágak, amelyek lehetővé teszik, hogy a nyelvrendszert a kommunikációs folyamatban elfoglalt helye szempontjából vizsgáljuk. Itt elsősorban olyan módszerekről és kutatási ágakról van szó, amelyek a nyelvi jelenségek egzakt, általában számszerűségekre redukálható jellemzéséhez vezetnek (kvantitatív nyelvészet, kísérleti fonetika), illetve amelyeknek a révén a nyelv rendszere formalizált eszközökkel is ábrázolható.¹⁷ Végeredményben — bár az alkalma-

szerekkel dolgozó nyelvészeti irányzatok nem veszik figyelembe a nyelv társadalmi jellegét. Úgy látszik azonban, hogy ezeket az érveket nem a nyelv és a társadalom közötti kapcsolatokra vonatkozó konkrét kutatások ihlették.

¹⁵ A nemzetiségek problémájának bizonyos nyelvi kérdéseket is tárgyaló, érdekes áttekintését adja KÓSA LÁSZLÓ, *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Valóság XII (1969), 12–22.

¹⁶ Úgy látom, végeredményben helyesebb volna nálunk is a *szociolingvisztika*, *pszicholingvisztika* stb. terminusok meghonosítása *nyelvészeti szociológia*, *nyelvpszichológia* helyett. Az új terminusok a régiéknél egyértelműbben fejezik ki azt a tényt, hogy itt a nyelvtudomány részdiszciplínáiról, nem pedig nyelvtudományon kívüli szakterületekről van szó.

¹⁷ Ez nem jelenti azt, hogy az alkalmazott nyelvészet kizárólag a legszélesebb értelemben vett matematikai módszereken alapuló nyelvtudományi eredményeket tudja felhasználni. Minden pontosan és világosan rendszerezett nyelvi anyagnak meglehetősen nagy hasznossága az alkalmazott nyelvészet szempontjából is.

zott nyelvészet fogalmának köre szűkebb, mint a kommunikációkutatásé — az alkalmazott nyelvészet kibontakozása a kommunikációkutatás talán leglényegesebb, alapozó jellegű részdiszciplínáinak kifejlesztésével volna egyenértékű.

A teljesség kedvéért említem, hogy az elméleti alkalmazott nyelvészetnek egyik legradicionalisabb és legfejlettebb ága a nyelvi kommunikáció egy speciális és fontos típusát vizsgáló irodalmi stilisztika. Nem a stilisztika lebecsülése — ellenkezőleg, fontosságának, szerteágazó gazdagságának elismerése, ha ezen a helyen megelégszem a léteire való pusztá utalással.

III.

Lehetőségek és szükségletek

Az alkalmazott nyelvészetnek vannak olyan ágai, amelyek rendelkeznek szervezeti alappal: ilyen elsősorban a nyelvművelés, másrészt — az MTA Számítástechnikai Intézetének keretében — a gépi fordítás és a dokumentáció problémaköre. Más kérdés, amelyre itt nem tudok kitérni, hogy ezeknek az egységeknek személyi és anyagi ellátottsága, külső kapcsolatai, tevékenységi lehetőségei mennyiben kielégítőek és mennyiben nem.

Nincsen semmiféle szervezeti bázisa vagy koordináló szerve a neurolingvisztikai kutatásoknak és általában a nyelvtudomány logopédiai vonatkozású feladatainak.

A kvantitatív nyelvészeti kutatások egyéni munkaként vagy tanszéki kutatócsoportok keretében folynak, közös szervezeti vagy koordináló bázisuk nincs.

Pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai kutatások egy-egy kutató egyéni kezdeményezéséből, ill. egyéni munkájaként folynak.

Az alkalmazott nyelvészet egészének koordináló bizottsága az MTA Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága. Ez a bizottság a maga lehetőségeinek határában belül, szervező jogkör és anyagi eszközök nélkül igyekszik felmérni a hozzá tartozó rendkívül szerteágazó és heterogén területet, ez a felmérő munka azonban még évekig tarthat.

Mivel más bizottsághoz nem tartozik, ez a bizottság gondozza a kísérleti fonetikát is.

A hatvanas évek elején tudtommal szó volt arról, hogy a Nyelvtudományi Intézetben „Alkalmazott és általános nyelvészeti osztály” — vagy valamilyen, ehhez hasonló elnevezésű részleg alakuljon; ennek tényleges realizációjaként létezik ma a Strukturális Nyelvészeti Osztály, amelyen belül egyesek egyéni munkaként foglalkoznak alkalmazott nyelvészeti jellegű témákkal is.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1964-ben alakult egy „Matematikai és alkalmazott nyelvészeti szak”, ahol néhány éven keresztül az alkalmazott nyelvészet általános problematikája előadásra is került, bár a folyamatot személyi fluktuációk zavarták. Nem tudok arról, hogy az alkalmazott nyelvészet főbb ágazataira kitérő rendszeres oktatás bármely bölcsészkarunkon is lenne, bár ide sorolható szakkollégiumok időnként vannak a tudományegyetemen.

A nemzetközi kapcsolatokat illetően hozzátehetjük, hogy Magyarország nem tagja az AILA-nak (Association Internationale de Linguistique Appliquée), amelybe egyébként már több szocialista ország belépett.¹⁷ A gépi fordítással és dokumentációval foglalkozó részlegnek ettől eltekintve meglehetősen nagy nemzetközi híre van, amire az a tény is mutat, hogy a KGST keretében az első fordítás-automatizálási nemzetközi szimpóziumot Budapesten rendezték (1967).

Nem állíthatjuk tehát, hogy területünkön semmi sem történt, hogy semmiféle biztató jele nincs a fejlődésnek és az előrehaladás szándékának. Nagyjából és egészében mégis az a helyzet, hogy az alkalmazott nyelvészet körébe tartozó legtöbb ágazatra a szervezeti alapok hiánya, az erőfeszítések véletlenszerű, egyéni volta jellemző. Szinte teljesen kihasználatlanok a kooperációs lehetőségek az alkalmazott nyelvészet különböző részdiszciplínái, munkahelyei és munkásai között, holott — látszólagos heterogén jellege ellenére — az alkalmazott nyelvészet alapvető elméleti egysége, amely a kommunikációkutatás egységes problematikáján alapul, ilyen jellegű kooperációra, egyben az erők, eszközök és jószándékok racionálisabb kihasználására lehetőséget adna.

A fentiekben — az alkalmazott nyelvészet egyes ágainak elemzése során — elsősorban hiányokról és szükségletekről beszéltünk. Megvizsgálásra szorult természetesen az a kérdés: a rendelkezésre álló anyagi és személyi erőforrások milyen mértékben és ütemben teszik lehetővé a hiányok megszüntetését, a szükségletek kielégítését. Ennek felmérése nem e sorok írójának feladata — nem is lehet egy ember feladata. Úgy vélem azonban, hogy megfelelő, józan szervezés, céltudatos erőkihasználás esetén több a lehetőségünk, mint első látásra gondolnók.

Egy általános kérdést említenék végül, látszólag váratlanul ebben a gondolati összefüggésben, de — mint az utóbbi hónapok és évek nyelvtudományi vitái (rendszerint szóbeli vitái) mutatták, — nem indokoltság nélkül. Ez nyelvtudományunk nemzeti feladatainak kérdése. A magyar nyelvtudomány nemzeti feladataként elsősorban a szorosan vett magyar nyelvészet, rendszerint főképp a történeti aspektusú magyar nyelvészet területét szokták említeni, másodsorban a finnugor nyelvtudomány művelését, harmadsorban — néha — a turkológia bizonyos ágait. Mindez helyes is — de talán nem volna felesleges a nemzeti feladatok fogalmi körét bővíteni; megalapozottnak látszik ugyanis az az állítás, hogy azok az elméleti és gyakorlati tevékenységek, amelyek a magyar társadalmon, mint nyelvi közösségen belül a kommunikáció szintjének és hatásfokának javítását hivatottak megalapozni, vagy amelyek a magyar társadalom és más nyelvű társadalmak közötti nyelvi érintkezés nyelvtudományi alapját hivatottak biztosítani — s folytathatók a felsorolást — szintén hozzátartoznak nyelvtudományunk nemzeti feladataihoz.

HERMAN JÓZSEF

¹⁷ Újabb értesülésem szerint Magyarország belépése az AILA-ba talán belátható időn belül megvalósul.

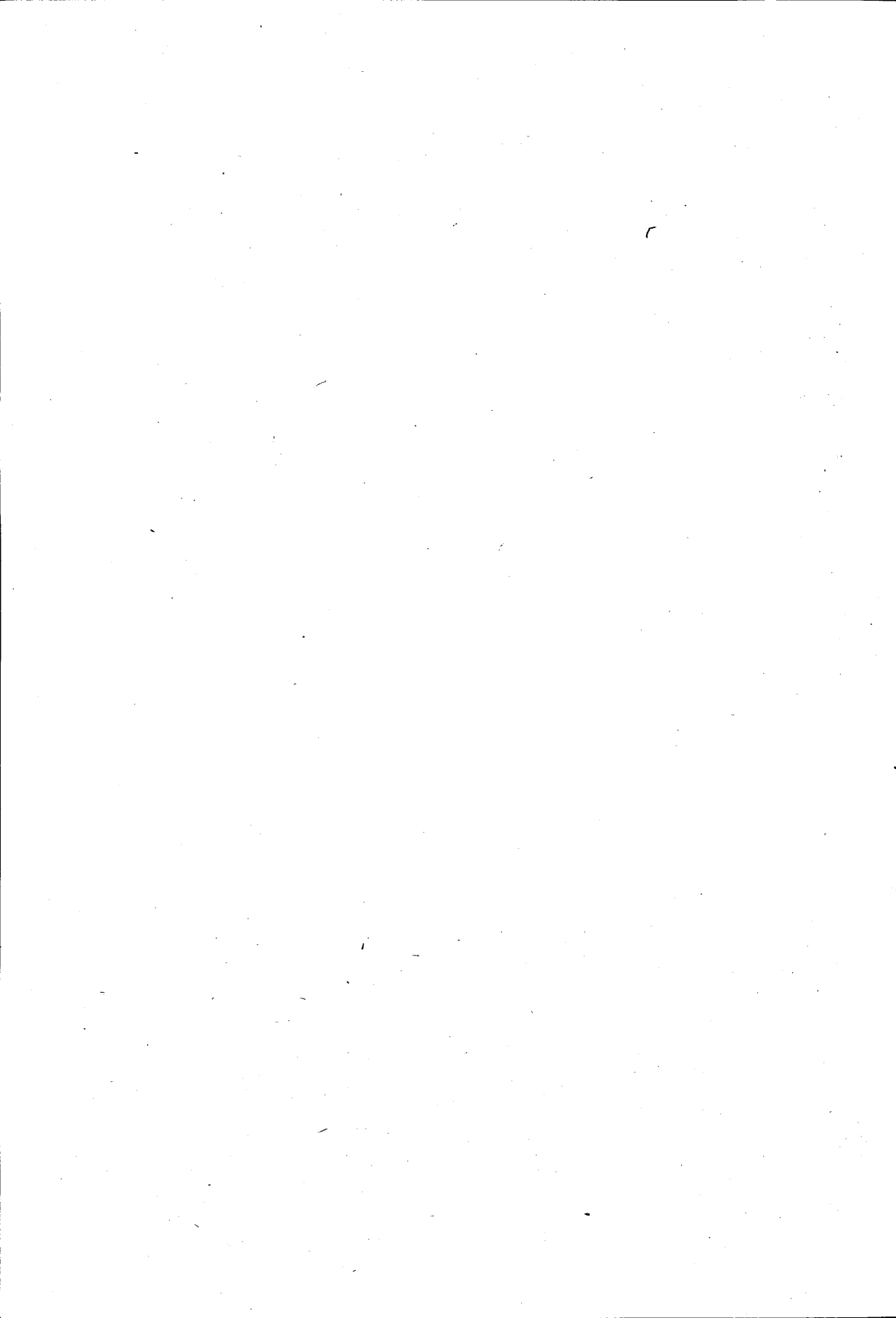
Compte rendu sur la situation de la linguistique appliquée en Hongrie

L'article contient le texte légèrement remanié d'un rapport présenté à une réunion de linguistes, organisée en novembre 1968 à Debrecen par l'Académie Hongroise des Sciences.

La linguistique appliquée est définie comme l'ensemble des activités théoriques et des procédés techniques ayant pour but d'utiliser les résultats de la linguistique *a)* dans la pratique sociale et *b)* dans les recherches relatives aux zones de contact entre le langage et tel ou tel autre ordre de phénomènes. L'utilisation des résultats de la linguistique se réduit essentiellement à améliorer le rendement des processus de communication à l'intérieur de la communauté linguistique ou entre différentes communautés linguistiques, et à éliminer ou neutraliser les «bruits» matériels ou psychologiques pouvant entraver ces processus; les recherches relatives aux contacts entre le langage et d'autres faits humains constituent le soubassement théorique de toute activité pratique relevant de la linguistique appliquée. Alors que la linguistique «pure» examine la langue en elle-même et pour elle-même, la linguistique appliquée considère donc la langue du point de vue de sa place dans la communication, et cela afin de pouvoir influencer, dans un sens favorable pour l'ensemble de la société, le rapport entre la langue et les autres facteurs du processus de communication. On aurait d'ailleurs tort en voulant opposer la linguistique appliquée à la linguistique «pure»: les deux sont en réalité inséparables; la linguistique «pure» est un domaine d'activité d'autant plus fondamental et primordial que ses résultats constituent la base même de toute recherche et de toute activité pratique relevant de la linguistique appliquée.

Après ces considérations théoriques, l'auteur passe en revue un certain nombre de domaines de la linguistique appliquée, tels que les recherches relatives à l'enseignement des langues vivantes et à l'enseignement de la grammaire de la langue maternelle, les différentes branches théoriques et pratiques de la psycholinguistique et de la neurolinguistique, l'utilisation de la linguistique dans la mécanisation de la documentation et de la traduction, la sociolinguistique dont il souligne l'importance du point de vue de la politique scolaire, etc. Il constate que, dans la plupart de ces domaines et malgré certains résultats appréciables dus surtout à des initiatives individuelles, le retard de la linguistique hongroise est fort sérieux.

JÓZSEF HERMAN

Néhány gondolat a nyelvrokonságról*

„Was Sprachverwandschaft bedeutet, ist kaum irgendwo deutlich auseinandergesetzt worden, und zwar nicht ohne Schaden der besondern Zwecke. Wir werden nicht an die Dinge herangeführt, sondern mitten sie hineingestellt. Allerdings trägt der Ausdruck den Anschein der Selbstverständigkeit, damit aber zugleich die Gefahr des Missverständnisses...” SCHUCHARDT, *Brevier* 1922, 167—168.

„If as scientists, we take public evidence as a criterion, it is remarkable how much genetic classification has gone without it” HYMES, *Anthropological Linguistics* I:2, 52.

Valóban nincs a nyelvrokonságnak általános elmélete, noha ennek igénye már SCHLEICHERNÉL¹ felvetődik legalábbis abban a formában, hogy az indo-európai minta minden nyelvcsaládra alkalmazható. Hangsúlyozza az általános elmélet szükségességét SCHUCHARDT,² MEILLET,³ TROMBETTI⁴ s újabban

* Az itt következő cikk az altaji nyelvek rokonságáról készülő monográfiám elméleti részének egyik fejezete. Ebben a formában elhangzott a JATE Nyelvészeti Munkaközösségének 1969. április 25-i ülésén.

¹ Lásd különösen *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*, 1863.

² SCHUCHARDT hatalmas munkásságából (közel 850 címet tartalmazó bibliográfiáját I. Schuchardt *Brevier*, 10—42 és 352) bőven idézhetnénk. Már 1870-ben írt, de csak 1900-ban megjelent habilitációs disszertációjában a román nyelvek osztályozásáról szólva általános igénnyel fogalmazza meg elméleti tételeit. A nyelvrokonság elméleti kérdéseit fejtegeti többek között a következő művekben: *Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*, 1885; (ebben a nyelvrokonsággal kapcsolatban különösen a nyelvkeveredés jelentőségét hangsúlyozza); *Der Individualismus in der Sprachforschung* (Sitzungsberichte der AdW in Wien, Phil.-Hist. Kl. 204, (1925) 2 Abh. 3—211); a nyelvrokonság elméletének helyét keresi a kor filozófiai áramlatai között kutatva. Itt utalnék arra, hogy az általában J. SCHMIDTnek tulajdonított hullámelméletet is elsőnek SCHUCHARDT fogalmazta meg. 1868-ban írja „Ein Bild möge diese komplizierten Verhältnisse veranschaulichen. Denken wir uns die Sprache in ihrer Einheit als ein Gewässer mit glattem Spiegel; in Bewegung gesetzt wird dasselbe dadurch dass an verschiedenen Stellen desselben sich Wellencentra bilden, deren Systeme, je nach der Intensivität der triebenden Kraft von grösserem oder geringerem Umfange, sich durchkreuzen” (*Brevier*, 143). J. SCHMIDT korszakalkotó műve csak 1872-ben jelenik meg (I. 27. jegyzet). SCHUCHARDT elképzeléseit bővebben 1870-ben fejtette ki magántanári habilitációs előadásában; jelen voltak többek között CURTIUS, LESKIEN, H. PAUL, SIEVERS, BRUGMANN. J. SCHMIDT hullámelméletét először 1872-ben a 28. lipcei filológuskongresszuson adta elő. Ezen a nevezetes előadáson SCHUCHARDT is jelen volt, s hozzászólásában jelezte, hogy J. SCHMIDT-től függetlenül ő is hasonló eredményekre jutott. SCHUCHARDT visszaemlékezéseiben arra gondol, hogy az ötletet mindketten SCHLEICHERTől vették, akit együtt hallgattak, de SCHLEICHER ilyen kijelentésére nem tud visszaemlékezni. Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a „családfa elmélet” elutasítása, a földrajzi-nyelvjárási szemlélet előretörése s ezzel a „hullámelmélet” annyira a „levegőben volt”, hogy nyomaira már kilenc évvel SCHUCHARDT disszertációja előtt rábukkanhatunk. DE SAUSSURE *Les origines indo-européennes ou les Aryas primitifs* (vö. *Recueil des publications de Ferdinand de Saussure*, Genève 1922, 391—402) című munkájában, mely lényegében PICTET először 1859—63-ban megjelent hasonló című művének bírálata, hívja fel a figyelmet, hogy PICTET a hullámelmélet első megfogalmazója (i. m., 398—399). SCHUCHARDT elméleti munkássága kapcsán rá kell mutatnom, hogy a modern generatív nyelvsemlelet előzményei között HUMBOLDT mellett (erről I. N. CHOMSKY, *Current Issues in Linguistic Theory*, 1964, 17—21) SCHUCHARDT-tól

ALLEN,⁵ LAMB⁶ és ELLIS.⁷ Számos más szerző is arra a feltevésre épít, hogy az elméleti tételeknek minden nyelvre érvényeseknek kell lenniök. Mégis igen kevés történt a nyelvrokonság tartalmi meghatározására vonatkozóan. A mottóul idézett SCHUCHARDT és HYMES vélemények világosan mutatják, hogy gyakorlatilag mindenki által evidensnek érzett és mégsem evidens fogalmakról van szó, melyek éppen ennél a jellegüknel fogva nem kerültek tözetesebb tudományos vizsgálat alá, annak ellenére, hogy számos rész kérdésben és a módszertanra vonatkozóan könyvtárra való irodalom született.

A nyelvrokonság elméletének hiánya elsősorban abból következik, hogy az egész történeti vagyis diakrón nyelvészetnek nincs elmélete, csak módszertani elvei. Nem véletlen, hogy PAUL klasszikus művének címében *Prinzipien* és nem *Theorie* áll.⁸ A huszadik század első felének nyelvészeti iskolái lényegében tagadták a történeti nyelvészet elméletének lehetőségét, a hagyományos történeti nyelvészet művelői szükségét vonták kétségbe. Századunk közepén a kép megváltozott. A szinkrón nyelvre vonatkozó elméleteket megkísérlik kiterjeszteni a diakróniára, a strukturalista irányzatok némelyike vizsgálat alá veszi a struktúra változását, sőt a változás struktúráját is. A generatív nyelvelmélet megkísérli a szinkrón transzformációs sorok történeti interpretálását. Mindez azt mutatja, hogy a nyelvelméleti vizsgálatok ismét a történetiség felé fordulnak.

A magam számára a történeti nyelvtudomány elméleti kérdéseit a nyelvrokonság, konkrétan az altaji nyelvek rokonságának vizsgálata vetette fel.

sem szabad megfeledeznünk. Ő írja „Allein ohne diesen Geistigen Bogen *Positivismus* — *Idealismus* beiseite zu schieben, möchte ich ihn durch einen weiteren, ja den denkbar weitesten überbrücken: *Sein* — *Werden*, der als Einheitsformel: πάντα ἔει, Alles fließt, schon aus dem höchsten Altertum bekannt ist” (Sitzungsberichte etc.). A nyelv mozgáselméletének csíráit találhatjuk meg a neolingvisztikai iskola munkáiban is. BONFANTE mutat rá (The Neolinguistic Position, Lg XXIII, 360), hogy a nyelv nem *ἔργα* hanem *εργεργεα*.

³ Különösen Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes 1903 és Les dialectes indo-européens 1907, de szinte minden munkájában, vö. Linguistique historique et linguistique générale, 1948.

⁴ TROMBETTI a nyelvek monogenezisét valló munkájában (L'unità d'origine del linguaggio, 1905, 53) írja: „Solo con l'unità d'origine del linguaggio è possibile la glottologia generale comparativa (allgemeine vergleichende Sprachwissenschaft), disciplina la quale può gettare viva luce sulle questioni che più agitano lo spirito umano”. Ha ezzel aligha érthetünk is egyet, az természetes, hogy az általános összehasonlító nyelvtudomány igénye a különféle nyelvek történetének közös forrásait kutatva merült fel.

⁵ ALLEN alapos tanulmányának (Relationship in Comparative Linguistics: Transactions of the Philological Society, 1953, 52–108) célkitűzése: "The object is to define relationship as a function of linguistic systems rather than of languages *per se* and *in toto* and in so doing to point the way to a theory of comparison compatible with general linguistic principles" (53). Követelménye, hogy a nyelvrokonságról ne hipotézist, hanem elméletet állítsunk fel HJELMSEV szellemében (vö. Prolegomena to a Theory of Language, 8) okvetlenül helyes, eredményei azonban aligha fogadhatók el. Bírálata I. E. A. МАКАЕВ, Современное состояние общего языкознания и соотношение сравнительной сопоставительной и типологической грамматики: Теоретические проблемы современного советского языкознания, Moszkva 1964, 91–108 és J. ELLIS, General Linguistics and Comparative Philology: Lingua VII, 134–174.

⁶ Lásd LAMB megjegyzéseit a Genetic Relationship among Languages, Anthropological Linguistics I; 2 kötetben. Ugyanott HYMES, SWADESH és mások vitáját is.

⁷ J. ELLIS, Towards a General Comparative Linguistics, 1966.

⁸ Ahogy nem véletlen, hogy a neogrammatikus irányzat magyarországi mestere GOMBOCZ ZOLTÁN is „Nyelvtörténeti módszertant” írt (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, 1922).

A nyelvrokonság kérdései ugyanis megoldhatatlannak mutatkoztak a nyelvtörténet elméleti problémáinak tisztázása nélkül, vagy legalábbis anélkül, hogy e kérdéseket világosan megfogalmazzuk. Ezért mielőtt a nyelvrokonsággal foglalkoznék, szinte csak jelzésszerűen felsorolom azokat az általános elméleti tételeket, melyeket a nyelvrokonság elméletének kidolgozásához elfogadtam.

A nyelvtudomány történetében a nyelv természetére vonatkozó nézetekre épültek mindig a további elméletek. A schleicheri biologikus — természettudományos szemlélet a nyelvet mindig változó, élő, zárt egészként fogta fel, s ennek nyomai éppen a rokonságelméletekben maradtak fent legerősebben. Maga a rokonság fogalma, a nyelvek leszármazása, a nyelveknek mint ős- és leánnyelveknek a viszonya, a családja, sőt a nyelvi kereszteződés is, mind biológiai fogalmak. A természettudományi szemlélettel szemben fellépő pszichológiai irányzatok a nyelvben nem a természet egy sajátos, önálló darabját, hanem az emberi psziché produktumát látták. A nyelvek azért rokonok, mert a „nemzeti lélek” (STEINTHAL) vagy a „közösségi lélek” (WUNDT) között történeti vagy lelki rokonság áll fent.

Elméleti szempontból számunkra az a lényeges, hogy a nyelvet nem tekintjük a tudattal (és a jelentést a fogalommal) azonos kategóriának ugyanakkor amikor a nyelvet a tudat által, méghozzá a társadalmi tudat által „generált”, tehát attól végelemzésben függő, de nem determinált objektív létezőnek fogjuk fel. A nyelv tartalmi szempontból mindig a társadalmi tudatot fejezi ki sajátos eszközeivel, létformáját tekintve azonban nem tudatos sem mint reális beszéd sem mint általános nyelv. Szemben a tudat különböző olyan megnyilvánulásaival, mint a művészet, a jog vagy akár a tudomány, melyek a tudatos tevékenység körébe esnek, a nyelv mint érvényes rendszer nem tudatos, még akkor sem, ha egyes jelenségeit tudatosan alakíthatjuk (pl. nyelvújítás, nyelvművelés). A nyelv sajátos helyzetét az okozza, hogy a nyelvi kifejezés tartalma, „jelentése” és formája, vagyis a nyelv mint rendszer között nem tartalmi-oki, hanem véletlen-asszociatív kapcsolat van. (Ez egyébként nem „abszolút mértékben” van így, mert a nyelvben vannak olyan elemek, részrendszerek, melyekben a tartalom és a forma között oki kapcsolat áll fent, ilyenek a hangfestő, hangutánzó szavak — másfelől a tudomány és a művészet is dolgozik asszociatív, tetszőleges jelekkel, pl. az algebra. A „véletlen-asszociatív” kapcsolat nem a nyelv teljességét, hanem lényegét jellemzi.)

A nyelv objektíve létezik, méghozzá két formában: „materiálisan” mint parole, beszéd és elvontan mint langue, vagyis nyelv. Ezek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a lehetőség és a megvalósulás, az általános és az egyedi, tehát egy dolognak két aspektusa. A nyelv létezésformáját tekintve rendszer és mozgás, vagyis különböző értékű elemek, különböző, hierarchikusan felépülő részrendszerek értérendszeret képviselő viszonya, amely állandó, s csak rá jellemző sajátos mozgásban van. E mozgás igen összetett, egyaránt létezik a jelenben, a szinkrón nyelvben és a nyelvi rendszerek egymásutánjában.

Az objektív nyelvi rendszer diakronikus mozgása is magyarázatot igényel, mégis elsősorban a szinkrón nyelvi rendszer mozgásával kell foglalkoznunk, a szinkrón nyelvi rendszert ugyanis a modern nyelvészeti irányzatok egy része statikus rendszernek fogja fel. Pedig sem egy fonéma képzésmozgásnatai, sem egy morféma fonémái, sem egy szintagmát alkotó morfémák nincsenek egy időben, időkülönbség, tehát mozgás van közöttük. A mozgás az

appercepció feltétele, ha a közlés egyidejű volna, úgy felfoghatatlan volna, a nyelv nem teljesíthetné fő funkcióját az információ közlését. Nem csak a realizált nyelv, a beszéd létformája a mozgás, hanem a nyelv mint elvont rendszeré is. A nyelv mint általánosan létező elvont rendszer a beszédben megnyilvánuló mozgások közös eredője. Egy példa erre talán rávilágít. A magyar nyelvi közösségben az egyedek a *t* fonémát nem egyféleképpen ejtik. Egyesek a nyelv hegyét a fogakhoz szorítják, mások az alveolumhoz, s a két szélső pont között számos változat lehetséges az egyének pillanatnyi ejtése szerint. Ha egy adott pillanatban megvizsgálnák az összes magyar beszélő éppen akkor kiejtett *t* fonémáját, igen tarka képet kapnánk. Lehetséges lenne, hogy a fogakon képzett *t* lenne többségben, de ha feltesszük, hogy az adott pillanatban — véletlenül — éppen azok beszélnek, vagy ejtenek ki *t* hangot — akik az alveolumon képzik a kérdéses hangot, ettől a magyar nyelvre általánosan jellemző fogakon képzett *t* hang nyelvi érvénye még nem változna meg. A fogakon képzett *t* hang nyelvi érvényét az biztosítja, hogy a nyelvben mozgás van, a fogakon képzett *t* fonéma újra és újra visszatér, hosszabb időt felvéve többségben van, biztosítja a „visszakapcsolást”. Ha a mozgás iránya megváltoznék, többségbe kerülne az alveolumon képzett *t*, s ez elegendő hosszú ideig fenntartaná magát, akkor ennek következményeképp valószínűleg megváltozna a magyar nyelv fonémarendszere.

A nyelv létezésformája tehát a mozgás, s ennek a mozgásnak iránya és sebessége van. A mozgások ismétlődhetnek, s a számos mozgás vektora egy magasabbrendű mozgás eredője lesz, majd ezek összegeződése az egész nyelvi rendszer változását eredményezi. E mozgás rendszerben történik, és a rendszer egy-egy pontjának mozgása kihat a rendszer más pontjainak mozgására is.

Mivel a nyelv a társadalmi tudat által generált objektív valóság, a nyelv mozgása sem független a társadalmi tudat mozgásától. De a társadalmi tudat és a nyelv tartalma vagyis a nyelvi jelek jelentése között nincs azonosság sem determinált kapcsolat, hanem megfelelés, és mivel a nyelvi jelentés és a nyelvi jel között nem oksági, hanem konvencionális-asszociatív kapcsolat van, a nyelv változása nem áll determinált viszonyban a tudat változásával.

A nyelvi mozgásnak folyamatos és ugrásszerű formája is van. E két forma elválasztása döntő fontosságú a nyelvrokonság fogalmának kifejtésénél.

Visszatérve most már a nyelv diakrón változására, azt kell mondanunk, hogy a szinkrón és a diakrón nyelvben végbemenő mozgások között nincs elvi különbség. A diakrónia szempontjából azok a mozgások a fontosak, amelyek maradandó változást hoznak létre, míg a változásokat létrehozó és a változásokat létre nem hozó mozgások — a szinkrón rendszer szempontjából — azonos értékűek.

Teljesen egyetértek tehát ZSILKA JÁNOSSEL, aki szerint: ”A mozgás a nyelvi állapot létezési módja, az állapot maga = a meghatározott mozgásformák összege.” (NyK LXX, 421). Más kérdés, hogy a nyelvi részrendszerek változását helyes-e evolucionista úton elképzelnünk, hogy például a mondatformák esetében *mindig* az egyszerűbb formákból jönnek-e létre a bonyolultabb, összetettebb formák?

ZSILKÁNAK azonban az a tétele, hogy „lényegesek azok a történeti folyamatok, amelyek a nyelvi állapot belső mozgás folyamataiba tevődnek át” (i. m., 423), valójában a nyelvész és nem a nyelv szempontjának tűnik. A szinkrón nyelvrendszer bizonyos mozgásaiból a diakrón nyelvrendszer bizonyos

mozgásaira következtethetünk. Ebből azonban nem vonhatjuk le azt a konklúziót, hogy ahol ezt nem tehetjük, ott a történeti folyamatok nem voltak lényegesek. A tétel fordítva áll: a szinkrón nyelvi mozgások közül — történeti szempontból — azok a lényegesek, melyek változásba, tehát történeti folyamatba tevődnek át. Ha egy szinkrón nyelvben nem volnának mozgások, az adott nyelvben nem következne be történeti fejlődés, egy holt nyelvnek ugyanis nincs további története.

Annak vizsgálata, hogy a szinkrón nyelvrendszer mozgásaiból milyen mértékben lehet történeti mozgásokra következtetni, a modern nyelvészeti kutatások legizgalmasabb, sokat ígérő fejezete.⁹ E vizsgálatok során természetesen sok buktatót kell kikerülni. Nem azonosítható a mozgás lehetősége a nyelv tényleges mozgásával, más típusú a rendszer mélyén, a „mély szerkezetben” lezajló mozgás és a jelenségek közvetlen, szemünk előtt lezajló mozgása. El kell választani a nyelvvel manipuláló nyelvész tudatos transzformáló elemzését a beszélő nem-tudatos transzformáló tevékenységétől, s mindkettőt a beszédben realizálódó tényleges mozgástól.¹⁰ Ha ezeket a szempontokat nem vesszük szem elől, a nyelv teljességét átfogó nyelvelmélet fog kibontakozni, ahol a nyelvészet tárgya a nyelv sajátos mozgásformáinak vizsgálata lesz, s ahol a diakrón és szinkrón nyelv metafizikus szembeállítását egy dinamikus nyelvszemlélet dialektikája fogja felváltani.

A nyelvrokonság tartalmi kérdései

A nyelvrokonság fogalmának meghatározásához mindenekelőtt a nyelvrokonság tartalmáról kell képet alkotnunk, azután el kell határolnunk a rokon fogalmaktól. Nyelvrokonság legalább két nyelv között állhat fent, s azt jelenti, hogy a régebbi nyelv — melyet alapnyelvnek, ősnelvnek (Ursprache, prajazük, protolanguage stb.) neveznek és a későbbi nyelv, melyet rokon nyelvnek, leány-nelvnek neveznek (Tochtersprachen, rodsvennüe jazüki, related languages) között sajátos viszony áll fent. A problémákat ezért az alapnyelv és a rokon nyelvek problémáira oszthatjuk.

1. Az alapnyelv kérdései

a) *Az alapnyelv valódisága.* Az alapnyelvnek két típusa ismeretes. Az egyik esetében az alapnyelvet közvetlen tapasztalat (egykorúság, emlékek) alapján ismerjük, a másik esetben nem. Ha az alapnyelvet — mint például

⁹ A szinkrón nyelv mozgásviszonyainak történeti jellegű interpretálására I. A. A. ZALIZNYAK, О возможной связи между операционными понятиями синхронного описания и диахронии: Симпозиум по структурному изучению знаковых систем, Moszkva 1962; E. CLOSS, Diachronic Syntax and Generative Grammar: Lg. XLI, 402—441; S. SAPORTA, Ordered Rules, Dialect Differences and Historical Process: Lg. XLI, 218—224; PAPP F., A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata: ÁNyT V, 237—246; TELEGDÍ Zs., A nyelvtudomány meghasonlításáról: ÁNyT I, 295—305; FÓNAGY I., A beszéd dinamikus leírása: NyK XLVI, 315—330; ÚÓ, Hangváltozás és hangváltakozás: ÁNyT V, 123—153. Gazdag anyag található a kérdésre vonatkozóan az ÁNyT V. kötetének más cikkeiben és ZSILKA egyebütt megjelent dolgozataiban is.

¹⁰ Erre CHOMSKY is felhívja a figyelmet: "Clearly the description of intrinsic competence provided by the grammar is not to be confused with an account of actual performance, as de Saussure emphasized with such lucidity . . . Nor is it to be confused with an account of potential performance". (Current Issues in Linguistic Theory, 1964, 10.)

a vulgáris latin esetében — ismerjük, úgy is felvetődhet a kérdés, hogy az alapnyelv melyik változata, nyelvjárása, rétege és a rokon nyelv közötti viszonyról beszélünk. Így például a mai amerikai angol nyelvjárások alapnyelve az angliai angol ismeretes, de korántsem arról van szó, hogy a mai amerikai angol nyelvjárások egy angol nyelvjárás későbbi változatai, szétválásai. Sokkal inkább arról van szó, — mint arra már SCHUCHARDT rámutatott¹¹ —, hogy egy korábbi — angliai — sokféleség átrendeződött egy későbbi — amerikai — sokféleséggé, ahol az első és a második sokféleség egyes elemei nem rendelhetők egymás mellé egyértelműen. Ebben a vonatkozásban azonban az alapnyelv valódiságának kérdése csak abban a mértékben merül fel, amennyiben minden nyelvi leírás adekvát volta. De annál a típusnál, amelynél az alapnyelvet csak a rokon nyelvekből és emlékeiből rekonstruálhatjuk, ez a kérdés jogosan merül fel. A válasz erre tudományelméleti szempontból világos. Nem téveszthetjük össze az alapnyelvet (vagy bármilyen más nyelvet) azzal a tudományos leírással, melyet róla alkotunk. A rekonstruált alapnyelv nem azonos a valódi alapnyelvvvel, s a rekonstrukció olyan mértékben jó, amilyen mértékben a valóságot megközelíti.

b) *Az alapnyelv rekonstruálhatósága.* A rekonstruált — tehát „csillagos” — nyelv tartalma, adekvátsága attól függ, hogy milyen lehetőségeket kínálnak a források. A rekonstrukciónak két formája van: a külső és a belső rekonstrukció. A külső rekonstrukció lehet összehasonlító, ha egyidejű nyelvek elemzésével kísérli meg az alapnyelv rekonstrukcióját és történeti, na e nyelvek történeti forrásait szólaltatja meg. Noha e kétfajta külső rekonstrukció technikája eltérő egymástól, alapelvük közös, mindkét esetben azonos és eltérő elemek egy rendszeren belüli viszonyából indul ki, egyaránt összehasonlító és történeti, csak az első esetben összehasonlított adatok történetét, a másik esetben történeti adatok összehasonlítását helyezi a kiindulópontba. A külső rekonstrukció mindig több nyelv vagy nyelvallapot adataiból akarja a régebbi kevesebb adatot megállapítani. Módszere tehát mindig a redukció. Ha egy B és egy C nyelvnek összesen x nyelvi eleme van, és az alapnyelvnek is azonos x nyelvi eleme van, akkor a nyelvek nem rokonok. Ha B nyelvnek z és C nyelvnek y eleme van és $z + y = x$ továbbá, ha A alapnyelvnek e számú eleme van, akkor három eset lehetséges

$$\begin{aligned} e < x = z + y & \text{ lehet rokon} \\ e = x = z + y & \text{ nem lehet rokon} \\ e > x = z + y & \text{ nem lehet rokon.} \end{aligned}$$

Ugyanakkor a z és y elemek között lehetnek azonosak és eltérőek.

A belső rekonstrukció egy nyelvi tény változataiból igyekszik régebbi állapotot rekonstruálni. Az a SAUSSURE-től származó és MEILLET¹² által hangoztatott nézet, hogy egy elszigetelt nyelv történetét (pl. a baszkét) nem lehet megírni, ebben a formájában egyoldalú; annyit mondhatunk csak, hogy minél szélesebb egy nyelv rokonsága, annál nagyobb biztonsággal rekonstruálhatjuk alapnyelvét. A belső rekonstrukciónak számos kidolgozott módszere van, melyek azonban az összehasonlítás ilyen vagy olyan formájára mehetnek vissza. A módszerek egyik csoportja az egyes nyelvi jelenségeket

¹¹ Brevier, 19.

¹² MEILLET, La méthode comparative en linguistique historique, 1925, 11—12.

általánosan ismert tendenciákkal hasonlítja össze, a másik csoport egy rendszeren (nyelven, nyelvállapoton) belül heterogén elemeket vet egybe, pl. „rendhagyó alakokat”, „nyelvjárási szigeteket”, „tövek paradigmatisztikus változásait”, „alap és képzett alakokat” stb.¹³

A rekonstrukció módszere tehát — a külső és belső egyaránt — az összehasonlítás. A tudományelméleti kérdés úgy vetődik fel, hogy egy jelenség — az alapnyelv — tulajdonságai feltárhatók-e más jelenségek összehasonlító vizsgálatából, pontosabban milyen kapcsolatban kell lennie az alapnyelvnek a rokon nyelvekkel ahhoz, hogy azokból rekonstruálható legyen. Világos, hogy ez az összehasonlítás csak akkor hozhat az alapnyelvre érvényes adatokat, ha az összehasonlított nyelvek és a rekonstruálandó nyelv között valamilyen folytonosság következtében fennálló egyezés van. Az alapnyelv tehát akkor rekonstruálható, ha ez a folyamatosság fennáll.

c) *Az alapnyelv és a rokon nyelvek közötti folyamatosság.* MEILLET, aki a folyamatosság kritériumát elsőnek fogalmazta meg, a beszélők tudatának folyamatosságát tartotta döntőnek. Cicerótól a mai napig a beszélők sosem érezték, hogy más nyelvet beszéltek, ezért a francia nyelv a vulgáris latin folytatója, leszármazottja. Mégis maga MEILLET mutat rá: „En effet, la définition de l'identité linguistique ne peut être que sociale: quelles que soient les différences de fait entre les sujets parlants, il y a langue une là où des individus, se comprenant entre eux, ont, d'une façon consciente ou inconsciente, le sentiment et la volonté d'appartenir à une même communauté linguistique. La langue change au cours du temps; mais, si l'on considère de sujets contemporains les uns des autres, il y a en un sens unité à chacun des moments successifs qu'on peut envisager.”¹⁴ Hiába hangsúlyozza MEILLET a nyelvről alkotott folyamatos tudat társadalmi jellegét, itt mégis nem a nyelv, hanem a nyelvről alkotott tudat folyamatosságáról van szó. SAUSSURE szerint¹⁵ a nyelv folyamatossága az idő és a társadalom egyszerre való léte, mert egy (elszigetelt) ember nyelve hosszú időn át, vagy egy társadalom nyelve időn kívül nem változik. A változás kettős feltétele, az idő és a társadalom azonban nem azonos a változással. Eltekintve attól, hogy az ember és a társadalom vagy az idő és a társadalom elválasztása lényegük megváltoztatása nélkül nem lehetséges, SAUSSURE is csak a változás koordinátáit adja meg,¹⁶ a folyamatosságról nem mond semmit. BLOOMFIELD számára a folyamatosság kérdése az azonossággá egyszerűsödik: „By and large — írja — any feature that is common to all the modern territorial forms of Latin, was present in the Latin of two-thousand years ago.”¹⁷ BONFANTE hangsúlyozza,¹⁸ hogy a nyelvben nincs ugrás „lingua non fecit saltum” míg MARR egész stadiális elmélete az „ugrásra”, „robbanásra” épül.¹⁹ MARR nyelvelméletének egyik fő tévedése éppen a nyelvi folyamatosság lényegének félreismerése volt, még akkor is, ha BONFANTEVAL sem érthetünk egyet annyiban, hogy a nyelvben egyáltalán nincs ugrás. Érdekes, hogy MARR fő tévedése még sokáig hat a MARR utáni

¹³ A belső rekonstrukció elméleti összefoglalását l. BONFANTE, *On Reconstruction and Linguistic Method: Word I*, 83–94, 132–161.

¹⁴ LHLG, 80–81.

¹⁵ Bevezetés az általános nyelvészetbe, 1967, 104.

¹⁶ I. m., 106.

¹⁷ *Language* 1933, 298.

¹⁸ *The Neolinguistic Position*, 357.

¹⁹ MARR „stadiális elmélete” egyáltalában nem volt új. Elődei között megemlíthetjük SCHLEGELT, SCHLEICHERT és MAX MÜLLERT.

szovjet nyelvészetben is, elegendő, ha arra utalunk, hogy például VINOGRADOV — MARRÓL szóló hírlátában — az ugrást — mint a dialektika alapvető követelményét — a nyelvre is érvényesnek tartja, anélkül, hogy a folyamatos és az ugrásszerű változások dialektikáját vizsgálná.²⁰

A polgári nyelvészek közül HALL az, aki elválasztja MEILLET-vel szemben és BLOOMFIELDRE hivatkozva a nyelvi közösség (speech-community) és a nyelvi rendszer (linguistic structure) folyamatosságát.²¹ WEINREICH azért utasítja el a nyelvi tudat folyamatosságának elvét, mert az nem vizsgálható.²² Ez önmagában véve nem ok, azzal azonban egyet kell értenünk, hogy a nyelvi struktúra folyamatossága a döntő. Szempontunkból különös figyelmet érdemel TESNIER okfejtése,²³ aki (nyelvi rendszerek keveredésével kapcsolatban) kifejti, hogy egy nyelvi rendszeren belül egyes alrendszerek folyamatosak, mások nem-folyamatosak lehetnek. GLEASON szerint²⁴ minden újítás, kölcsönzés diszkontinuitás, de egyben rámutat arra, hogy ezek másodlagosak, ritka kivételek.

Szét kell választanunk a változás és az újítás fogalmát, vagyis a nyelvi rendszer folyamatos és ugrásszerű mozgásformáit, s azt kell mondanunk, hogy a nyelvi mozgás fő formája a folyamatos változás. A folyamatos változás feltétele, hogy két összehasonlított pontja között legyen azonos és legyen eltérő. Ha csak azonos van, nincs változás, ha csak eltérő van, nincs folyamatosság. A folyamatosság természetesen egy gradációs folyamat, mindig két szomszédos pont között kell azonosságnak és eltérésnek lennie. A nyelvi rendszer folyamatosságáról és nem a nyelvi tudat folyamatosságáról kell beszélnünk, mert a nyelvi tudat ebben az esetben csak tükrözi a nyelv folyamatosságát. Az a tény, hogy Cicerótól Meillet-ig sosem érezték, hogy más nyelvet beszélnek, azért volt lehetséges, mert a beszélt nyelv maga volt folyamatos.

A folyamatosság tétele azonban túl általános. A kreol nyelvek vitája valójában arra irányult, hogy a kreol nyelv melyik összetevőjének folytatása, a nyelv folyamatosságát mi viszi tovább.

d) *Mi a folyamatos az alapnyelv és a rokon nyelvek között?* A kérdés több metszetben is felvethető. A nyelv hangtani, alaktani, mondattani és szókészleti részrendszerei közül melyik vagy melyek folyamatossága esetén beszélhetünk nyelvi folyamatosságról? De feltehető a kérdés úgy is, hogy egy alrendszeren belül minek kell folyamatosnak lennie (pl. alapszókincsnek, egyes „kiemelt” morfémáknak) hogy nyelvi folyamatosságról beszéljünk? Feltehetjük a kérdést úgy is, hogy az alak vagy a funkció folyamatossága-e a döntő, és megfogalmazhatjuk úgy is a kérdést, hogy a nyelv különböző egyéni, területi, réteg- vagy nyelvjárási részrendszerei vagy az ezek felett álló közös sajátosságok folyamatossága a fontos?

Leggyakrabban a szókészlet és a nyelvtan szembeállításával foglalkoztak. Ezzel kapcsolatban a következő fontosabb tételeket kell kiemelniük: 1. Az ugrásszerű változás fő hordozói a szókészleti elemek. Idegen nyelv hatása

²⁰ О преодолении последствий культа личности в советском языкознании: Теоретические проблемы современного советского языкознания, 23.

²¹ Creolized Languages and "Genetic Relationship": Word XIV, 370.

²² On the Compatibility of Genetic Relationship and Convergent Development: Word XIV, 375—377.

²³ Phonologie et mélange des langues: TCLP VII, 83—93.

²⁴ Counting and Calculating for Historical Reconstructions: Anthropological Linguistics I.: 2, 24.

először a szókészletben mutatható ki, idegen elemek, még ha nem is szókészletiek, szókölcsonzés útján kerülnek a nyelvbe. Ennek oka, hogy a szókészlet a nyelvi rendszeren belül a legkevésbé rendszerszerű alrendszer — bár bizonyos struktúrája minden szókészletnek van (szinonimák, számnevek, személyes névmások vagy fogalmi csoportok, például az angol állat- és húsnevek). 2. Mivel ugrásszerű változás először a szókészleten belül történik, a szókészlet folyamatossága a legbiztosabb jele a nyelvi rendszer folyamatosságának. 3. A szókészletnek van alap- és periferiális része, az előbbi lassabban, az utóbbi gyorsabban változik, de nincs a nyelvnek olyan eleme, mely ne cserélődhetne ki újítás vagy kölcsönzés, tehát ugrás által. Ez az ugrás azonban minden változásban a lényegtelenebb tényező szemben a folyamatossággal. 4. A viszonylag gyakrabban használt rész a viszonylag lassabban változó rész. 5. A szókészlet alaki és jelentéstani szempontból egyaránt rendszerszerű, s e kettős rendszerszerűség folyamatossága a döntő a szókészlet folyamatosságának vizsgálatánál

Ha egy adott nyelv szókészlete az egyik, nyelvtani rendszere a másik nyelvvvel mutat folyamatosságot, döntőnek a nyelvtani rendszer folyamatosságát kell tekintenünk. Ilyen példák — bár szélsőségesek — előfordulnak. Ismeretes, hogy az örményországi cigányok örmény nyelvtannal és cigány szókészlettel beszélnek. Ez a forma természetesen az örmény nyelv egy sajátos változata, mint ahogy az örmény nyelv változata az olyan közlés is, amelyik örmény nyelvtanú, de értelmetlen (csak nyelvtanilag „érvényes”) szöveget tartalmaz.

Vannak olyan esetek is, ahol egy nyelven belül a szókészlet egyik vagy másik jövevény rétegének elemei megtartják alaki sajátosságaikat, és együtt élnek a befogadó nyelv szókészletével és alaktani sajátosságaival. Ilyen a török irodalmi nyelv nyelvújítás előtti korszaka, melyben az arab és perzsa elemek többnyire megtartották saját morfológiai és hangtani sajátosságaikat (hangrend, ragozás), ilyen az angol tudományos nyelv, ahol például a latin és görög eredetű szavak többes számukat nem az angol, hanem a latin illetve a görög rendszer szerint képezik. E szélsőséges esetekben is nyilvánvaló azonban, hogy ezek a nyelvek azon nyelvek folyamatos folytatását képezik, amelyeknek alaprendszerét, legfontosabb viszonyító rendszerét folytatják. Egy kétnyelvű egyén addig beszél anyanyelvét, míg annak grammatikáját leglényegesebb részeiben használja, s akkor szűnik meg anyanyelvét beszélni, mikor második nyelvének szókészlete mellett annak nyelvtanát is átveszi.

Ebből álláspontunk világos. Két nyelv akkor rokon, ha köztük a nyelvi struktúra lényeges elemeinek folyamatossága kimutatható. A nyelvcsaládhoz való tartozás tehát — mint MEILLET is rámutat — abszolút, de természetesen különböző mértékben lehet más nyelvi elemekkel telített. Bár elvileg elképzelhető, sőt ismeretes, hogy vannak esetek, amikor csak a nyelvtani rendszer folyamatossága mutatható ki, gyakorlatilag a grammatika folyamatossága mellett a szókincs bizonyos részeinek folyamatossága is mindig jelen van.

Mi a helyzet akkor, ha például a grammatikai rendszer alrendszerei közül az egyik folyamatos a másik nem? Ez elméleti kérdésselvetés, de a továbbiak szempontjából igen lényeges. Ha például egy nyelv képzőrendszere az egyik, ragrendszere (vagy egyéb viszonyító rendszere) a másik nyelvvvel mutat folyamatosságot, az adott nyelvet melyik nyelv folytatásának tartjuk? Ha ilyen eset a valóságban előfordulna. döntőnek a ragrendszer (viszonyítórendszer)

folyamatosságát tartanánk. Mégpedig azért, mert a ragrendszer és a képzőrendszer szembenállása esetén az előbbit tartjuk „lényegesebbnek”. De vajon miért? Azért, mert a ragrendszer a gyakoribb, a rendszerezettebb. S valóban, a nyelvi rendszerek változásának vizsgálatakor azt tapasztaljuk, hogy a képzők területén gyakoribb az ugrás, a kölcsönzés illetőleg az újítás, mint a ragrendszerek területén. A szókészlet területén is áll az a tétel, hogy ha egy nyelv szókészletét két másik nyelv szókészletével összehasonlítjuk, akkor azzal lesz rokon, amelyikkel azok leggyakoribb szavai megegyeznek. Minél több minél gyakoribb szó egyezik két nyelv között, annál valószínűbb, hogy rokonok.

Az alapszókincsnek két, egymástól látszatra eltérő megfogalmazása van. Az egyik megfogalmazás szerint az alapszókincshez azok a szavak tartoznak, amelyek a „legfontosabb”, a „legősibb” fogalmakat fejezik ki. A másik szempont szerint az alapszókincs azokat a szavakat jelenti, melyek leggyakrabban fordulnak elő a nyelvben. A két lista nem azonos. A nagy gonddal összeállított ún. lexikostatisztikai 100-as lista, mely a tartalmilag és tapasztalatilag meghatározott alapszókincs magját tartalmazza 92%-ban van meg EATON gyakorisági szótárában²⁵ a leggyakoribb 2000 szó között, s csak 64%-a a leggyakoribb 500 szó között. Mások a gyermeknyelv gyakorisági listájára vetítették ki a lexikostatisztikai 100-as listát és azt tapasztalták, hogy ez a 6 éven aluli gyerekek leggyakoribb szavai között csak 87%-ban szerepel. Valójában azonban ez az eltérés a gyakorisági szótárak összeállítási elvei miatt jön létre. Ezek ugyanis irodalmi szövegek feldolgozásán alapulnak, ahol éppen a stiláris szelekció következtében a szógyakorisági együttthatók nem olyan mértékben szerepelnek, mint az élő beszédben.

Ha a nyelv valóban mozgás, akkor az is kétségtelen, hogy minél nagyobb számú mozgásból tevődik össze, annál stabilabb, feltéve, hogy a részmozgások véletlenszerűek. Minél többször ejtünk ki egy szót, annál többször van kontroll alatt, annál többször „kapcsol vissza” a rendszer, annál stabilabb a formája. A legfrissebb jövevényszavakat éppen onnan lehet felismerni, hogy ejtésük ingadozása még nem küszöbölődött ki. Egy adott rendszerben a részrendszerek stabilitása a részrendszerek gyakoriságának függvénye.

A gyakoriság azonban a jelölt valóság társadalmi értelemben vett gyakoriságától függ. Mivel a nyelvi jel formája független az általa jelölt valóságtól, ezért a gyakori fogalom jelölésére nem mindig ugyanazt a formát használják. A francia *tête*, a német *Haupt* és a szláv *golova* eltérése nem arra utal, hogy az indoeurópai nyelveknek ezekben az ágaiiban a fej kevésbé lett volna gyakori mint például az „ötös” szám, hanem arra, hogy a mindennapi beszédben a „fej” említése sokkal ritkább mint az „öt”-é. Ez továbbá arra is utal, hogy az „öt” a szókészlet sokkal strukturáltabb részébe tartozik (számnevek), mint a „fej”. Ezért a jelölt valóság gyakoriságát nem úgy kell értelmeznünk, hogy annak a világban előforduló numerikus gyakoriságát vesszük alapul, hanem az embernek, a társadalomnak a kérdéses tárgyhoz, fogalomhoz való viszonyát, s ez természetesen változhat. Az így értelmezett gyakoriság mellett fontos tényező a strukturáltság is. Ismeretes, hogy a számnevek számos esetben közös — a nyelv többi részét nem érintő változáson mennek keresztül,

²⁵ Ez az 1863-ban G. GIBBS által összeállított lista KROEBER és DIXON, majd SWADESH, LEES és mások átdolgozása után 1955-ben nyerte el végleges formáját. (L. HYMES, *Lexicostatistique so Far: Current Anthropology* I, 6). Eaton összehasonlító gyakorisági szótárát l. EATON, H. S. *An English—French—German—Spanish Word Frequency Dictionary*, [1940], 1961.

vagy kimaradnak ilyen változásokból. A magyar *hét* számnévben a szókezdő *h*-nak el kellett volna tűnnie, mint minden eredeti finnugor szókezdő *s*-ből fejlődött *h*-nak, azonban a *hat* hatására megmaradt. Az angol állatnevek szász eredetűek (*sheep, pig, ox*) míg a húsnevek franciák (*mutton, pork, beef*). Ez a belső strukturáltság azonban annak a következménye, hogy igen gyakori az együttes szereplésük, a közös felsorolásuk. Ez vonatkozik a nyelvtani rendszerek paradigmáira is. A rendszerszerűséget tehát a közös gyakoriságra redukálhatjuk.

Most visszatérhetünk arra az előbbi megfogalmazásunkra, mely szerint két nyelv akkor rokon, ha köztük a nyelvi struktúra lényeges elemeinek folyamatosága kimutatható. E megfogalmazásban a semmitmondó „lényeges” helyébe a gyakoriságot kell helyezni, úgy értelmezve ezt, ahogy fentebb tettük a rendszerszerűséget is beleértve. Ebben az esetben azonban a „nyelvtani szerkezet” kifejezést nem kell külön felvenni, mert a nyelvtani szerkezet mindig gyakoribb része a nyelvnek, mint a szókészletének bármely része. *Két nyelv akkor rokon, ha közöttük a leggyakoribb részrendszerek folyamatos mozgása kimutatható.*

A nyelvi elemek gyakoriságának hierarchiája van. A ragrendszer gyakoribb mint a képzőrendszer, a nyelvtani rendszer mint a szókészlet, az alapszókinés mint a perifériális szókinés stb. Ha egy kevésbé gyakori rendszer folyamatosága kimutatható, úgy a gyakoribb rendszer folyamatosága is erősen valószínű. Ez az elv a rokonság bizonyításánál fontos, mert a szókészlet folyamatosága döntő szerepet játszik a metodikában.

Az alapnyelv szempontjából az alapnyelv és a rokon nyelvek közti — a fenti értelemben vett — folyamatoságot kell vizsgálnunk. Alapnyelvről akkor beszélhetünk, ha közte és a rokon nyelvek között a leggyakoribb nyelvi elemek folyamatosága kimutatható.

e) *Az alapnyelv heterogén jellege.* A schleicheri családfa²⁶ — képletesen szólva — egy emberre vezeti vissza a rokon nyelveket. Maga SCHLEICHER természetesen nem tanított ilyet. Compendiumában arra utal, hogy, mivel azt tapasztaljuk, hogy a nyelvek kihalnak, de nem keletkeznek, régebben több nyelvnek kellett lennie mint amennyi most van. Ez természetesen szintén téves tétel. azonban arra utal, hogy SCHLEICHER a mai (kisebb) sokféleséget egy régebbi (nagyobb) sokféleségre vezette vissza. A vele szemben álló JOHANNES SCHMIDT²⁷ és követői arra mutattak rá, hogy semmilyen nyelv

²⁶ Ismeretes, hogy a schleicheri családfa Darwin hatása alatt született meg. SCHLEICHER Häckel buzdítására 1860-as német kiadásában olvasta el az *Origin of Species*. Míg 1860-ban megjelent *Der Deutsche Sprachbau* és az 1861-ben megjelent *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* c. munkájában SCHLEICHER csak a nyelv természettudományos szemléletét hirdette, addig 1863-ban már Darwin tanainak közvetlen nyelvtudományi alkalmazásáért száll sikra: *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*. SCHLEICHER és a modern nyelvtudomány viszonyáról I. PISANI, August Schleicher und einige Richtungen der heutigen Sprachwissenschaft: *Lingua* IV, 337—368.

²⁷ A schleicheri nyelvészeti koncepció nagyhatású ellenfele JOHANNES SCHMIDT, Schleicher tanítványa, a *Compendiuma* 1871-es kiadásának sajtó alá rendezője volt. 1872-ben adja ki a *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* c. alapvető munkáját, melyben kifejti nézeteit a nyelvek történeti kapcsolatairól. Így ír: „Wollen wir nun die verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen sprachen in einem bilde darstellen, welches die entstehung ihrer verschiedenheiten veranschaulicht, so müssen wir die idee des stammbaumes gänzlich aufgeben. Ich möchte an seine stelle das bild der welle setzen, welche sich in concentrischen mit der entfernung vom mittelpunkte immer schwä-

nem egységes. Az alapnyelv heterogeneitására két elképzelés van. Az egyik egyszerűen annak tulajdonítja a heterogenitást, hogy az alapnyelv már nem volt homogén, míg a másik szerint *sohasem* volt az. Mindkét irányzat az alapnyelv nyelvjárási tagozódását tartja fontosnak, mely az izoglosszák eloszlásán alapszik; egyesek a nyelvjárások területi, mások törzsi megalapozottságát vélték kimutatni. Azok szerint, akik a heterogenitást a homogenitással szemben másodlagosnak tartják, a sokféleséget egyfajta egyfésélyből vezetik le. Azok akik a heterogenitást elsődlegesnek tartják, ezt többféleképpen is magyarázzák. Lehetséges, hogy az, ami az alapnyelvben egyezik, későbbi kölcsönhatás eredménye; különböző eredetű nyelvek nagyon hosszú ideig éltek együtt, így kialakultak közös vonásaik a „Sprachbund”-ok. Ez például TRUBETZKOJ elképzelése az indoeurópai alapnyelvről.²⁸ Egy másik elmélet szerint az alapnyelvben levő közös vonások másodlagosak, de hogy az abban résztvevők eredetileg rokonok voltak vagy sem, az közömbös. Ez az olasz iskola elmélete²⁹ (PISANI, DEVOTO stb.). Van olyan nézet is, amely szerint, az eredetileg rokon nyelvek devótáltak, majd egy idő múlva ismét összekerültek és az ekkor kialakuló másodlagos egyezések képezik az alapnyelv közös vonásait. Meg kell említenünk azt a nézetet is, mely szerint az ősközösség primitív körülményei közepette a nyelvek láncot alkottak, ahol a szomszédos nyelvek egymással több közös vonást alakítottak ki, mint a láncban távolabbi nyelvek (TOLSZTOV).³⁰

cher werdenden ringen ausbreitet. Dass unser sprachgebiet keinen kreis bildet, sondern höchstens einen kreissektor, das die ursprünglichste sprache nicht mittelpunkte, sondern an dem einen ende des gebietes liegt, tut nichts zur sache. Mir scheint auch das bild einer schiefen vom sanskrit zum keltischen in ununterbrochener linie geneigten eben nicht unpassend” (i. m., 27).

²⁸ A nyelvi szövetség, „Sprachbund”, első megfogalmazása TRUBETZKOJtól származik, aki 1928-ban a hágai nyelvészkongresszuson tartott előadásában említi (vö. R. JAKOBSON, Über die phonologischen Sprachbünde: Selected Writings I, 135.). Az indoeurópai nyelvek nem voltak — hanem lettek, ez TRUBETZKOJ fő tétele az indoeurópai alapnyelvről kapcsolatban. Elképzelését a Cercle Linguistique de Prague előtt tartott előadásában fejtette ki bővebben, amely Gedanken über das Indogermanenproblem cím alatt 1939-ben a kopenhágai Acta Linguistica-ban jelent meg (81—89), majd 1962-ben orosz fordításban a Voproszű Jazükoznaniijában.

²⁹ PISANI szerint az „indoeurópai” nem más mint az izoglosszák közös hálója (Indogermanisch und Sanskrit, KZ XXVI, 45—47). PISANI a Linguistica generale e indoeuropea-ban kifejti, hogy az „alapnyelv” léte a legnagyobb mértékben kétes. R. G. KENT a Languageben (XXIV, 194—195) bírálva ezt a felfogást rámutat, hogy ez az elképzelés megszünteti a nyelvészet tudományos alapjait. B. BLOCH a folyóirat szerkesztője evvel kapcsolatban annak a véleményének ad kifejezést, hogy PISANI felfogása éppen a realiztikusabb és jobban felel meg a tényeknek. PISANI másutt (Parenté linguistique: Lingua III, 13) a nyelvek történeti viszonyát egy folyóhoz hasonlítja, melybe folyton más és más folyók, patakok torkollnak bele. Indoeurópairól csak abban az értelemben beszélhetünk, ahogy a Pórol, unilaterálisan, a forrástól az Adriáig. Monográfiát írt a nyelvi közösségről a magyar származású H. BECKER (Der Sprachbund, 1948), akinek érdeme, hogy felhívja a figyelmet a nyelvi közösség „finom szerkezetére” (Feinbau), s úgy látja, hogy a nyelvi közösségnek nem-rokon tagjai (pl. a német és a magyar) közelebb állnak egymáshoz, mint a távoli rokonok (pl. a német és a bolgár). BECKER felfogásában a Sprachbund dinamikus egység, ahol a tagok között — melyeket „mester” és „tanítvány”, központi és „szélre szorult” nyelvekre oszt fel — erőjáték (Kräftepiel) van. Sok új szempontot hozott a nyelvi közösség vizsgálatához R. JAKOBSON fentebb idézett cikkében a fonológiai nyelvi közösségekről és az euráziai nyelvi közösségről 1930-ban írott és 1931-ben megjelent (TUP, IV) cikkében (vö. R. JAKOBSON, Selected Writings I, 144—201).

³⁰ TOLSZTOV, Значение трудов И.В.Сталина по вопросам языкознания для развития советской этнографии; Сов. Этн. 1950 : 4, 15—23.

Az alapnyelv heterogén jellegéről vallott különböző nézetek egy kérdést azonban megkerülnek. A nyelv valaminek mindig folyamatos változata, annak ellenére, hogy mindig tartalmaz idegen, nem folyamatos elemeket. Az alapnyelv tehát a benne levő különféleség ellenére mégis valami fajta egyfésülés, csak akkor beszélhetünk alapnyelvről, ha abban a leggyakoribb elemek közösek. Az alapnyelv tehát nem homogén — homogén nyelv a valóságban nem létezik, s minél alacsonyabb egy társadalmi fejlődési fok, annál kevésbé — azonban a heterogén alapnyelv egységet képez. Ez az egység nem vezethető vissza egy még korábbi homogén korra, mert a nyelv korábbi stádiumaiban is heterogén volt. A heterogén nyelven belüli egység, a közös vonások azonban — egyes részrendszereikben — minden bizonnyal folyamatosan tovább is követhetők lennének, ha erre megfelelő forrásaink volnának.

A heterogén egység fogalma annyit jelent, hogy olyan egységgel van dolgunk, ahol az eltérések kevésbé jelentősek mint az egyezések. Ez az egység elvileg kétféleképpen jöhetett létre. Felfoghatjuk mint egy divergencia első lépését és mint egy konvergencia utolsó előtti állomását:

Az (1)-es formula azonban kiegészítésre szorul, mert feltételezi azt, hogy az A nyelvállapot homogén volt, és, hogy az A_1 és A_2 szétválása légüres térben jött létre. Egyik sem felel meg a valóságnak. Valójában A_1 és A_2 több tényezőből áll: A -ból átvett közös vonások, az A -ban már meglévő, eltérő vonások közül az egyik által átvett, a másik által átvett, mindkettő által átvett és mindkettő által kihagyott elemek, továbbá az új környezetből egymástól függetlenül átvett, vagy közösen átvett elemek. Ehhez hozzájönnek még a már szétvált A_1 és A_2 nyelvek egymásra gyakorolt hatása, továbbá a bennük lezajlott belső újítások. A (2)-es formula azt jelentené, hogy A_1 és A_2 nyelvekben több a közös, mint egyfelől az A_1 és X , másfelől az A_2 és Y között. Ez azonban azt is jelentené, hogy X és Y nyelvek egyaránt teljesen feladták nyelvtani rendszerük folyamatosságát. Ebben az esetben azonban nyelvváltásról kell beszélnünk. Nyelvváltás viszont két nyelv kölcsönhatása esetén csak akkor jöhet létre, ha legalább az egyik nyelv megtartja saját nyelvi folyamatosságát. Ezért a (2)-es formulát meg kell változtatnunk:

A (2)-es formulának ez a változata legfeljebb a heterogén elemek arányait tekintve különbözik az (1)-es formula módosított változatától.

A fentiek annyit jelentenek, hogy a konvergencia és a divergencia folyton jelenlevő, dialektikusan egymásba játszó folyamatai közül a divergenciát kell a relatíve fontosabbnak tartanunk, azzal a megjegyzéssel, hogy a divergens folyamatokat visszafelé követve, sosem juthatunk el egy homogén állapotig. Itt el kell szakadnunk a geometria adta hasonlat érvényességétől. Ha két rokon nyelvet időben visszafelé kísérünk, azok egymáshoz egyre hasonlóbbakká lesznek, egyre több közös elemet tartalmaznak. Ennyiben két össze-

tartó egyenesről beszélhetünk. Elérkezünk azonban egy ponthoz, amelyet a „heterogén egység” korának neveztünk. Ez az állapot nem vezethető vissza egy „homogén egységre”, vagyis a két összetartó egyenes nem alkot valahol egy azonos, homogén pontot.

A rokon nyelvek kérdései

Egy nyelv akkor leszármazottja egy másiknak, ha köztük — lényeges elemeiket tekintve — a folyamatosság fennáll. De egyben változás is szükséges. A XI. századi és a mai magyar nyelv egyaránt magyar nyelv. A magyar nyelv ott szűnik meg visszafelé — a szóhasználat szerint —, ahol még nem vált szét az ugor ág obi-ugorra és magyarra. Ez azonban csak megegyezés kérdése. Ahogy a Dunát a forrásától Dunának nevezzük, akármilyen is folyik belé, elvileg bármely ágat visszavezethetnénk az alapnyelvig, s a többi elágazásnak nevezhetnénk. Lényeges változást okozott-e az ugor nyelvben az obi-ugor kiválása, hogy a maradékot már nem nevezhetjük ugornak, hanem ősmagyaroknak? A kérdés csak látszólag akadémikus. Ha egy nyelvnek két folytatása van és mindkettővel folyamatos a kapcsolata, akkor mi a két irányú változás oka, melyik és milyen mértékben viszi tovább a közös alapnyelv sajátosságait? Míg az előbbieken az azonosság kérdéseit vizsgáltuk, most a különbözőség kérdéseit kutatjuk.

a) *A rokon nyelvek szétválásának okai.* Itt most nem a nyelvi változások általános okaival kívánunk foglalkozni,³¹ hanem azzal, hogy miért fejlődik az alapnyelv az egyik származéknyelv esetében így, a másik származéknyelv esetében úgy. Hiszen ez a rokon nyelvek létrejöttének a feltétele.

Az eltérő irányú változásnak külső és belső okai vannak. A külső okok között elsősorban a szubsztrátumot szokták említeni.³² Azt, hogy idegen nyelvi hatás okozhat bizonyos átalakulást a nyelvben, ma már nem lehet kétségbe vonni. Annak nincs nagyobb jelentősége, hogy szub-, szuper- vagy adsztrátumról beszélünk-e. Miben különbözik a kölcsönhatás a szubsztrátumtól? Szubsztrátumról akkor beszélünk, ha egy nyelv hatása közvetve érvényesül. Ha egy szó tükörfordítását alkalmazzák, ha egy genitívuszragot nem vesz át a nyelv, de egy vonzata átkerül, ha bizonyos hangokat tartalmazó szavakat egy nyelv nem vesz át vagy nem tart meg, de az idegen hangok megjelennek saját szavaiban, akkor szubsztrátumhatásról beszélünk, szemben a kölcsönhatással, mikor a nyelvbe ténylegesen bekerült elemek analógiás hatásukkal

³¹ A kérdés sokoldalú kifejtését magyarul l. HERMAN JÓZSEF, A nyelvi változás külső és belső tényezőinek kérdéséhez: ÁNyT V, 155—168; HUTTERER MIKLÓS, A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében; *uo.*, 169—187; FÓNAGY IVÁN, Hangváltakozás és hangváltozás; *ou.*, 123—153 és az ott idézett irodalom.

³² A szubsztrátumelmélet atyjának J. H. BREDSORFFOT (1790—1841) szokták tekinteni, aki Om Aarsagerne til Sprogens Forandringer c. 1821-ben megjelent művében foglalkozott először hasonló problémákkal (vö. NIELSEN, La théorie des substrats et la linguistique structurale: Acta Linguistica Havniae VII, 1—7). Hasonló gondolatok bukkannak fel DIEZnél (vö. bevezetését az Etimologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen-ban), SCHUCHARDTNÁL (Der Vokalismus des Vulgärlateins I, 1966, 86) és ASCOLLNÁL (Una lettera glottologica, 1881). Az irodalom bő áttekintését és a kérdés elméletének kifejtését l. V. BRÖNDALNÁL (Substrat et emprunt en roman et germanique, 1948, e művet Bröndal eredetileg 1917-ben írta). A legújabb irodalomhoz vö. még HALL, Pidgin and Creol Languages, 1966.

alakítják az átvevő nyelvet. A kétféle hatás lényege azonban ugyanaz: az átvevő nyelvben megszakad a folyamatosság, idegen hatás érvényesül, ugrás jön létre.

A szétváló nyelveket beszélők más-más területen élnek. Mi a szerepe a területi elkülönülésnek? A nyelvi változás egyöntetűségét a kölcsönös korrekció biztosítja. Ez egy dinamikus egyensúly keretében jön létre. Az egyes egyéni változatok a beszéd útján kerülnek egymással összeütközésbe és így korrigálják egymást. Az eredmény nem szükségszerűen az eredeti állapot fenntartása, hanem az erősebb energiájú mozgás irányába való párhuzamos változás. Ha azonban a területi és társadalmi kontaktus megszűnik, a kölcsönhatás is megszűnik, s az elszigetelt területek saját mozgásirányukat követik. Ez lehet párhuzamos a másik területével, és ekkor párhuzamos változásról beszélünk. De lehet eltérő. A földrajzi eltérés tehát csak annyiban játszik szerepet, amennyiben megszünteti egy belső összetartó faktor hatását. Valójában a faktor intenzitásának csökkenéséről van szó. Ez zérusig csökkenhet, de a földrajzi eltávolodás még nem jelenti szükségszerűen a kapcsolatok teljes megszakadását.

A szétválás külső okai mellett tehát a belső okok is szerepet játszhatnak, s a kettő között döntőnek azt kell tartanunk, amelyet a konkrét elemzés ilyenek kimutat. Általánosságban annyit mondhatunk, hogy a belső fejlődés okozta eltérések döntőbbek. Ugyanis, az egész nyelvi rendszer mozgásban lévén, s ennek a mozgásnak iránya lévén, az eltérés e két mozgás eltérő irányából adódik.

b) *A változás jellegének kérdése.* Feltehető a kérdés, hogy meddig beszéltek a latin nyelvet és mettől kezdve kezdték a franciát beszélni. MEILLET véleménye szerint az átmenetet sosem érzékelték a beszélők. Kétségtelen, hogy a nyelvi átmenetek igen finomak és bonyolultak, és minden periodizáció többé-kevésbé önkényes. Az alapnyelv és a rokon nyelvek viszonylatában azonban mégis felmerül a kérdés, mikor szűnik meg az alapnyelv és mikortól kezdve beszélhetünk rokon nyelvekről? Az alapnyelv nyelvjárásai különálló nyelvekké válnak, ezért a kérdés tulajdonképpen az, hogy meddig beszélhetünk nyelvjárásokról, és mikortól kell önálló nyelvekről beszélnünk. A nyelv és a nyelvjárások elválasztása az egyik legvitatottabb, s látszólag megoldhatatlan feladat. A legkülönbözőbb véleményeket idézhetnénk. Egyesek szerint minden rokon nyelv tulajdonképpen csak nyelvjárás, mások szerint a kölcsönös megérthetőség a döntő kritérium. Ismét mások területi, politikai kritériumok alapján kívánják eldönteni a kérdést.³³ SCHUCHARDT szivárványhasonlata³⁴ igen szemléletes. Zavarja viszont a megoldást, hogy tudjuk, hogy a nyelvjárásai izoglosszák határai nem esnek egybe egymással és a nyelvjárások határaival.

A magunk részéről afele hajlunk, hogy ezt a kérdést is a dinamikus nyelvszemlélet szemszögéből magyarázzuk. Az a beszélő közösség, melynél a nyelvi mozgás iránya döntő mértékben párhuzamos, nyelvi egységet alkot, egy nyelvet beszél. Valójában tehát a nyelv és nyelvjárás elhatárolásánál nem a nyelvi jelenségek, hanem a nyelvi jelenségek mozgásának azonossága, párhuzamossága a döntő. Ha minden nyelvi részmozgás párhuzamos, akkor homogén a nyelvi

³³ A nyelvjáráskutatás elméleti kérdéseinek kitűnő összefoglalását I. BENKÓ LORÁND, *Magyar nyelvjárástörténet*, 1957, 5–59.

³⁴ Ha Sziéfiától Észak-franciaországig gyalog mennénk, azt tapasztalnánk, hogy a szomszédos területek mindenütt megértik egymást. A vulgáris latin egységes fehér színét a szivárvány váltotta fel fokozatos átmeneteivel — írja (Brevier, 22).

egység — ez azonban természetesen nem lehetséges. Az eltérő nyelvek akkor jönnek létre, mikor a nyelvi változások vektora a beszélők különböző csoportjainál divergenssé válik. Ez a megállapítás csak az első pillantásra látszik triviálisnak, valójában nem ugyanaz mint amire eddig gondoltunk. Az eltérő nyelvállapot nem alapja a különálló nyelvnek, hanem maga is eredmény.

A szétvált nyelvekben is lehet — mint mondtuk — a többi nyelvvel párhuzamos fejlődés. Ezt konvergens fejlődésnek is szokták nevezni. Ez a fejlődés azonban sosem olyan lényeges, mint a divergens fejlődés. Ebben látjuk annak az okát, hogy a nyelvi fejlődésben miért fontosabb a divergencia, mint a konvergencia.

c) *A változás ütemének kérdése.* A változás ütemének kérdését különösen a glottokronológiai irányzat fejtegette. Az a tétel azonban tarthatatlan, hogy a változás üteme az alapszókinszben egyenletes. Ez ugyanis figyelmen kívül hagyja a nyelv társadalmi jellegét. Mint erre rámutattunk, a nyelvi változásnak belső és külső okai vannak. Nyilvánvaló, hogy a külső okok intenzitása történelmi körülményektől függően változhat. Egy nép leigázása, szorosabb gazdasági vagy kulturális kapcsolatok, vándorlás stb. nem egyenletesen jelentkeznek egy nép, egy beszélő közösség életében. De a belső mozgás sem egyenletes. A területi faktor megszűnése, vagy éppen erősödése kisebb vagy nagyobb teret ad a divergens belső mozgástendenciáknak. Ugyanez vonatkozhat a társadalom szerkezetére is. Egy uralkodó réteg által beszélt rétegnyelv, egyes csoportok által használt argo hatásának intenzitása függ e csoportok társadalmi helyzetétől, amely a történelmi feltételeknek megfelelően változhat. A kérdés tehát csak úgy vethető fel, hogy minden külső, az adott beszélő közösségen kívüli idegen vagy a közösségen belüli, de nyelven kívüli faktor azonossága mellett — elméleti esetben — azonos-e a változás üteme?

Nyilvánvaló, hogy a változás üteme nem azonos a rendszer minden részrendszerében. Vannak gyorsabban és lassabban változó részrendszerek. A változás üteme a részrendszer gyakoriságától függ: minél gyakoribb e részrendszer, annál lassabban megy végbe benne a változás. Ez abból következik, amit a gyakoriság stabilizáló jellegéről mondtunk. Azonos külső körülmények között tehát az alapszókinsz lassabban változik. Mivel azonban a külső körülmények is változóak, egy nagy mértékben változó alapszókinsz lehet hosszú idő és viszonylag alacsony fokú külső hatás, vagy rövidebb idő és intenzívebb külső hatás eredménye. Ha ismerjük az időt, ki lehet számítani a külső hatást. Ha a külső hatást ki tudnánk számítani — ami természetesen lehetetlen —, ki tudnánk számítani az időt. Mivel azonban a glottokronológia a külső hatást állandónak veszi, nem kaphat reális eredményt az időre vonatkozóan.³⁵

A külső hatás és az idő szorzata tehát állandó.

d) *Változás és rendszerszerűség.* Miután két nyelv rokonságának lényegét a bennük levő leggyakoribb elemek rendszerszerű csoportjainak folyamatosságában látjuk, ki kell térnünk a rendszerszerűség kérdésére is.

A modern nyelvtudomány egyik legnagyobb vívmánya, hogy a nyelvet mint egész rendszert, mint struktúrát fogja fel. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy az újgrammatikus iskola is dolgozott részrendszerekkel, „hangtörvényei” nem elszigetelt jelenségekre, hanem jelenségek rendszerére vonatkozott (gondoljunk például a Verner-törvényre). Másfelől a modern irányzatoknak sem sikerült a nyelvet mint a részrendszerek egészeként funkcionáló egységet be-

³⁵ L. FODOR, *The Rate of Linguistic Change*, 1965.

mutatniuk, az elvi megállapítások mellett a gyakorlat csak a részrendszerek elemzéséig jutott el. Mégis az elméleti követelmény és a szemlélet fontos új eredményeket hozott létre a részletkutatásokban.

A nyelvi rendszer sajátos, többszörösen strukturált egység. Hierarchikusan egymásra épülő részrendszerek (pl. bilabiális zárhang—zárhang—más-salhangzó—hang), párhuzamos rendszerek (pl. mássalhangzók—magánhangzók), egymást feltételező különböző szintű rendszerek (fonológia, morfológia), s ezek között fennálló rendszerszerű kapcsolatok (morfonológia) egysége, melyekben a horizontális rendszerek (fonológia, morfológia, szintakszis) és a vertikális rendszerek (nyelvjárások, rétegnyelvek stb.) egymásba épülnek. E bonyolult rendszerszerűség egyaránt érvényesül a forma és a funkció síkján. Más egy ragozási rendszer formai oldala (alaki sajátosságai) és funkcionális oldala, s két rendszer megegyezhet alakilag és eltérhet formailag (azonos ragok más-más funkcióban), vagy megegyezhet formailag és eltérhet alakilag (pl. azonos esetrendszer más-más alakú ragokkal).

Amikor a folyamatos változásról beszélünk, mindig egy-egy részrendszer azonosságát állítjuk más részrendszerek eltérései mellé. Ez természetesen azt jelenti, hogy egyrészt a változás mindig rendszerben zajlik le, másrészt, hogy a rendszer minden részrendszerének változása az egész rendszer változását vonja maga után. A nyelvi rendszer minden két tetszőleges időpont között mint egész változik meg — hiszen ha csak egy része is megváltozott, az egész viszonyai változtak meg, ugyanakkor a nyelvi rendszer sohasem változik meg úgy, hogy minden része megváltozzék. Minden állapotban van az előzővel azonos és az előzőtől eltérő, ez biztosítja a változás és az azonosság dialektikus egységét a folyamatosságot s végső fokon a nyelvi információközlés lehetőségét.

A részrendszerek jelentősége a változás és azonosság szempontjából nem egyforma. Vannak „fontosabb”, a nyelvi struktúra súlyát hordozó és vannak periférikus részrendszerek. A részrendszerek változásának lefolyása a nyelvtudomány egyik legizgalmasabb kérdése. Általánosságban annyit mondhatunk, hogy egy részrendszer alaki és funkcionális oldala nem változik meg egyszerre. Ha például egy ragozási rendszerben két rag hangtani változás következtében alakilag összeesik, a két ragfunkció hosszú ideig külön megmarad. Ha két rag funkciója egy nyelvi fejlődés következtében egybeesik, a két eredeti alak sokáig fennmarad mint variáns. A folyamatosságot a részrendszer egyik oldalának folyamatossága biztosítja.

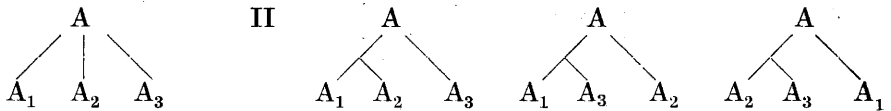
A nyelvi változások tehát rendszerben folynak le, s éppen ez a rendszerűség biztosítja a nyelvi változások folyamatosságát, vagyis a nyelvi mozgás főtípusának, a folyamatos változásnak érvényesülését. Természetesen ez a változás mikéntjéről ad felvilágosítást. A nyelvi változások folyamatosságának okát a nyelv funkciójában kell keresni, abban, hogy a nyelv információközlő funkciója csak a folyamatos nyelvváltozás esetén lehetséges.

e) *A leszármazási modell kérdése.* A leszármazási modellek kérdésével részletesen HOENIGSWALD³⁶ és GLEASON³⁷ foglalkozott. Szükségtelen elismétel-

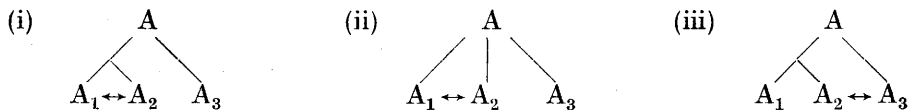
³⁶ Language Change and Linguistic Reconstruction, 1960.

³⁷ Genetic Relationship among Languages: Structure of Language and its Mathematical Aspects: Proceedings of Symposia in Applied Mathematics XII, 179—189.

nünk az általuk mondottakat, csak a tőlük eltérő álláspontomat ismertetném. Három nyelvnek valójában csak két leszármazási modellje van.

A II alatt felsorolt modellek lényegében azonosak, csak a nyelvek elnevezésében van különbség. A kérdés ott bonyolódik, hogy a már elvált nyelvek újabb kapcsolatba léphetnek, s közöttük többféle másodlagos kapcsolat alakulhat ki:

Bár már KRETSCHMER utalt rá, hogy a rokon nyelvek ősi egyezéseit igen nehéz elválasztani a korai kölcsönzésektől, a kérdés mégis lényeges, mert a rokon nyelvek sohasem válnak el egymástól úgy, hogy rögtön elszigetelődnek, hanem sokáig kapcsolatban maradnak, s esetleg újra kapcsolatba kerülnek. A leszármazási modellnek ezt tükröznie kell.

f) *A rokon nyelvek közti izoglosszák és kölcsönhatás.* Módszertani szempontból el kell választanunk azt az esetet, amikor az alapnyelven belül kialakult nyelvjárások még területileg érintkeznek és azt az esetet, amikor az önállóvá vált nyelvek érintkeznek. Az első esetben ugyanis a nyelvjárásokra jellemző izoglosszákkal kell számolnunk, olyan nyelvi jelenségekkel, melyeknek határai nem esnek egybe a nyelvjárások határaival. Olyan nyelvi rendszerek mozgásáról van szó, amelyeknek a nyelvjárások határai nem jelentenek gátat. A második esetben viszont már kölcsönhatásról kell beszélnünk, melyek elvileg ugyanúgy zajlanak le, mint az idegen nyelvi hatások.

Az eredeti egyezések és a rokon nyelvek között létrejövő kétfajta típusú másodlagos egyezések között bizonyos esetekben különbséget lehet tenni. Az izoglosszák mindig homogén területet zárnak be, míg az örökölt egyezések nem szükségszerűen. A nyelvi érintkezés hatására létrejött egyezések rendszerint két érintkező nyelvre korlátozódnak, az izoglosszák függetlenek a nyelvi egységektől, nem ölelik fel szükségszerűen egy-egy teljes nyelv területét, átterjedhetnek azonban több nyelv területére is. Számos esetben a változások belső kronológiája is segítséget nyújthat elválasztásukhoz, lehetséges azonban olyan eset is, amikor az egyezéseknek e három típusa nem választható el. Illusztrációként utalhatok BLOOMFIELD elemzésére az indoeurópai izoglosszákkal kapcsolatban³⁸ vagy a magam kísérletére az őstörök hangtani izoglosszák rekonstruálására.³⁹

³⁸ Language, 316.

³⁹ Acta Orientalia Havniae, sajtó alatt. A Permanent International Altaistic Conference 1968-as ülésén tartott előadásomban arra mutattam rá, hogy a török hangtörténet számos tényének magyarázata ellentmondásokba ütközik, ha az altajisztikában máig általános családja elméletet fogadjuk el. E jelenségek az őstörök nyelvállapoton belüli izoglosszák világos képét rajzolják elénk. Ezek egyfelől támpontot adnak az őstörök nyelvjárások relatív helyének meghatározására, másfelől egyértelmű magyarázatot adnak eddig megoldatlan hangtörténeti kérdésekre.

Felmerül az az elméleti kérdés, hogy azonos feltételek mellett a rokon nyelvek egymásra nagyobb hatást tudnak-e gyakorolni mint az idegen nyelvek? A kérdés további vizsgálatra szorul, bár aligha lehet exakt összehasonlítást tenni. Elméleti szempontból valószínűnek látszik, hogy rokon nyelvek kölcsönhatása másképp zajlik le, de intenzitása nem térhet el lényegesen a nem-rokon nyelvekétől.

Ezzel tulajdonképpen állást foglaltunk a családfa kontra hullámelmélet vitájában, vagy pontosabban annak modern változataival kapcsolatban. BLOOMFIELDdal együtt az az álláspontunk, hogy a két elmélet együttesen közelíti meg az igazságot. Ha egy későbbi időpontban élő nyelvnek egy korábbi állapothoz való viszonyát vizsgáljuk, egyaránt figyelemmel kell kísérnünk azokat az elemeket, melyek az alapnyelvből származnak és azokat, melyek a rokon nyelvek között, azok korai érintkezése folytán másodlagosan jöttek létre.

A nyelvrokonság lényege tehát a nyelv sajátos mozgásviszonyaiból érthető meg.

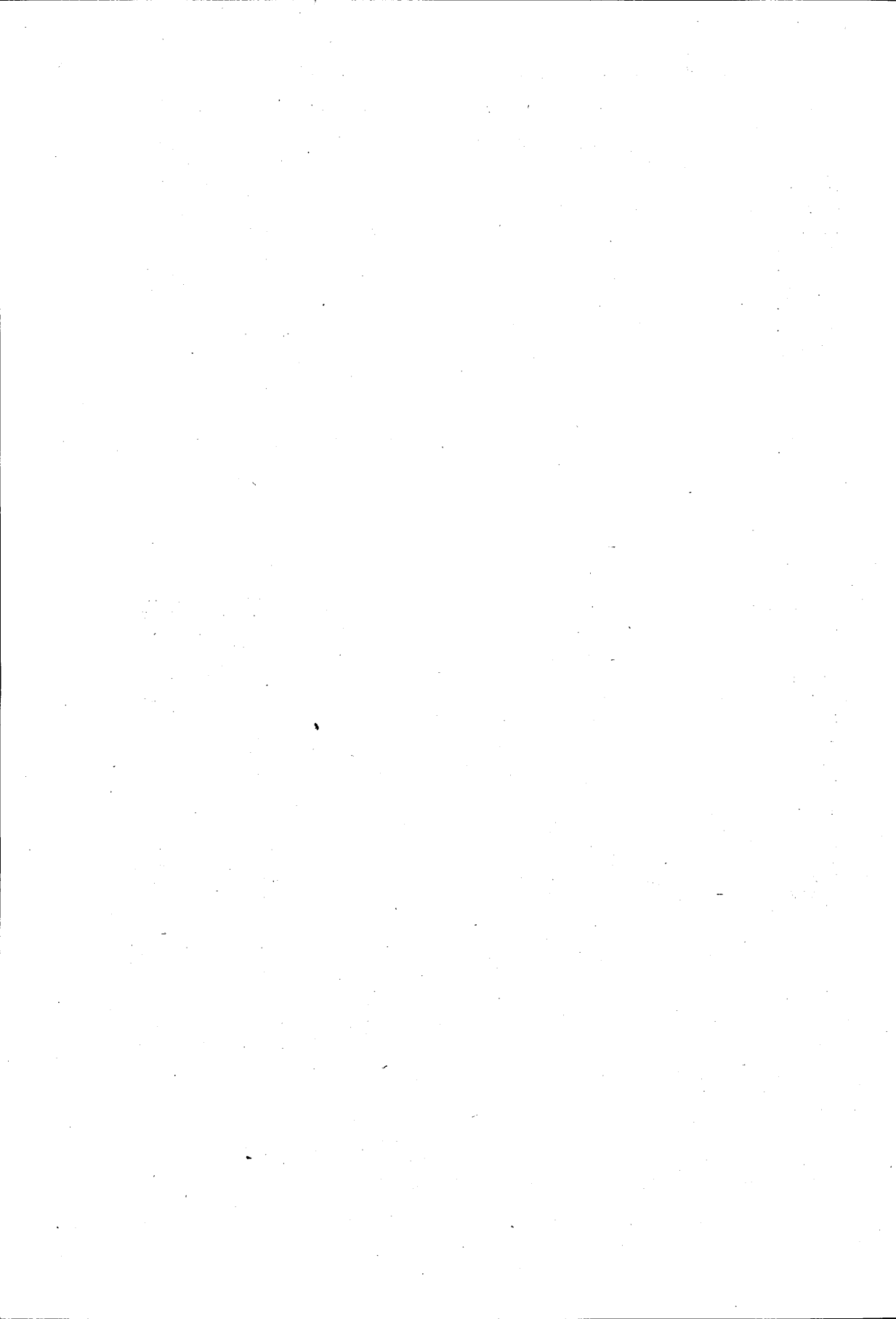
RÓNA-TAS ANDRÁS

Some thoughts on genetic relationship of languages

Historical linguistics has no theory and this is the main reason why theoretical questions of genetic relationship are not elaborated in a sufficient manner. The author gives an outline of a dynamic linguistic theory in which language is a special form of motion. Motion is to be found both in the synchronic and diachronic aspects of language. The synchronic language is functioning in time, if information would be given out of time it would have not been perceivable. Language is the common vector of the actual motions of speech. The different motions in speech have directions and speed. The resultant of motions of the part-systems give the common motion of the whole structure of language. Language is generated by the social consciousness, though at the same time it is outside of it. The motion of language has continuous and discrete forms, from which the continuous ones are the more important. All the motions within the synchronic structure are equivalent from theoretical point of view but some of them result in historical changes and some do not, thus their importance for diachrony is not the same. The paper also deals with some questions of the transformational theory.

On the basis of the dynamic theory of language the author analyzes some problems of genetic relationship: the validity of the reconstruction of the protolanguages, the continuity among proto- and daughterlanguages, the homogeneity of protolanguages, the problems of the divergency in linguistic changes, the interrelation between change and structure, the models of descendance, the isoglosses among related language etc.

ANDRÁS RÓNA-TAS

Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe

1. Az elemzés módja

Hangszínélményünk a beszédhangok spektrumán, a beszédhangok összetevőinek viszonylagos hangerején alapul. A spektrum folyamatos változását szemléletesen ábrázolják a sonagramok, melyeken a foltok, vonalak sötétségi foka jelzi a réshangok intenzitását. A réshangok viszonylagos erejének szám-szerű meghatározását az „amplitúdó-metszetek” teszik lehetővé, melyek egy bizonyos időpontban adott réshangok intenzitását a frekvencia függvényében ábrázolják. Az „időpontnak” valójában kiterjedése van, és 5 ezredmásodperces időtartamot jelent. Az ezen az időtartamon belül mutatkozó réshangok átlagos intenzitását ábrázolja az „amplitúdó-metszet”. A Kay Sona-Graph (vö. POTTER et al. 1946, PULGRAM 1959) nem nyújt módot annak meghatározására, hogy a felvett mondaton belül melyik ponton, azaz melyik ponttól melyik pontig kívánjuk átlagolni a spektrumot. Ez már a réshangok elemzésénél — sőt a magánhangzókénál is — zavart okozhat. Ha például, a véletlen szeszélye folytán a *szössz* szó [s] hangjának az elejét csípjuk ki, és a *szössz* szóvégi [s] hangjának a végét, azt tapasztaljuk, hogy a második [s] hangban gyengébb a felső tartomány. Az artikuláció ellazulásával, a rés megnövekedésével arányosan csökken ugyanis a hang „élessége”, fokozatosan gyengül a hang spektrumának felső tartománya. Ebből azt a téves következtetést vonhatnánk le, hogy a *szössz* szó [s] hangja adott esetben világosabb volt.

Még zavaróbb a Sona-Graphnak ez a fogyatéksága, ha zárhangok vagy affrikáták mérésére kerül sor. Ugyanarról a hangról mérésenként más és más — minden esetben igen sovány — eredményt kapunk, feltéve, hogy egyáltalán sikerült „eltalálnunk” a rövid impulzust.

C. J. FOURCIN (1965) a londoni University College és a párizsi Institut de Phonétique Sona-Graph-ját úgy módosította, hogy a 2,4 másodperces felvételen belül bármely általunk választott, 0,1 sec-nál nagyobb szegmentum spektruma integrálható, összegezhető legyen. Ha például a zárhang néma periódusától a zárhangot követő magánhangzóig terjedő szakaszt jelöljük ki, akkor a felpattanási zörej teljes egészében belekerül a spektrumba, és minden egyebet kirekesztünk belőle. Megmérhetjük a szóvégi [s] hang első, második és utolsó harmadát, egy affrikáta első és második felét, é. i. t. FOURCIN módosítása éppen ezért rendkívül megkönnyíti a mássalhangzók, és főként az impulzus jellegű zörejek (zárhangok, affrikáták) mérését, melyek az integrált spektrálanalízis segítségével foghíjmentes, világos kontúrt nyújtanak (vö. 1. ábra).

Az egyes hegyvonulatok az [i] szomszédságában álló szóeleji illetve a szóvégi [k] felpattanási zörejének integrált spektrumát adják. Az 1. ábrán két szóeleji és két szóvégi [-k]-t látunk, kereszttrím-szerű elrendezésben. Szemmel

látható, hogy a szóeleji [kⁱ-] hangok hegyvonulatai jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a szóvégi [-k] hangokéhoz. Fő csúcsuk szinte pontosan egybeesik (2,1 kHz táján), és hasonlóan hullámszik lefelé jobboldali lejtőjük, a dombocskák mintegy 0,8 kHz-re fekszenek egymástól mindkét esetben. Egymáshoz hűz a két szóeleji [kⁱ-] is, ha nem fedi is egymást pontosan a két hegyvonulat. A két fő csúcs mintegy 450 Hz-cel feljebb tolódott. Ha egy család tagjainak arcképeit egymásra fényképezik, többnyire kiemelkednek a közös, családi vonások, az egyéni eltérések pedig elmosódnak. Mi az integrált hangszínkép-görbék egymásra rajzolásával próbáltunk hasonló eredményt elérni, azonos helyzetben álló mássalhangzók — azaz a mikrofónémák (TWADDEL 1935) — közös vonásait kiemelni (2. ábra). A továbbiak folyamán az egymással többé-kevésbé párhuzamosan futó, gyakran egymást keresztező görbéket egy felső és alsó burkológörbével helyettesítettük (3. ábra).

A magyar réshangok hangszínképével TARNÓCZY TAMÁS foglalkozott először kis szóanyag alapján (*mosson, lessen, hosszú, hisszük, puffan, liffen, aha, lachen, sicher, nothing*), de igen behatóan (1954). MAGDICS KLÁRA a magyar beszédhangok akusztikai szerkezetéről szóló monográfiájában (1965) külön fejezetet szentel a mássalhangzóknak. A zárhangokat, réshangokat, affrikátákat locusok¹ alapján jellemzi. A zárhangok és affrikáták spektrumának kvantitatív elemzésére az integrátor nélkül működő Sona-Graph nem is nyújt megfelelő állapot.

Vizsgálataink két budapesti születésű kísérleti alany ejtésén alapulnak. Az alányok 100, többnyire egyszerű mondatot mondtak mikrofónba — egyszer zöngésen és egyszer suttogva — a londoni University College utözengésmentes felvételi helyiségében.

A szavakat úgy választottuk meg, hogy a vizsgált zöngés és zöngétlen zárhangok, réshangok, affrikáták azonos hangkörnyezetben szerepeljenek (*láp-láb, tyukok-csukok*), s másrészt ugyanazok a mássalhangzók szerepeljenek [i], [a], [u] szomszédságában (*hit, fut, át*).

A felvevő és regisztráló berendezések karakterisztikájának ismerete lehetővé teszi az eredmények kvantitatív értékelését.

A spektrum-integráció módszerével igyekszünk további lépést tenni a magyar mássalhangzók elemzése terén. Az eredmények „integrálásától” a magyar mássalhangzó-rendszer összefoglaló elemzésétől még igen sok választ el, mindenekelőtt a mássalhangzók szintézisén alapuló észlelés-lélektani vizsgálat.

2. A zárhangok hangszínképe

Az angol zárhangokkal végzett szintetikus kísérletek tanúsága szerint a [p] hangot viszonylag mély frekvenciájú, impulzus-jellegű zörej képviselheti,

¹ A „locus” fogalmát a sonagraphikus vizsgálatoknak köszönhetjük. Hamarosan kiderült, hogy a magánhangzók formánása a következő mássalhangzó előtt irányt változtat, illetve mássalhangzó után emelkedve vagy lejtve éri el sajátos szintjét. Labiális zárhang előtt a magánhangzó 2. formánása lejt, denti-alveoláris és veláris zárhang előtt emelkedik. Nem minden magánhangzó formánása ereszkedik, illetőleg emelkedik ugyanolyan szögben. Az [u] 2. formánása emelkedik [t] előtt, az [i], [é] ereszkedik. A két vonalat meghosszabbítva egy pontban, a kettő mintegy 1800 Hz táján metszi egymás. Ha a többi magánhangzó formáns-átmenetét is meghosszabbítjuk, azt tapasztaljuk, hogy mind efelé a pont felé konvergál. Ezt a pontot nevezik „locus”-nak. A locus frekvenciáját a mássalhangzó képzési helye határozza meg. A labiális zárhangok locusa 700 Hz táján fekszik. Mivel a [k], [g] zár helye palatális és veláris magánhangzók szomszédságában más és más, „locus”-uk sem esik egybe.

a [t] hangot magas frekvenciájú impulzus, a [k]-t pedig egy közbülső frekvencia (LIBERMANN, DELATTRE, COOPER 1952). Spektrografikus vizsgálatok szerint az amerikai angol [p] energia-koncentrációja 1000 és 1500 Hz közé esik a spektrumon, a [t] energia-maximuma 4 kHz fölött alakul ki, a [k]-é 1500–4000 Hz közötti tartományban (HALLE, HUGHES, RADLEY 1957). A magyar zárhangok esetében is hasonló a labiális, a denti-alveoláris és a veláris zárhangok viszonya.

(a) Labiális zárhangok

Az [i] szomszédságában álló [p] hang energiacsúcsa valamivel 2,35 kHz felett fekszik (vö. 1. táblázat és 3., 4. ábra); ugyanez a csúcs [a] szomszédságában 2,35 kHz-nél van (5. ábra), és 2,2 kHz-nél [u] szomszédságában² (6. ábra). Az [i] szomszédságában 3,5 kHz táján is találunk egy kiemelkedő csúcsot. Közte és az energiamaximum között, mintegy 3,0 kHz-nél energiavölgy húzódik. A csúcs másik oldalán mintegy 2,0 kHz-nél húzódik a völgy és 1,6–1,7 kHz táján olykor harmadik emelkedést látunk. Az [a] és az [u] szomszédságában 1,3–1,4 kHz között találjuk ezt a kisebb csúcsot.

A hármas hegység markánsabb a [b] hangszínekében, mind a három magánhangzó mellett (7–13. ábra). A zöngés labiális zárhang spektrumát a hármas hegységen kívül a csúcsok enyhe lefele-tolódása különbözteti meg.

A suttogott [b] hangszíneképe a [b] spektrumához áll közel, megőrzi tehát media jellegét (2. táblázat és 8., 9., 11., 13. ábra).

A szóeleji és szóvégi zöngés és zöngétlen labiális zárhang hangszíneképe nem mutatott világos eltérést. A [p^h] spektrumának felső tartománya valamivel gyengébbnek mutatkozott mint a [-p]-é (3. és 4. ábra).

(b) Apikális zárhangok

A denti-alveoláris apikális zárhangok színekében a legmagasabb csúcs 2 és 3 kHz közé esik. Az [i] szomszédságában a 3 kHz-hez, az [u] szomszédságában a 2 kHz-hez közeledik. A főcsúcs két oldalán egy-egy mellécsúcs rajzolódik ki. Az 1–3,5 kHz közötti hegytömb élesebben tagolódik a szóvégi, mint a szóeleji zárhangok színekén, világosabb a hármas domb a zöngés, mint a zöngétlen zárhangok esetében (3. táblázat, 14–25. ábra).

Az apikális zárhangok felső tartománya (4–8 kHz) intenzívebb, mint a labiálisoké. Kiemelkedő felső csúcs azonban csak az [u] szomszédságában jelentkezik, nagy következetességgel. Mivel fülünk érzékenysége 4 kHz felett erősen csökken, ez az energia-csúcs alig befolyásolhatja az [u^h] hangszínt, ahogyan nem halljuk világosan az [u]-t sem, gyakori felső formánsa ellenére.

A zöngétlen és zöngés zárhangok hangszíneképe különböző kisebb eltéréseket mutat (4. táblázat). A szóeleji [d-] hangszínekében 1,0 kHz táján éles völgy jelentkezik, különösen markáns a [d^h] spektrumában (18. ábra). Az [u] szomszédságában a [t] hangszínekén 8,0 kHz körül jelentkezik egy erős formáns (2., 16., 17. ábra). Ez a csúcs kevésbé feltűnő a [d] színekében (20., 21. ábra). A szóvégi [-d] hármas hegye 1,5–4,0 kHz között élesebben rajzolódik ki, (19., 21., 23., 25. ábra), mint a [-t] hangszínekében. A csúcsok mintegy 1,0 kHz távolságra vannak egymástól, a völgyek [u] után 2 és 3 kHz,

² A „szomszédságában” szó három helyzetet foglal egybe: 1. a magánhangzó az illető mássalhangzó után áll, 2. a magánhangzó a mássalhangzó előtt áll, 3. a magánhangzó a mássalhangzó előtt és után áll.

[i] után 2,2 és 3,2 kHz tájára esnek. A szóvégi zöngés zárhangok spektrumának ez a vonása magánhangzók színeképre, a magánhangzók formánsaira emlékeztet.

A suttogott mediák ezúttal is a zöngés zárhangokhoz hasonlítanak jobban (22–25. ábra).

A szóeleji és szóvégi közötti [t] hangszíne nem mutat jellegzetes eltérést az [i] szomszédságában. A szóvégi [-ʉt] 2,5–4 kHz között bizonyos erő-többlettel rendelkezik (16. illetve 17. ábra). A szóvégi [-ʉd] hangszíne 3,5 kHz-nél bizonyos emelkedést mutat a szóeleji [d -] spektrumához képest, a [dʰ-] spektrumvonalainak burkológörbéje viszont 5,5 kHz táján emelkedik meg (20. és 21. ábra).

Felvételeinken kakuminális képzésű (HÁLA 1964) apikális zárhangok, [t] hangok is szerepeltek. (Alighanem terjedőben vannak a köznyelvben.) A [t] lényegesen intenzívebb az azonos helyzetben álló koronális képzésű [t]-nél (26–31. ábra); [a] és [u] után viszonylag erősebb a felső tartománya a koronális képzésűekhez képest (33–34. ábra). Mind az [u], mind az [i] után álló kakuminális variáns spektrumában kiemelkedik a 3,5 kHz táján egy formáns, s ez a palatális zárhangok, valamint a palatális affrikáták színeképre emlékeztet (32–34. ábra, vö. 5. táblázat). A képzés helyének hátratulódása a locus felfelé tolódásán is lemérhető. A koronális képzésű [t] locusa 1,4 kHz táján fekszik a magyarban is méréseink szerint (MAGDICS KLÁRA szerint 1,3–1,9 kHz között váltakozik, 1965, 53), a kakuminális képzésű [t] locusa 1,9 kHz táján fekszik. Az akusztikai hasonlóság képzésbeli megfelelés vetülete. A kakuminális képzés folytán a zár helye hátrafele tolódik, a zárképzés tökéletlen, s így alveoláris-prepalatális tájon spirantikus zörej keletkezik.

(c) Veláris zárhangok

A labiális és apikális zárhangok spektruma kisebb-nagyobb mértékben módosul a hang helyzete, környezete szerint. A különbségek ellenére azonban az egyezések dominálnak. Sokkal bajosabb a [k] hangok azonos jegyeit kiemelni. A három szélső magánhangzó szomszédságában három gyökeresen eltérő hangszínek alakul ki (35–41. ábra, 6. táblázat). Az [i] mellett 2–3 kHz között mozog a [k] hang energiacsúcsa, és ettől a csúcstól fogva egyenletesen lejt (35. és 36. ábra). Az [a] szomszédságában 1,6 kHz táján összpontosul az energia, de egy-egy kisebb csúcs is megfigyelhető még 4,3 és 6,1 kHz táján (37–38. ábra, 5. táblázat). Végül [u] mellett három energiacsúcs alakul ki, 0,7 kHz, 2,2 kHz és 4 kHz körül (39–41. ábra). A második csúcs a „keményebb” [k]-ra jellemző és ellapul, ha a [k] a következő szótag elején álló palatális affrikáta hatására „meglágyul”. A *kukk* és a *kutya* szó [k]-jának jellegzetes eltérése azt mutatja, hogy a hasonulás nem korlátozódik a közvetlenül szomszédos hanghoz való igazodásra a mássalhangzók esetében sem. A magánhangzókkal kapcsolatban ÖHMAN mérései bizonyították be a távhasonulás döntő szerepét, a jelenségre a hangtörténet („Umlaut”) régen felhívta már a figyelmet. A mássalhangzók távhasonulása beható vizsgálatra szorul még.

Érzékenyebben reagál a veláris zárhang a szóbeli helyzetre is más zárhangoknál. A szóeleji [kʰ-] csúcsa lényegesen magasabban fekszik, mint a szóvégi [-k] hangé. Az [a] és [u] szomszédságában szóvégen tolódnak felfelé a csúcsok.

Nem kisebb az eltérés helyzet és környezet szerint a zöngés veláris zárhangok esetébe sem. Az [i] előtti helyzetben ezúttal is 2–3 kHz között mozog

a [g-] spektrumának a csúcsa. Ezen, az ezúttal laposabb, csúcson belül két kisebb csúcsot különböztethetünk meg 2,1 és 2,9 kHz táján (42–43. ábra, 7. táblázat). Az [i] után következő [-g] csúcsa annál hegyesebb (44–45. ábra). Most is a szőleji zárhang csúcsa tolódott felfelé, akárcsak a [k] esetében. A [g^l-] kevésbé tér el az [a] előtti [g-] hangtól, mint a megfelelő zöngétlenek. A zöngés [g^a-] felső tartománya szegényebb, mint a [k^a-] hangé (46–47. ábra). A szóvégi [-^ag] is jól megfelel a [-^ak] hangnak. Ugyanez áll a szó végi, az [u]-t követő szó végi [-g] és [-k] viszonyára (49–50. ábra). A zöngés és a suttogott mediák hangszíneképe alig tér el egymástól (45., 47. és 50. ábra). Egyseség képet nyújtanak az [o]-t követő [g] hangok. Csúcsuk 2 kHz-re esik, egy kisebb csúcs pedig 3,4 kHz tájára (51. és 52. ábra).

A labiális, denti-alveoláris és veláris zárhangok spektrumát egybevetve indokoltnak látszik, hogy a [k] hangokat világosabbnak érezzük, mint a [p] hangokat, de sötétebbnek mint a [t] hangokat.

JAKOBSON az *a-i-u* magánhangzó-háromszöggel a *k-t-p* mássalhangzó-háromszöget hozza kapcsolatba. (JAKOBSON & HALLE 1956, 39–40). A párhuzamot alátámasztja a magánhangzók és a mássalhangzók energia-centrumainak helyzete. A [t] felső tartománya a legerősebb, akárcsak az [i] hangoké, s így a [t] a legvilágosabb a három zárhang közül; a [p] és [b] a leg-sötétebb, mivel a hangenergia az alsó frekvenciatartományban összpontosul. A [k] közbülső helyet foglal el.

JAKOBSON a [k]-t mint kompakt és nagy hangerejű zárhangot állítja szembe a [t]-vel, akárcsak az [a]-t az [i]-vel. Az [i] szomszédságában valóban igen kompakt a [k], a [g], de az [u] után már sokkal kevésbé az (l. pl. 39. ábra). Mivel csak a réshangok relatív intenzitását vizsgáltuk, ezt a kérdést nyitva kell hagyni.

3. A réshangok hangszíneképe

(a) Labio-dentális réshangok

Többnyire egyenletesen hullámzó burkológörbe jellemzi a labio-dentális réshangokat a fehér zaj színeképre emlékeztetve (53–61. ábra). TARNÓCZY TAMÁS is hasonló eredményre jutott (1954, 342, 346).

Ez az egyenletes hullámzás egyaránt jellemző a zöngetlen [f]-re és a zöngés [v]-re. Az [u], [ø] szomszédságában azonban hullámosan emelkedik a labio-dentális réshangok spektrumának burkológörbéje (60–61. ábra). A mintegy 10 dB-es emelkedést ellensúlyozza azonban a fül érzékenységvesztése a felső tartományban. Ez az oka annak, hogy a fül maximális érzékenységének tartományában, 2–4 kHz között, még nem emelkedő karakterisztikával rendelkező hangot „tompának”, „sötétnek” érezzük az [s], sőt az [ʃ] hanghoz képest is. Joggal hangsúlyozza ezért a spektrum fiziológiai átértékelésének fontosságát TARNÓCZY TAMÁS (1954, 346).

Az energia-eloszlás egyenletessége ellenére 1–4 kHz között kialakul egy hármascúcs (l. 8., 9. táblázat és 53–61. ábra). Az [u] szomszédságában a csúcsok kissé lejjebb tolódnak, de a köztük levő távolság alig változik (60., 61. ábra). Egy negyedik csúcs is megfigyelhető 4,6 kHz-nél.

Az amerikai hangszíneképelemzések tanúsága szerint (HUGHES & HALLE 1956) 7 kHz táján várnánk egy energiagócot. Azt tapasztaltuk, hogy a spektrum felső tartománya 6–8 kHz között akkor emelkedik ki, ha a réshang után labiális magánhangzó következik, amikor tehát a réshang is labializálódott

(60—63, és 65. ábra). Ezek a megfigyelések ellentétben állnak az artikuláció akusztikai elméletén alapuló (STEVENS & HOUSE 1956, FANT 1960) várakozásunkkal, mivel a labializáció leszorítja a formánsok frekvenciáját. Hangjaink úgy viselkednek, mintha az ajakkerekítés főként a spektrum alsó és középső szakaszában tompítaná a részhangok erejét. Több ízben, de nem törvénytörően az [i]-vel szomszédos [f] hang spektrumában jelentkezik 7,5 kHz táján egy góc (53. ábra). Az [f], [v] hangszinképének integrált átlagát vettük csak figyelembe. Pedig a réshang színe jelentékeny mértékben változhat egy hangon belül is. Feltűnő az alsó, 2—3 kHz közötti formáns folyamatos emelkedése [i] előtt (66., 67. ábra).

A labio-dentális réshangok jellegzetes spektrális jegyei között szerepel-tethető tehát: (a) az 1—4 kHz között kiemelkedő, egymástól 1 kHz távolságban levő három domb, (b) a „jellegtelenség”, a burkológörbe egyenletes hullámzása, (c) a zaj csekély energiája.

Hogy a spektrális jegyek közül melyek lényegesek, s hogy a spektrális jegyek-e a lényegesebbek vagy a magánhangzóknak a labio-dentális réshangokhoz vezető átmeneti fázisa, az [f] és [v] locusa, ez csak a szintézis során válik majd el. A Haskins laboratóriumban végzett kísérletek szerint például a labio-dentális (és az interdentalis) réshangok esetében a spektrumnál nagyobb szerepet játszik a hang felismertetésében a locus. Azaz az [f] és [v] szubsztanciájánál fontosabb a magánhangzókönyezetére gyakorolt hatása. Szintetizált svéd réshangokkal végzett kísérletek szerint az intervokális [f] és [v] esetében a csekély intenzitás és a magánhangzó-átmenet játssza a döntő szerepet; viszont a szó elején a spektrum is jelentékeny mértékben befolyásolja a hang érzékelését (MÁRTONY 1962).

A Haskins laboratórium elemzése szerint az [f] és [v] locusa a labiális zárhangok locusának közvetlen közelében van, azaz 700 Hz táján. MAGDICS KLÁRA (1965) ennél magasabb értéket ill. értékeket kapott (750—1150 Hz).

(b) *Lingvális réshangok*

Az [s] hang spektrumának burkológörbéje egyenletesen, lassan emelkedik. A spektrum alakja koporsóra emlékeztet (68—75. ábra). Mélyebb völgyek, kiemelkedő csúcsok nem tagolják a görbét. A fehér zajtól az alsó frekvenciatartomány (0—2 kHz) csekély intenzitása, a magas részhangok (3,5—7 kHz) dominálása különbözteti meg. Ennek az energiamegoszlásnak felel meg az [s] feltűnő *élessége* az érzéklés szintjén. (vö. 10. táblázat). FANT és MÁRTONY (1960/1, 14A) szerint az [s] spektrumát elsősorban egy 5,8 kHz-re eső pólus határozza meg. Egy 8 kHz-es pólus emeli ki a felső tartományt. A 2,5 és 4,2 kHz-nél tapasztalt kisebb csúcsok elhanyagolhatóan bizonyultak a szintetikus kísérletek tanúsága szerint. A zérus 4,5 kHz-nél helyezkedik el. JASSE (1962) angol, svéd és lengyel réshangok elemzése alapján arra az eredményre jutott, hogy az [s] és [z] esetében az energia 4 kHz táján összpontosul. TARNÓCZY mérései szerint 7 és 8 kHz közé esik (1954, 343). A spektrum burkológörbéje is jól megfelel az [i] szomszédságában levő [s] hangjaink spektrumgörbéjén. Az [s] spektruma is függ a magánhangzókönyezettől. Az [u] szomszédságában például 3,7 kHz tájára esik az energiacsúcs, és innentől esik a burkoló-görbe (73—74. ábra). Az [o] után álló [s] és [z] csúcsa valamivel feljebb helyezkedik el, és a görbe enyhébben lejt. Kétségtelen, hogy az [s] lényegesen kevésbé függ a hangkönyezettől mint bármelyik zárhang.

A [z] kevésbé *éles*, mint zöngétlen párja. A görbe emelkedése enyhébb, főként az [i] szomszédságában (69. ábra, 11. táblázat). A szó végi [-z] jóval kevésbé zöngés, mint a szó elején álló.

A suttogott beszédben szereplő [z] közelebb áll a zöngés [z]-hez, mint az [s]-hez.

Az [s] hangoktól a különféle magánhangzókörnyezetben álló [ʃ] hangok elsősorban abban különböznek, hogy súlypontjuk a spektrum első harmada felé tolódik el a spektrum végéről, mégpedig az esetek többségében 3 kHz tájára. Ugyanerre az eredményre jutott TARNÓCZY is (1954, 344, 348). Viszont egy másik, valamivel alacsonyabb csúcs emelkedik 5 kHz táján: Egészében leginkább a Badacsonyra emlékeztet az [ʃ] profilja. A [t] előtt álló, magánhangzótól nem érintett [ʃ] első csúcsa világosan 3 kHz-nél, második csúcsa pedig 5,2 kHz-nél helyezkedik el (76. ábra).

Az [j] hangok többségére jellemző völgy mélypontja az „önálló” [j] hang esetében 4 kHz-re esik, s általában 4 és 5 kHz között húzódik. A széles völgy, a völgyet határoló két lapos hegytető az esetek túlnyomó többségében fellelhető (76–82. ábra, 12. táblázat). Az [j] hangok erősebben függnak a vokális környezettől, mint az [s] hangok (vö. 78., 80., 82. ábra).

FANT és MÁRTONY szerint a retroflex, palatális svéd [j] első pólusa 2,8 kHz-re és a második 7 kHz-re esik. Lényeges jegye az 1 kHz-nél levő szabad zérus, a rézhangok hiánya. Ez a pólusoknál mélyebben fekvő zérus (a rézhangcsoport hiánya) az [s] és [j] hangok közös eleme, mely a spektrum burkológörbéjét az [f]-étől megkülönbözteti. Ennek a mélyebben fekvő zérusnak köszönheti az [s] és [j] kiemelt felső tartományát. Az [j] hangot ezen belül a második formáns (F_2) alatti zérus jellemzi, melynek következtében kiemelkedik a harmadik és negyedik formánsa, más szóval: a központi frekvenciák erőssége jellemzi, fonológiai-akusztikai szinten a hang „kompaktsága”, (1960, 15). JASSEM két csoportra osztja a rézhangokat: a rézhangok egyik csoportjában a negyedik és a második formáns közötti távolság nagyobb 1,8 kHz-nél, ebbe tartozik az [s], [z], [f], [v]; a másikba tartoznak a kompakt rézhangok, így az [j], [ʒ] (1962, 6).

Ez a spektrum-kép megegyezik szubjektív élményünkkel. A fájdalomküszöbhez közelebb eső magas frekvenciák dominálása jellemzi az *éles* [s] hangot. Az [j] *tompább*, sötétebb. Első csúcsa a spektrumnak első harmadába esik, a hangszínek kialakításában tehát a viszonylag mély rézhangoknak nagy szerep jut. Az [j]-t ennek ellenére csak az [s]-hez képest érezzük *sötét*nek. Húsz személlyel folytatott metafora-játék tanúsága szerint „önmagában” (azaz: a mássalhangzó-rendszer egészében) inkább világos mint sötét. (A szürkéskékre, szürkésfehérre, kékes-fehérre esett a legtöbb szavazat.) Egy másik metafora, mely szerint az [j] teltebb, mint [s], talán részben azzal is magyarázható, hogy a spektrumnak több mint kétharmadát „betölti” (kompakt).

Ebben azonban nem kisebb szerepet játszik, hogy az [j] képzésekor a nyelvhat nem alakít keskeny csatornát. Minthogy a süket gyerekek is az [s]-t nyilvánították soványabbnak, élesebbnek, feltehető, hogy ez a döntő mozzanat (FÓNAGY 1963). Annyi bizonyos, hogy a nyelvhat ellaposodása, és főként a nyelv hátrahúzódása, s az ajkak egyidejű csücsörítése következtében kialakuló elülső rezonátor (SIEVERS 1901, 190–2, SIMON 1967, 241–7) hozzájárul a mélyebb frekvenciák felerősítéséhez (FANT 1960, 169–206).

Érzéklésünk alapján meglepő, hogy éppen az [u] szomszédságában emelkedik ki jobban a második hegyecsúcs. Az 5 kHz tájára eső rézhangok domi-

hang jellegzetes — felfelé csökkenő intenzitású — spektruma kevésbé érvényesül (vö. 93. ábra).

A [h] és a suttogott magánhangzók elhatárolása külön tanulmányt igényel.

A réshangokat a zárhangokkal egybevetve bizonyos megfeleléseket találunk. Az apiko-alveoláris [s] a denti-alveoláris [t]-hez áll a legközelebb. Mindkettőnek felső tartománya (3–8 kHz) emelkedik ki, s mint a legvilágosabb, legélesebb rés- illetőleg zárhang állnak szemben a többi rés- illetőleg zárhanggal. Ugyanebből a szempontból a [b] a [v]-vel, a [p] az [f]-fel, az élesség szempontjából közbülső helyet elfoglaló [ʃ] pedig a [k]-val, a [ʒ] a [g]-vel rokonítható, leginkább azonban a palatális [ç] illetve [j] spektrumához hasonlít az [ʃ] illetőleg [ʒ] hang. Mindkettő spektrumát széles hegyhát és a hegyhátat tagoló kisebb völgyek jellemzik. A réshangok csúcsai azonban mintegy 500 Hz-cel feljebb fekszenek.

Még szorosabb a [p]–[t]–[k] illetve [ç] és az [f]–[s]–[ʃ] közötti párhuzam a hangok locusa szerint (vö. DELATTRE 1958, DELATTRE et al., 1961, MAGDICS 1965, 51–73), mivel a locus helyét a mássalhangzó képzési helye határozza meg.

A locusok közelsége és a spektrumok hasonlósága indokolja, hogy a hallgatók ugyanazt az impulzust, hol [s]-nek, hol [t]-nek, hol [ts]-nek hallják, az impulzus időtartamának megfelelően. Ha a zaj időtartama meghaladja a 110 msec-ot zöngétlen réshangot hallunk, 50–110 msec között affrikátát, 30 msec alatt pedig zárhangot (GERSTMAN 1956, DELATTRE 1958).

4. Az affrikáták hangszíneképe

A [ts] és a [tʃ] hangszíneképe feltűnően hasonlít a megfelelő réshangoknak, az [s]-nek és az [ʃ]-nek hangszíneképehez (14., 15. táblázat).

A [ts] spektrumának görbéje [i] és [a:] szomszédságában 6–7 kHz-ig emelkedik (98–101. ábra), [u] szomszédságában, akárcsak az [s], 3–4 kHz táján éri el a csúcspontot (102–103. ábra). A kettős csúcs kirajzolódik a [tʃ] integrált hangszíneképén is, akárcsak az [ʃ] hangokén; az [u] szomszédságában álló [tʃ] burkológörbéje emlékeztet a hasonló helyzetben álló [ʃ]-ére (104–109. ábra). Az [s] és a [ts], az [ʃ] és a [tʃ] rokonsága tehát nyilvánvaló. Az affrikáták átlagos hangszíneképét elsősorban ez a réshang-elem határozza meg. Az is bizonyos, hogy az affrikáta zár-elemmel indul (110–116. ábra).

Ezzel azonban korántsem dőlt el az affrikáta vita (l. LAZICZIUS 1963. 58–63, KÁZMÉR 1961), nem tekinthető bebizonyítotttnak, hogy az affrikáta zárhang és réshang kapcsolataként, „diftongusként” fogandó fel. Az affrikáta folyamatos színeképén nem választható el a [t]-szerű zárfelpattanás és az ezt követő réshang. A két mozzanat homogén. A zárperiódus időtartama változó, de lényegesen rövidebb, mint a [t]-é. Anyagunk egy kiemelt részében a [t] zárjának átlagos időtartama 21,2 csec, a [ts] zárjáé 7,6 csec, a [tʃ] zárjáé pedig 10,0 csec.

Ez a rövid zárperiódus minőségét tekintve sem látszik azonosnak a [t] zárjával. A zár létrejöttét rövid, zöreimpulzus előzi meg. A zárhang felpattanását a spektrumon végighúzódot határozott vonal jelzi. A zár hirtelen, egyszerre pattan fel. Az affrikáta felpattanása a sonagramok tanúsága szerint nem ilyen éles, olykor szinte fokozatosnak látszik (110–112., 114–116. ábra). Néha a zárperiódus alatt is igen rövid, igen halk zörejt jeleznek a sonagramok. A felvétel körülményei kizárják a külső zaj vagy gépi zörejt lehetőségét. Ezek

a nehezen magyarázható, „zavaró” jelenségek jól beleilleszkednek BUTTLER JÁNOS affrikáta-elméletének kereteibe. BUTTLER feltevése szerint az affrikáta esetében a zár intermittens. A nyálképzés lehetővé teszi, hogy a zár fokozatosan oldódjék fel (BUTTLER 1962).

Határozottan ellene szól a hangkapcsolat-elméletnek, hogy a [ts]-t, [tj]-t megelőző magánhangzók nem úgy viselkednek, ahogyan [t] előtt szoktak. Ha a [ts] és [tj] első eleme valóban a [t]-nek megfelelő apikális zárhang lenne, akkor a megelőző magánhangzót a két affrikáta azonos módon torzítaná. A magánhangzók locusa (l. 1. jegyzet) azonban 1400 Hz táján fekszik a [ts] esetében — azaz ugyanott, ahol a [t] hangé — a [tj] locusa azonban 1600 Hz-nél, ami azt bizonyítja, hogy a [tj] hátrább képződik mint a [ts], s hogy ez az eltérés nem korlátozódik az affrikáta második elemére.

A szájiüregi nyomásmérések is azt mutatják, hogy a [ts] és [tj] a zárhang és réshang integrációja és nem a zárhang és réshang kapcsolata (FÓNAGY I. és É.: NyTudÉrt. 67, 1969). A magyar affrikáták fiziológiai és akusztikai elemzésével tehát hasonló eredményekre jutunk, mint BELGERI (1929) az olasz affrikáták analízise alapján. Így érthetőbb, hogy hangtani változások során sem úgy viselkedik az affrikáta, mint a zárhangból és réshangból álló hangcsoport (vö. LAZICZIUS 1963, 58—63).

A kérdés egy további aspektusának megvilágítása végett vegyük szemügyre a képzésben megmutatkozó aszimmetriát.

Az a tény, hogy a beszédhangok vagy egyik vagy másik képzési szakasszal egy előző hangból alakulnak át, illetőleg egy következő hanggá változnak, azt jelenti, hogy önmagukban sem változatlan, statikus és teljesen homogén elemek, hanem — akusztikai tekintetben is — erős aszimmetriát mutatnak. Ennek az aszimmetriának legelső szembeszökő jellemzője az, hogy a beszédhang olyan részelemek, szegmentumok sora, amelyek közül egyik sem azonosítható az illető beszédhang meghatározó specifikumával, egyikre sem foghatjuk rá, hogy ez vagy a másik éppen a megfelelő beszédhang vagy annak „központja”. A hangok ebben az értelemben olyan szuperjelek, amelyek egymástól eltérő, de összefüggő képzési elemeket, képzésszakaszokat szervesen összegeznek. Ha néhány mássalhangzó esetében önkényesen megbontjuk ezt a kontinuitást, különválasztjuk egyik vagy másik mássalhangzó akusztikai képének egyik szakaszát, majd ezt a szegmentumot integrálva keresztmetszetben ábrázoljuk, olyan képet kapunk, amely nem egyezik teljesen a mássalhangzó egészének integrált keresztmetszetével.

A suttogott *tíz* szó [t]-je pl. abban különbözik a [t^a]-tól, a zárelemet közvetlen követő rövid képzési szakasztól, hogy az utóbbiban egyfelől a [t^a-] hangszínképkérszmetzetében a formánsok 500—1000 Hz-cel előbbre esnek, mint [t] megfelelő formánsai, másrészt viszont [t^a-] sonagramjában a 0 és 1500 Hz közötti szakaszban 5 dB-lel erősebben szólnak meg a részhangcsoportok, s ez a különbség 1500 Hz-től a spektrum végéig 10—15 dB-lel [t] javára tolódik el. A formánsok összképének alakulása mindkét esetben összevetészetlenül egyforma. A [d] (suttogott [*dyb*] esetében lényegében hasonló történik, amennyiben a teljes [d] formáncúcsai itt is a magasabb frekvenciák felé tolódnak el a [d^a-]szegmentumával szemben, s szintén kb. 2—3 dB-s eltérést tapasztalunk [d] javára. Ugyanezt az eltérést észleljük, ha a *károk* szintagma [k] elemét vizsgáljuk meg hasonló módon. A szegmentumok és a mássalhangzó egészének keresztmetszetei az eltérések dacára mindazonáltal azt mutatják, hogy a hang és a hang eleme ugyanazt a formánsstruktúrát

tartalmazza, mindkettő megőrzi a csak arra a beszédhangra jellemző formánszerkezet lejtőinek, emelkedőinek sajátos ívét.

Ez azonban nemcsak a zárhangokra áll, hanem az affrikátákra is, bár itt a formánsok eltolódása nem egyértelmű, mivel már az első szegmentum is lényegében azokban a frekvenciákban mutatja csúcserkéit, mint az egész, a dB értékek azonban a hang egészére vonatkozólag ugyancsak magasabbak.

Igen érdekes figyelemmel kísérni az affrikáták hangszínképének alakulását. A zöngésen ejtett *pác* hangsor [ts]-jének kezdő és zárószakasza nagyjából azonos helyen és kb. azonos erősségű formánsokat mutat, s ez ismét csak az affrikáták homogeneitását bizonyítja:

[ts] kezdő szakaszában	[ts] záró szakaszában
650 Hz-nél	1650 Hz-nél
1700 „	2400 „
2450 „	3900 „
3800—4000 „	4450 „
4950 „	5100 „
6000 „	6100 „

A közbenső rész csak 2—5 kHz között mutat információt, de a vonulatok rajza itt is csaknem pontosan megfelel a két másik keresztmetszet vonalának. A kezdő szakasz dB értékei kb. 5—10-zel magasabbak a zárószakaszénál, a középső szegmentum csak 2—5 kHz között konstatálható, dB értékei itt nagyjából megfelelnek a szomszédos részeknek (127. ábra). A zár felpattanási zörejének hangszíne a képzést végző szervek közötti távolsággal együtt változik, mélyül. Különösen feltűnő ez az affrikáták és a [c], [j] hangok esetében (128., 129. ábra).

A hosszú vitát teszik ugyanakkor érthetőbbé a „kivételek”. Akadtak, ha nem is gyakran, hosszú és tisztán pattantott zárral képzett affrikáták is anyagunkban. Hadd idézzünk egy szélsőséges esetet (113. ábra).

5. A [c], [j] hangok

Vitatott a [c] és [j] hangok helye mássalhangzóink rendszerében. A [c] zárjának átlagos időtartama 14,3, a [j] zárjáé 14,5 csec (ezt az átlagot megemelte, hogy az esetek felében suttogott [j]-t ejtett a beszélő). Ha a zár időtartamából indulunk ki, a palatális zárhangok között van a helyük. Ha azonban a súrlódási zörej erejét és időtartamát tekintjük döntő ismérvek, akkor a [c] is, a [j] is affrikáta. A zár éles felpattanása megint csak zárhang-jellegük mellett szól (117—122. ábra). A továbbiakban, önkényesen, zárhangként kezeljük őket.

A [c] hangszínképe hasonlít [tʃ]-éhez (16. táblázat). A spektrumok szerint leginkább a második csúcs eltörpülése különbözteti meg a [c]-t az alveolopalatális affrikátától. A palatális zárhang állandó jegyének tekinthető a 3 kHz táján emelkedő kettős vagy hármas csúcs, és a 2 és 3 kHz táján jelentkező kis völgy (123—124. ábra).

A zöngés palatális zárhang spektruma alig különbözik a zöngétlenétől (17. táblázat). A zöngés zárhang részhangjai valamivel erősebbek a legalsó 0—1 kHz-es, a zöngétlené az 5—7 kHz-es tartományban (125—126. ábra).

Az integrált hangspektrum, különösen rövid hangimpulzusok – zárhangok, affrikáták – esetében, alkalmasnak bizonyul a mássalhangzók jellemzésére, alkalmasabbnak, mint a mássalhangzó hangszínképének valamely, többnyire nem is tetszőlegesen megválasztott szakasza.

A részhangok viszonylagos intenzitását tükröző spektrum általában jól megegyezik az érzékelt – többnyire metaforával jelölt – hangszínnel. Indokolja, hogy a [t]-t, az [s]-t élesnek, világosnak, a [b]-t, [v]-t tompábbnak, sötétebbnek érezzük.

Az egyes hangok spektrális profilja jellegzetes eltéréseket mutat, s így a mássalhangzók – profiljuk alapján – viszonylag könnyen fölismerhetők. Elképzelhető, hogy hallóközpontunk is integrálja az egyes beszédhangok spektrumát és hogy az egyes hangok spektrális „arcéle” megkönnyíti a beszédhangok azonosítását. Eszerint a feltevés szerint a beszédhangok felismerése elsősorban a spektrum egészének „áttekintésén”, a globális hangszínképen alapul, és nem egy vagy két formáns frekvenciájának meghatározásán. A két eljárás – pólus és zérus elemzés egyfelől, a globális alak-elemzése – nyilvánvalóan összefügg (az összkép részletekből tevődik össze), de nem azonos. Hogy melyik eljárás játszik döntő szerepet a beszédhangok azonosításában, ezt csak további szintetikus kísérletek segítségével lehetne eldönteni.

FÓNAGY IVÁN – SZENDE TAMÁS

Irodalom

- BELGERI, L., *Les affriquées en italien et les autres principales langues européennes*. Grenoble 1929.
- BUTTLER, J., Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához: *NyK*, LXIV [1962], 309–328.
- DELATTE, P., *Les indices acoustiques de la parole: Phonetica*, II [1958]
- DELATTE, P. & al., Second and third formants loci in English fricative consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXXIII [1961], 1677.
- FANT, G., *The acoustic theory of speech production*. The Hague 1960.
- FANT, G. & MARTONY, J., Pole-zero matching techniques: *STL QPSR* 1960/14–16.
- FÓNAGY, I., A metafora a fonetikai műnyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 37. Budapest, 1963.
- FOURCIN, C. J., A note on the spectral analysis of unvoiced sounds: *Proceedings of the 5th international Congress of phonetic Sciences (Münster 1964)*. Basel–New York 1965, 287–291.
- GERSTMAN, L. J., Noise duration as a cue for distinguishing among fricative, affricate and stop consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXVIII [(1956)], 160.
- HÁLA, B., Apical, cacuminal, retroflex, coronal, dorsal: *Phonetica*, XI [1964], 186–195.
- HALLE, M., HUGHES, G. W., & RADLEY, J. P., Acoustic properties of stop consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXXI 29 [1957], 107–116.
- HEGEDŰS, L., *Neuere Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten: Phonetica*, II [1958], 153–183.
- HEINZ, J. M. & STEVENS, K. N., On the properties of fricative consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXXIII (1961), 589–596.
- HOCKETT, CH. F., *A manual of Phonology*. Baltimore 1955.
- HUGHES, G. W. & HALLE, M., Spectral properties of fricative consonants: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXVIII [1956], 303–310.
- JAKOBSON, R. & HALLE, M., *Fundamentals of language*, The Hague 1956.
- JASSEM, W., The formant patterns of fricative consonants: *STL–QPSR* 1962/3, 6–15.
- JASSEM, W., Noise spectra of Swedish, English and Polish fricatives: *Proc. Speech Commun. Seminar I. Stockholm* 1963.

- KÁZMÉR M., A magyar affrikátaszemlélet. Nyelvtudományi Értekezések 27. Budapest 1961.
- LAZICZIUS GY., Fonetika. Budapest 1963.
- LIBERMAN, A. M., DELATRE, P. & COOPER, F. S., The role of selected stimulus variables in the perception of the unvoiced stop consonants: *Amer. J. Psychol.*, LXV [1952], 497—516.
- MAGDICS KL., A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Budapest 1965.
- MÁRTONY, J., Zur Analyse und Synthese von Vokalen und Geräuschlauten: *Proc. 4th Intern. Congr. Phonet. Sci.*, (Helsinki 1961).
- MÁRTONY, J., Some experiments on perceptual cues for Swedish fricatives: *Proc. Speech Communication Seminar. Stockholm 1962.*
- MÁRTONY, J., On the synthesis and perception of voiceless fricatives: *STL—QPSR 1962/1*, 17—22.
- MÁRTONY, J., On the perception of Swedish voiceless fricatives: *STL—QPSR 1962/2*, 25—28.
- POTTER, R. K. et al., Technical aspects of visible speech: *J. Ac. Soc. Amer.*, XVII (1946), 1—89.
- PULGRAM, E., Introduction to the spectrography of speech. The Hague 1959.
- RICHTER, E., Die italienischen *č* und *š* Laute: *Arch. néerl. phon. exp.* 16 s. d.
- SIEVERS, ED., Grundzüge der Phonetik.³ Leipzig 1901.
- SIMON, B., Les consonnes françaises. Paris 1967.
- STEVENS, S. S. & HOUSE, A. S., Development of a quantitative description of vowel articulation: *J. Ac. Soc. Amer.*, XXVII [1955], 484—493.
- STREVENS, P., Spectra of fricative noise in human speech: *Language and Speech III* [1960], 32—49.
- TARNÓCZY T., Die akustische Struktur der stimmlosen Engelaute: *Acta Lingu. Ac. Sci. Hung.* IV [1954], 313—349.
- TWADDEL, W. F., On defining the phoneme: *Language Monographs 16.* Baltimore 1935.

Rövidítések:

STL—QPSR = Speech Transmission Laboratory Quarterly Progress and Status Report (Stockholm, Royal Institute of Technology).

J. Ac. Soc. Amer. = Journal of the Acoustic Society of America.

Lautfarbenbilder der Verschuß-, Engelaute und Affrikaten

Die Integrierung der akustischen Komponenten der einzelnen Konsonanten oder derer Segmente ermöglicht eine gründlichere Erkenntnis der ungarischen Verschuß-, Engelaute und Affrikaten.

Aus einer Untersuchung aufgrund der Messungen von dB-Werten in der Funktion der Frequenz der Verschuß-, Engelaute und Affrikaten geht hervor, daß sie eigene und charakteristische Lautfarbenstrukturen aufweisen, die durch die Stelle bzw. die Art und Weise der Artikulation bestimmt werden, andererseits aber von der Wechselwirkung der Lautkontextes beeinflußt sind. Der vorliegende Aufsatz behandelt die Haupteigenschaften der Lautfarbenstruktur der unterschiedlichen Konsonanten und die Modifizierungen der Struktur infolge der Veränderung der Aussprache und des Kontextes.

Die Bewertung der Angaben in bezug auf das [h] ergibt, daß es sich dabei zweifelsohne um einen Konsonanten handelt. Die dem Buttlerschen Artikulationsprinzip entsprechende, eindeutige Homogenität des Lautfarbenbildes der ungarischen Affrikaten bezeugt, daß sie als Monophthonge betrachtet werden sollen. Der Status der [c] und [j]-Laute im ungarischen Sprechlautsystem kann jedoch mit der Anwendung dieser Methode nicht genauer definiert werden.

In der Spektralanalyse der ungarischen Verschuß-, Engelaute und Affrikaten läßt sich eine Korrelation zwischen der Lautfarbenstruktur und der Perzeption derselben Sprechlaute manifestieren.

IVÁN FÓNAGY—TAMÁS SZENDE

Táblázatok*

1. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB
[p] [i] mellett	700	-7,0	1675	-2,7	2375	-0,3	3574	-2,8
[a] mellett	658	-3,5	1375	-3,2	2356	-0,9	3564	-7,2
[u] mellett	800	-6,6	1350	-1,0	2208	-1,6	3310	-5,9

	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB
	1100	-10	2037	-6,2	3110	-7,6		
	990	-5,6	1883	-8	3195	-10,7		
	1133	-2,3	1840	-3,6	3150	-11,4		

2. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB
[b] [i] mellett			1140	-6,6	2380	0,0	3330	-3,2
[a] mellett	691	-3,3	1250	-3,3	2344	0,6	3266	-9,5
[u] mellett	567	-6,5	1087	-1,0	2227	-0,1	3262	-4,5

	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB
			1800		2900	-9		
	775	-10,0	1730	-8,2	2980	-10,3		
			1492	-5,1	2850	-8,3		

3. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[t] [i] mellett			1968	-2,4	2737	0,2	3772	-4,2				
[a] mellett			1592	-1,9	2659	-1,0	3604	-5,5	4725	-8,5		
[u] mellett			1336	-4,1	2233	-0,2	3145	-1,6	4772	-10,6		

* A táblázatok az egyes beszédhangoknak a különböző hangkörnyezetben eltérő részhangcsoportjai (kezdő helyzetben vagy két V érték közötti) maximális ($Cs_{1,2,3 \dots n} = 1, 2, 3, \dots n$ „csúcs”) és (két Cs érték közötti) minimális ($V_{1,2,3 \dots n} = 1, 2, 3, \dots n$ „völgy”) frekvenciaértékeit, valamint az ezeknek megfelelő dB-értékek változásait tüntetik föl.

3. táblázat folytatása

Cs7	dB	Cs8	dB
6130	-12,0		
		7940	-6,3

	V1	dB	V2	dB	V4	dB	V5	dB
[t] [i] mellett					3340	-7,6	4440	-12,2
[a] mellett					3260	-10,4	4170	-12,0
[u] mellett					3930	-6,9	4180	-12,0

4. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[d] [i] mellett	250	-8,3	1712	-7,2	2362	-0,5	3750	-4,2		
[a] mellett	466	-6,0	1545	-3,2	2606	-3,7	3565	-4,8		
[u] mellett	316	-8,1	1440	-4,0	2355	-0,6	3400	-3,1		

	V1	dB	V2	dB	V3	dB
			1820	-12	3110	-7
960	-10	2050	-8,4	3160	-10,5	
		1850	-6	2930	-8	

5. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB
[t] [i] után			1800	-3,0	2700	0,0
[a] után	875	-14,5	1750	-4,2	2750	0,0
[u] után	1000	-12,5	1880	-1,2	2560	0,3

	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[t] [i] után	3770	-4,3	4680	-4,0	5325	-8,5
[a] után	3925	-3,5	4550	-5,0	5350	-6,3
[u] után	3700	-3,6	4575	-9,0		

5. táblázat folytatása

	Cs7	dB	Cs8	dB	Cs9	dB				
	6625	-10,5	7250	-9,8						
	6360	-10,3	7200	-12,3	8000	-11				
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
[t] [i] mellett	350	-14,0					3480	-4,0	4850	-9,5
[a] mellett	250	-28,2					3325	-8,7	4250	-6,5
[u] mellett							3250	-10,5	4300	-9,5
	V6	dB	V7	dB	V8	dB				
	5850	-16,0	6550	-14,5						
	5050	-7,5								
	5740	-17,0	6900	-13,6	7650	-16,0				

6. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[k] [i] mellett					2138 2890	-1,3 0,0	3676	-10	4472	-10,6
[a] mellett			1604	-0,3					4340	-4,6
[u] mellett	690	-0,4			2160	-4,7			4041	-5,5
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
			1240	-12,6			3280	-14,0	4440	-24,1
			1500	-11,4			3000	-11,4	4900	-19,5

7. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[g] [i] mellett					2261	-1,1			4620	-8,4
[a] mellett			1687	-0,5	2209	-1,1				
[u] mellett			1307	-1,5	2141	-3,5				
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
							3170	-14,8	4825	-13,0
970	-12,8				2580	13,3	3170	-18,0	4340	-22,1
			1662	-11,1	2945	-14,3				

8. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4		
[f] [i] mellett			1830	-3,0	2575	-2,2	3600		
[a] mellett	800	-8,0	1650	-1,7	2500	-2,0	3650		
[u] mellett			1625	-9,0	2500	-11,0	3350		
	dB	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB		
[f] [i] mellett	0,0	4650	-4,2	5600	-4,0				
[a] mellett	0,0	4620	-3,2						
[u] mellett	-8,0	4550	-10,5	5275	-6,5	6600	0,0		
V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
				2130	-6,0				
				2100	-13,0		4200	-12,5	

9. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB
[v] [i] mellett	266	0,0	1745	-2,9	2550	-2,6
[a] mellett	258	-1,6	1416	-6,3	2510	-5,1
[u] mellett	250	-2,5	1275	-5,5	2425	-7,5
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[v] [i] mellett	3554	-3,6	4494	-6,6	5422	-1,0
[a] mellett	3492	-6,5	4500	-8,2	5633	-3,0
[u] mellett	3425	-6,0			5275	0
Cs7	dB	Cs8	dB	Cs9	dB	
6230	-3,7	7130	-6,4			

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB	V7	dB	V8	dB
								4100	-7,8			6775	-5,5		
		1175	-15	2100	-10,7										
725	-9			2025	-10,5			4000	-8,5						

10. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB
[s] [i] mellett			1650	-13,2	2760	-11,5	3830	-6,6
[a] mellett							3770	-7,5
[u] mellett			1550	-16,4			3520	-1,8
	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB	Cs8	dB
[s] [i] mellett	4590	-3,0	5400	0,0				
[a] mellett			5260	0,0	6350	-1,5	7100	-3,0
[u] mellett	4633	-4,7	5775	-4,8				
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB
2050	-14,0	3120	-10,3					
				4330	-8,9	5750	-4,0	
2150	-18,6	4050	-8,0	4330	-8,9	5160	-7,0	

11. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB				
[z] [i] mellett	275	-8,0	1620	-6,3	2740	-11,0				
[a] mellett	425	-9,0	1375	-9,5	2465	-3,2				
[u] mellett	260	-12,0	1495	-11,3	2680	-8,8				
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB				
[z] [i] mellett	3850	-4,3	4375	-2,5	5160	0,0				
[a] mellett	3300	-6,3	4080	-5,7	5460	-1,1				
[u] mellett	3480	-0,3			5730	-8,1				
	Cs7	dB	Cs8	dB	Cs9	dB				
6440	-0,6	7090	-2,0	7930	-5,7					
6400	-7,0	7570	-9,3							
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
317	-11,7	950	-15,5	2150	-14,5	3170	-11,7	4300	-5,7	
		950	-13,0	2200	-16,5	3450	-11,2	4590	-8,4	
930	-21,3			2120	-17,3			4450	-10,8	

12. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB
[j] [i] mellett			1930	- 7,3	2490	-1,4
[a] mellett			1640	-11,7	2475	-1,5
[u] mellett			1650	- 4,3	2490	-3,0
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB
[j] [i] mellett	3290	-1,8			5650	-1,3
[a] mellett	3100	-0,8	4430	-3,6	5500	-5,3
[u] mellett	3210	-3,2			5200	0,0
	Cs7	dB				
	6370	-6,3				

	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB	V7	dB
[j] [i] mellett								4160	-7,5			6330	-13,0	
[a] mellett														
[u] mellett								4050	-6,3					

13. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB				
[3] [i] mellett	300	-10,3	1810	- 6,8	2675	-1,6				
[a] mellett			1600	-12,0	2500	-4,0				
[u] mellett	300	-18,2	1540	- 8,0	2360	-2,4				
	Cs4	dB	Cs5	dB	Cs6	dB				
[3] [i] mellett	3225	-0,5	4550	-4,5	5250	-3,7				
[a] mellett	3180	0,0	4650	-5,3	5300	-3,8				
[u] mellett	3225	-1,3			5350	-1,2				
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB
	975	-20,0							4240	-7,0
	950	-18,5	1950	-13,0					4050	-8,0
	920	-17,0	1820	-10,3					4000	-8,0

14. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB
[ts][i] mellett			1960	-6,3	2570	-3,2				
[a] mellett			1930	-3,7	2670	-0,6			4040	-3,9
[u] mellett			1820	-7,3	2520	-2,7	3420	-0,3		

Cs6	dB	Cs7	dB	Cs8	dB
5000	-1,4	6080	-1,5		
5002	-1,5	6240	-2,2	7160	-2,3
		6195	-6,0		

V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB
						3330	-8,3				
						3390	-7,8				
										5145	-11,1

15. táblázat

	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4
[tʃ][i] mellett			1725	-9,2	2560	0,0	3090
[a] mellett			1740	-8,8	2600	-1,5	3230
[u] mellett			1760	-6,0	2340	-0,6	2990

	dB	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB
[tʃ][i] mellett	-2,7	4660	-7,2	5490	-7,5	6070	-5,0
[a] mellett	-0,2	4800	-7,0	5660	-5,4	6129	-15,0
[u] mellett	-4,2	4750	-11,4	5075	-4,2		

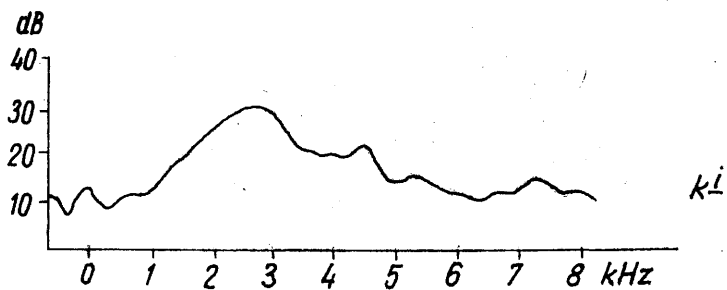
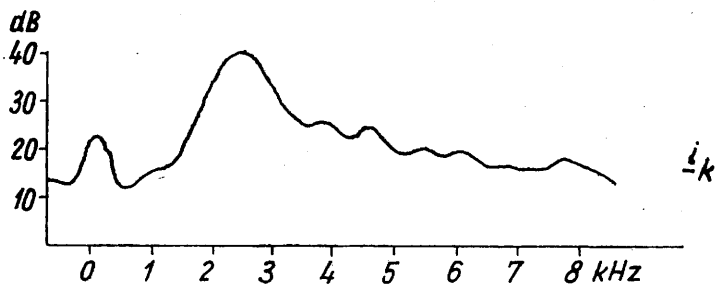
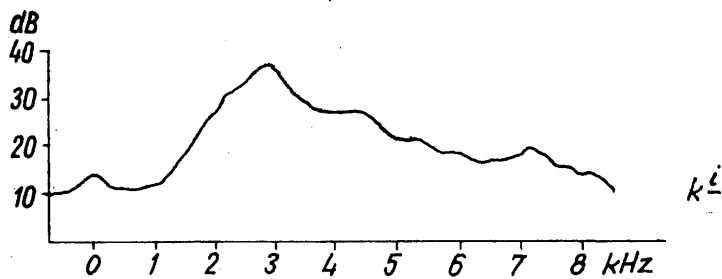
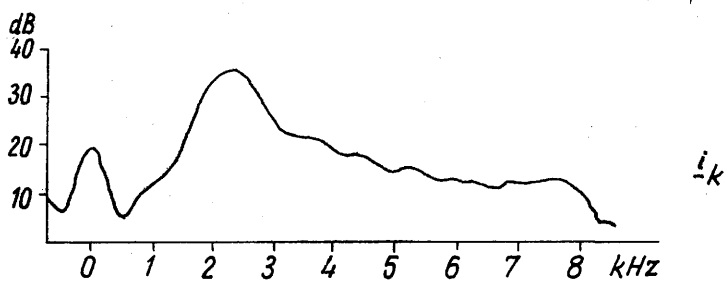
V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB	V7	dB	V8	dB
		1100						4250	-14,0					7500	
		1000		2780	-3,0			4375	-11,2						
		1250	14,3					4210	-12,7						

16. táblázat

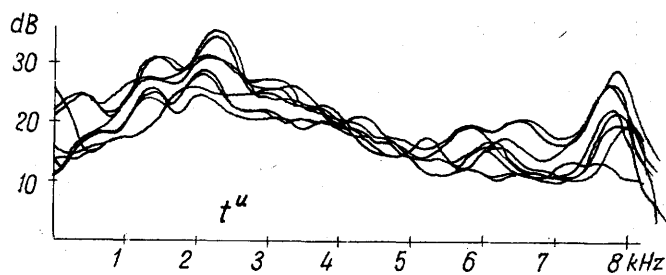
	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4	dB	Cs5	dB	
[c] [i] mellett	930	-18,6	1975	-6,5	2760	0,0	3675	-1,7	4480	-9,3	
[a] mellett	850	-15,6	1800	-5,5	2510	-1,7	3740	-2,3	4630	-6,2	
[u] mellett	1050	-14,0	1920	-7,2	2640	-1,3	3220	-2,1			
	Cs6	dB	Cs7	dB	Cs8	dB					
	5300	-12,7									
	5580	-10,0	6280	-9,1	7020	-7,2					
			6120	-9,1	7900	-13,0					
	V1	dB	V2	dB	V3	V4	dB	V5	dB	V6	dB
						3300	-5,0			5800	-11,0
						3200	-6,4	4290	-7,7	5180	-11,9
										4900	-14,3

17. táblázat

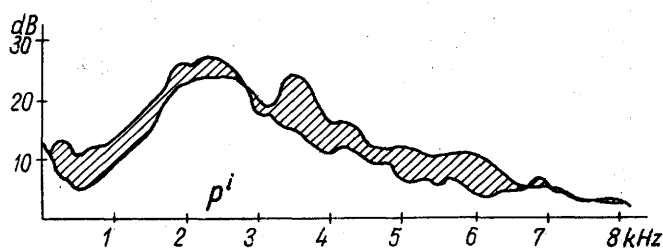
	Cs1	dB	Cs2	dB	Cs3	dB	Cs4					
[j] [i] mellett			2040	-3,8	2850	0,0	3630					
[a] mellett			1980	-4,0	2800	-1,0	3980					
[u] mellett			1800	-2,2	2690	-0,7	3600					
	dB	Cs5	dB	Cs6	dB	Cs7	dB					
[j] [i] mellett	-3,0					6600	-14,7					
[a] mellett	-3,2											
[u] mellett	-5,1					6200	-7,0					
	Cs8	dB										
			7050	-8,5								
	V1	dB	V2	dB	V3	dB	V4	dB	V5	dB	V6	dB
					2250	-4,6	3250	-5,7			5700	-15,5
					2320	-8,4						
					2160	-3,2	3300	-9,4	4740	-19,4		

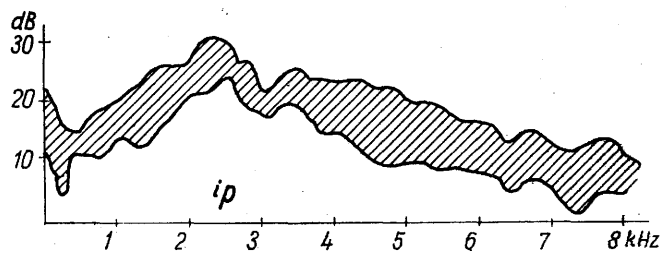
1. ábra

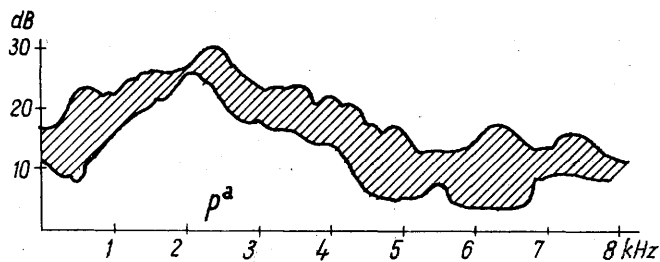
2. ábra

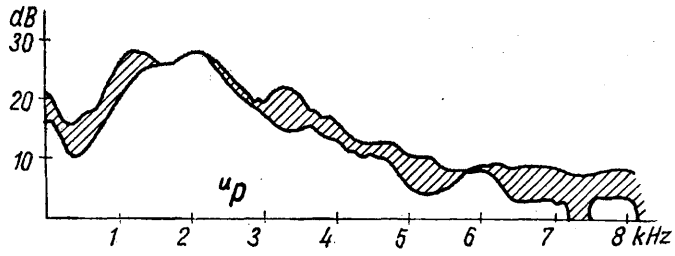
3. ábra

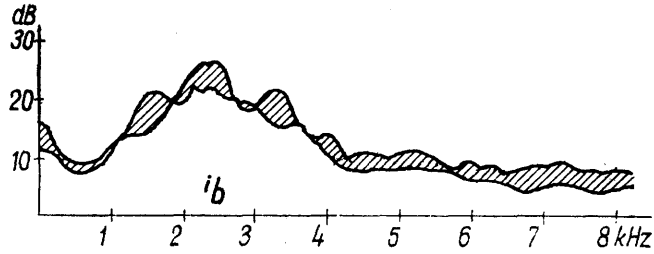
4. ábra

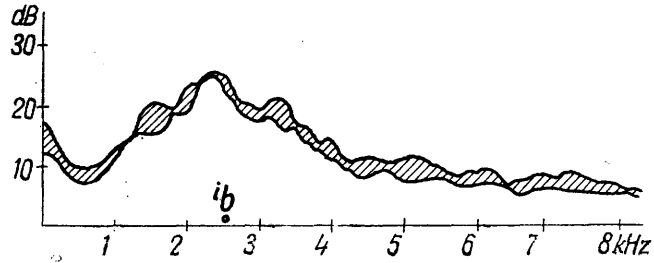
5. ábra

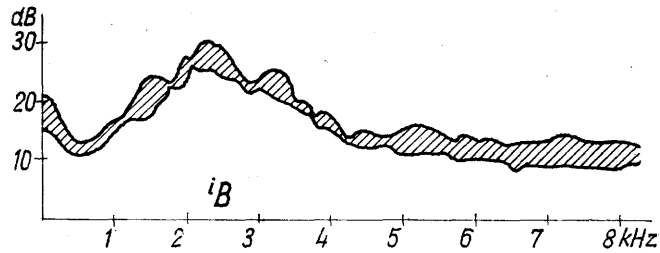
6. ábra

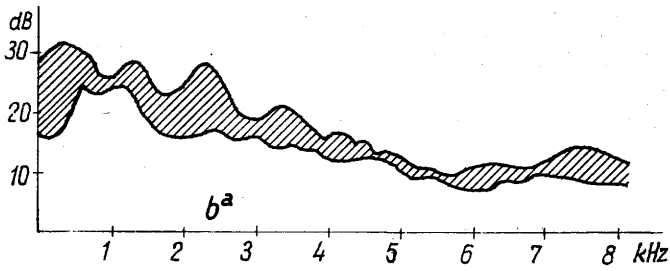
7. ábra

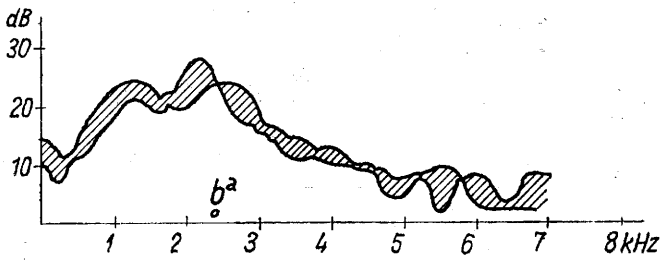
8. ábra

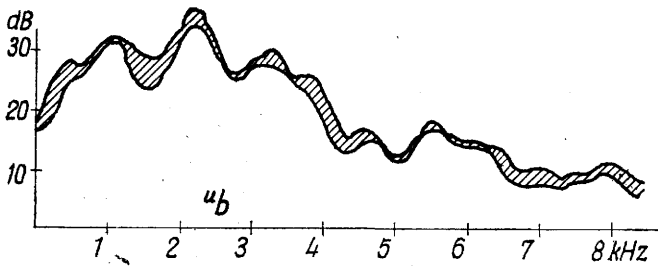
9. ábra

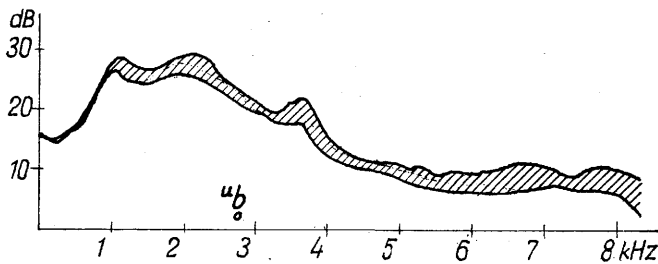
10. ábra

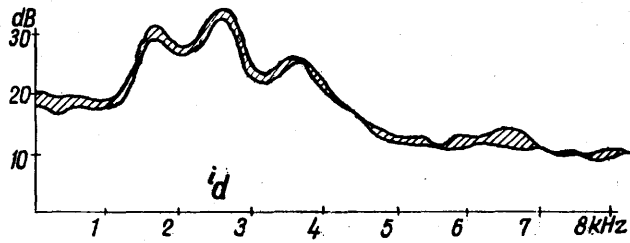
11. ábra

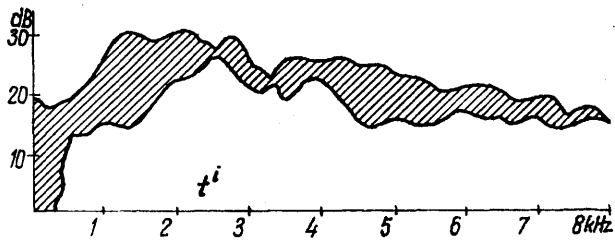
12. ábra

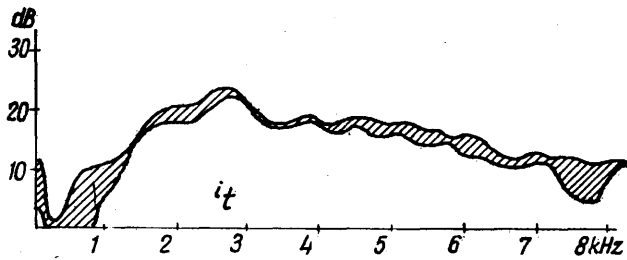
13. ábra

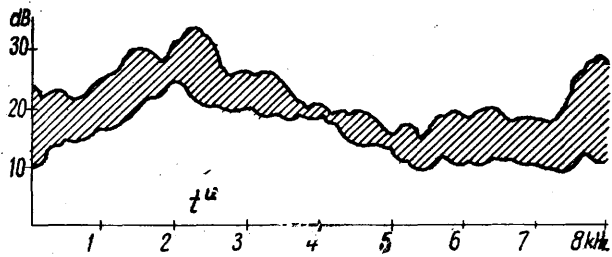
14. ábra

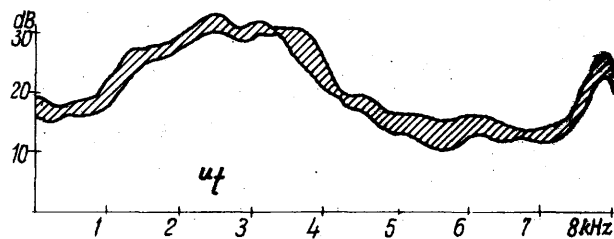
15. ábra

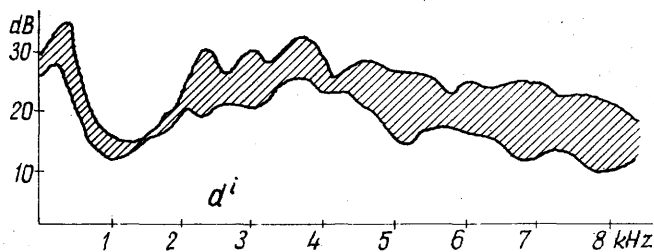
16. ábra

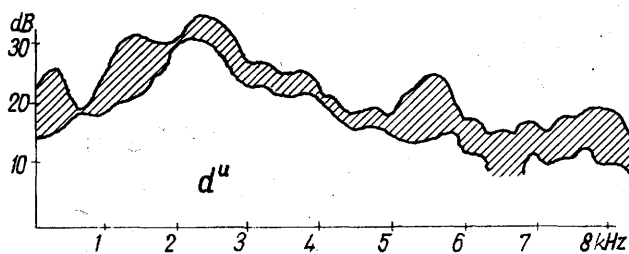
17. ábra

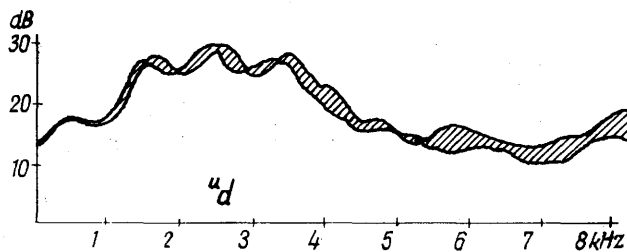
18. ábra

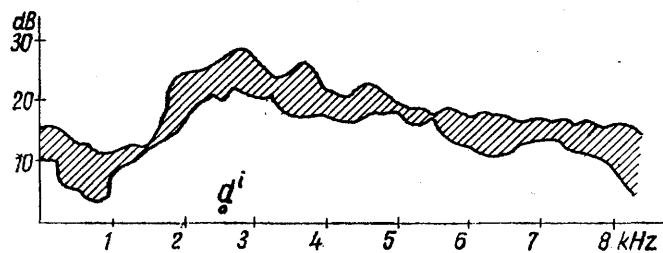
19. ábra

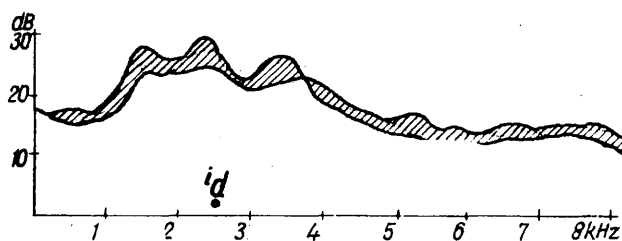
20. ábra

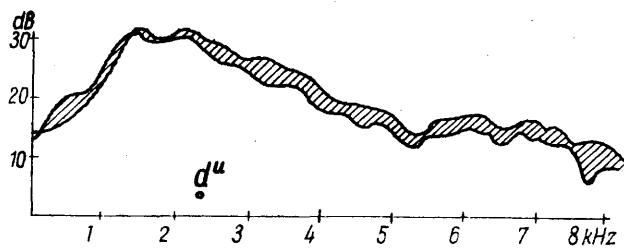
21. ábra

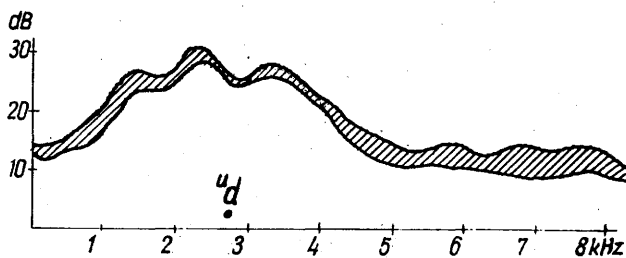
22. ábra

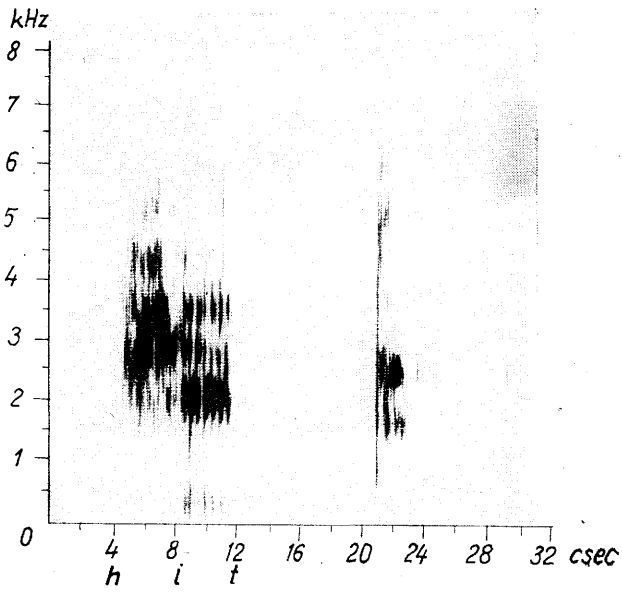
23. ábra

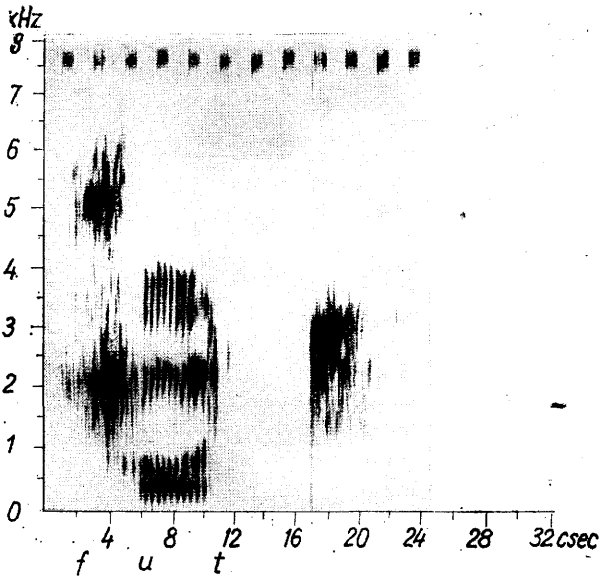
24. ábra

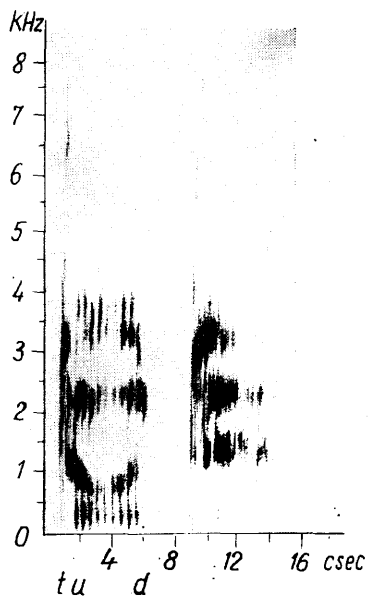
25. ábra

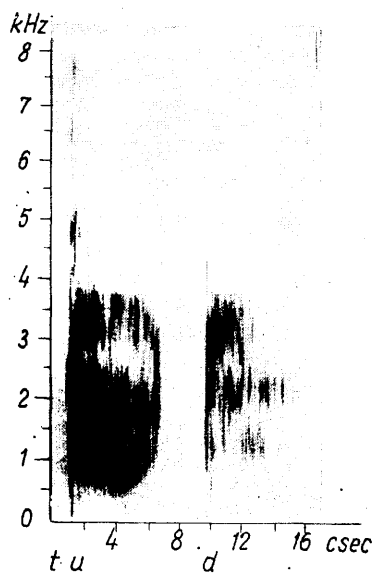
26. ábra

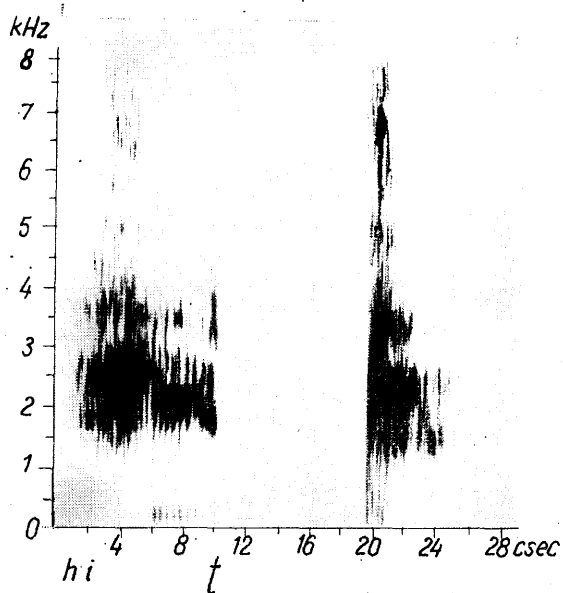
27. ábra

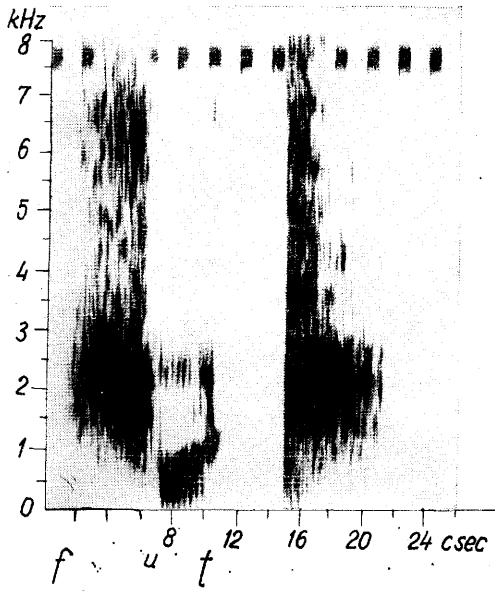
28. ábra

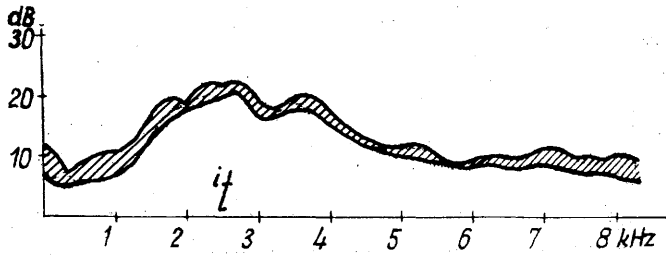
29. ábra

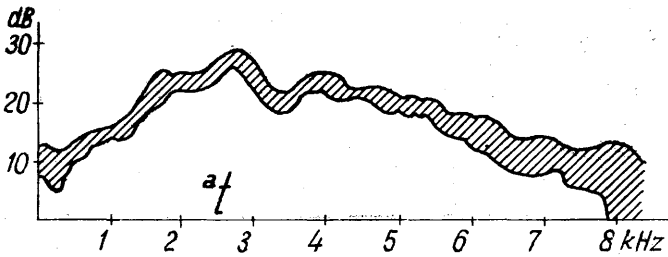
30. ábra

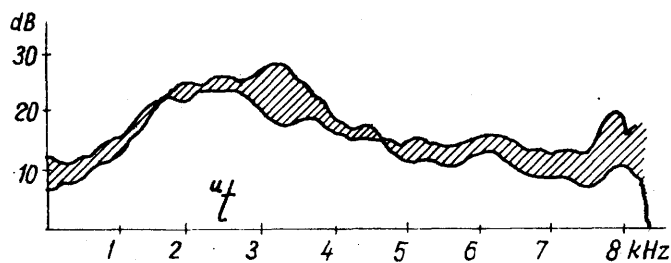
31. ábra

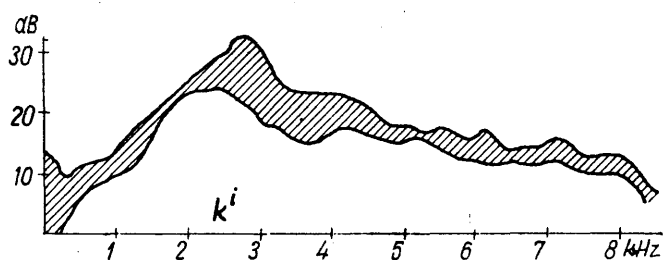
32. ábra

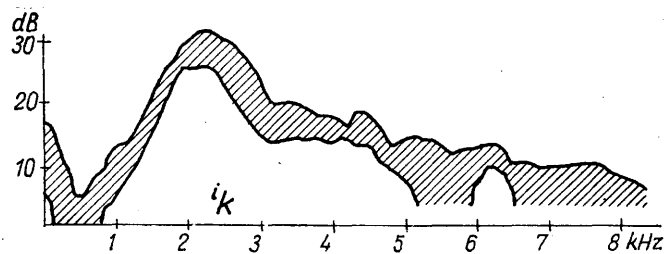
33. ábra

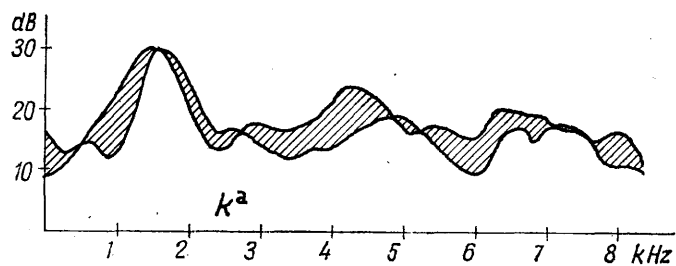
34. ábra

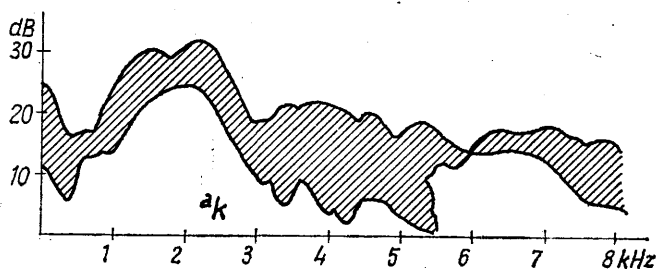
35. ábra

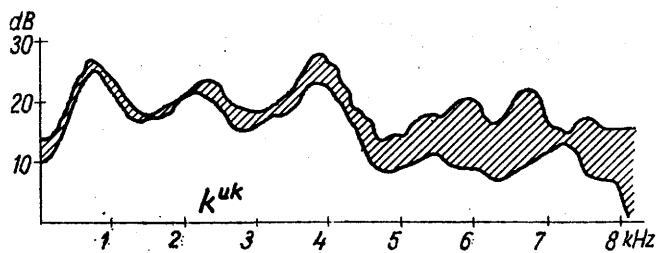
36. ábra

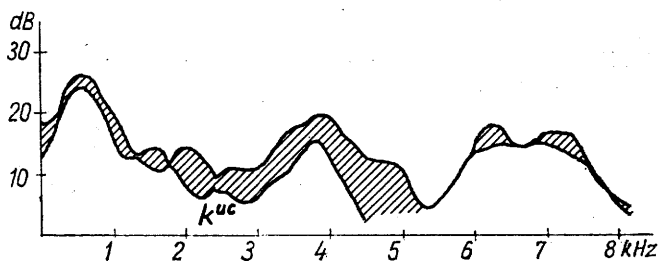
37. ábra

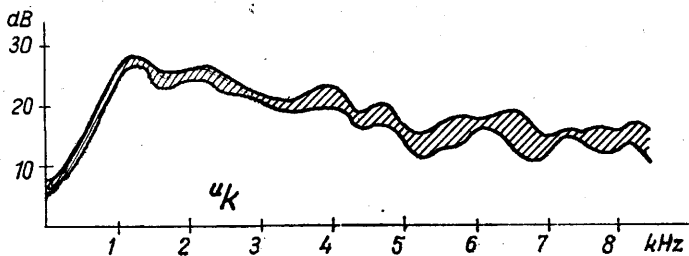
38. ábra

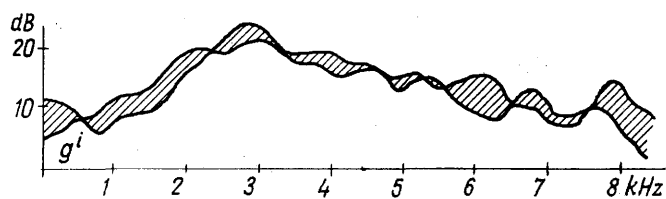
39. ábra

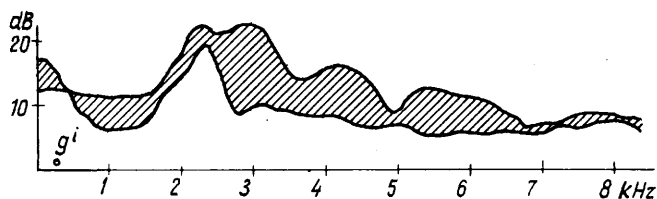
40. ábra

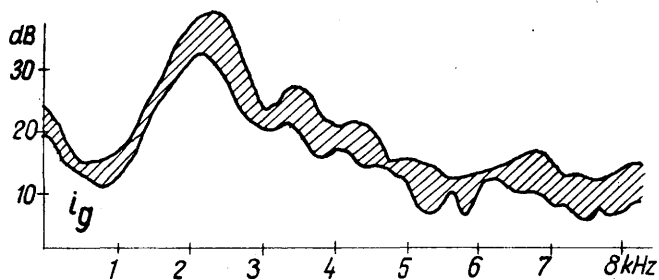
41. ábra

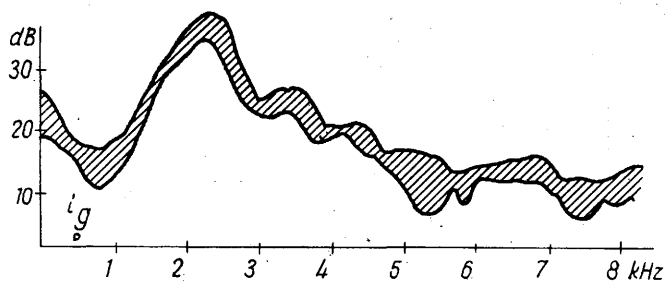
42. ábra

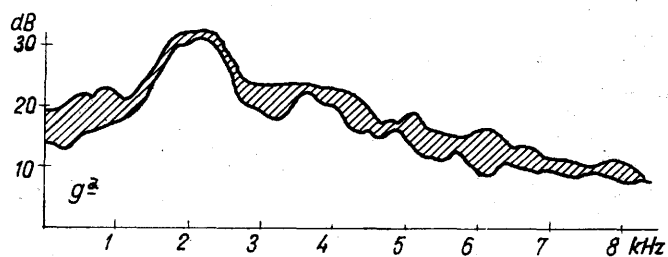
43. ábra

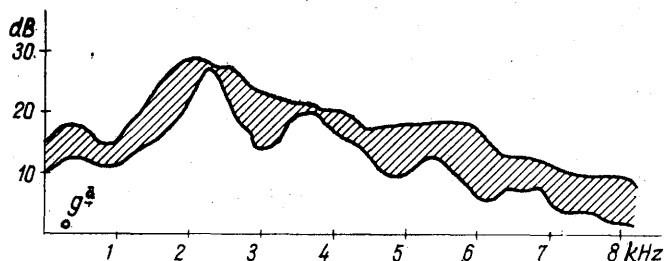
44. ábra

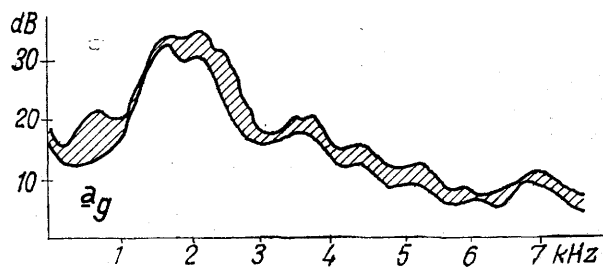
45. ábra

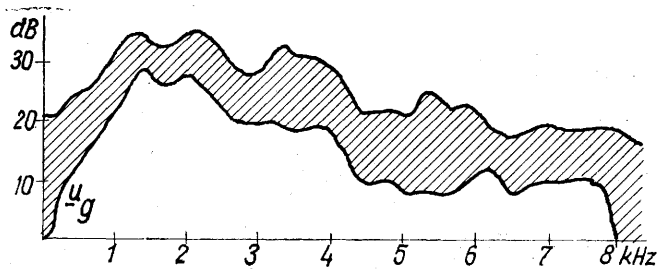
46. ábra

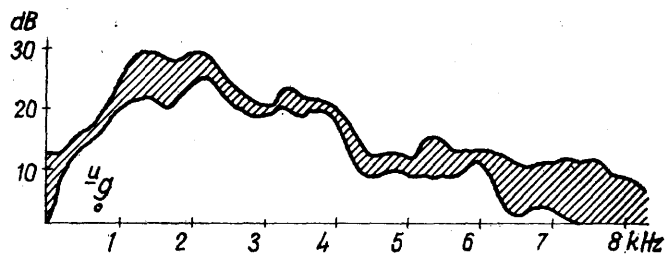
47. ábra

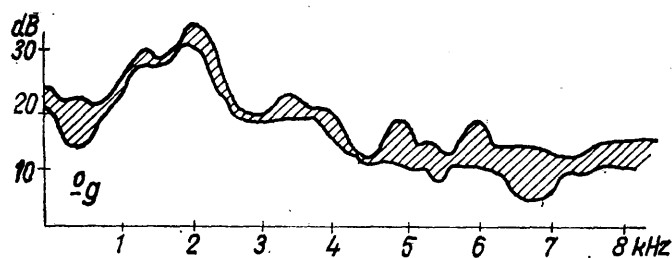
48. ábra

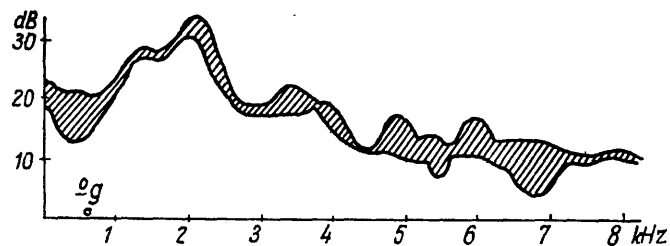
49. ábra

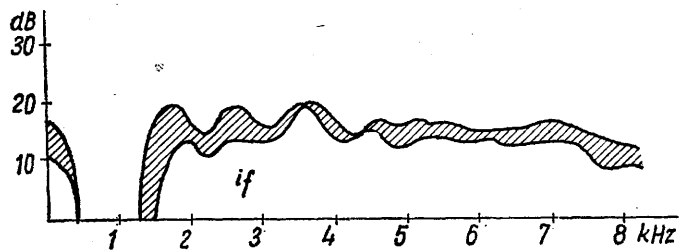
50. ábra

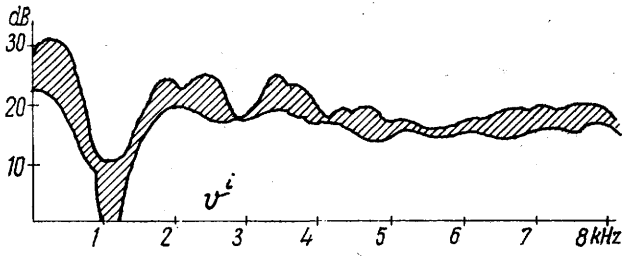
51. ábra

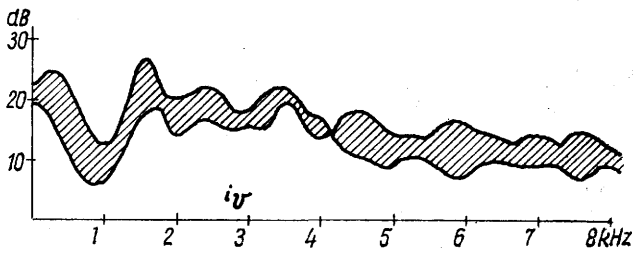
52. ábra

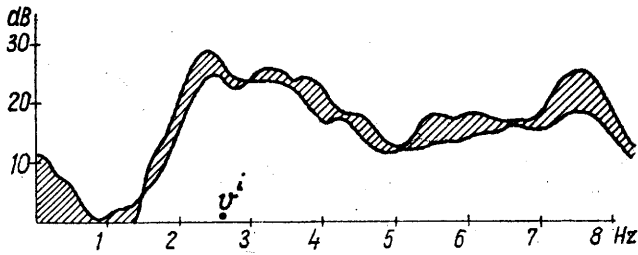
53. ábra

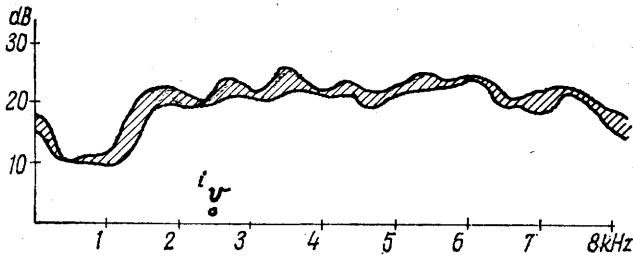
54. ábra

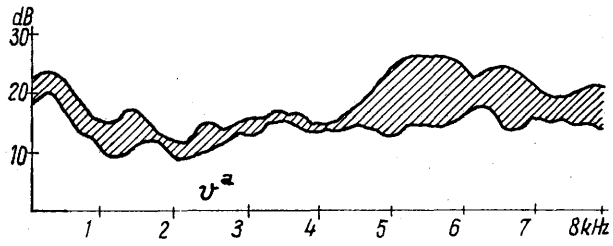
55. ábra

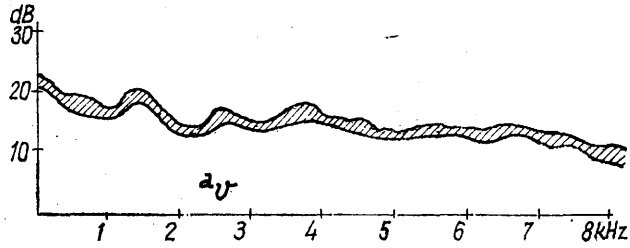
56. ábra

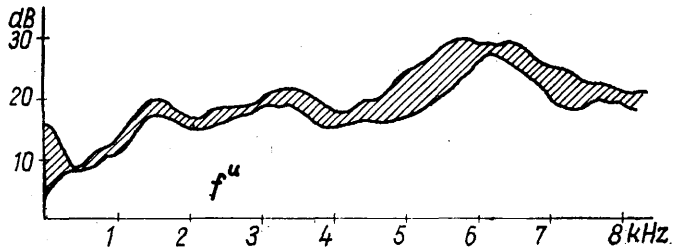
57. ábra

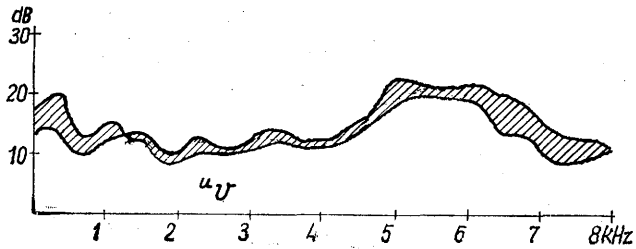
58. ábra

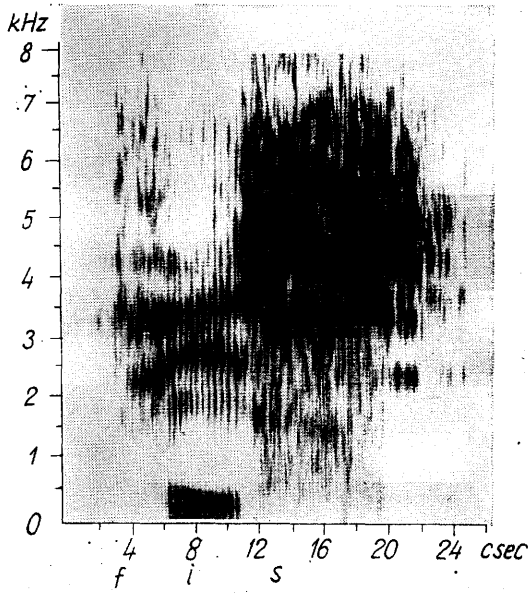
59. ábra

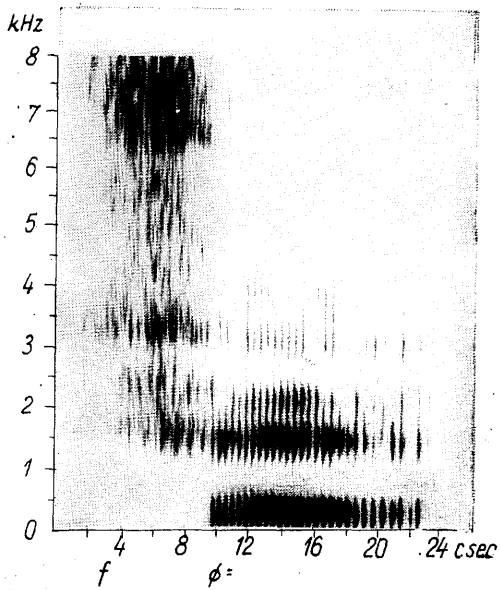
60. ábra

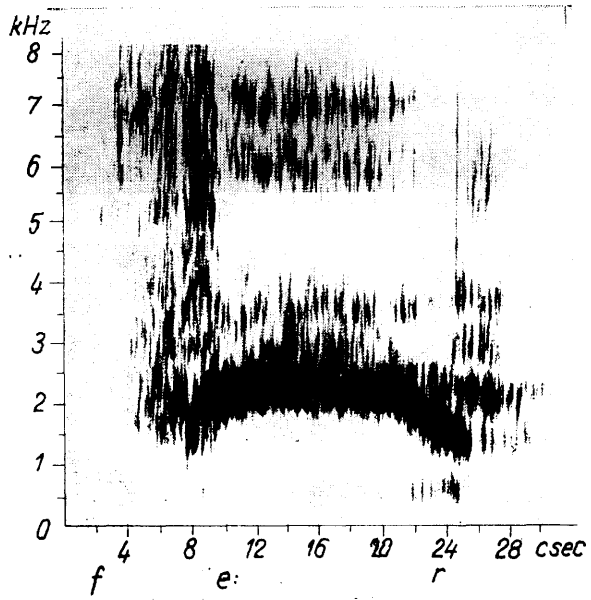
61. ábra

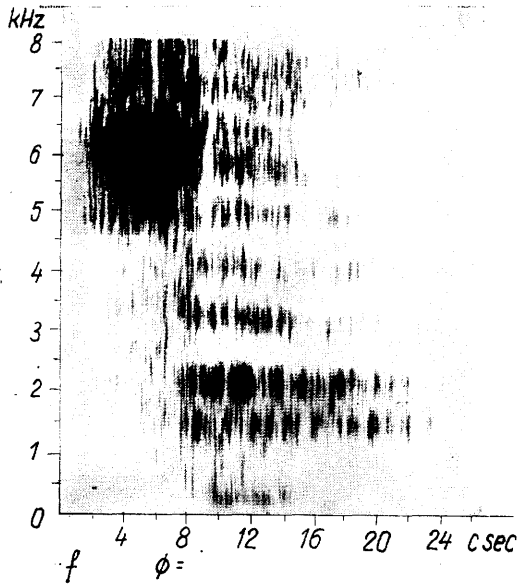
62. ábra

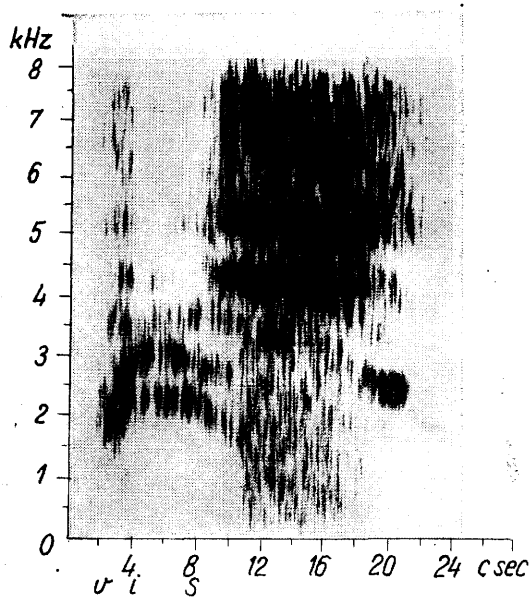
63. ábra

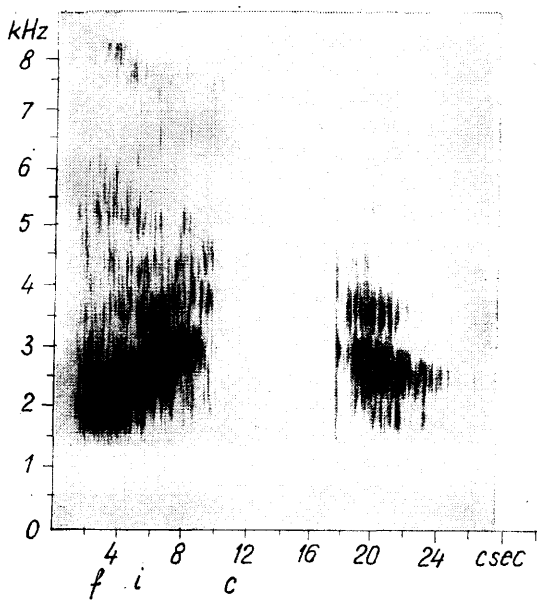
64. ábra

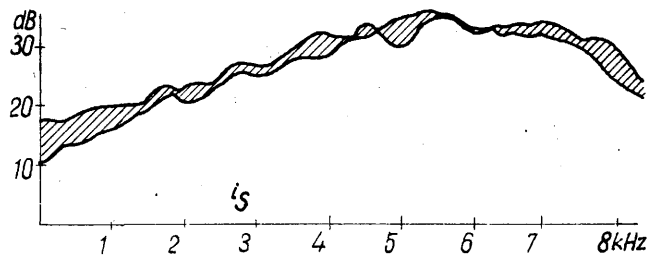
65. ábra

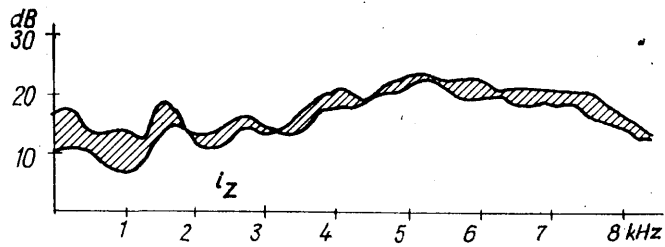
66. ábra

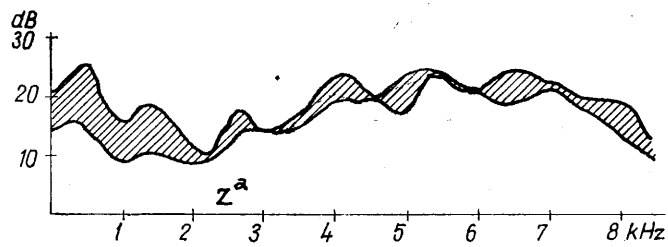
67. ábra

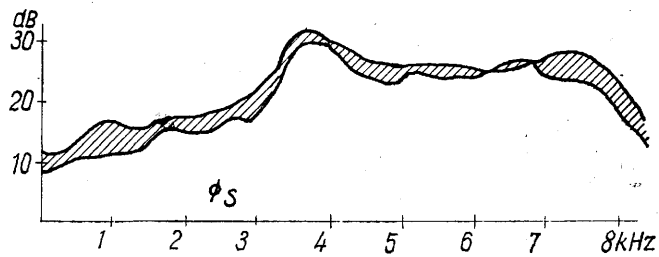
68. ábra

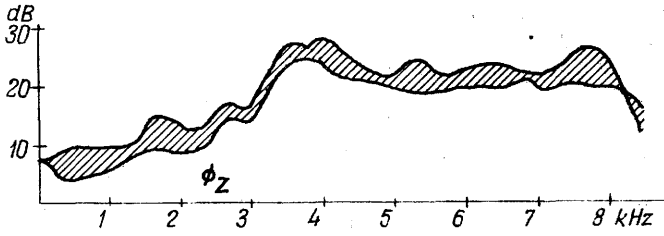
69. ábra

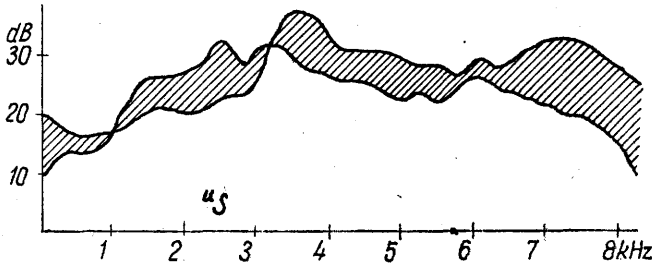
70. ábra

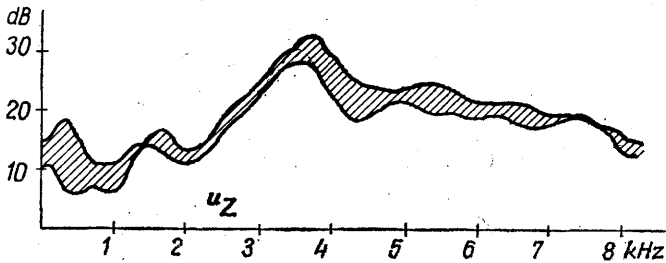
71. ábra

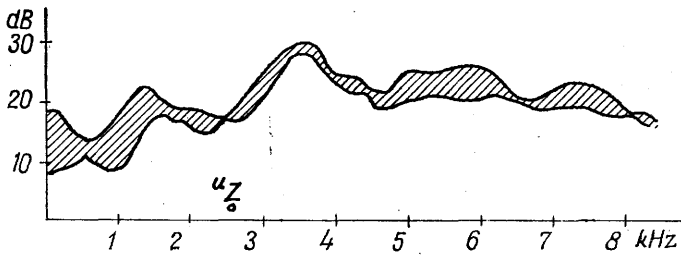
72. ábra

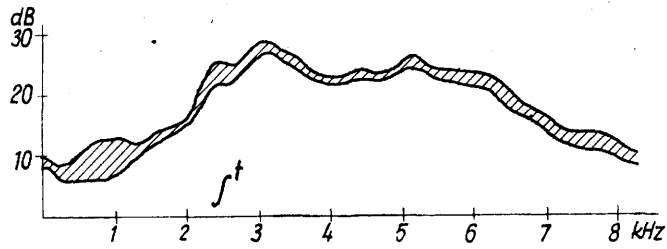
73. ábra

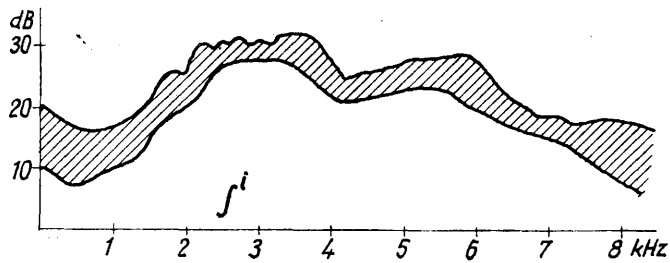
74. ábra

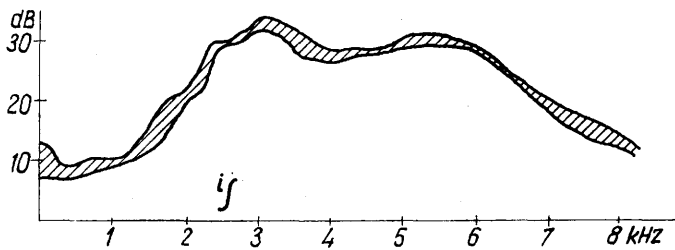
75. ábra

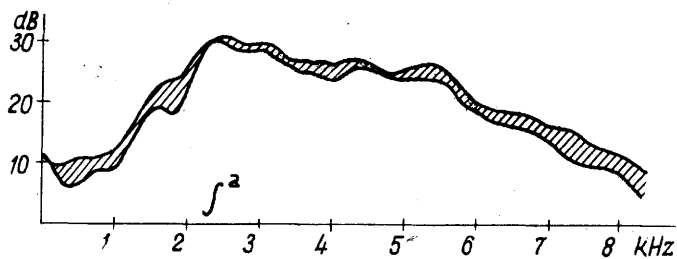
76. ábra

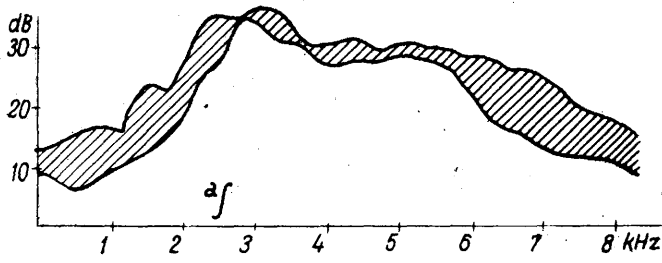
77. ábra

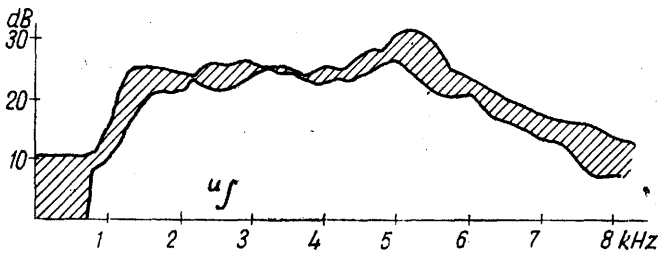
78. ábra

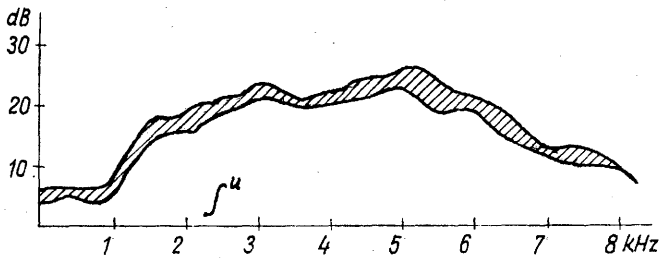
79. ábra

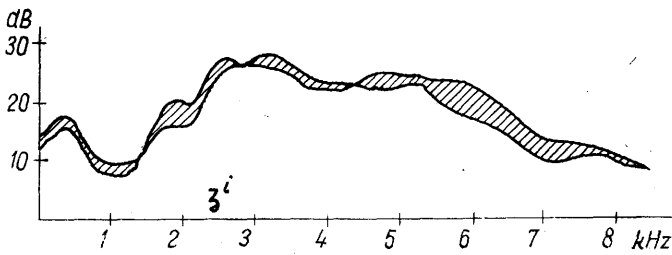
80. ábra

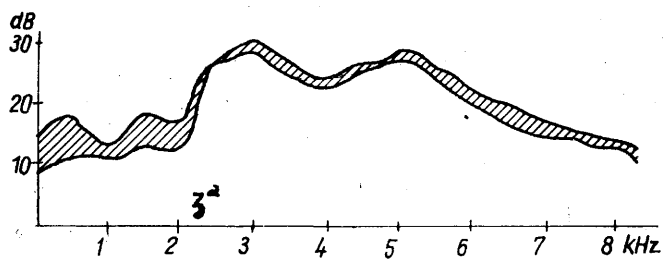
81. ábra

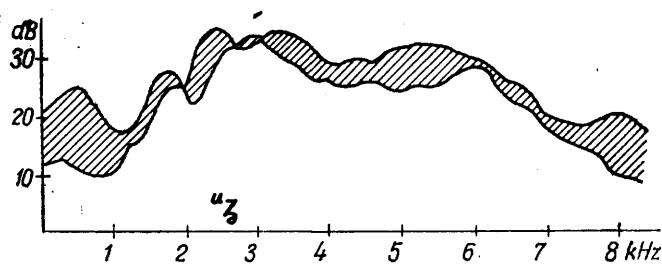
82. ábra

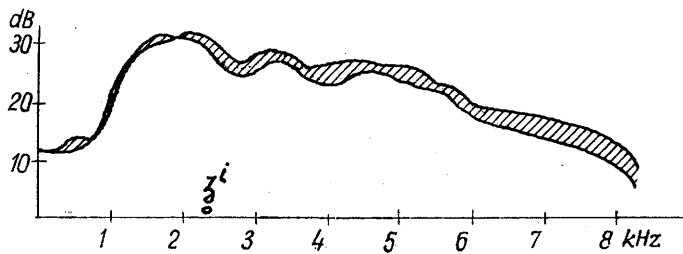
83. ábra

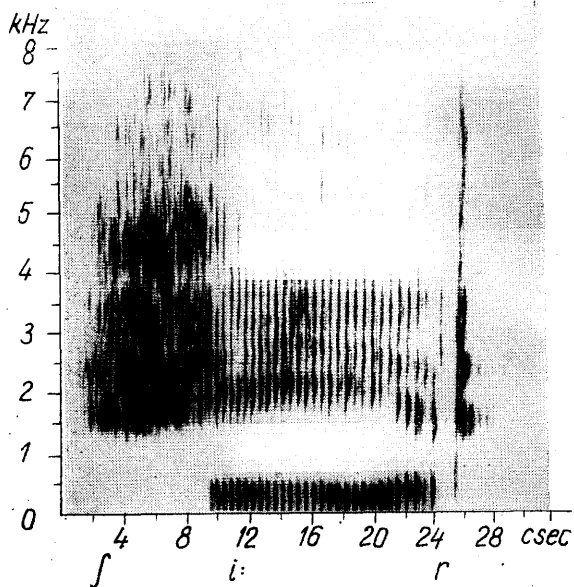
84. ábra

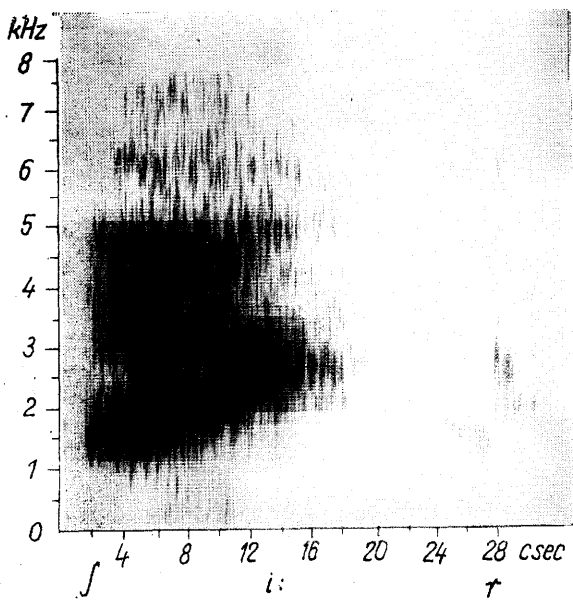
85. ábra

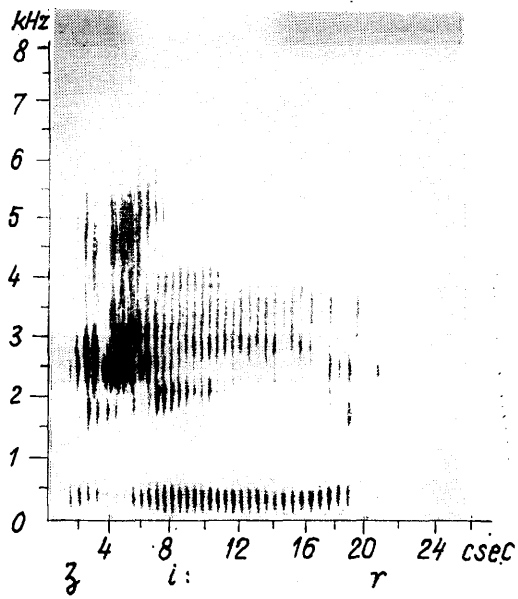
86. ábra

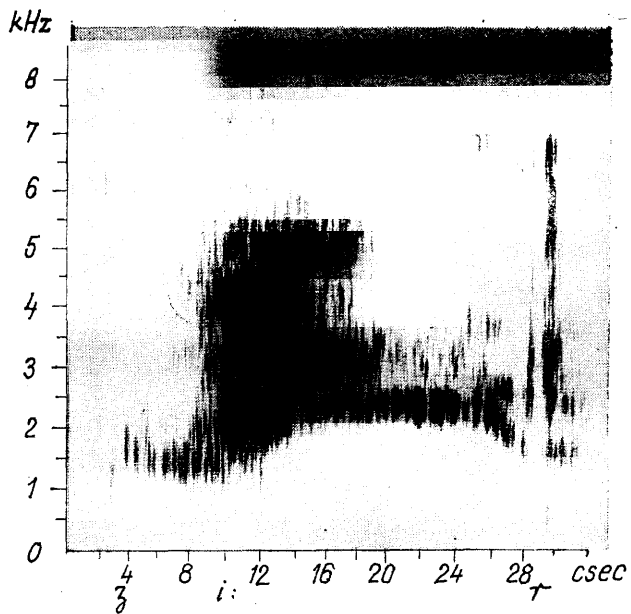
87. ábra

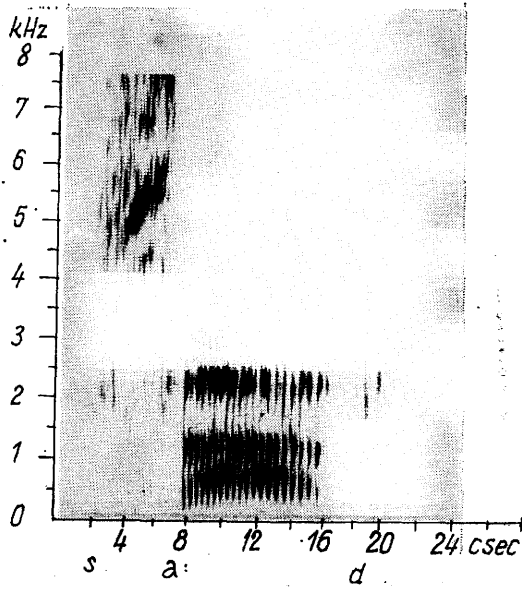
88. ábra

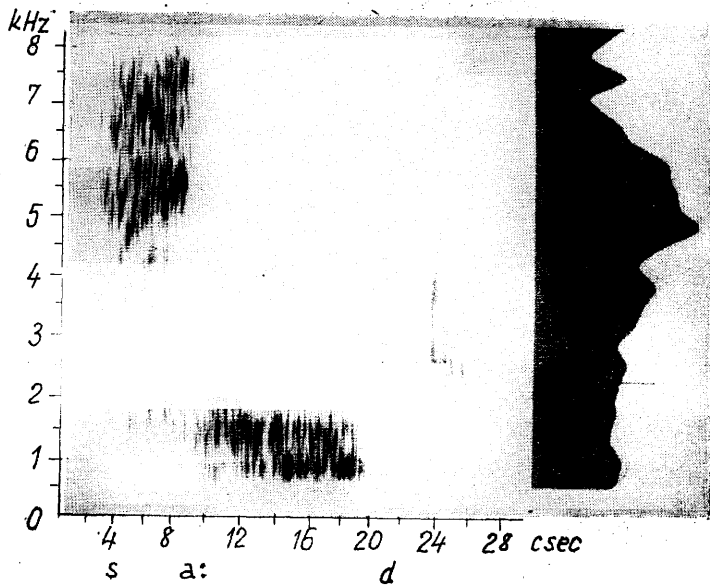
89. ábra

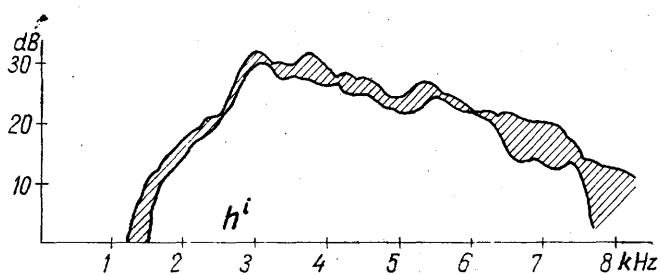
90. ábra

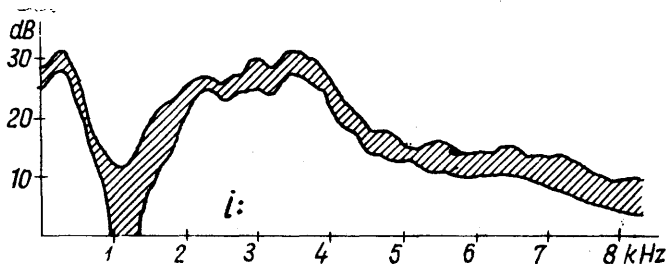
91. ábra

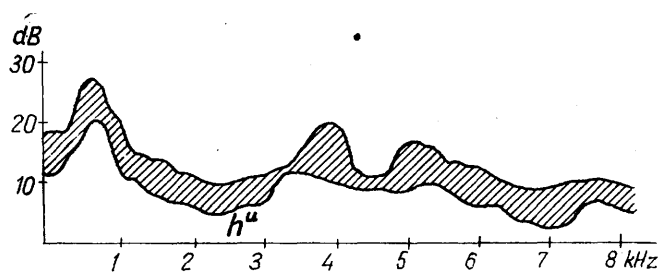
92. ábra

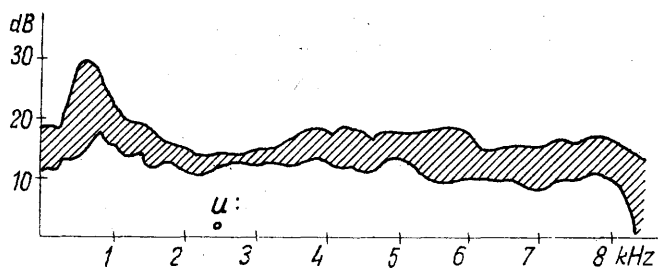
93. ábra

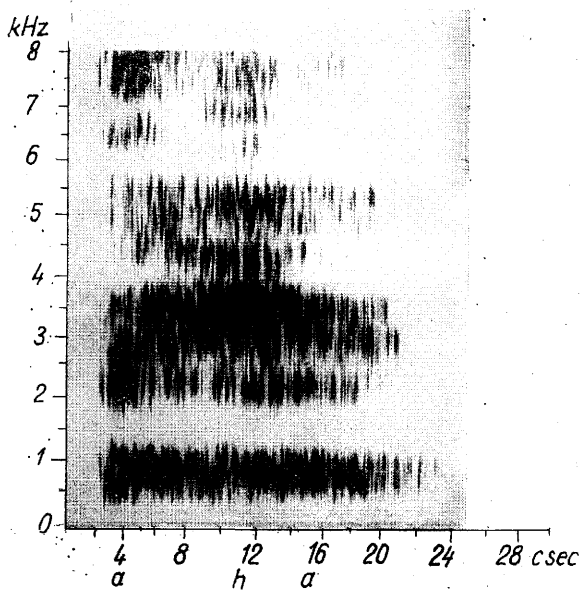
94. ábra

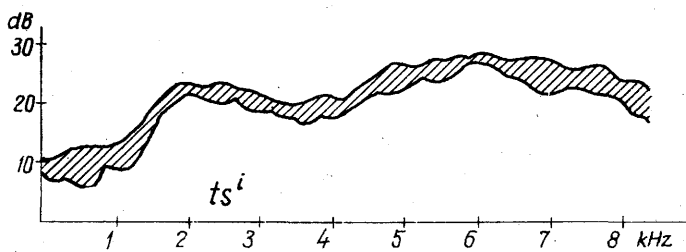
95. ábra

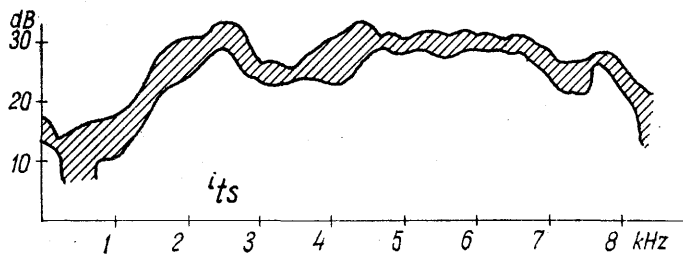
96. ábra

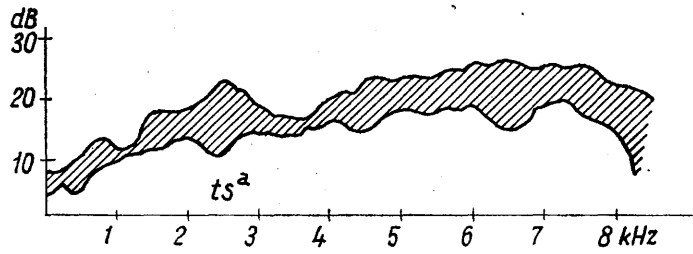
97. ábra

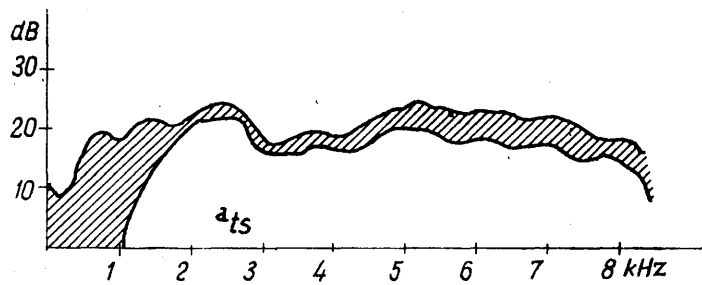
98. ábra

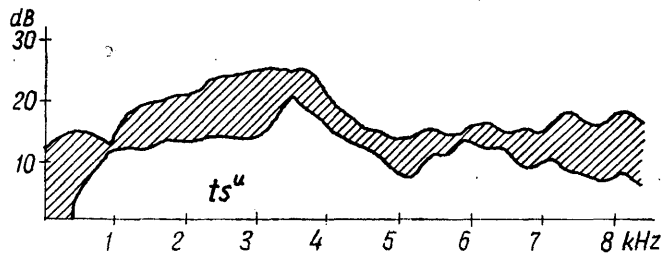
99. ábra

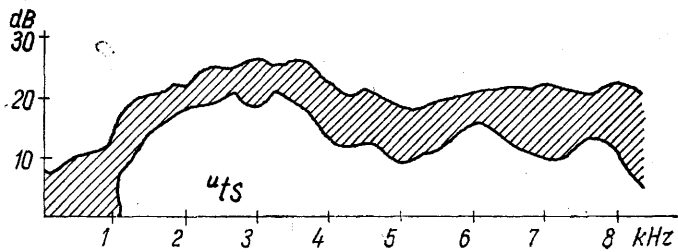
100. ábra

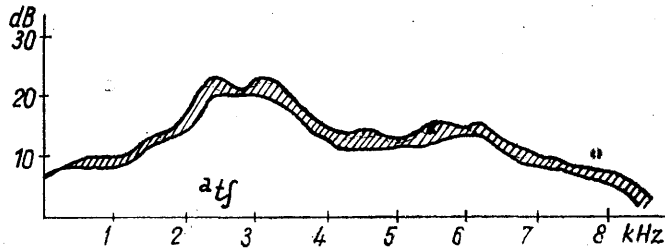
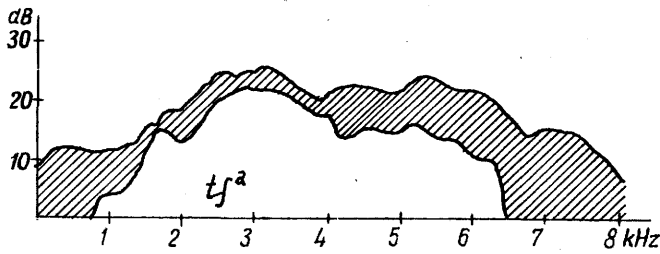
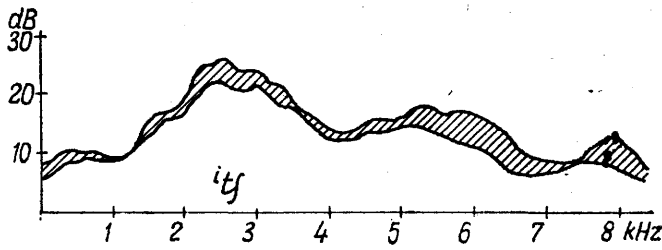
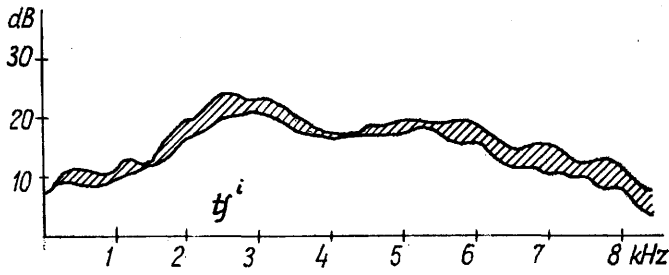
101. ábra

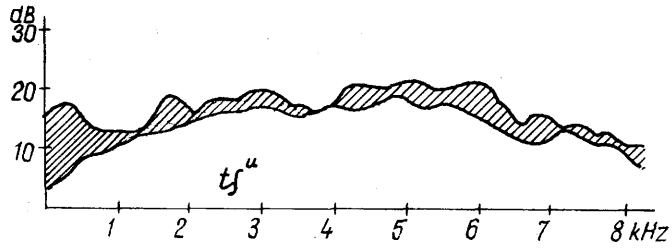

102. ábra

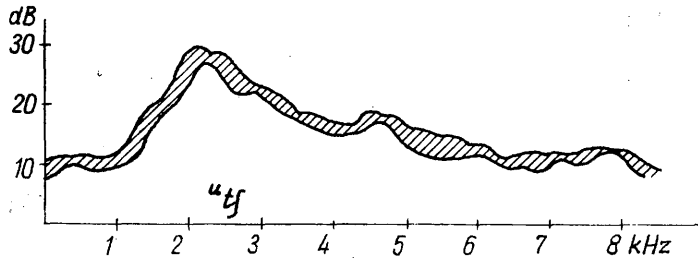

103. ábra

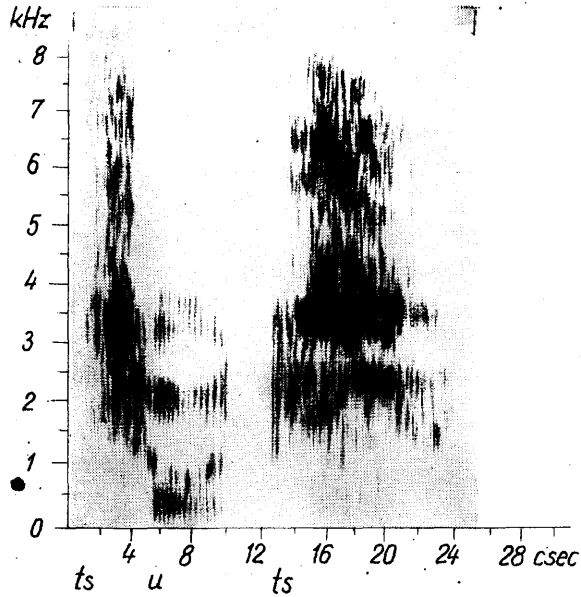

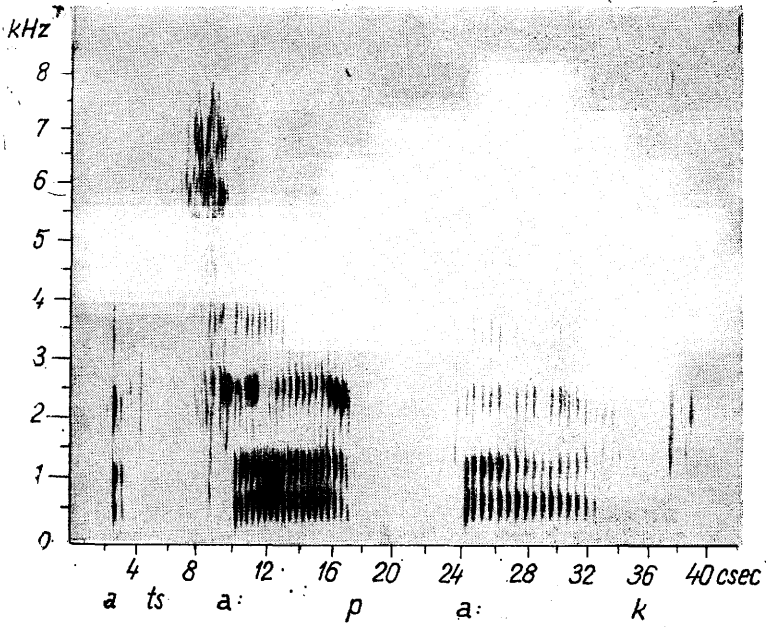
108. ábra

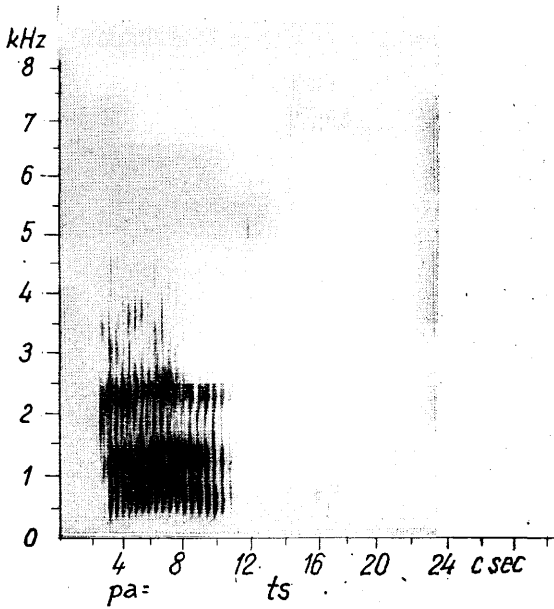
109. ábra

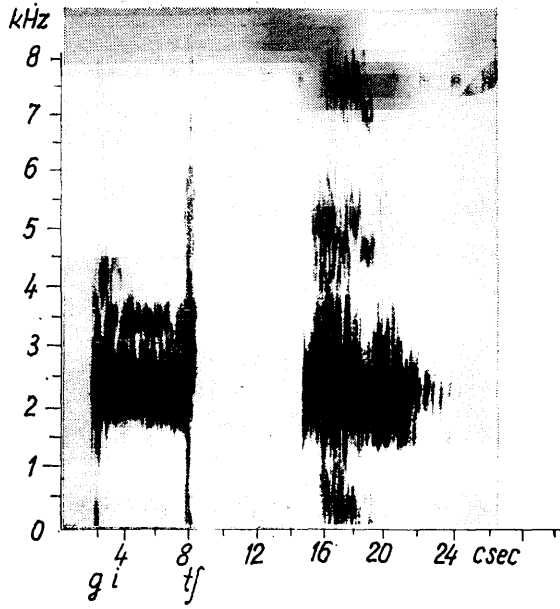
110. ábra

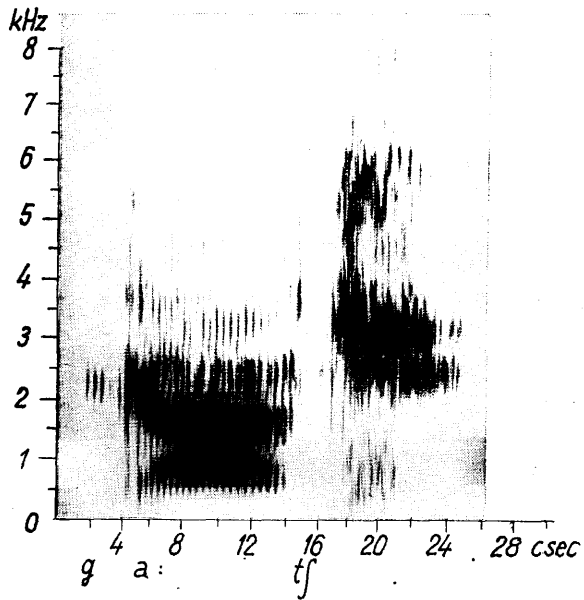
111. ábra

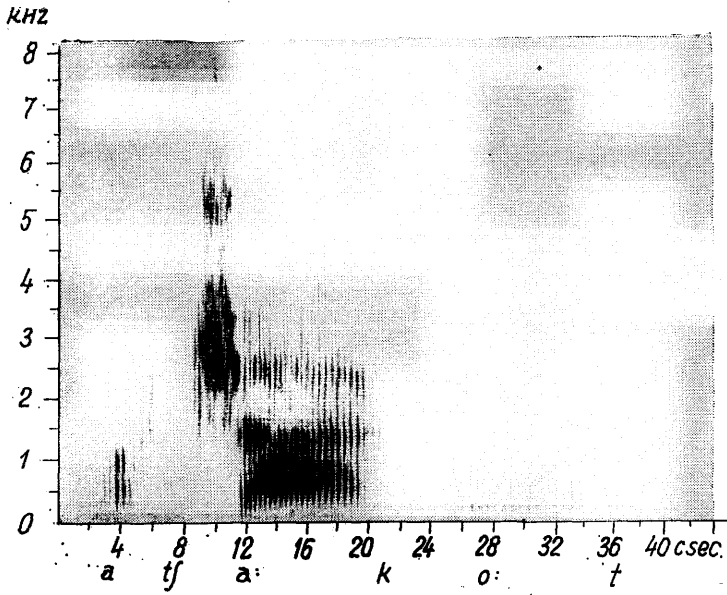
112. ábra

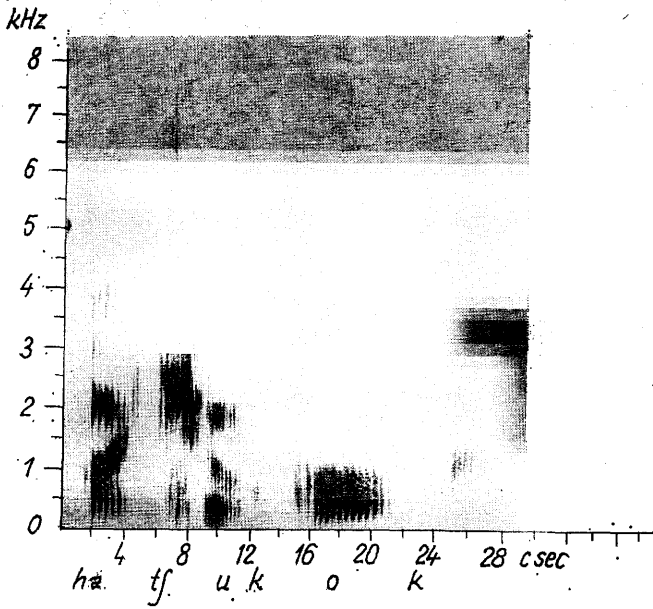
113. ábra

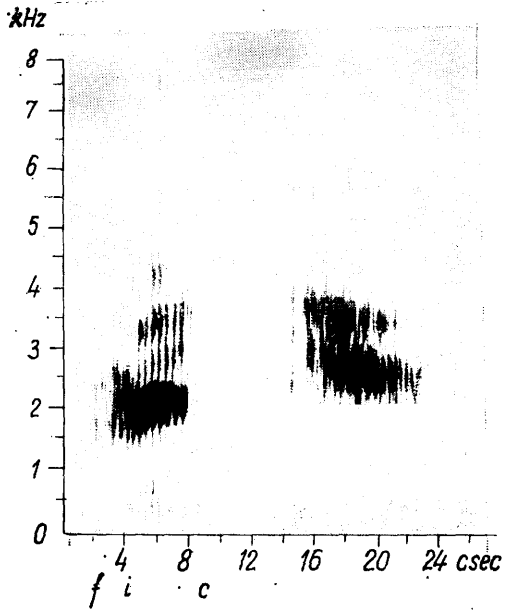
114. ábra

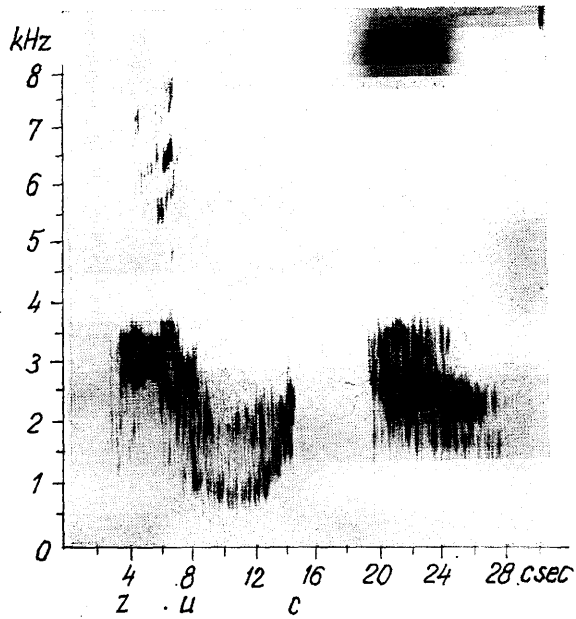
115. ábra

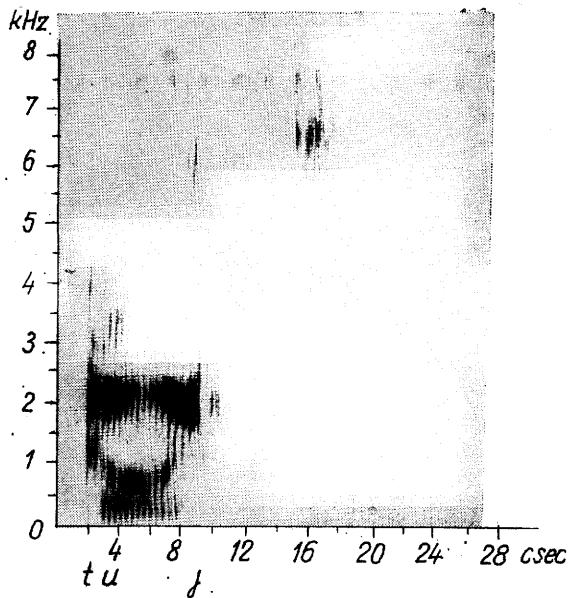
116. ábra

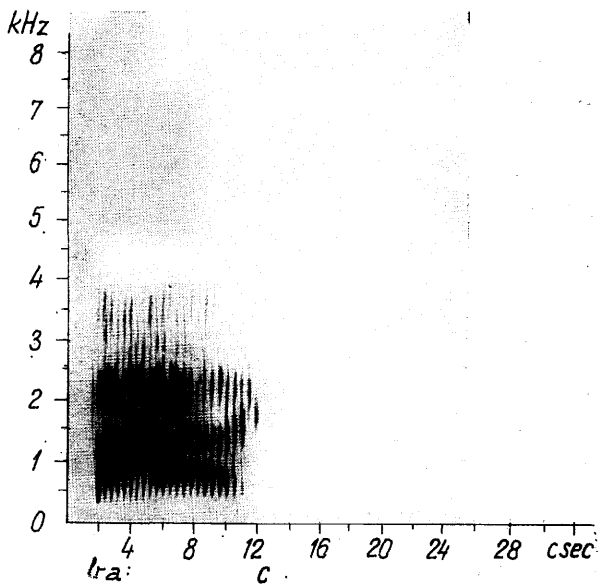
117. ábra

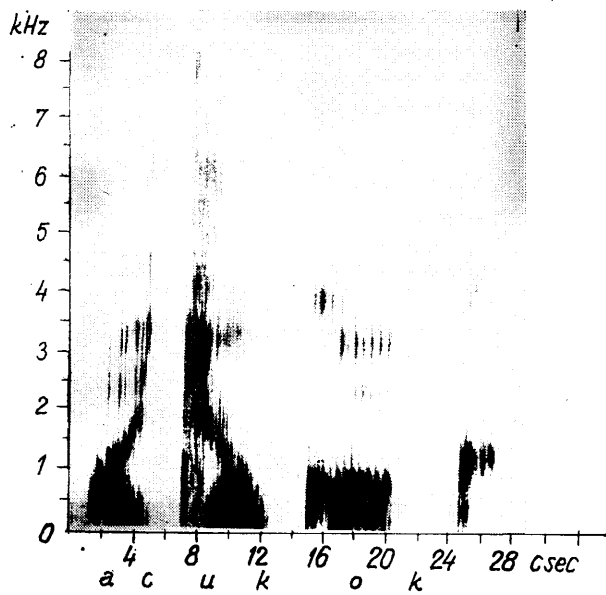
118. ábra

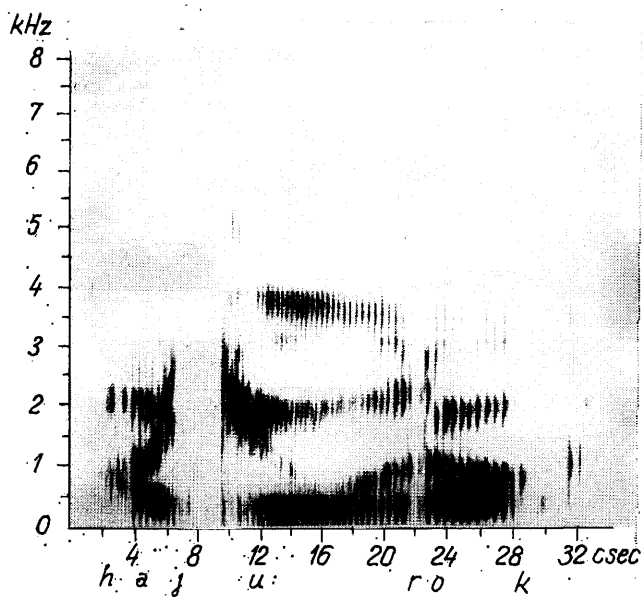
119. ábra

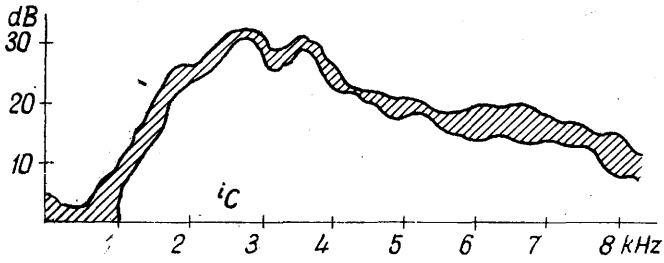
120. ábra

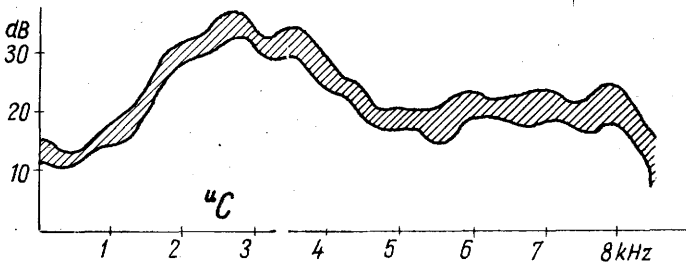
121. ábra

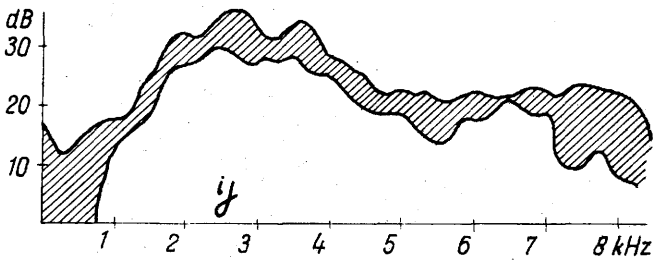
122. ábra

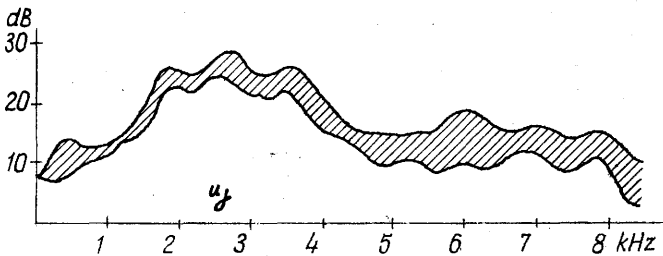
123. ábra

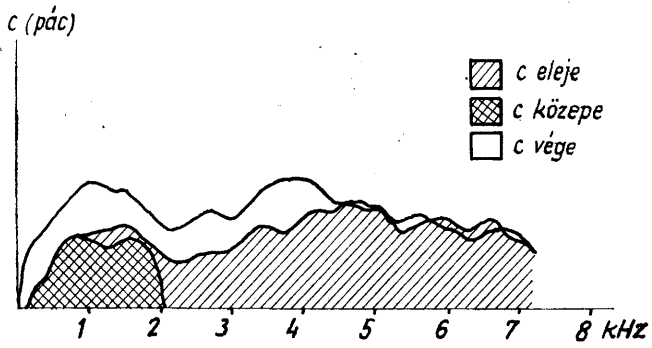
124. ábra

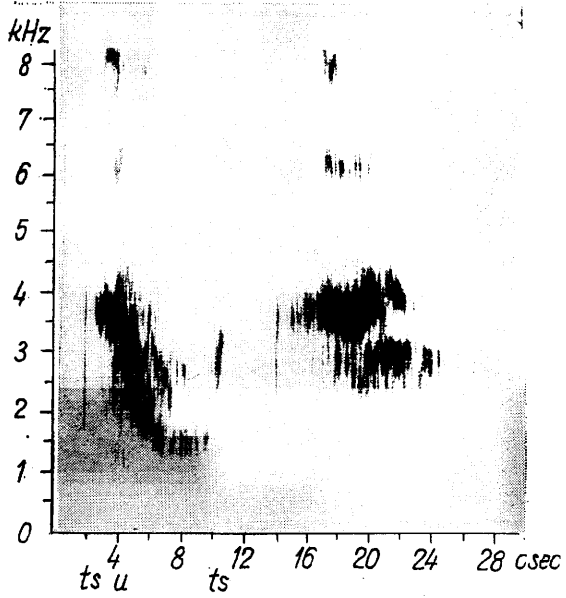
125. ábra

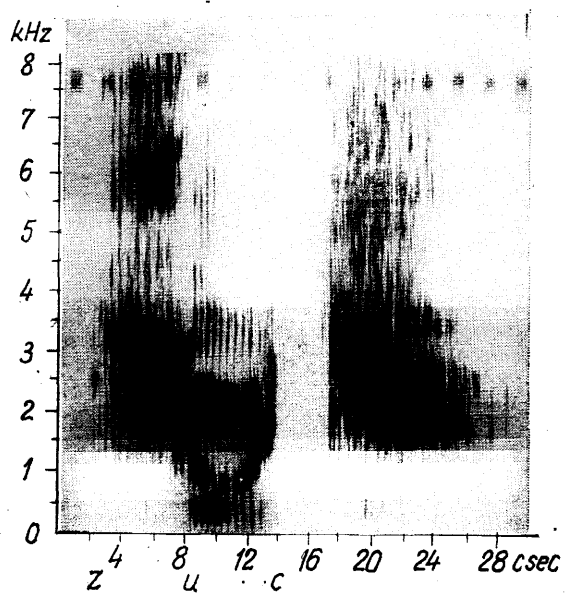
126. ábra

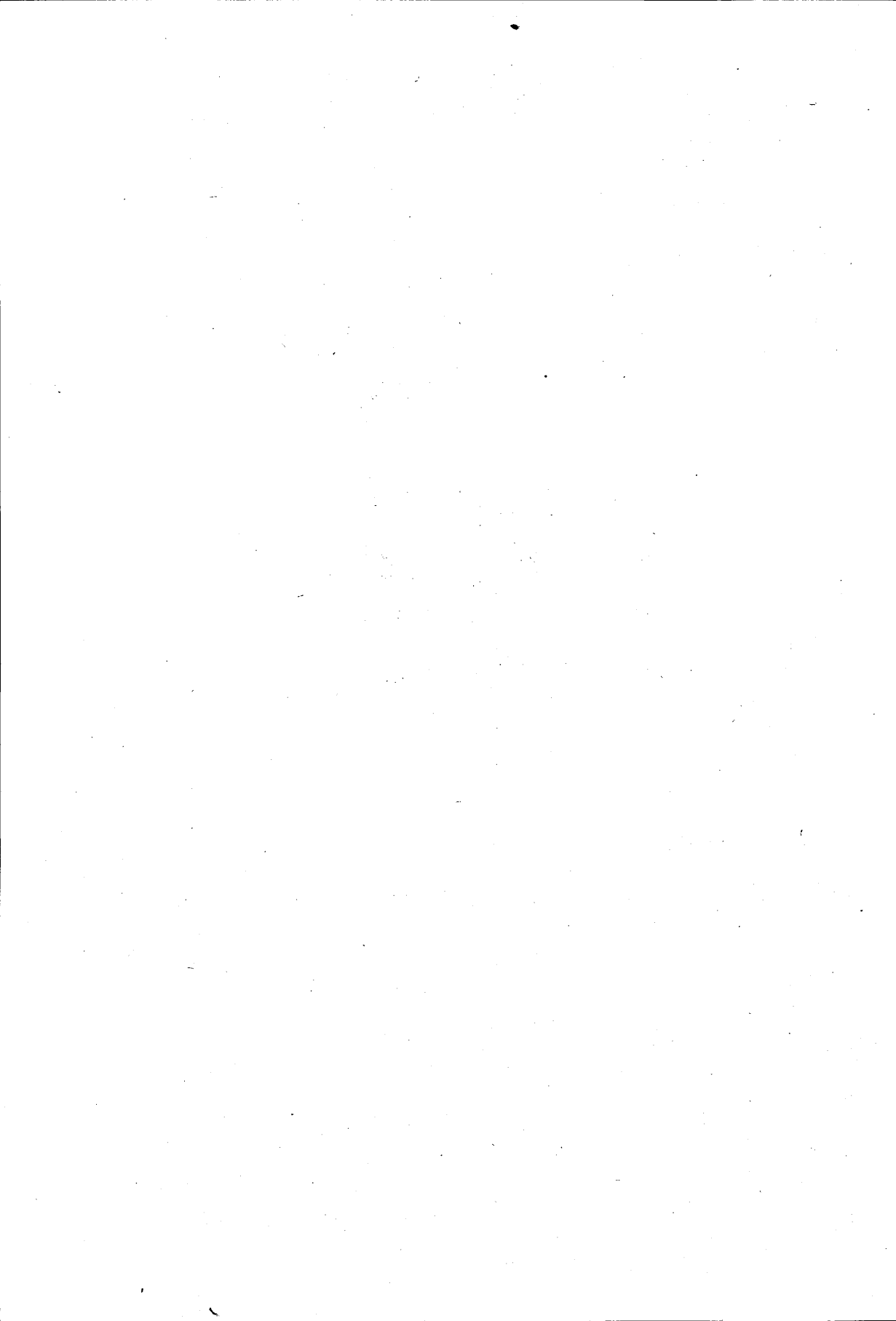
127. ábra

128. ábra

129. ábra

A köznyelvi magyar ejtésnorma felé

I. A norma

II. Az ajakartikuláció

I. „A konferencia sürgősnek látja a köznyelvi norma megállapítását . . .” Ezzel kezdődik az Egerben rendezett kiejtési konferencia első számú határozatának legelső mondata (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egeri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, [a továbbiakban EKA] 259). A konferencia anyagában úgyszólván egyetlen előadás sem akad, amely ne tartaná sürgetőnek és elsőrangú fontosságúnak a kiejtés gondozását, sőt már maga a tanácskozás létrejötte is sorozatos, aggóató megnyilatkozások eredménye, amelyek végső soron Kodály Zoltán nyelvápoló tevékenységére mennek vissza. Ezeket a kezdeményeket azonban DEME LÁSZLÓ maga méri föl, amikor hatalmas átfogó képben tekinti át a magyar köznyelvi kiejtéssel kapcsolatos problémákat, s mintegy programot is ad az elvégzendő feladatokra vonatkozólag (DEME, Kiejtésünk vitatott kérdései, EKA, 23—58). És azóta ismét kezünkben van egy, a tapasztalati tényeket fölmérő alapos dolgozat, amely szintén súlyosnak láttatja a helyzetet (WACHA, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967).

Egyetlen megnyilatkozás nem hangzik el a konferencián, amely azt jelesené ki, hogy a köznyelvi kiejtés a helyes irányban fejlődik, „javul”. Csaknem mindegyik előadás illetve korreferátum hangsúlyozza annak szükségét, hogy meg kell teremtnie a kiejtés normájának.

Többen tesznek javaslatokat, miképp lehetne ezt az ejtésnormát létrehozni (pl. DEME: i. m.; ELEKFI, Javaslat egy kiejtési szótár megtervezésére, EKA, 194—8).

Részben ennek és a korábbi sürgetéseknek, másfelől meg a technikai fejlődésnek (l. FÓNAGY, A beszéd mérése és érzékelése [új eszközök, új mód-szerek a fonetikában]. NyIOK XXIV [1967]: 59—91) tudható be, hogy több olyan vizsgálat indult meg és fejeződött be, amelynek, ha nem kizárólagosan is, de egyik föltétlen lényeges célkitűzése éppen ennek a normának a mérésekkel végzett vizsgálatok alapján történő meghatározása volt. Mondhatjuk, hogy a magyar beszédhangok akusztikai szempontból — a viszonyaink között adott lehetőségek mai állása szerint — fel vannak dolgozva (l. TARNÓCZY, A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete. Budapest, 1941; MAGDICS, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NyTudÉrt. 49 (1965); FÓNAGY—SZENDE, Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe. NyK LXXI [1969]. Legutóbb a prozódiai hangtulajdonságok vizsgálatában történt jelentős lépés (FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama. Budapest, 1968., ELEKFI LÁSZLÓ munkálatai), nem is szólva az eredményeket a pedagógiai gyakorlat számára hozzáférhetővé tevő művekről, mint amilyenek a legújabb gimnáziumi tankönyvek, vagy FISCHER SÁNDOR munkája (A beszéd művésze. Gondolat, 1966).

Magukban a kutatásokban egyre nyilvánvalóbb az egzakttság felé való természetes fejlődés és törekvés (l. FÓNAGY, Utószó. LAZICZIUS, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963, különösen 193—9). A jelenség alapos ismeretének fogalma már a fonetikában is a mérési eredményeken alapuló leírást foglalja magában, és egyre kevésbé a megfigyelést, mivel egyedül az előbbi teszi lehetővé a kutatóegyeniségtől leginkább független, objektív eredmények megállapítását, és emellett szól a megismételhetőség és a biztonságosabb ellenőrzésnek lehetősége is. Különösképpen lényegesnek tetszik ennek az elvnek követése akkor, ha éppen normatívákat szeretnénk meghatározni, még az esetben is, ha egyébként vizsgálódásaink tárgya nem kizárólag azokra vonatkozik.

2. A nyelv egyszerre társadalmi meghatározottságú és individuálisan megnyilatkozó jelenség, amelynek természetszerűleg egyéni jellegéhez is sorolódik a két vagy több, a nyelvi kommunikációs folyamatban részvevő ember tevékenységének a gondolatközlés fiziológiai-fizikai megvalósítását a vétel-értelmezéssel változó koordinációja. Az egyén nyelvi tevékenységét a nyelv társadalmi meghatározottságát adó tényezők írják elő, amelyek viszont az egyének nyelvi tevékenységének következményei és függvényei.

A társadalmi meghatározottság és az individuális megnyilatkozás aspektusának találkozáspontja a nyelvi norma. A nyelvi norma körébe tartozik ennek értelmében minden, ami egyszerre mindkét aspektust érinti, és gyakorlatilag csak azt lehet kívülállónak tekinteni, ami vagy kizárólag individuális, bár nyelviileg értelmezhető (a beszédtevékenység bizonyos, pl. olyan perifériális jelenségei, mint amilyenek a különösen erős érzelmi indíttatású nyelvi megnyilatkozások, valamint a beszéd rész-elemeinek olyan, csak az egyént jellemző, mégis informatív tartalommal bíró specifikumai, mint a hangfekvés, a fonémák variáns-alakításának egyénenként eltérő, de önmagukban rendszerszerű jellemzői stb.), vagy pedig csak társadalmiak, mint amilyen a nyelvhasználat ténye, funkciója, a nyelv története stb. Tágabb értelemben normának nevezzük tehát azokat a mentális, fiziológiai és fizikai tényezőket, amelyek egy adott, létrehozott és/vagy vett nyelvi jelenség formai egyértelműségét biztosítják.

Mentális síkon ezek a nyelvi rendszer olyan speciális szabályai, amelyek nem logikai elemeket tartalmaznak (ilyen pl. a közlemény fonológiai frázisokra való tagolásának szabálya, amely eredetileg a lélegzetvétel ritmusának rávetülése a grammatikai szisztéma logikai szabályaira); fiziológiai szinten a beszédtevékenységben részvevő szervek működésének kétféleképpen (a mentális felől, és természetszerűleg az anatómiai adottságok, ill. fiziológiai működéskészség felől) meghatározott törvényszerűségei, fizikailag pedig a közlőtől materiális értelemben már függetlenné vált közlemény akusztikai jegyének összessége, illetőleg az ehhez viszonyítva másodlagos megvalósulási formák (mint pl. az írás) e formáknak megfelelő, anyagszerűségükben különféleképp determinált szabályai.

A mentálistól a fizikai felé haladva mind nagyobb súllyal esik latba a nem tisztán nyelvi természetű meghatározottság, ami sajátos kölcsönhatást hoz létre a három sík között: a nem nyelvi tényezők jelentőségének növekedésével fokozott mértékben ütközik ugyan ki a megfelelő szint nem nyelvi összetevőjének anyagszerűsége, de ezzel együtt növekszik az előző sík felőli

determináció mértéke. A beszédhangok képzésének esete tipikus példája ennek a kétirányú meghatározottságnak, amennyiben a fonológiai rendszerben kifejezésre jutó, a mentális síkon adott törvényszerűségek végső fokon fiziológiai tevékenység tükröződése folytán jöttek létre, és ugyanakkor e rendszer elemeinek realizációja ismét fiziológiai ténykedést és fizikai tényt jelent.

A beszédhang (fonéma, szegmentum) mentális síkon mindig egy és ugyanaz; hangészleléstani kísérletek azt bizonyítják, hogy akusztikailag, a kísérletek céljából nem „helyesen rekonstruált” beszédhangokat a kísérleti személyek csak egyik vagy csak másik fonémával azonosítják, akkor is, ha azok a képzés tekintetében közelálló két hang (pl. /t/ és /d/) közös tulajdonságait hordozzák, és soha nem egy a fonémarendszerekből hiányzó, fiziológiai—fizikai értelemben lehetséges, de a fonémarendszerben meg nem levő hanggal — ugyanezt támasztják alá a jövevényszavakban bekövetkező hanghelyettesítések (vö. FRY, *Mode de perception des sons du langage: Phonétique et Phonation*. Párizs, 1966, Masson et Cie, 203—5). A kísérlet ebben a vonatkozásban egyik legfontosabb tanulsága az, hogy bár a fonéma diszkrét eleme a nyelvi rendszernek, a beszélő és a hallgató számára nincs kizárva annak lehetősége, hogy az adott fonéma akusztikai összetevőin olyan módosításokat produkáljon, illetve fogadjon el, amelyek bizonyos határokon belül eltérést jelentenek a realizáció egyes eseteiben. Ezek az esetek, mint aktuális jelenségek semmi esetre sem a mentális felől meghatározottak, hanem a fiziológiai tevékenységből fakadnak; természetszerűleg e különbözőség folytán nemcsak a variánsok rendszere jön létre, (amely eredetileg szintén lényegében „fonemizálódó esetlegesség”) hanem bekövetkezhetik az is, hogy ezek a fiziológiai természetű módosulások „értelmeződnek”, vagyis visszahatás történik a mentális síkra, azaz ami korábban tisztán fiziológiai volt, az most nyelvileg „értelmezetté” válik, funkciót kap, beépül a rendszerbe, s annak teljes értékű eleme lesz. Ezzel lényegében a fonémarendszer kialakulására vonatkozólag feltételezett folyamat ismétlődik meg. Itt pedig a rendszer bővülésének egyik leglényegesebb forrásánál vagyunk, amely hasonlíthatatlan gazdagodási lehetőséget biztosít a nyelvnek. Többek között ezért és ebben az értelemben kell elsődlegesnek tekintenünk az oralitást.

A fiziológiai megvalósításból, különbözőségeiből azonban nem minden esetben származik új nyelvi elem. De ha igen, a folyamat elindítója az, hogy a fonémát érintetlenül hagyó, a beszédben, egyazon beszélőnél is minden egyes esetben változó esetlegességeknek se szeri se száma; a beszédhang változása ennek ellenére nem következik be mindaddig, amíg ezek az esetlegességek egy (pl. artikulációs) pont körül el nem kezdenek akkumulálódni, amikor tehát bizonyos ejtéssajátságok azonossága föl nem gyülemlik, és az egyenkint megvalósított beszédhangok sokaságában nem ér el viszonylagosan nagy átlagot. Az állapot bekövetkeztével megtörtént a beszédhang — Kodály Zoltán terminusával élve — „romlása” (l. WACHA: i. m. 1967, 3; a romlás fogalmára vonatkozólag l. DEME, Kiejtésünk vitatott kérdései. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 32 és köv.). A folyamat lezáródása, vagyis a változatok statisztikai arányának megállapodása (FÓNAGY, Hangváltozás és hangváltakozás, *ÁNyT V*, 123—153) — az érintett beszédhang megváltozása. (FÓNAGY IVÁN példákkal dokumentálja ezt a folyamatot, l. FÓNAGY, Hangváltakozás és hangváltozás, i. h.) Az egyes beszédhangok az imént emlékeztetőül vázolt változásai mindig az adott, elemeiben azonos fizikai-akusztikai komponenseket

különbözőképpen variáló hangrendszeren belül folynak le, mégpedig abban az értelemben, hogy a rendszer egyik tagjának megváltozása az egész rendszer és az egész hanganyag jellegére és minőségi mutatóinak egy részére is legalább egy vagy több szempontból (pl. az egyes hangok gyakorisága, „megterheltsége”, további változások indukálódása, a nyelv hangzása stb.) kihat (l. DEME, A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája, MNyTK. 13, 320 és BÁRCZI, A nyelvi változások mibenléte: BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 10; CHOMSKY—HALLE, The sound pattern of English. Harper & Row, New York, 1968, 249—52 szerint minden egyes nyelvi változás az egész rendszer megszűnése és újrateemtődése). Egy példával illusztrálva: amikor tehát Wacha Imre az [r] és az [l] „romlását” tapasztalja (vö. WACHA: i. m. 9) valójában az történik, hogy a művelt és tudatos zsűriző a két beszédhang ejtésében sorozatosan az ő rendszerének megfelelő elemétől eltérő sajátosságokat észlel, nevezetesen az [r]-ben a perdületek lazulását, az [l]-nél a palatalizálódást. (A budapesti köznyelvi [l]-ről van szó, tehát nem a pl. a palóc nyelvjárási [l']-ről, l. LAZICZIUS, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 63.) A két jelenség összefüggése világos: vagy az következett be, hogy az /r/, mint fonéma, amely fonetikai megvalósulásában a nyelv szegélyével képzett hang, közel került az /l/-hez, s az [l] — a könnyebb azonosíthatóság végett — bizonyos helyzetben palatalizálódni kezdett, hogy több ejtés-mozzanatban különbözzen a „megromlott” illetőleg megváltozóban levő [r]-től, vagy fordítva, az [l] palatalizálódásával nem volt szükség az [r] több perdüléssel való elhatárolására az [l]-től, minthogy a palatalizált/nem palatalizált oppozíció önmagában is biztosította a két fonéma egyértelmű megkülönböztetőségét (az előbbi föltevés látszik valószínűbbnek, mivel az [l] palatalizálódását csak bizonyos hanghelyzetben, főleg az [l:] esetében figyelhetjük meg).

Az egyik beszédhang megváltozása maga után vonta a másik beszédhang bizonyos ejtésbeli sajátosságának módosulását. (Ebben az értelemben mellesleg voltaképpen csak az [r] esetében beszélhetünk „romlásról”, minthogy az [l] palatalizálódása olyan módosulás, ami az /l/ nyelvi funkciójának ellátását van hivatva biztosítani.) A rendszer elemének változása éreztette hatását a rendszer egészére nézve, hiszen számolnunk kell még azzal a változással is, amely az [r] előtt és után álló hang és az [r] közötti hangátmenetet érinti, mióta a különböző hangészleléstani kísérletekből tudjuk, hogy mekkora szerepet játszik az egyes fonémák szempontjából a hangok hangfolyamatban megmutatkozó átfedése (l. A. M. LIEBERMANN, P. DELATRE, F. S. COOPER, The role of consonant-vowel transitions in the perception of the stop and nasal consonants. Psych. Mon. 68, 1954, 1—13; D. B. FRY, i. m. 203). A WACHA IMRE által említett jelenségen kívül az olyan hangátvetések, hangcserék, mint a *kalarábé* — *karalábé*, nyelvjárási *létra* — *rétla* stb. is azt bizonyítják, hogy a magyarban az [r] és az [l] korrelatív párok, amelyek korrelatív viszonya az ejtés megváltozásában is jelentkezik. Alighanem feltételeznünk kell, hogy a beszédhangok rendszerét számos ilyen korrelatív viszony szövi át, és az sem lehetetlen, hogy az egyes beszédhangokat a rendszer összes többi elemével (nagyobb, kisebb, illetve elhanyagolhatóan csekély mértékben) ilyen kapcsolat köti össze. Föltétlen emellett szól az, hogy egyetlen beszédhangnak más és más módon több korrelatív párja is lehet (pl. az [l]-nek az [n], pl. *sül/sün*, vö. BÁRCZI, Szófsz,

277), továbbá, hogy a nyelvi rendszer egyéb szférákban tapasztalt alakulási általában is sorozatszerűek (pl. a helyhatározói mellé az időhatározói hármasság kifejlődése). Ennek fölmérése egyelőre további kutatások tárgya ugyan, de a pusztá élményszerű tapasztalatok is amellett szólnak, hogy valamely meghatározó jegy középpontba állításával olyan sorozatokat írjunk fel, amelyekben a tagok egymásközi viszonya mennyiségileg definiált, másfelől, hogy amikor az egyes beszédhangok normáit keressük, nem ragadhatjuk ki ezeket a beszédhangok rendszerének egységéből, hanem tekintetbe kell vennünk a köztük földeríthető ilyen jellegű összefüggéseket is.

Amennyiben tehát az ejtésnorma az egyes beszédhangok legegységesebb ejtésváltozására is kiterjed, minthogy az adott aktualizációban közvetve a beszédhang megváltozásának csírája rejlik, ami — a jelenség hatósugarának csökkenésével — a hangrendszer állagára is kihatással van, a norma a rendszer alakulásának is fontos irányító elve.

A norma ezenkívül társadalmi szükségesség, olyan értelemben, ahogy a filozófiai etikai normák azok. Elképzelhetetlen lett volna lenne a nyelv művelés, vagy bármi olyan a nyelvvel kapcsolatos tevékenység, ami a nyelv használójára a tevékenységet irányító spontaneitáson túl hat, ha nem állna rendelkezésre megfelelő korrekciós elv és rendszer. Hangsúlyozottan a visszacsatolás elve szerint működő helyesbítő rendszerrel van szó, nem pedig tevékenységet meghatározó mechanizmusról, a norma ugyanis eleve föltételezi azt a szilárd, pontos programból, szigorúan körvonalazott algoritmusokból álló szabályrendszert, amelynek funkcionálása létrehozza a nyelvi jelenséget fizikai valóságában és a kommunikációt magát, s amelynek funkción kívül helyezése ugyanezeket megszünteti, tehát amely egy grammatikai, lexikális, fonológiai szféra sorrendjében a közlemény létrehozását végzi, vö. CHOMSKY—HALLE: i. m., különösen 15—59; szemben a normával, amely mint helyesbítő eljárás: 1. jelenség mivoltában függ az iménti rendszer létezésétől és funkcionálásától, 2. annak alá van rendelve, ahogy pl. a fonémának a variáns, 3. pusztán koordinálja a nyelvi rendszer előírásait a tevékenységre hatással levő, de nem a nyelvi rendszerben előírt, azon kívül álló, attól független befolyásoló tényezőkkel. A norma, ez a *koordinációs elv* az összhangba hozandó tényezők alakulásának megfelelően változik, s ez az értelmezése oldja fel azt az ellentétet, amely a norma előírás-jellegében (tétélező, merev minta, amely végső értelme szerint minden változásnak ellenszegül) — rejlik.

A norma bennünk él, állandóan érvényesítjük, és állandóan megsértjük, mégpedig specifikusan, és ez biztosítja a normák megsértésének informatív szerepét (megszegésükkel a nyelvet használó egyén valamilyen tekintetben minősíti önmagát vagy közleményét). A norma be nem tartása törekvés a funkcionáló rendszer megbontására, és ezzel funkcióképességének valamilyen irányban való zavarására; a norma meg nem szegése törekvés e rendszer fejlődésének megakadályozására, azaz új funkciók egyszerű kirekesztésére. A dilemmát a norma alakulásának szabadsága oldhatja csak fel.

Az analógia a filozófiai etika normáival kifogástalannak tetszik:

„Amennyiben a normatív etika természettudományosan mérhető vagy megfigyelhető tényekkel való elméleti műveletekre korlátozódik, nem hathat el etikai normák megalapozásáig, mivel teljes az egység afelől, hogy abból,

ami van, arra, aminek lennie kell, nem lehet kényszerítő erejű következtetést levonni.” (H. DELIUS, Die Methodik philosophischer Ethik. Diemer—Frenzel, Philosophie, Fischer Bücherei, Frankfurt—Hamburg, 1961, 90). A nyelvi normák tehát, amelyekre társadalmiságuk tekintetében ez és csakis ez áll, — némi iróniával — olyan kötelező előírások, amelyeket nem szabad maradéktalanul betartani.

Az eddigiek szerint a nyelvi norma tehát mind a nyelvi rendszerben elfoglalt helye szerint, mind pedig társadalmi szempontból határterületen elhelyezkedő jelenség. Kizárólag azonos nembeli (gattungsmässig) egységekre vonatkozik, vagyis minden egyes nyelvi tényező (a jeltől a legbonyolultabb szuperjelig) területén külön normák érvényesek (ami természetszerűleg nem zárja ki ezeknek a külön területeken érvényes külön normáknak egyneműségét), de a hatásköre alá eső elemeket — és ezt külön hangsúlyozni kell — nem kizárólag izolált különvalóságukban érinti, mert ez az elemek egymásközi aktív kapcsolata miatt nem volna adekvát (a norma-szintek kérdése végképp annyira kidolgozatlan, hogy lehetetlenség volna egyebet mondani e közös tulajdonságokról). A norma koordináló elv.

Az egyes területeken érvényes normáknak tehát tekintettel arra, hogy minden egyes területen más természetű, és más értelemben determinált jelenségeket hangolnak össze, illetve megfordítva: determinációjuk jellegének megfelelően más és más elemet kapcsolnak össze, más és más, nem a nyelvi rendszerben foglalt tényezővel, eleve más értelmük van, természetszerűleg épp azért, mert a koordinálandó tényezők nembelileg eltérnek. A beszédhangrendszer normáinak is olyan specifikumai vannak, amelyek egyetlen más területre sem érvényesek tovább, leszámítva a normáknak azokat a közös, általános meghatározóit, amelyek, tárgyatlanul, mind-egyikben hatnak.

A norma a beszédhangok képzésében a fonéma, a hangfolyamat mentális síkon adott jellemzői és a fiziológiai adottságok között koordinál. Normatívnak, norma szerintinek tekintendő az a beszédhangképző tevékenység, amelyben az illető hangfolyamat-rész képzését végző, a képzésben részvevő valamennyi szerv működése optimális. Optimálisnak nevezzük a szerv tevékenységét akkor, ha 1. a szerv ép és működésképes, 2. az innerváció tökéletes, 3. a szerv működését irányító és végző izmok és egyéb részvevők funkciójukban mechanikusan és semmilyen más módon gátolva nincsenek, 4. ezek az eredeti (nem beszédhangot létrehozó) funkciójuknak megfelelő intenzitású munkavégzésre képesek vagy ilyen munkavégzést folytatnak, 5. ha a szervek egymásközi automatikus és/vagy tudatos működésbeli harmóniája zavartalan.

A norma szerinti nem azonos az átlaggal. Az egy adott jelenségre vonatkozó norma nem függ az adott jelenség tényleges realizációjának szórásától. Tegyük fel ugyanis, hogy egy normatív [a] beszédhang az összes megvalósuló [a] között 18,5 vagy 39,2 százalék, ennyi esetben valósul meg „tiszttán” ez a beszédhang. Emellett van 81,5 vagy 60,8 százalék egyéb lehetséges ejtés. Ezek azonban önmagukban szintén nem lesznek egyneműek, hanem a normától legföljebb bizonyos hányad szerint specifikus, de nem egyöntetű eltéréseket mutatnak. Ha pedig az átlag másik értelmét vesszük tekintetbe, amelyhez ti. úgy jutunk, ha valamennyi megvalósulás egyes jellemző adatait átlagoljuk külön-külön, akkor az eltérés onnan adódik, hogy az átlag-

számításkor nyilvánvalóan és egyértelműen nem normatív adatokat is számításba kell vennünk.

Az átlag átnyúlik a norma fölött: a váltakozás, módosulás állapotába hozhatja a fonémát, ami a nyelvi rendszeren belüli változáshoz vezet, s a változás új normát hoz létre. A norma pedig igyekszik érvényre jutni az átlaggal szemben.

Az alább következő tanulmány egyik törekvése, hogy az egri konferencián elhangzottak jegyében enyhítsen azon a szükségen, amely kiejtésünk problémáinak megoldását — éppen a kellő számú és alaposságú leírások hiányában — gátolja. A vizsgálódások egy, a magyar fonetikai irodalom szerint eddig nem alkalmazott metódust választottak ki: kutatófilm mérésekkel történő feldolgozását. Tárgyuk a beszédtevékenység fiziológiai síkjának egyik része, az ajkak szerepének fölmérése, középpontjukban pedig a beszédhang, különösképpen a magánhangzó áll.

3. A Nyelvtudományi Intézetben 1966-ban fölmerült annak lehetősége, hogy a Fonetikai Osztály laboratóriumában tárolt filmanyagot egy újabb, olyan hangos normálfilmmel egészítsük ki, amely az ajak a beszédben való szerepének fölmérését teszi lehetővé. Az MTA Műszerügyi Szolgálat Kutatófilm Osztálya vállalkozott a film elkészítésére.¹A felvételekre a Nyelvtudományi Intézet stúdioszobájában, egy a tökéletesebb hangfelvételek érdekében faburkolattal és visszahangtompító felületekkel kipárnázott, speciálisan tervezett szobában (Budapest, V., Szalay u. 10—14. 2. em. 67) került sor. A vágási munkák a Pannónia laboratóriumában készültek. Az első felvétel időpontja 1967. 7. 17. A második felvétel időpontja 1967. 11. 14.

A film átadásának határideje 1967. 12. 31.

Az átadás időpontja 1968. 3. 4.

Megrendelési száma 6701

A felvételekhez használt felvevőgép típusa Auri Blimp.

A hangfelvételekhez használt magnetofon típusa Perfectone (1 sáv, 19 cm/sec).

A felhasznált filmanyag hossza 80 m, típusa ORWO Nr. 20, szélessége 16 mm.

A felvételek folyamán alkalmazott megvilágítás mértéke 5,6 és ideje 1/50 sec.

A felvétel közben a kísérleti személy egy külön erre a célra épített, íróasztalon elhelyezett állvány előtt ült. Az állvány három része biztosította 1. a felvevőgép elhelyezését 2. a kísérleti személy megvilágítását és 3. a kísérleti személy elhelyezkedését; egy nem egészen másfél cm vastagságú deszkalapra volt a filmfelvevőgép számára fölerősítve a 11 × 29 × 59 cm-es tartólap; ennek legrövidebb oldalára merőlegesen állt egy két párhuzamos lemezből összeépített állványrész, amelynek a közepén négyzet alakú kivágás volt, hogy a kamera átlásson rajta; a kísérleti személy felé eső oldal alumíniumfóliával volt bevonva, amely az ugyanerről a felületről négy 100 wattos, alumíniumfóliával árnyékolt égőből érkező fénysugarakat szórta szét (50 × 52 cm, a nyílás méretei 20 × 23 cm); ettől 40 cm-re az előbbivel párhuzamos felülettel volt a deszkalapra applikálva a négy falemezből összerótt „homloktámasztó”, amely mintegy tartotta a kísérleti személy fejét. A kísérleti személy az említett íróasztalnál ült, homlokát a tartólécnek támasztotta, amelyek közül a felső keresztlécen

¹ Ilyen természetű kutatófilmet (hangosfilm) korábban nem készítettek. Jórészt ennek a körülménynek tudható be, hogy a labiális artikuláció vizsgálatának célját szolgáló film létrehozása számos nehézséggel járt, a határidőt el kellett halasztani, s hogy az első változat végül is nem bizonyult használhatónak, a felvételt meg kellett ismételni.

enyhe bemélyedés volt; ide illeszkedett az ornyereg. Ezzel a beállítással biztosítani lehetett, hogy a kísérleti személy feje a felvétel folyamán ne mozduljon el; a tartólécék közé függőlegesen kifeszített két hajszáldrót, amelyek egymástól 100 mm-re voltak, lehetővé tette, hogy a filmkockákon pontosan meg tudjuk határozni az ajakméreteket. Mivel a négy égőn kívül két további világítótestet irányítottunk a kísérleti személyre, a sokoldalú megvilágítás következtében a drótszálak nem árnyékolták az arcot.

Mind a kép-, mind a hangfelvétel technikáját előzetes házi kísérlettel dolgoztuk ki és tökéletesítettük.

A vizsgálatok elsődleges célja az volt, hogy fényt derítsünk az egyes beszédhangok ajakartikulációjára. De nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ezek különféle hangkontextusban állnak, s hogy a hangkörnyezet különböző volta nem hagyja érintetlenül a beszédhangnak legalább némely akusztikai sajátosságát (l. FANT, *Acoustic theory of speech production with calibrations based on X-ray studies of Russian articulations*. 's Gravenhage, 1960; DELATTRE—LIBERMAN—COOPER, *Acoustic loci and transitional cues for consonants*, JASA, XXVII [1955], 769—73; MALÉCOT, *Acoustic cues for nasal consonants*, Language, XXXII [1956], 274—84, különösen 282—4). Ennek megfelelően olyan kísérleti szöveget állítottunk össze, amely legalább bizonyos kombinációs lehetőséget biztosít a hangkörnyezetek modellálására.

A 247 szót tartalmazó kísérleti szöveg egymástól független, egyszavas mondatokból tevődik össze, amelyek közül az első rész a magyar magánhangzókat tartalmazza az említett tényező figyelembevételével egy-, két- vagy három szótagos szavakban. A terjedelmi kötöttségek miatt a hangkörnyezet csak tipizálva kapott szerepet: a képzés helye szerint három csoportba osztottuk a mássalhangzókat, s ennek a három csoportnak a hang előtti és a hang utáni többszörös kombinációit hoztuk létre úgy, hogy a vizsgált beszédhang mindig a hangsúlyos szótagban volt. Néhány mássalhangzó vizsgálatára hasonló elv szerint ugyanígy előállítottunk megfelelő kombinációkat, ezúttal a labiális/illabiális környezet variációinak figyelembe vételével.

Annak megállapítására, milyen hatással van egy magánhangzóra a következő szótagbeli magánhangzó, tizenegy magánhangzót olyan szótagszintagmában, szóban helyeztünk el, amelynek valamennyi hangja megegyezett egymással, kivéve a második szótagbeli magánhangzót (pl. *kábít — kábán — kábul*). Ez utóbbi különben ugyanazon hangsorban először /í/, másodszor /á/, harmadszor /u/ volt, mivel azonban nem mindig akadt olyan szó, amelyre e három variáció létrehozható lett volna, némely esetben összetett szavakat vagy szókapcsolatokat kellett választani; így is előfordult, hogy egyszerűen az egyik magánhangzó hosszúságáról le kellett mondani.

Annak érdekében, hogy tisztázzuk, ha egyáltalán, hogyan hat a harmadik szótagbeli magánhangzó az első szótagban állóra, ugyanezen elv szerint létrehoztunk változatokat a harmadik szótagbeli magánhangzó megváltoztatásával, természetesen ez esetben is a magánhangzó-háromszög csúcsangjaival (pl. *tudósít — tudósát — tudós-út*). E téren a vizsgálat követelménye azonban meghaladta a módszer lehetőségeit.

Az említett elv szerint összeállított listán hézagok maradtak olyan esetekben, amikor a megfelelő hangkapcsolat hiányzott (különösképpen /ű/-nél); ha az Értelmező Szótár szerint nem akadt szó egy bizonyos hangkapcsolatra, akkor ezt úgy vettük, hogy az ugyan valóban nincs meg a magyarban, de mivel ugyanazok a fonémák külön-külön más hangkapcsolatokban előfordul-

nak, elvben nincs kirekesztve annak lehetősége, hogy a keresett és hiányzó kombináció létrejöjjön ha annak „fonológiai valószínűtlensége (phonological admissibility)” nem nagy, l. CHOMSKY—HALLE: i. m. 416—8), tehát mesterségesen megteremtjük (erre nem utolsósorban azért is jó okunk volt, mivel az állandóan szaporodó rövidítések folytán előálló betűszavak sorra gyarapítják a hangrendszeren belüli lehetséges változatok számát).

Az ejtés egyöntetűsége végett közöltük a kísérleti személlyel, hogy az elmondandó szöveg csupa egyszavas mondatot tartalmaz, s hogy nem felsorolásról van szó. A kísérleti személy figyelmének lankadása folytán, továbbá a szöveg gépelésének módja miatt (az egyes, vizsgálat tárgyává lett hangokat tartalmazó szavak külön oszlopokba voltak írva) elkerülhetetlen volt, hogy a sorozat utolsó tagjának hangereje csökkent, s a hanglejtés némelykor eltért a maradéktalanul egyöntetűtől. E hibák azonban igen ritkák voltak (inkább a szóanyag végefelé fordultak elő).

Felszólítottuk továbbá a kísérleti személyt, hogy a szavak mondat voltának megfelelőleg úgy is válassza el azokat egymástól, hogy mindig összezárja ajkait, s az új szónak ismét az ajkak szétnyitásával kezd hozzá (ebben a tekintetben az ejtés hibátlan volt, kivéve két ízben azt az esetet, amikor a szó kiejtésének megkezdése előtt még tartott a légzőfázis). Némi gondot okozott, hogy a kísérleti személy olvasta a szó-listát, tehát a megvilágító lap és az orrnyerget, a kísérleti személy fejét rögzítő állványrész között ferdén elhelyezett deszkalapra állított papírlapokat az egyes szakaszok befejezése után cserélni kellett. A csere mindig zavartalanul folyt, fennakadás nem volt, de előfordult, hogy a szó elhangzása közben még hallható maradt az előző szövegrészt tartalmazó papírlap halk zizzenése.

A lefényképezett szavak listája:

[a]	[á]	[e]	[é]
<i>akad</i>	<i>ágál</i>	<i>eke</i>	<i>ékel</i>
<i>adat</i>	<i>átad</i>	<i>Étel</i>	<i>étel</i>
<i>apa</i>	<i>ápol</i>	<i>epe</i>	<i>épit</i>
<i>kapa</i>	<i>kába</i>	<i>kepe</i>	<i>kép</i>
<i>tapad</i>	<i>tábor</i>	<i>teper</i>	<i>tép</i>
<i>papa</i>	<i>bábát</i>	<i>pepecs</i>	<i>pép</i>
<i>Katát</i>	<i>káté</i>	<i>ketrec</i>	<i>kétel</i>
<i>tatár</i>	<i>tátog</i>	<i>teű</i>	<i>tétel</i>
<i>batár</i>	<i>bátor</i>	<i>beteg</i>	<i>métely</i>
<i>kaktusz</i>	<i>káka</i>	<i>keki</i>	<i>kékül</i>
<i>dagad</i>	<i>tákol</i>	<i>teke</i>	<i>téka</i>
<i>pakol</i>	<i>bákom</i>	<i>beken</i>	<i>béka</i>
<i>papír</i>	<i>kábít</i>	<i>nem így</i>	<i>békít</i>
<i>pap-ár</i>	<i>kábán</i>	<i>nem úgy</i>	<i>békát</i>
<i>Pap úr</i>	<i>kábul</i>	<i>nem úgy</i>	<i>bé kút</i>
[i]	[í]	[o]	[ó]
<i>ikon</i>	<i>iket</i>	<i>okos</i>	<i>ókor</i>
<i>ital</i>	<i>ítél</i>	<i>Ottó</i>	<i>ónos</i>
<i>Ibi</i>	<i>ímmel</i>	<i>omol</i>	<i>óbor</i>

<i>kíporol</i>	<i>kímél</i>	<i>kopó</i>	<i>kópé</i>
<i>típor</i>	<i>tím</i>	<i>toporzékol</i>	<i>tópart</i>
<i>pípa</i>	<i>bíbor</i>	<i>popó</i>	<i>pópa</i>
<i>kitol</i>	<i>kínos</i>	<i>kotol</i>	<i>kódol</i>
<i>títán</i>	<i>dínom</i>	<i>totál</i>	<i>Tódor</i>
<i>bitó</i>	<i>mín</i>	<i>botol</i>	<i>pótol</i>
<i>kikel</i>	<i>kík</i>	<i>kokas</i>	<i>kókad</i>
<i>tík-tak</i>	<i>tík</i>	<i>toka</i>	<i>tóga</i>
<i>bika</i>	<i>mík</i>	<i>boka</i>	<i>bókol</i>
<i>kinyíl</i>	<i>nyílik</i>	<i>okát</i>	<i>pót í</i>
<i>kinyal</i>	<i>nyílás</i>	<i>okít</i>	<i>pót á</i>
<i>kinyúl</i>	<i>nyíl-út</i>	<i>okút</i>	<i>pót ú</i>
[ö]	[ó]	[u]	[ú]
<i>ökör</i>	<i>ök</i>	<i>ugat</i>	<i>úkat</i>
<i>ötöl</i>	<i>öt</i>	<i>utat</i>	<i>útál</i>
<i>öböl</i>	<i>ömet</i>	<i>uborka</i>	<i>umat</i>
<i>köpés</i>	<i>kópor</i>	<i>kupa</i>	<i>kúp</i>
<i>töpörödik</i>	<i>töböl</i>	<i>tuba</i>	<i>Núbia</i>
<i>Böbe</i>	<i>böbeszédű</i>	<i>Buba</i>	<i>búbánat</i>
<i>köteg</i>	<i>kőtől</i>	<i>kutat</i>	<i>kútágas</i>
<i>dönög</i>	<i>tőtől</i>	<i>buta</i>	<i>bútol</i>
<i>pönög</i>	<i>bő tál</i>	<i>tutaj</i>	<i>núdistá</i>
<i>kökény</i>	<i>kőkor</i>	<i>kuka</i>	<i>kúkkal</i>
<i>tököt</i>	<i>bő kád</i>	<i>dugasz</i>	<i>DÚK</i>
<i>bököd</i>	<i>tökés</i>	<i>buga</i>	<i>búgás</i>
<i>öt í</i>		<i>butít</i>	<i>rútít</i>
<i>öt á</i>		<i>butát</i>	<i>rút át</i>
<i>öt ú</i>		<i>butul</i>	<i>rút út</i>
	[ü]	[ű]	
	<i>ük</i>	<i>üket</i>	
	<i>üdül</i>	<i>üdet</i>	
	<i>ümmög</i>	<i>ümet</i>	
	<i>gümmö</i>	<i>KÜB</i>	
	<i>dübög</i>	<i>tüből</i>	
	<i>MÜM</i>	<i>mübbör</i>	
	<i>künn</i>	<i>kút</i>	
	<i>büdös</i>	<i>mütön</i>	
	<i>tütü</i>	<i>tütől</i>	
	<i>küke</i>	<i>kúk</i>	
	<i>tüke</i>	<i>tükkön</i>	
	<i>bükkös</i>	<i>müket</i>	

telepít — *telepát* — *telep-út*
közelít — *közel át* — *közel út*

	<i>csupa í</i>	—	<i>csupa á</i>	—	<i>csupa ú</i>
	<i>tudósít</i>	—	<i>tudósát</i>	—	<i>tudós-út</i>
<i>papa</i>	<i>baba</i>		<i>mama</i>		<i>avas</i>
<i>pápa</i>	<i>bába</i>		<i>máma</i>		<i>evet</i>
<i>pepecs</i>	<i>bébi</i>		<i>mementó</i>		<i>ivar</i>
<i>pupák</i>	<i>Böbe</i>		<i>múmia</i>		<i>óvás</i>
	<i>sás</i>		<i>nyanya</i>		<i>oszolj</i>
	<i>sasok</i>		<i>tata</i>		<i>ászok</i>
	<i>Sasék</i>		<i>ász</i>		<i>oszt</i>
	<i>ásó</i>		<i>aszály</i>		<i>száj</i>
	<i>ásás</i>		<i>eszes</i>		<i>szab</i>
					<i>szenved</i>
					<i>unva</i>
					<i>hamvad</i>

A vizsgálati eredményekhez egy kísérleti személyről készült felvételek mérései alapján jutottunk. Ezzel kapcsolatban nyomban fölmerül a kérdés, lehetséges-e egyáltalán egyetlen személy ejtését alapul venni egy adott nyelv-állapotban érvényesülő beszédhang-normák meghatározásához, és nem kellett volna-e több, esetleg száznál is több beszélőről készített felvételek mérési eredményeit átlagolni.

Mindenesetre a kísérleti személy(ek) kiválasztásának elve jórészt a normáról mondottakhoz kapcsolódik. Mivel a norma esetében világosan nem átlagról van szó, a kísérleti személy(ek) kijelölésekor sem az átlagos, hanem az optimális ejtésű közlő(ke)t kerestük. Nem állíthatjuk azonban, hogy az egész magyar nyelvterületen pusztán egyetlen normatív ejtésű beszélő van, illetve, hogy egyetlen beszélő ejtésében kizárólag a normának megfelelő és azt teljes egészében fedő beszédhangok fordulnak elő. Kétségtelen tény, hogy másfelől a normán belül is lehetségesek, bizonyos határokon innen, ingadozások, amelyeket figyelembe kell venni, s mindez megköveteli, hogy mégis átlagoljunk, tudniillik a normatívnak tekintett ejtés-módon belüli, egyszeri megnyilatkozások esetében.

Ez az átlagolás a tanulmány tárgyául szolgáló mért anyag esetében először is ezen a mért anyagon kívül következett be: BÁRCZI GÉZA elvét követve („Normákat mindenki megelégedésére nem lehet felállítani, a sok eltérő tájnyelvi ízlés, sőt egyéni ejtéssajátságok között igazságot tenni csak úgy lehet, ha minden egyes részletben a számos eltérő lehetőség közül az egyiket — a minden szempontból legmegfelelőbbet — kiválasztjuk, és a többit kirekesztjük.” BÁRCZI, A norma kialakításának és a zárt *é-zés*nek néhány kérdése. ÉKA, 181) olyan beszélőt kerestünk, akinek ejtése tehát normatívnak tekinthető; bizonyos fiziológiai adottságai a vizsgálat természetének a legjobban megfelelnek (a vastagabb ajkak a felvételeken jobban körülhatárolhatóak, pontosabban mérhetőek, szemléletesebbek, ez különösen a bilabiálisok esetében volt lényeges szempont); kellő türelemmel rendelkezik, nem fáradékony (247 szót kellett elmondania egyhuzamban és hiba nélkül, mert minden tévesztés és a felvétel leállítása idő és anyagi veszteséget jelentett volna, s végső soron az egész felvétel megismétlését követelte volna meg, minthogy az abbahagyás utáni folytatás óhatatlanul azzal járt volna, hogy — pl. a hálózati feszültségingadozás folytán a berendezések egy része máshogy működik); a feladat intelligenciáját, megfelelő gyakorlatot és koncentrációt igényelt.

A Színház és Filmművészeti Főiskola tanára, Montágh Imre kérsünknek megfelelően hosszú hetekig figyelte tanítványait, s az általa kifogástalan

ejtésűnek tartottak közül hármát kiválasztott. E három, akkor még főiskolai hallgatóval (Molnár Piroska, Császár Angéla, Kis István) felvételeket készítettünk, s ezeknek a felvételeknek alapján kértük meg közreműködésre Molnár Piroskát, azóta a Szegedi Nemzeti Színház művésznőjét.

Az anyagon belüli átlagolásnak felel meg az az eljárás, amely szerint az egyes beszédhangok vizsgálata folyamán nyert számszerű (milliméterekben kifejezett) mértékeket „normáltuk”, azaz egy állandó adatra, a száj alapméretére (l. lejjebb) vonatkoztattuk.

Ugyanezt jelenti, hogy a mérési eredmények egy része bizonyos mértékek kombinációja (az ajakkerekítés foka), tehát olyan eljárás eredménye, amely magában foglalja a viszonyítást, s ezáltal önmagától jelentékenyen kiküszöböli az egyedi specifikumokat.

Az egy kísérleti személy közreműködésével végzett vizsgálat mellett szólt az is, hogy így az anyag és a számszerű eredmények „élnek”, abban az értelemben, hogy mindennek pontos jelentése van, minden egyes adatnak egy adott hangfolyamat valóságos részjelensége felel meg, amely rekonstruálható, „életre hívható”, valóságosságában szemlélhető és megragadható.

Ezzel az eljárással egyértelműbb és könnyebb az anyag bemutatása.

A több kísérleti személlyel való vizsgálatnak komoly anyagi akadályai is lettek volna, s az a veszély is fennállt, hogy a feldolgozás a végtelenbe nyúlik.

Molnár Piroska² szívesen vállalt részt a vizsgálatokban, s intellektuális adottságai révén a maga részéről tökéletesen biztosította a vizsgálat eredményességét.

Ennek az említettek szerint elkészített, a folyamatos beszédet mérhetővé és egyben bemutathatóvá tevő hangos normálfilmek alkalmazási és feldolgozási lehetőségeit, egyben hasonló jellegű filmeknek használati lehetőségeit máris hangsúlyozva, az alábbiakban összegezhetjük:

1. mindenekelőtt természetesen lehetőséget ad a magyar beszéd tudományos igényű leírására, pontosabban az ajakartikuláció mértékének meghatározására, továbbá a hangátmenetek vizsgálatára, a beszédkörnyezet szerepének részbeni fölmérésére
2. hozzájárul egy általánosan érvényes artikulációs norma kialakításához
3. lehetővé teszi a helyes magyar kiejtés normáinak terjesztését
4. szerepet kaphat esetleg a beszédterápiai praxisban
5. alkalmazható mind magyar- mind idegenajkúak nyelvi oktatására
6. segédeszköze lehet a színésznevelésnek, amennyiben az különös fontosságot tulajdonít a helyes artikulációnak³

² Molnár Piroska 1945. október 1-én született Ózdon. Édesanyja Andrásy Viktória, székely származású, de csak fiatal korában élt Erdélyben, aztán a Felvidékre került, később Kúnágotán (Békés megye) telepedett le; édesapja palóc nyelvjárási területen élt egész életében.

Molnár Piroska születésétől ötéves koráig palóc nyelvterületen élt a Felvidéken, majd Kúnágotára került, tizenötől tizennyolc éves koráig Szegeden volt, azután Budapestre jött.

Iskolái: általános iskola Kúnágotán, közgazdasági technikum Szegeden, majd a Színház és Filmművészeti Főiskola Budapesten. Franciát és oroszul tanult nyelvre, illetve tíz évig. Közlése szerint kiejtése Kúnágotán alakult ki véglegesen.

Jelenleg a Szegedi Nemzeti Színház művésze, színésznő.

³ A film az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumában van elhelyezve, s e tanulmány megjelenése után az MTA Műszerügyi Szolgálatával kötött szerződés értelmében a két intézet együttes engedélyével más kutatóknak is rendelkezésére bocsátható.

4. A kísérleti fonetikának az ajkak szerepével foglalkozó része valósággal külön ágazattá nőtte ki magát, saját nevet is kapott. A labiográfia kialakulásában akkor kezdődött a szó szorosabb értelmében vett tudományos fázis, amikor az megszünt viszonylag egyszerű, regulatív szempontoknak megfelelő megfigyelés lenni.

Mérés céljából először VON WILCZEWSKI készített labiográfot (Phonoposotische und phonotopische Untersuchungen, Vox LXIV [1922], azzal a céllal, hogy nyomára jusson az ajkahangok zöngésségének. Eljárásának lényegét — VON ESSEN rövid ismertetését megismételve (Allgemeine und angewandte Phonetik. Akademie Verlag, Berlin, 1953, 39) — úgy foglalhatjuk össze, hogy egy az emelő elvén alapuló készülék, amely a felső ajakhoz csatlakozik, az alsó ajaknak a felsőhöz viszonyított elmozdulását pálcikával követi, amelynek meghosszabbítása a kimográf hengerén rögzíti az ajkak elnyílását illetve záródását; ezeknek a jeleknek a rögzítésével egyidejűleg ugyanezen a hengeren a zöngét jelölő rezgések is megjelennek, s így pontosan meg lehet állapítani, hogy az ajkahang melyik fázisára esik a zöngéképzés mozzanata.

Ennek a végső soron E. A. MEYER ötletére visszamenő készüléknek tökéletesített változatát használta VON ESSEN (i. m. 53), azzal a módosítással, hogy az ő eszköze mindkét ajak mozgását követni tudja, s hogy az ajkak közt illesztékként szivacsgumit alkalmazott, amelyet súlyokkal hitelesített; ilyenformán meg tudta mérni az ajkak egymáshoz préselődésének mértékét is (GUTZMAN már 1901-ben végzett ilyen természetű megfigyeléseket: az egy-egy ajkahang képzésekor a korommal bekent ajkak közé illesztett papírosan a nyomok területe megmutatta, mennyire feszültek egymásnak az ajkak, l. GUTZMAN, Media und Tenuis, Monatschrift für Sprachheilkunde, 1901, 129., 193).

Egy a filmfelvétel technikájára emlékeztető eljárással CSISZTÓVICSNAK sikerült folyamatosan ábrázolnia az ajkak működését, mégpedig úgy, hogy megfelelően vetített fénysugarakkal követte az ajkaszegélyek kontúrjainak mozgását az egyes beszédhangok képzése folyamán; a képek gyakorlatilag az ajknyílás nagyságának változását mutatják időegységről időegységre. Az ajkak állását bizonyos beszédhangok képzése közben a fonetikai kézikönyvek, fonetika-tankönyvek — elsősorban a tájékoztatás céljából — rendszerint különféle ábrákon, fényképfelvételeken mutatják be (csaknem valamennyi terjedelmesebb munka, l. pl. HÁLA, Fonetické obrazy hlásek. Prága, 1960; SMALLEY, Manual of articulatory phonetics. New York, 1961, II, 312—13).

Különösen alapos és példamutatóan gondos ezek közül WÄNGLER munkája (Atlas deutscher Sprachlaute. Akademie Verlag, Berlin, 1961), amely egyszerre ad ugyanarról a képzésmozzanatról frontál- és profilfelvételeket, röntgenfelvételt és palatogramot; az egyes hangokat ábrázoló képkockákat mindig meghatározott hangfolyamatból vágta ki, tehát nem „mesterségesen ejtett”, hangfolyamattól független hangokat fényképezett. Felvételei számára az illető beszédhang akusztikai szempontból világos középső fázisát szemelte ki, amelyet egy artikulációs mozgásszakasz következményének fog fel, s a „beszédhangot meghatározó tényezőnek” nevez. Ez megragadható pillanatfelvételen, minthogy időtartama megengedi, hogy gondos kísérletezéssel el lehessen kapni (WÄNGLER: i. m. 14). Felvételei alapján méréseket azonban ő sem végez, célja az egyszerű illusztráció.

Mérésekkel (és akusztikai értelmezéssel összekapcsolt) mozgóképfilmes vizsgálatot a japánok végeztek (FUJIMURA, Bilabial stop and nasal consonants:

a motion picture study and its acoustical implications, *Journal of Speech and Hearing Research* [Washington], IV [1961], 233—47). A számszerű eredmények szerint a hangkörnyezetnek egyértelmű befolyása van a hang képzésére, az egyes beszédhangok ejtésének különbözősége minden esetben kifejezésre jut a száj méreteinek és alakjának változásában. FUJIMURA OSAMU szerint az ajkak rezonátoralkotó funkciójába beleszól a fogsorok állása is (szintén csak mint elvi lehetőséget említi, hogy azonos ajakméretek mellett a fogsor más felületet takarhat, s ennek megfelelően az akusztikai hatás is más), ami egyszerű tapasztalati tény, de ezt az ajkak előretüremkedése okozza, úgyhogy ennek a hatásnak a mértékét is kifejezhetjük a labializáció adataival. A japán szerző felvételei (másodpercenként 240 kép) lehetővé tették, hogy szonogram-felvételek segítségével mozzanatról mozzanatra követe az ejtést, akusztikailag is értelmezze az ajak tevékenységét.

Az elv részleges alkalmazásával találkozunk magyar viszonylatban már a harmincas évek elejéről. HEGEDŰS LAJOS mind a megfigyelés, mind a mérés céljából készített filmje tizenöt hangot, tizenöt magánhangzóval kezdődő szót, s egy hosszabb mondatot mutat, kizárólag szemből nézve. A sebesség megválasztásában igen jó lehetőségei voltak (60—80 képkocka/sec!), és így meglehetősen egyértelműen meg tudta határozni a hangátmenetek helyét. HEGEDŰS leméri az összes magyar magánhangzó képzésénél adódó ajakméreteket, sajnos egyetlen közlő mm-ben kifejezett adatairól van szó, s ezzel bizonyos relációt kap a magyar magánhangzókra. A cikk maga inkább a módszer bemutatása mint valóságos alkalmazása (HEGEDŰS, *Mozgóképfelvételek az ajkak mozgásáról* artikuláció közben, NyK, XLVIII (1931—4): 270—3).

Méréssel is összekapcsolt megfigyeléseket végeztek GÖLLESZ, VADÁSZ és KELÉDI, akik felvételeket készítettek, és különböző hangkörnyezetben álló azonos magánhangzó, [é] esetében diagramokon regisztrálták a kitéréseket; négy távolságot vettek figyelembe: az orrhegy és a felső ajak, a felső és az alsó ajak, az alsó ajak és az áll, továbbá a szájszegletek egymástól való eltávolodását, s ezzel lényegében az arc egész alsó részét bevonták vizsgálataik körébe; ezt a gyógypedagógiai oldaláról való megközelítés indokolja (GÖLLESZ—VADÁSZ—KELÉDI, *Neue Methode zur Registrierung der sichtbaren Sprechbewegungen und ihre Bedeutung bei der Analyse des intakten und pathologischen Sprechens*, *Acta Physiologica Sci. Hung.*, XXIX 53—62, magyarul a *Gyógygy. Tanárképző Főisk. 1964-i évkönyvében*, 247—253).

A labiális beszédtevékenység mérésekkel való kutatásának elméletére RUDOLF BRUNNER tesz javaslatot (l. 5. pont), ő viszont nem ad anyagot a teóriához. Voltaképpen tehát már régen felmerült az ajkak a beszédben való részvételének tisztázása, s legalábbis a megfigyelés szintjén talán egyidős az értelmes beszéddel (a siketnémák kommunikációjában fölülmulthatatlan szerep jut ennek mind a mai napig), de a tudományos vagy főként didaktikai célú ábrázolásnak is lépten nyomon tárgya, később pedig mérésekkel is igyekezzenek megközelíteni. Másfelől a film is egyre gyakrabban használatos természettudományos mérések céljaira, s amilyen mértékben a filmtechnika fejlődik, olyan arányban válik felhasználása is teljesebbé (a gyorsított és lassított felvételek technikájának tökéletesítése folytán nevezetesen lehetőség van arra, hogy pl. olyan egész gyors lefolyású történéseket analizálhassanak mint a robbantások vagy az autógumik teherbírási alakulása a gépkocsi megterhelésének és sebességének függvényében; bizonyos emberi reakciók; illetőleg megfelelő lassítással szemléletesen be tudják mu-

tatni és elemezhetik a kristályrácsok szerkezetének alakulását az idő és a vákuum nagyságának függvényében — DÉKÁNY SÁNDOR professzor [MTA Műszeryügyi Szolgálat] szíves közlése, illetve I. BARNÁ PÉTER, Párologatott vékonyrétegek kialakulásának elektronmikroszkóppal követhető folyamatai — kandidátusi értekezés, Budapest, 1966]).

5. Az ajakartikuláció mérésekkel történő vizsgálatának elméletét RUDOLF BRUNNER dolgozta ki (BRUNNER, Methode einer Labiometrie für die Hochzungenvokale, Vox Romanica [Bern], XVI [1957], 257—71), aki egy svájci nyelvjárásgyűjtő útján a felső nyelvállású hosszú magánhangzók ejtésében olyan akusztikailag alig észlelhető különbségeket tapasztalt, amiket inkább látni semmint hallani lehetett. A jelenség konstatálásának ennél fogva egyetlen kézenfekvő lehetőségét abban látta, hogy lemérje az ajkak állását, illetve annak bizonyos méretei alapján következtessen a változat mibenlétére és természetére. BRUNNER a mérések lebonyolítására körülményes és kényelmetlen, amellet a méréseket zavaró eljárást ajánl, nevezetesen egy mindkét szárán szögben végződő körzővel a kísérleti személy szájállásának „bemérését”, miközben a kísérleti személy folyamatosan és addig ejti a vizsgálandó beszédhangot, amíg a kutató nem vette fel az összes paramétert.

Már maga a lebonyolításnak ez a módja is kétséges, hiszen azon kívül, hogy rendkívül zavaró, veszélyezteti a mérések pontosságát, hiszen a körző hegyben végződő szarait természetesen nem lehet egészen a kísérleti személy ajkához érinteni, mert ez gátolja és akadályozza az artikulációt, enélkül pedig magához a méréseredmény megbízhatóságához fér kétség. Az igazi nehézség azonban nem ez, hanem az a körülmény, hogy az egyes beszédhangok kizárólag egy adott hangfolyamat részeként léteznek mint nyelvi elemek. Amennyiben kirekesztjük őket ebből, sajátos módosulásokat szenvedhetnek. Ha BRUNNER eljárását követnénk, egyáltalán le kellene mondanunk többek között a rövid magánhangzók vizsgálatáról, minthogy ezek sok tekintetben nemcsak a hosszú/rövid oppozíció szempontjából állnak szemben egymással (I. LAZICZIUS, Fonetika. Budapest, 1944, Nyelvi bonyodalmak az időtartam kérdésében, 158—63, különösen 161).

BRUNNER m e t ó d u s á n a k e két fogyatékosága nem zárja ki persze, hogy a megfelelő technikai adottságok birtokában fontolóra vegyük annak egészét. BRUNNER a beszédtevékenység szempontjából az ajkak működésével kapcsolatosan a következő momentumokat tartja meghatározónak az ejtésben: 1. a kerekítés foka (Rundungsgrad), 2. az előretüremkedés foka (Vorstülpungsgrad), 3. a hosszanti ajakzár foka (Grad des Lippenverschlusses in der Längsrichtung), valamint 4. az ajaknyílás foka (Öffnungsgrad) (BRUNNER, i. m. 259).

E tényezők számszerű meghatározásához BRUNNER a következőket veszi tekintetbe: 1. a szájszegletek távolsága (ezt azonosítja az alsó ajak nyugalmi helyzetű alsó ívének vonalával, ami azonban nem pontos, mert látható módon is, ez a vonal valójában nem egyenes, ennél fogva BRUNNER körzője nem ennek a távolságát méri, hanem azt a távolságot, amely ennek a vonalnak egy síkra eső, egyenesként való leképzése folytán adódik), 2. a felső ajakív, az orrlíknak megfelelő szélességben megfigyelhető, az ajknak az arcbólrel való enyhe negyedkör rajzolatú találkozása, 3. az alsó ajak belső ajakszegélye és 4. az ajkak eltávolodása egymástól az orrvonalnak megfelelő irányban (BRUNNER „függőleges”-t említi, ez a megfogalmazás nem pontos; a függőleges

ez esetben nyilván nála is az alsó ajak belső ajakszegélyének vonalára emelt merőleges).

Ezeknek a szájat jellemző jegyeknek meghatározott értékei vannak a száj „alapállásában” (amikor az ajkak lazán összezáródnak), amelyek az artikuláció folyamán a beszédhangok egymástól eltérő voltának megfelelően más és más értékeket vesznek föl. A főtebb felsorolt karakterisztikák pedig e jellemző jegyek mértékeinek kombinációiból adódnak. A kerekítés foka a szájszegletek távolsága az artikuláció folyamán per a szájszegletek távolsága nyugalmi helyzetben (BRUNNER figyelmen kívül hagyja, hogy a pitvar kialakításában a fő szerepet ugyan az alsó ajak az orrvonalra merőleges irányú összehúzóerő játssza, de az állkapocs mozgása nem rekeszthető ki a pitvar képzetéből); a szájszegletek távolságának azonos mérete esetén az ajkaknak egymástól való eltávolodása eltérhet (vö. pl.: az *átad* és a *tatár* [a] hangjaiban az említett távolságot egyaránt 24,0 mm-nek mértük; a *tatár* [a]-ja esetében az ajkak egymásközti eltávolodása a másik irányban 12,2 mm volt, az *átad* [a]-jánál csak 6,35 mm; ugyanazon szájszeglettávolság dacára is különböző mértékű kerekítés jött létre, mert a pitvar kialakítását a két távolság aránya határozza meg, hisz végeredményben a rezonátor-nyílás méretének változása az, ami megszabja a beszédhang akusztikai tulajdonságait).

Az előretüremkedés fokát a szerző a felső ajakív változásán méri; az eljárás elvben feddhetetlen, de a száj anatómiai adottságai nem minden egyénél azonosak, s ez az ív nem minden beszélőnél figyelhető meg és mérhető könnyen, amellet pedig voltaképpen nem közvetlen adat, hanem másodlagos, így előnyösebbnek látszott, a film lehetőségeinek megfelelően, az előretüremkedést a felső ajak távolodásában megragadni.

A hosszanti ajakzáródás mértéke BRUNNERNél megint csak a pitvarképzés tevékenységének regisztrálását szolgálja: leméri a vízszintes kiterjedést (az alsó ajak belső szegélyének távolságát, s ezt elosztja a nyugalmi helyzetben mért távolság és az adott beszédhangnál mért távolság különbségével); BRUNNER az ajkak mozgásának koordinációjára gondolva teljesen különválasztja az alsó ajak mozgását a száj többi részétől, kétséges azonban, hogy ennyire korlátozni lehet az ajkak szerepét csak az alsó ajakra, s BRUNNER nem támasztja alá semmi bizonyítékkal az ehhez azért elengedhetetlen koordinációt. Emiatt szerencsésebb megoldásnak látszik kizárólag a beszédhangok akusztikai szerkezetének meghatározásában egyértelmű szerepet játszó tényezők alkalmazására korlátozódni.

A szerző kísérletet tesz a továbbiakban, hogy területet határozzon meg, tehát megmérje annak a nyílásnagyságnak alakzatát, amelyet az ajkak a beszédhang képzése folyamán létrehoznak. Feltételezi, hogy a magas nyelvállású magánhangzók képzésekor ez az alakzat trapéz formájú, s a trapéz területének kiszámítására alkalmazott képletet használja fel. Még ha elfogadjuk is, hogy a formáció trapéz (ezt melleleg több kevesebb joggal meg is tehetjük, mivel a nagyon szűk ajaknyílás létrehozásakor az ajak hámfelülete szorosan, és csaknem egyenesekben redőződik), ez a lehetőség akkor is ki van zárva valamennyi egyéb beszédhangra vonatkozólag.

A vizsgálat természeténél fogva BRUNNER a mérendő magánhangzónak „központi szakaszát (Klarphase)” szűri ki. Maga is megemlíti, hogy a szakaszolás az ő módszerével nem végezhető el megnyugtatóan, s csak a film segíthet hozzá a kérdés megoldásához, amennyiben azon, a hangsávval való azonosítás alapján, élesen elhatárolható ez a képzési fázis.

BRUNNER cikkével mindazonáltal megalapozta a labiometriát. Dolgozatunkban lényegében az ő elgondolásaira támaszkodunk, s ahol más megoldást ajánlunk is, az ő ötletén módosítunk.

6. Élettanilag a beszéd és benne az artikuláció egész folyamatát az az elv határozza meg, hogy neurológiai értelemben *egységes motoros tervezet*et kell létrehozni (l. HORÁNYI, *Neurológia. Medicina*, Budapest, 1962, 214).

Az ajkak és a nyelv működésének agyi szervezőelve a *sulcus centralis* mélyén lokalizálódik; az ajkak és a nyelv izomzatának megfelelő centrális neuroncsoportot a *sulcus* mélyén levő rétegek foglalják magukban (BÁLINT, *Az élettan tankönyve. Medicina*, Budapest, 1965, 860—1), és egyébként a mozgásrendszer finomságát jelzi, hogy a nagyagy adott részén „sokkal nagyobb területű reprezentációval rendelkezik mint a nagytömegű, de primitívebb funkciójú láb- vagy hasizmok” (BÁLINT: i. m. 862). (Mint a kérgi mozgatómezőknél általában, az ajkak és a nyelv területén sem kizárólag egy erre a szigorúan körülhatárolt részre korlátozódik a szervezés tevékenysége, hanem más izomirányító területekkel átfedések is lehetségesek.)

A beszédtevékenységet végző ajkak izomműködését a *nervus facialis* idegzi be, amelynek a szájkörüli izmokhoz (*musculus orbicularis oris*) leágazó pályája a szájkörüli izmoknak unilaterális beidegzést biztosít (HORÁNYI: i. m. 133—4).

A beszédtevékenység egyszerre több izom koordinált mozgását feltételezi; az ajkak artikulációja szempontjából egyfelől az állkapocs mozgását végző *platysma*, másrészt az ajkak tevékenységét végző *musculus orbicularis oris* (annak *marginális* és *labiális* része), a *risorius* és a *levator anguli oris* játszanak szerepet (összefoglaló ábrázolásukat l. [KISS — SZENTÁGOTHAJ,] *Az ember anatómiájának atlasza*.¹⁶ Akadémiai Kiadó — Medicina, Budapest, 1963, I. 165).

7. Pontosán azért, hogy az ajkak artikulációját végző izmok működése között külön-külön semmiféle kölcsönös feltételezettség nem áll fenn, és ezt a kölcsönös feltételezettséget magasabb rendű idegi tevékenységnek kell előidézni, az ajkartikuláció különböző mozgásrendszerek koordinációjának eredménye.

Az alsó és a felső ajkak egy-egy hang képzése folyamán létrejövő formációját alapvetően három, egymással automatikus kapcsolatban nem álló (hanem magasabb szinten összprogramozott) mozgásegység eredményezi.

1. az alsó és felső ajkak egymáshoz viszonyított és egymásra vonatkozó, egymáshoz közelítő, esetleg érintkező és préselő, vagy egymástól való távolodást eredményező, illetőleg egymással párhuzamos vonalban előretüremkedést vagy hátrahúzódot előidéző (ún. pitvarképző) mozgása
2. az állkapocsnak a szájszegletek vonalára merőleges irányú elmozdulása, amely nagymértékben meghatározza az ajaknyílás méretét
3. a nyelvnek a pitvarképző türemkedéssel elsődlegesen meghatározott, a rezonátort enyhén módosító mozgása (a nyelv tevékenységének ez természetesen mellékfunkciója)

E három egységesült mozgásban az artikuláció szempontjából meghatározó érvényűnek számít az első kettő; ezek egymásközi összegződésük útján

definiálják az ejtett hang minőségét, és nemcsak fiziológiailag, hanem az artikuláció tekintetében is különválaszthatók (a harmadik hatástényező, a nyelv szerepének vizsgálatára a normálfilmfelvételek nem alkalmasak, de a nyelvmozgás befolyása az ajakállásra nemcsak szembetűnő, hanem kifejeződik az ajakkerekítés fokában is, tehát adatolhatóan, ha rejtve is, képviselve van a méréseredményekben).

Természetszerűleg, a két mozgásrendszer nemcsak egyszerűen az ajakállás „végeredményében”, az éppen létrejött alakzatban találkozik egymással, hanem kölcsönhatásuk is nyilvánvaló (az egyszerű megfigyelés is meggyőző): azonos állkapocsállás esetén is létrejöhet különböző fokú ajaknyitódás, mert az ajkak, a környező izomszövettől független „lebegése” lehetővé tesz bizonyos fokú föl-le való elmozdulást; innen adódik, hogy az előretüremkedéssel és a hátrahúzódással önkéntelenül bekövetkezik az ajaknyílás kisebb mértékű módosulása, pusztán a két ajak bizonyos tehetetlensége folytán is; másfelől viszont az ajaknyílás foka ugyancsak befolyásolja az ajkak előre-hátra mozgását. Ez a kölcsönhatás mindazonáltal nem zárja ki annak lehetőségét, hogy két külön mozgásegységet igyekezzünk regisztrálni. Különválasztva tehát a kettőt, vizsgáljuk a beszédhang (elsősorban a magánhangzók, de a bilabiális mássalhangzók, s kisebb vizsgálati anyag szerint további mássalhangzók) ejtésében

1. a labializáció mértékét, vagyis az ajkak előretüremkedését illetőleg hátrahúzóadását (a mérési adat a jobban és pontosabban regisztrálható felső ajak megfelelő adatát tartalmazza) a mértékegységes adatok a száji nyugalmi helyzetében mért alapadatára (a szájszegletek közötti távolságra) normált abszolút számok
2. az ajakkerekítés fokát, amely a száj nyílásformáját fejezi ki a képzés folyamán a függőleges és vízszintes elnyílás arányában; a mértékszám kiszámításához úgy jutottunk, hogy lemértük a vízszintes kiterjedést (szájszeglettől szájszegletig), a függőleges kiterjedés az erre emelt felező merőleges hosszúsága a felső ajak alsó és az alsó ajak felső ajakszegélye között; a bilabiális mássalhangzóknál ez az érték a felső ajak felső szegélye és az alsó ajak alsó szegélye közötti távolság aránya.

A beszédhangok ajakartikulációjára jellemző adatok sorrendje:

1. a labializáció mértéke
2. a függőleges ajaknyílás mértéke
3. a vízszintes ajaknyílás mértéke
4. az ajakkerekítés mértéke, valamennyi a száj alapméretére normált érték, zárójelben mindig az eredeti mm-es adatok, majd alattuk a képzés-maximumok és minimumok az azt tartalmazó hangsorral.

R ö v i d m a g á n h a n g z ó k

[a] hangsúlyos szótagban

0,092	(4,44 mm)	
0,152	(7,35 mm)	Katát
0,033	(1,6 mm)	pap úr

[a] hangsúlytalan szótagban

0,098	(4,75 mm)	
0,218	(10,6 mm)	kutat
0,019	(0,9 mm)	kapa

0,228 (11,04 mm)		0,261 (12,65 mm)	
0,379 (18,4 mm)	pap úr	0,377 (18,3 mm)	ugat
0,146 (7,1 mm)	batár	0,113 (5,5 mm)	kába
0,503 (24,39 mm)		0,526 (25,53 mm)	
0,526 (25,5 mm)	Pap úr	0,653 (31,7 mm)	tuba
0,412 (20 mm)	Katát	0,381 (18,5 mm)	kokas
0,453		0,387	
0,670	Katát	0,701	ugat
0,256	batár	0,237	tuba

[o] hangsúlyos szótagban

0,192 (9,33 mm)	
0,249 (12 mm)	kotol
0,136 (6,6 mm)	okút
0,102 (4,95 mm)	
0,144 (7 mm)	toporzékol
0,062 (3 mm)	okút
0,258 (12,49 mm)	
0,293 (14,2 mm)	okos
0,227 (11 mm)	popó
0,426	
0,504	botol, toporzékol
0,246	okos

[o] hangsúlytalan szótagban

0,145 (7,02 mm)	
0,219 (10,6 mm)	ónos
0,085 (4,1 mm)	pakol
0,091 (4,42 mm)	
0,156 (7,6 mm)	uborka
0,041 (2 mm)	bátor
0,312 (15,11 mm)	
0,419 (20,3 mm)	kínos
0,218 (10,6 mm)	kókor
0,338	
1	bátor
0,148	tátog

[u] hangsúlyos szótagban

0,188 (9,1 mm)	
0,235 (11,4 mm)	csupa í
0,153 (7,4 mm)	Buba, tudós-út
0,064 (3,11 mm)	
0,146 (7,1 mm)	csupa ú
0,023 (1,1 mm)	buga
0,218 (10,55 mm)	
0,361 (17,5 mm)	csupa á
0,136 (6,6 mm)	ugat
0,270	
0,418	csupa ú
0,139	buga

[u] hangsúlytalan szótagban

0,128 (6,2 mm)	
0,155 (7,5 mm)	butul
0,094 (4,6 mm)	kaktusz
0,050 (2,43 mm)	
0,059 (2,9 mm)	butul
0,041 (2 mm)	kaktusz
0,247 (12 mm)	
0,278 (13,5 mm)	kaktusz
0,227 (11 mm)	kábul
0,206	
0,252	butul
0,148	kaktusz

[ö] hangsúlyos szótagban

0,180 (8,75 mm)	
0,227 (11 mm)	öt í, köpés
0,047 (2,3 mm)	töporodik

[ö] hangsúlytalan szótagban

0,156 (7,58 mm)	
0,216 (10,5 mm)	ötöl
0,111 (5,3 mm)	tűkön

0,094 (4,57 mm)	
0,155 (7,5 mm) tőporódik	
0,054 (2,6 mm) közel út	
0,267 (12,93 mm)	
0,367 (17,8 mm) dönög	
0,210 (10,2 mm) közel út	
0,353	
0,493	tőporódik
0,223	kötegg

0,107 (5,17 mm)	
0,159 (7,7 mm) бүдös	
0,080 (3,9 mm) dönög	
0,348 (16,86 mm)	
0,425 (20,6 mm) бүдös	
0,253 (12,3 mm) tőköt	
0,302	
0,406	tőporódik, tőköt
0,226	dönög

[ü] hangsúlyos szótagban

0,172 (8,32 mm)	
0,194 (9,4 mm) gümő	
0,134 (6,5 mm) ük	
0,063 (3,05 mm)	
0,089 (4,3 mm) дүбөг	
0,047 (2,3 mm) үммөг	
0,243 (11,36 mm)	
0,307 (14,9 mm) дүбөг	
0,188 (9,1 mm) түке	
0,273	
0,374	tütü
0,230	үммөг, үдүл

[ü] hangsúlytalan szótagban

0,152 (7,35 mm)	
0,165 (8 mm) tütü	
0,115 (5,6 mm) kékül	
0,047 (2,28 mm)	
0,050 (2,4 mm) kékül, үдүл	
0,043 (2,1 mm) tütü	
0,231 (11,23 mm)	
0,249 (12,1 mm) tetü	
0,186 (9 mm) tütü	
0,255	
0,234	tütü
0,182	tetü

[e] hangsúlyos szótagban

-0,006 (-0,3 mm)	
0,031 (1,5 mm) telepít	
-0,031 (-1,5 mm) beteg	
0,208 (10,11 mm)	
0,276 (13,4 mm) epe	
0,159 (7,7 mm) telepát	
0,942 (45,68 mm)	
1,010 (48,9 mm) Etel	
0,794 (38,5 mm) telepít	
0,228	
0,291	epe
0,163	telepít

[e] hangsúlytalan szótagban

0,001 (0,07 mm)	
0,085 (4,1 mm) Böbe	
-0,031 (-1,5 mm) tétel	
0,206 (9,38 mm)	
0,278 (13,5 mm) őmet	
0,124 (6 mm) ékel	
0,912 (44,26 mm)	
0,998 (48,4 mm) métely	
0,752 (43,7 mm) őmet	
0,214	
0,369	őmet
0,138	ékel

[i] hangsúlyos szótagban

0,017 (0,81 mm)	
0,080 (3,9 mm) kinyíl	
-0,010 (-0,5 mm) kitol	

[i] hangsúlytalan szótagban

0,015 (0,74 mm)	
0,045 (2,2 mm) nudista	
-0,010 (-0,5 mm) Ibi	

0,195 (9,45 mm)		0,156 (7,52 mm)	
0,355 (17,2 mm)	kinyal	0,245 (11,9 mm)	nudista
0,142 (6,9 mm)	pipa	0,124 (6 mm)	keki, Ibi
0,856 (41,51 mm)		0,679 (32,92 mm)	
0,938 (45,5 mm)	tik-tak, kiporol	0,938 (45,5 mm)	keki
0,759 (36,8 mm)	kinyal	0,618 (30 mm)	nudista
0,236		0,207	
0,491	kinyíl	0,397	nudista
0,155	titán, tipor	0,132	keki

H o s s z ú m a g á n h a n g z ó k

[á] hangsúlyos szótagban

-0,040 (-1,92 mm)	
0,030 (1,45 mm)	bátor
-0,058 (-2,8 mm)	bákom, káka
0,264 (12,81 mm)	
0,322 (15,6 mm)	kábán
0,229 (11,1 mm)	káté
0,980 (47,54 mm)	
1,010 (49 mm)	káka
0,915 (44,4 mm)	ágál
0,287	
0,320	kábán
0,234	káté

[ó] hangsúlyos szótagban

0,187 (9,09 mm)	
0,216 (10,5 mm)	tópart
0,153 (7,4 mm)	pót í
0,069 (3,33 mm)	
0,091 (4,4 mm)	pót ú, kópé
0,041 (2 mm)	tóga
0,203 (9,82 mm)	
0,225 (10,9 mm)	pót í, pót ú
0,169 (8,2 mm)	pópa
0,338	
0,463	kópé
0,222	tóga

[ú] hangsúlyos szótagban

0,186 (9,02 mm)	
0,216 (10,5 mm)	búbánat
0,157 (7,6 mm)	DÚK

[á] hangsúlytalan szótagban

-0,013 (-0,63 mm)	
0,027 (1,3 mm)	pót á
-0,049 (-2,35 mm)	bábát
0,217 (10,54 mm)	
0,272 (13,2 mm)	pap-ár
0,167 (8,1 mm)	bő tál
0,937 (45,42 mm)	
0,992 (48,1 mm)	békát
0,841 (40,8 mm)	kútágas
0,232	
0,312	pap-ár
0,181	bő tál

[ó] hangsúlytalan szótagban

0,149 (7,22 mm)	
0,165 (8 mm)	
0,132 (6,4 mm)	
0,058 (2,82 mm)	
0,083 (4 mm)	bútól
0,043 (2,1 mm)	bitó
0,234 (11,36 mm)	
0,247 (12 mm)	kopó
0,216 (10,5 mm)	bitó
0,248	
0,360	bútól
0,200	bitó

[ú] hangsúlytalan szótagban

0,170 (8,23 mm)	
0,197 (9,6 mm)	öt ú, okút
0,110 (5,35 mm)	pap úr

0,049 (2,39 mm)		0,040 (1,93 mm)	
0,064 (3,1 mm)	rút út	0,052 (2,5 mm)	rút út, okút
0,035 (1,7 mm)	Núbia	0,028 (1,4 mm)	öt ú, nyíl-út
0,165 (7,98 mm)		0,159 (7,72 mm)	
0,194 (9,4 mm)	rút út, búbanat	0,192 (9,3 mm)	bé kút
0,115 (5,6 mm)	útál	0,113 (5,5 mm)	pót ú
0,303		0,253	
0,357	útál	0,346	pót ú
0,198	Núbia	0,168	nyíl-út

[ó] hangsúlyos szótagban

0,164 (7,98 mm)	
0,214 (10,4 mm)	bőbeszédű
0,123 (6 mm)	kókor
0,066 (3,18 mm)	
0,080 (3,9 mm)	tőtől
0,053 (2,6 mm)	bó tál
0,221 (10,72 mm)	
0,237 (11,5 mm)	kókor, bőbeszédű
0,195 (9,5 mm)	ók, őmet
0,292	
0,351	tőtől, tóból
0,224	bó tál

[ú] hangsúlyos szótagban

0,180 (8,71 mm)	
0,204 (9,9 mm)	KÚB
0,151 (7,3 mm)	KÚT
0,054 (2,62 mm)	
0,080 (3,9 mm)	tútól
0,043 (2,1 mm)	múbór, údet
0,164 (7,93 mm)	
0,258 (12,5 mm)	tútól
0,146 (7,1 mm)	úmet
0,295	
0,369	KÚB
0,206	múbór

[é] hangsúlyos szótagban

-0,020 (-0,99 mm)	
0 (0 mm)	épit
-0,041 (-2 mm)	métely, béka

[ó] hangsúlytalan szótagban

0,131 (6,38 mm)	
0,169 (8,2 mm)	mútón
0,047 (2,3 mm)	túból
0,063 (3,06 mm)	
0,101 (4,9 mm)	túból
0,060 (2,9 mm)	mútón
0,292 (14,16 mm)	
0,453 (22 mm)	túból
0,220 (10,7 mm)	kőtől
0,256	
0,318	kőtől
0,201	múbór

[ú] hangsúlytalan szótagban (azonos bőbeszédű [-ú]-jének adataival)

0,134 (6,5 mm)	
0,041 (2 mm)	
0,186 (9 mm)	
0,222	

[é] hangsúlytalan szótagban

0,003 (0,13 mm)	
0,083 (4 mm)	kópés
-0,043 (-2,1 mm)	káté

0,169 (8,19 mm)		0,212 (10,29 mm)	
0,237 (11,5 mm) p _{ép}		0,441 (21,4 mm) k _{ökény}	
0,126 (6,1 mm) ékel		0,156 (6,6 mm) t _{őkés}	
0,973 (47,18 mm)		0,904 (43,86 mm)	
1,010 (49 mm) b _{ékít}		1,010 (49 mm) k _{áté}	
0,897 (43,5 mm) ékel		0,837 (40,6 mm) k _{öpés}	
0,174		0,241	
0,242	p _{ép}	0,492	k _{ökény}
0,132	t _{éka}	0,147	k _{áté}

[i] hangsúlyos szótagban

-0,002 (-0,11 mm)	
0,033 (1,6 mm) nyíl-út	
-0,043 (-2,1 mm) ímmel	
0,169 (8,21 mm)	
0,206 (10 mm) d _{ínom} , k _{ínos}	
0,136 (6,6 mm) íté	
0,973 (47,19 mm)	
1,018 (49,4 mm) d _{ínom}	
0,928 (45 mm) íté	
0,177	
0,206	k _{ínos}
0,143	m _{ín}

[í] hangsúlytalan szótagban

0,004 (0,18 mm)	
0,062 (3 mm) k _{inyíl}	
-0,031 (-1,5 mm) épít	
0,152 (7,39 mm)	
0,274 (13,3 mm) k _{inyíl}	
0,115 (5,6 mm) p _{ót í}	
0,836 (40,56 mm)	
1,016 (49,3 mm) b _{ékít}	
0,753 (36,5 mm) k _{inyíl}	
0,170	
0,364	k _{inyíl}
0,134	b _{ékít}

Az ajakejtésű mássalhangzók

(labiális-labiális, labiális-illabiális, illabiális-labiális, illabiális-illabiális hangkörnyezet alapján)

[p]

-0,005 (-0,25 mm)	
0,041 (2 mm) p _{upák}	
-0,052 (-2,5 mm) p _{epecs}	
0,344 (16,7 mm)	
0,412 (20 mm) p _{upák}	
0,297 (14,6 mm) p _{epecs}	
0,958 (46,5 mm)	
1,086 (52,7 mm) p _{epecs}	
0,860 (41,7 mm) p _{upák}	
0,366	
0,480	p _{upák}
0,273	p _{epecs}

[b]

0,021 (1 mm)	
0,062 (3 mm) B _{öbe}	
-0,008 (-0,4 mm) b _{ébi}	
0,366 (17,75 mm)	
0,391 (19 mm) B _{öbe}	
0,330 (16 mm) b _{ébi}	
0,941 (45,65 mm)	
1,045 (50,7 mm) b _{ébi}	
0,856 (41,5 mm) B _{öbe}	
0,393	
0,457	B _{öbe}
0,316	b _{ébi}

[m]		[v]	
0,051	(2,45 mm)	0,066	(3,2 mm)
0,113	(5,5 mm) múmia	0,087	(4,2 mm) óvás
0,002	(0,1 mm) mementó	0,033	(1,6 mm) evet
0,364	(17,65 mm)	0,045	(2,2 mm)
0,404	(19,6 mm) mama	0,070	(3,4 mm) avas
0,320	(15,5 mm) máma	0,004	(0,2 mm) óvás
0,917	(44,48 mm)	0,437	(21,18 mm)
1,021	(49,5 mm) mementó	0,567	(27,5 mm) evet
0,845	(41 mm) mama	0,320	(15,5 mm) óvás
0,401		0,129	
0,477	mama	0,177	avas
0,323	mementó	0,087	evet

[m] és [n] [v] előtt

0,070	(3,4 mm)
0,101	(4,9 mm) únva
0,021	(1 mm) szenved
0,028	(1,37 mm)
0,054	(2,6 mm) szenved
0,010	(0,5 mm) únva
0,254	(12,3 mm)
0,421	(20,4 mm) szenved
0,058	(2,8 mm) únva
0,126	
0,179	únva
0,073	hamvas

(A labializáció fokára vonatkozó adatok előtt előforduló előjel az alaphelyzethez viszonyított kitérés, a hátrahúzóadás irányát jelzi.)

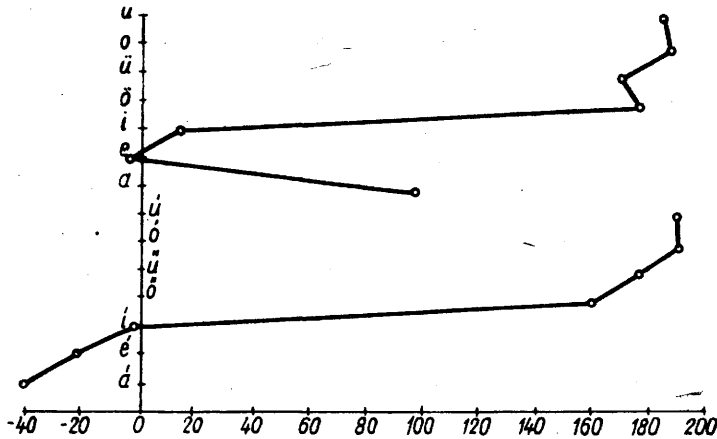
Az így kiszámított normatívák vagy optimális értékek szemléltetése végett a mérési jegyzőkönyvből megkerestük azt a hangot, amelynek ejtése legközelebb esik a normatív ejtésűhöz, s a filmről kifényképeztük (11—43. ábra).

Az átlagolt mérési eredmények olyan szabályszerűségeket adnak, amelyek maguk is „sorokba” foglalhatók.

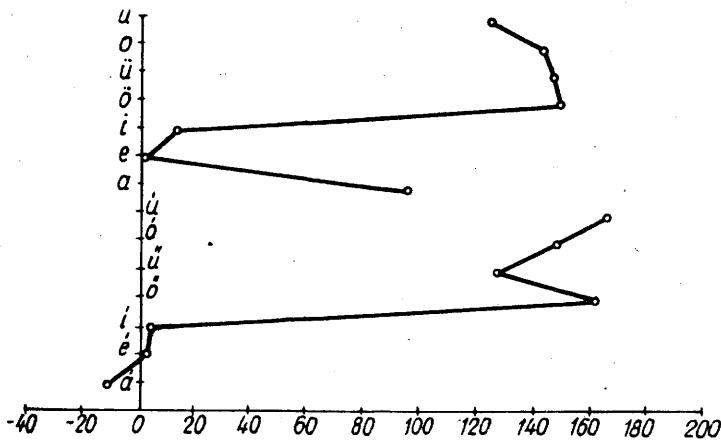
1/a. A hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók sorainak egymásközi összehasonlítása — noha a hangsúlytalan magánhangzók átlagánál figyelembe vett adatok statisztikai szempontból sem a hangkörnyezet, sem pedig az egymásközi arányok tekintetében nem teljesen kifogástalanok, mivel a hangsúlytalan magánhangzók száma nem egyezik meg a megfelelő hangsúlyosokéval, illetve a hangkörnyezetet nem volt mód az egyes fonémákig lebontani —, az összehasonlítás azt mutatja, hogy a hangsúlyosokat a hangsúly-

talánokkal szemben nagyobb viszonylagos labializáció jellemzi (l. 1. és 2. táblázat).

A hangsúlyos magánhangzók labializációs foka és a hangsúlytalan megfelelőké körülbelül úgy viszonylik egymáshoz mint [i] labializációs foka [é]-jéhez: a hangsúlyos magánhangzók labializációs skálája 49 egységgel hosszabb (l. 1. és 2. ábra):

1. ábra

2. ábra

a legközelebbi összehasonlítási alapul szolgáló [i] és [é] labializációs különbsége pedig 37 egység (1., 2. táblázat), ha egységnek tekintjük a beszédhangokra kiszámított értékeknek a tizedesvessző utáni harmadik helyértéknél álló 1-et.

Ugyanez egyben azt jelenti, hogy a labializáció mint artikulációs tényező szintén fontos hordozója a szóhangsúlynak,

1. táblázat

A hangsúlyos magánhangzók labializációs sorrendje

[á]	-0,040	[a]	0,092
[é]	-0,020	[ó]	0,164
[e]	-0,006	[ü]	0,172
[í]	0,002	[ö]	0,180
[i]	0,017	[ű]	0,186
		[ó]	0,187
		[u]	0,188
		[o]	0,192

2. táblázat

A hangsúlytalan magánhangzók labializációs sorrendje

[á]	-0,013	[ü]	0,049
[e]	0,001	[a]	0,098
[é]	0,003	[u]	0,128
[í]	0,004	[ó]	0,131
[i]	0,015	[ű]	0,134
		[o]	0,145
		[ó]	0,149
		[ö]	0,156
		[ú]	0,170

amennyiben a hangsúlyos állapotnak a nagyobb fokú labializáció, azaz a hangképzés eme mozzanatában részvevő izmok nagyobb erő kifejtése felel meg (a megállapítás ellenkező előjellel is érvényes, genetikusan, az izmok nagyobb intenzitású tevékenysége a nagyobb fokú labializációban előidézi a szóhangsúlyt). Megfordítva ugyanez áll a hangsúlytalan magánhangzókra.

1/b. A hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzóknek labiális foka a rövid magánhangzók esetében nagyobb mértékben, átlagosan 37 egységgel tér el egymástól (egyetlen kivétel az [a], amely hangsúlytalan helyzetében mutat nagyobb mértékű labializációt a mérések szerint), a hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan megfelelői között ugyanez a különbség csak 27 egység; vagyis, az ejtés időtartama befolyásolja az artikulációban részvevő szervek működésének definiáltságát, pontos voltát, illetőleg, tekintettel arra, hogy az ejtés abszolút időtartama nem azonos az észlelt hang hosszúságának fonemikus különbségével, a „hosszúság” kvalitásának létrehozásában jelentős szerep jut az ejtés szabályszerű egyöntetűségének.

1/c. Mivel azonos hang szabályosan más ejtésének szabályjellegű oka a hangkörnyezet eltérése, az egyazon hang különféle ejtésében mért maximumok és minimumok fényt derítenek arra, hogy a hangkörnyezet hatása milyen mértékben érvényesül más kvalitások és más hangsúlyviszonyok között.

A maximumok/minimumok átlagos eltérése

hangsúlyos rövid magánhangzók esetében	101 egység
hangsúlytalan rövid magánhangzók esetében	103 egység
hangsúlyos hosszú magánhangzók esetében	70 egység
hangsúlytalan hosszú magánhangzók esetében	90 egység

A hosszú magánhangzók tehát kevésbé vannak kitéve ejtésingadozásnak mint a röviddek, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy a viszonylagos ejtési időtartam (a fonemikus rövidség/hosszúság) és az ejtés stabilitása egyenes arányban áll.

Másrészt — a rövid magánhangzóknál ugyan kevésbé szembetűnő módon — a hangsúlyos helyzet kedvez az ejtés egyöntetűségének, ami fiziológiai szinten és az ajakartikuláció síkján is azt jelenti, hogy a hangsúlyvalóságos lényege nem is elsődlegesen az izomtevékenység fokozottabb voltában rejlik, hanem sokkalta inkább a nagyobb intenzitású „feszítettebb”, stabilabb innervációban.

2/a. Ha a labializációnak megfelelő módon összevetjük a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzókat az ajakkerekítés szempontjából — megint csak azzal a megjegyzéssel, hogy a hangsúlyosakhoz viszonyítva a hangsúlytalan magánhangzóknak az aránya az egyes hangoknál a hangsúlyos párjaikhoz hangkörnyezet szerinti megoszlása statisztikailag nem kifogásolható — az derül ki, hogy a hangsúlyosokat a hangsúlytalanokkal szemben a nagyobb viszonylagos ajakkerekítés jellemzi, éppen úgy, amint ez a labializáció esetében is megállapítható volt (l. 3. és 4. táblázat).

3. táblázat

Hangsúlyos magánhangzóknak az ajakkerekítés foka szerinti sorrendje

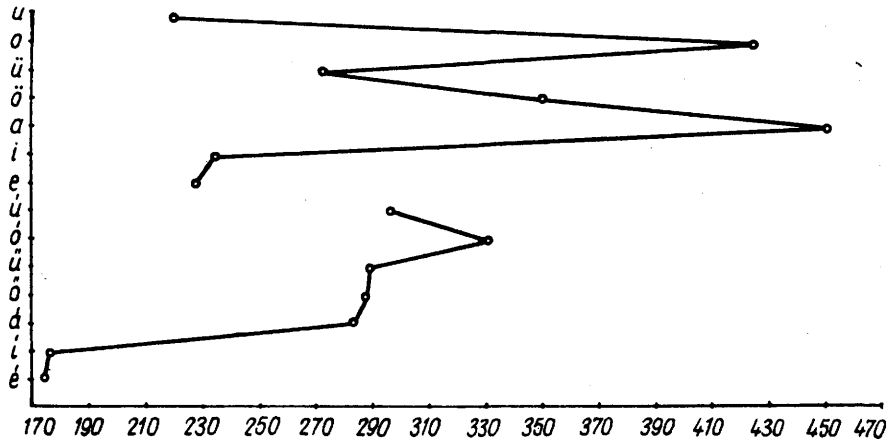
[é]	0,174
[í]	0,177
[u]	0,218
[e]	0,228
[i]	0,236
[ü]	0,273
[á]	0,287
[ő]	0,292
[ű]	0,295
[ú]	0,303
[ó]	0,338
[ö]	0,353
[o]	0,426
[a]	0,453

4. táblázat

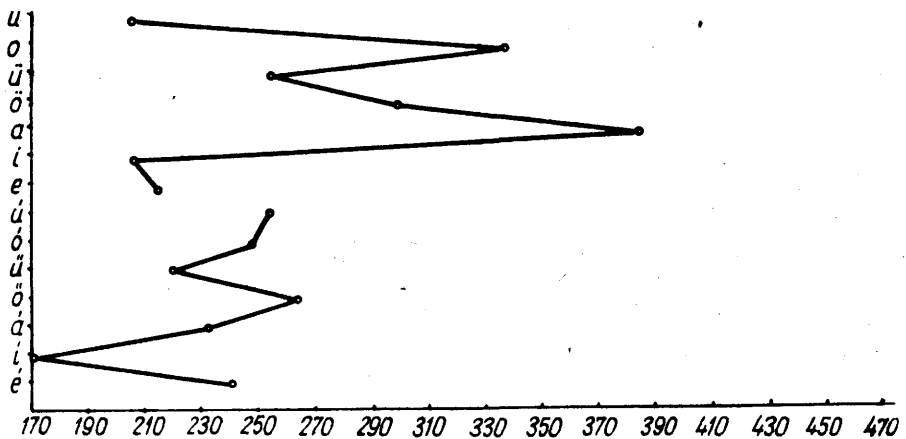
Hangsúlytalan magánhangzóknak az ajakkerekítés foka szerinti sorrendje

[ü]	0,170
[í]	0,170
[u]	0,206
[i]	0,207
[e]	0,214
[ű]	0,222
[á]	0,232
[é]	0,241
[ó]	0,248
[ú]	0,253
[ő]	0,256
[ö]	0,302
[o]	0,338
[a]	0,387

A hangsúlyos magánhangzók ajakkerekítési foka és a hangsúlytalan megfelelőké nagyjából úgy viszonylik egymáshoz mint [á] ajakkerekítési mértéke [ó]-éhoz (ez a különbség valójában nagyobb mint a hasonló jellegű labializációs eltérés): a hangsúlyos magánhangzók ajakkerekítési skálája 62 egységgel (egy egység a normált érték harmadik tizedesjegye) hosszabb (l. 3. és 4. ábra):

3. ábra

4. ábra

a legközelebbi összehasonlítási alapul szolgáló [á] és [ó] ajakkerekítési különbsége pedig 51 egység (l. 3. táblázat).

Ebből is egyértelműen az a következtetés vonható le, hogy a hangsúly az ajaktartuláció másik jellegzetes szintjén, az ajakkerekítésben is megnyilatkozik, mégpedig a labializációhoz hasonlóan, a hangsúlyos állapotnak nagyobb fokú ajakkerekítés, azaz a hangképzésnek

ebben a mozzanatában részvevő izmok nagyobb erő kifejtése felel meg, más-ként megfogalmazva, az izmok nagyobb intenzitású működése a nagyobb fokú ajakkerekítésben előidézi a szóhangsúlyt. Ellenkező előjellel ugyanez áll a hangsúlytalan magánhangzókra.

2/b. A hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók ajakkerekítésfoka a rövid magánhangzók esetében nagyobb mértékben, átlagosan 65 egységgel tér el egymástól (kivétel itt is van, az [é], amely ellentétben a többivel, épp hangsúlytalan helyzetében mutat nagyobb fokú ajakkerekítést), a hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan megfelelői között ugyanez a különbség csak 35 egység. A mérési eredmény ebben a tekintetben is megfelel annak a várakozásnak, amely szerint a fizikai értelemben vett hosszúság és a hangminőség jellegű hosszúság nem fedik egymást, s a fonemikus hosszúság több beszédhang-karakterisztikum összhatásának eredménye; ebben az értelemben az ajakkerekítés stabilabb alakulása a hosszú magánhangzók esetében az, amely szintén hozzájárul ennek a kvalitásnak a kialakulásához. Megismételhetjük a labializáltsággal kapcsolatban levont tanulságot: a hosszúság jegyének előidézésében el nem hanyagolható szerepet játszik az ejtés mód egyöntetűsége.

2/c. Ismét abból kiindulva, hogy az ejtéskülönbségek esetlegesen rengeteg tényező hatásai lehetnek, szabályosan azonban a hangkörnyezet eltéréseiből adódnak, ha figyelembe vesszük a hangkontextus főbb változatait, valamint a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetet, meg tudjuk határozni az ejtés viszonylagos stabilitását, mégpedig a maximumok és minimumok felmérésével.

A maximumok/minimumok átlagos eltérése egymás között

hangsúlyos rövid magánhangzók esetében	261
hangsúlytalan rövid magánhangzók esetében	293
hangsúlyos hosszú magánhangzók esetében	131
hangsúlytalan hosszú magánhangzók esetében	194.

Ezeknek az eltéréseknek természete ismét arra utal, hogy a hosszú magánhangzók kevésbé vannak kitéve ejtésingadozásnak, s ez tovább erősíti a feltételezést, hogy a viszonylagos ejtési időtartam (a fonemikus rövidség/hosszúság) és az ejtés stabilitása egyenes arányban áll.

A rövid magánhangzóknál az ajakkerekítésében is egy fokkal kevésbé, de a hosszú magánhangzóknál inkább látszik az, hogy a hangsúlyos helyzet kedvez az ejtés egyöntetűségének, amire fiziológiailag az az egyetlen magyarázat adódik, hogy az egyöntetűség (egyenletesség, stabilitás, pontosság vagy definiáltság) nem az izomműködés sajátja, hanem az idegtevékenységé; az egyenletesebb izomtevékenység az egyöntetűbb innervációból fakad, így az egyöntetű innerváció létrehozója a szóhangsúlynak.

Mint hogy végülis tagadhatatlan, hogy a hangsúly akusztikailag megnyilvánul, s ez a megnyilatkozási forma a hangsúly funkciójának föltétlen középpontjában áll, fel kell tételezni, hogy a mérési eredményekben tükröződő „ejtésstabilitás”, amely legközvetlenebb okként a beidegzés sajátos voltára vezethető vissza, a rezonátorok szabályosabb, markánsabb rendszerű produktumait hozza létre. (Ez mindenesetre azt jelentené, hogy a hangsúly észlelése

előzetes „statisztikai vizsgálatot” (vö. CHOMSKY—HALLE: i. m. 330: „kiértékelő eljárást = evaluation procedure”) igényel — ami ellen semmi nem szól, ha a vizsgálatot a beszédtanulás korai fázisára tesszük. Az ajakartikuláció vizsgálata a hangsúly tekintetében JESPERSEN látszik igazolni, akinek elgondolása — az izomtevékenység szerepének hangsúlyozott közbeiktatásával — a hangsúlyt az innervációval hozza összefüggésbe (JESPERSEN, Lehrbuch der Phonetik. Leipzig—Berlin, 1904), tételét mint a hangsúly egyik elemére vonatkozó megállapítást VON ESSEN is támogatja (Allgemeine und angewandte Phonetik. Akademie Verlag, Berlin, 1953, 119) és FÖNAGY IVÁN is elfogadja (A hangsúlyról, NyTudÉrt. 18, 1958, 25).

8. Az egyes beszédhangok ejtését a hangfolyamatban nagy mértékben befolyásolja és meghatározza az a körülmény, mi a megfelelő beszédhang hangkontextusa (FRY, Mode de perception des sons du langage, Phonétique et Phonation, 191—203, különösen 196—7). A jelenség egyszerre fiziológiai és mentális természetű. Fiziológiai értelemben tehetetlenségről van szó, mentálisan szabályszerű, nem tudatosuló automatizált kalkulációval állunk szemben. A két tényező egymással ellentétes irányban hat.

Az egyenletes beszédtempó alapja a hangfolyamatban föllelhető hangok arányos egyneműsége a hosszúság tekintetében, ami akkor van optimálisan biztosítva, ha a beszédhangok közötti átmenetek is egyöntetűek. Mivel maguknak a hangátmeneteknek, szemben a beszédhangokkal, jelentésmegkülönböztető szerepük nincs, s csupán a megelőző és követő beszédhang bizonyos elemeit tartalmazzák, nem hordoznak fonemikus kvalitásokat (így a rövidség/hosszúság minőségét sem), a hangátmenetek időazonossága a beszédtempó harmóniáján kívül a beszédhangok egyes, az azok egyértelmű megkülönböztethetőségét szolgáló tulajdonságainak, bizonyos jellemző jegyeinek kiemelését is hivatva van biztosítani.

A pusztá megfigyelés számára is szembeszökő tény (különösen idegen nyelvekben alkalmazott hanghelyettesítések folyamán ütközik ki ez a sajátosság), hogy némely hangkapcsolatok kiejtésére „nehezebben fordul az ember nyelve” mint másokéra. Márpedig a nyelvi követelmény éppen az, hogy az átkötés minden esetben egyformán sima legyen (ti. az idő szempontjából). Az átkötésekre vonatkozó nyelvi követelmény, az azonosidejűség és az átkötések fiziológiai megvalósulásában mutatkozó nehézség fokának különbözősége a h a n g á t m e n e t e k realizációjának s e b e s s é g é b e n egyenlítődik ki.

A normál hangosfilm korántsem ad korlátlan lehetőséget a hangátmenetek vizsgálatára, nemcsak azért, mert eleve csak az ajakartikulációt veszi figyelembe, hanem, mert a felvétel sebessége nagyon gyakran nem tudja követni a gyorsabb átmeneteket. Gyakran előfordult, hogy a filmkockák 1/24 másodpercenkénti ugrása egyáltalán nem volt elégséges a jelenség követésére, s a két egymás után következő kockán két, külön- és önálló beszédhangot kellett konstatálni, s a közbenső átmenet így egyszerűen lemaradt a képsorról. Épp ezért, amikor a labializáció és az ajakkerekítés sebességét fölmértük, gyakorta nem kerülhetett sor átlagolásra, mivel az említett esetekben a sebességet végtelennek kellett venni (valójában ez itt természetesen azt jelenti, hogy kisebb 1/24 másodpercnél). Az idevágó adatok tehát nem összegzett értékek, hanem illusztrációk, s az értékelésben mindig a sebesség nagyságrendjével dolgoztunk: megszámoltuk, hány „végtelen”, hány egy-, két- és három-

jegyű számban kifejezhető sebesség fordul elő. A sebesség számítása úgy történt, hogy a megelőző és az adott beszédhang képzésmaximumának különbségét elosztottuk az adott beszédhang kialakulásához szükséges képkockák számával. A hangindításokat szintén hangátmenetnek tekintettük (l. szókezdő helyzet), a szókezdő indítások és [p], [b], [m] esetében az ajakkerekítés nem lehetett számolni, minthogy itt ajakkerekítés nincs abban az értelemben, ahogy a magánhangzók esetében. A számítási eredményeket az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

A hangátmenetek sebességváltozása a képzés helye szerint

a magánhangzót megelőző hangcsoport a képzés helye szerint	a magánhangzót követő hangcsoport a képzés helye szerint	a képkockákénti változás átlagosan	
		labializáció	ajakkerekítés
szókezdő helyzet	[k], [g]	17	—
	[t], [d], [n]	48	—
	[p], [b], [m]	40	—
[k], [g]	[k], [g]	38	24
	[t], [d], [n]	1 2 9 2	1 2 8 3
	[p], [b], [m]	1 3 8 2	1 2 7 4
[t], [d], [n]	[k], [g]	2 1 9 2	2 0 9 3
	[t], [d], [n]	1 2 8 3	1 0 11 2
	[p], [b], [m]	1 2 9 2	1 2 8 3
[p], [b], [m]	[k], [g]	33	—
	[t], [d], [n]	34	—
	[p], [b], [m]	47	—
a sebességváltozás nagyságrendje, ahol a változás nem átlagolható		∞ 000 00 0	∞ 000 00 0

A hangátmeneteket az ajkak szintjén vizsgálva, a mérésekből a következő fontosabb szabályszerűségek szűrhetők le.

1. Minél közelebb esik a megelőző beszédhang képzési szférája az adott beszédhangéhoz, annál kisebb a köztük levő hangátmenet sebessége l. pl.:

szókezdő helyzet + [p], [b], [m] utáni átmenet sebessége ↔ (↔ azaz 'sarkítottan eltér') [k], [g] + [t], [d], [n] utáni átmenet sebessége

2. Minél több hangképző szerv és minél nagyobb elmozdulással vesz részt a megelőző hangképzésében, annál nagyobb lesz a hangátmenet sebessége l. pl.:

[t], [d], [n] utáni átmenet sebessége ↔ [k], [g] utáni átmenet sebessége, illetőleg

[p], [b], [m] utáni átmenet sebessége ↔ szókezdő helyzet utáni átmenet sebessége

3. A megelőző és az adott hang képzési szférájának távolsága, továbbá a megelőző hang képzésében résztvevő beszédszervek akcióereje (1. és 2. szabályszerűség) összegződésükben jutnak kifejezésre, és együttesen határozzák meg az átmenet sebességét:

[k], [g] utáni átmenet sebesség $>$ [p], [b], [m] utáni átmenet sebessége, holott [p], [b], [m]-nél nagyobb az akcióerő, de a képzési szféra közelebb esik az adott hanghoz.

[t], [d], [n] utáni átmenet sebessége $>$ [p], [b], [m] utáni átmenet sebessége, holott [t], [d], [n]-nél távolabb esik a képzési szféra, de nagyobb mértékű a képzés akcióereje

4. A megelőző és az adott hang közötti átmenet sebességét hathatósan befolyásolja az adott hang után álló beszédhang, mégpedig

a) növekszik a hangátmenet sebessége a képzési szféra egymástól való távolságával l. pl.:

[t], [d], [n] és követő hangként [k], [g] \leftrightarrow [t], [d], [n] és követő hangként [p], [b], [m], illetve [k], [g] és követő hangként [t], [d], [n] \leftrightarrow [k], [g] és követő hangként [t], [d], [n]

b) csökken a hangátmenet sebessége ha a megelőző és a követő beszédhang képzési szférája azonos [t], [d], [n] és követő hangként [t], [d], [n] $<$ [t], [d], [n] és követő hangként [k], [g], illetőleg [k], [g] és követő hangként [k], [g] $<$ [k], [g] és követő hangként [t], [d], [n]

([p], [b], [m] esetében egy ellenpélda van, ez mérsékeli a megállapítás érvényét).

5. A hangátmenetek tekintetében a labializáció és az ajakkerekítés nagybanegészben azonos módon viselkedik.

A hangok lecsengése, amelyet úgy számítottunk ki, hogy az adott beszédhang és a követő beszédhang ajakartikulációs mutatóinak különbségét elosztottuk a megelőző hang maximumát mutató utolsó és az adott beszédhang kialakulásának kezdetét mutató kép közötti képkockák számával, lényegesen kisebb mértékben mutat szabályos rendet (l. 6. táblázat). Megfigyelhető azonban, hogy a kisebb akcióerővel rendelkező követő beszédhangok esetében a lecsengés gyorsabb

[k], [g] előtt a lecsengés sebessége $>$ [t], [d], [n] előtt.

Lényeges különbség a labializáció és az ajakkerekítés között itt sem tapasztalható.

Viszont ebből dokumentálhatóan következik, hogy a beszédhang képzése szempontjából a megelőző hangból való átmenet sokkal fontosabb szerepet játszik mint az adott hang lecsengése, egy következő hangba való átfutásának kezdete.

9. A hangfolyamatban megjelenő beszédhangra direkt környezetén kívül egyéb tényezők is hatnak. Tagadhatatlanul jelentős szerepet játszanak a hangkontextus további meghatározói, a beszédtempó, amely nemcsak a hangsúlyeloszlást, hanem sejtetőleg a hosszúsági arányok

6. táblázat

A lecsengések sebességváltozása a képzés helye szerint

a magánhangzót követő hangcsoport a képzés helye szerint	a magánhangzót megelőző hangcsoport a képzés helye szerint	a képkockánkénti változás átlagosan	
		labillizáció	ajakkerekítés
[k], [g]	szókezdő helyzet	1 1 9 3	1 1 13 1
	[k], [g]	3 1 7 1	3 3 4 2
	[t], [d], [n]	1 0 12 1	1 5 5 3
	[p], [b], [m]	1 2 9 1	1 3 8 1
[t], [d], [n]	szókezdő helyzet	2 1 4 7	2 0 8 4
	[k], [g]	1 2 7 4	1 2 10 1
	[t], [d], [n]	3 2 7 2	3 5 5 0
	[p], [b], [m]	27	62
[p], [b], [m]	szókezdő helyzet	1 2 9 1	
	[k], [g]	2 3 9 0	
	[t], [d], [n]	1 3 9 1	
	[p], [b], [m]	2 3 6 3	
a sebességváltozás nagyságrendje, ahol a változás nem átlagolható		∞ 000 00 0	∞ 000 00 0

viszonyát is módosítja, és bizonyára maga a szótagstruktúra sem közömbös a beszédhang paramétereinek alakulása szempontjából.

Magánhangzók esetében kézenfekvő a második szótag magánhangzójának hatását feltételezni. Ennek vizsgálatára olyan speciális szavak kerültek a szójegyzékbe, amelyeknek valamennyi fonémája megegyezik, a második szótag magánhangzóját kivéve, amely egyszer [í], egyszer [á], egyszer [ú] (egy-egy esetben [i], [a], [u] is előfordult).

A tizenegy magánhangzóra vonatkozólag elvégzett vizsgálat szerint a második szótagbeli magánhangzó labialitásának és ajakkerekítési mértékének hatása a megelőző, hangsúlyos szótagban álló magánhangzóra vitathatatlan, s a hatás három szabályszerűségnek megfelelően alakul (l. idevonatkozólag a 7. táblázatot)

1. rövid magánhangzók on a hatás foka kisebb mint a hosszúakon, ami csak azzal magyarázható, hogy a hosszú magánhangzók képzésére nagyobb arányú stabilizáló jellemző
2. a második szótagbeli magánhangzó annál nagyobb mértékben befolyásolja a megelőző szótag magánhangzóját, minél nagyobb saját képzési akcióereje (a beszéd szervek kitérésének nagysága és intenzitása a hang képzése közben), tehát leginkább [á], majd [í], majd [ú]

7. táblázat

A második szótagbeli magánhangzó hatása a hangsúlyos magánhangzó képzésére

a hangsúlyos magánhangzó	a hangsúlyos magánhangzó mutatóinak eltérése az átlagértéktől, ha a következő szótag magánhangzója					
	[i], [í]		[a], [á]		[u], [ú]	
	labializáció	ajakkerekítés	labializáció	ajakkerekítés	labializáció	ajakkerekítés
[a]	-55	-189	23	-119	-59	-124
[o]	-4	-85	-17	-114	-56	-176
[u]	-2	30	-15	-98	6	23
[ö]	47	123	13	-33	13	43
[e]	4	14	-6	-22	2	-32
[i]	63	255	49	231	35	59
[á]	10	26	36	33	26	23
[ó]	34	-100	24	-56	9	66
[ú]	-21	30	-5	5	-19	27
[é]	19	-18	19	-16	1	9
[í]	8	-18	0	6	35	6
átlagosan	9,4	3,5	11	-16,7	0,7	6

3. a befolyásolás ellentétes irányú a hang labialitásának mutatóival: [ú] az első szótag magánhangzóját inkább delabializálja, [í] pedig növeli labialitásának mértékét; az irányító elv tehát nem a fiziológiai tehetetlenség, hanem a jobb értetőségre való törekvés.

A beszédszervek tevékenységében mutatkozó változások törvényszerűen maguk után vonják a megfelelő akusztikai jelenség változását is. Ha ellenőrzésként figyelemmel kísérjük a kiszemelt, sajátos struktúrájú szavak hangszínképét, azt találjuk, hogy a hangsúlyos magánhangzó módosulása — amint a fiziológiai megfigyelések sejteni engedik — függ a követő szótag magánhangzójának formánsszerkezetétől. A példaszavak második szótagjában előforduló magánhangzók formánsstruktúrája (női hang esetében) MAGDICS KLÁRA mérései alapján (A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NyTudÉrt 49 (1965), 7).

[í]	250—350	2450—2550	3000—3500
[á]	1000—1150	1550—1650	2450—2550
[ú]	250—300	750—800	2350—2450

és az egy-két esetben előforduló rövid megfelelőké

[i]	400—450	2350—2500	3000—3200
[a]	700—800	1200—1350	2600—2700
[u]	400—500	1000—1050	2300—2350

(MAGDICS KLÁRA mérései nem kifogástalanok; némely esetben jelentékeny eltérést tapasztaltam a formánsok frekvenciáját illetően, pl. [e]-nél és [o]-nál; művében a 34., 36. és a 37. ábrán jól látszik a mérés hibaforrása: a Hz-skála elhelyezése rossz, 200–400 Hz-cel följebb, illetőleg lejjebb van a szonagram 0-vonalánál).

A hatást a második szótag hangsúlytalan magánhangzójának második formánusa hozza létre, amely [í], [á], [ú] sorrendjében csökkenő Hz-értékeket mutat, s a hangsúlyos magánhangzó második formánusa ennek megfelelően alacsonyabb frekvenciájú lesz (l. 8. táblázat), sőt már az első formáns is mutat hasonló jellegű elváltozást, ennek mértéke azonban jóval kisebb (mindkét esetben három kivétel akad tizenegy eset közül). A mélyebb frekvenciatartományok felé való „csúszás”, a második formáns módosulása jól látható is (l. 5., 6., 7., illetve 8., 9., 10. ábra).

Bár a két módszer segítségével feltárt két aspektus nem kapcsolható össze automatikusan, hiszen a beszédhang akusztikai struktúrájának meghatározásában nem kizárólag az ajak artikulációja játszik szerepet, az összefüggés tagadhatatlan a vizsgálati eredmények szerint, hiszen az [í], [á], [ú] ajakkerekítési foka növekedésének:

[í]	[á]	[ú]
0,177	0,287	0,303

a szájüregrezonátor boltozatának emelkedése, a gömbformát egyre nagyobb mértékben megközelítő alakulása maga után vonja a magánhangzó jellege szempontjából lényeges részhangcsoportok, különösképpen F_2 mélyülését. Hasonló eredményre jut GUNNAR FANT, elméleti megfontolások alapján, az ő formulájában az ajakkerekítés hatását (hozzávéve a nyelv hátrahúzóását is) F_1 és F_2 összege fejezi ki, az ajakartikulációra vonatkozó mérésekkel sikerült azonban a hatást F_2 -re lokalizálni (FANT, Acoustic theory of speech production. Mouton et Co, 's-Gravenhage, 1960, 213).

Jó okkal feltételezhetjük, hogy a hangsúlyos magánhangzóra kifejtett hatás a magyarban nem korlátozódik a második szótag magánhangzójának szerepére; a vizsgálati módszer alapvetően más iránya, valamint szonagrafünk hirtelen támadt hibája megakadályozta a további vizsgálatokat ezirányban.

10. A vizsgálati eredmények rávilágítanak a magyar hangtörténet (a magánhangzók története) fő tendenciáinak egy aspektusára is. A magánhangzókra kiszámított adatoknak sajnos nem mindegyike vonható be a hangtörténeti tendenciák fonetikai szempontú áttekintésébe, mert a mai hangrendszerből hiányoznak az [ī], [ē] (amely a kísérleti személy ejtésében nem fordult elő) és [á], illetve az [é] és az [ī], aminek folytán az ezeket érintő változásokat figyelmen kívül kell hagynunk. Ugyancsak nem vettük tekintetbe a hosszú magánhangzók fejlődése közül azokat, amelyek tulajdonképpen egy diftongus kétirányú fejlődésének eredményei (BÁRCZI, Magyar hangtörténet.² Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Tankönyvkiadó, Budapest, 1958, 150), valamint a BÁRCZI professzor úr által szórványosnak jelölt fejlődéseket, amilyen az [á] → [ó] változás, s végül a nyúlásokat, mint amelyek a kvalitásokat fonémikusan nem érintik.

Az ómagyarban a következő főbb tendenciákkal kell számolni (az egyszerűség és a könnyebb azonosíthatóság okából megtartva a BÁRCZI által használt hangjelölést):

8. táblázat

A második szótag magánhangzójának hatása a megelőző szótag magánhangzójára

a hangsúlyos hang	a második szótag magánhangzójája	F ₁ Hz	F ₂ Hz	F ₃ Hz	F ₄ Hz	F ₅ Hz	Magdics által mért átlagolt formáns-adatok		
							F ₁ Hz	F ₂ Hz	F ₃ Hz
[a]	[í]	780	1350	2850	4000	5600	700—800	1200—1350	2600—2700
	[á]	750	1120	2870	39—4100	5—5600			
	[ú]	720—750	—	2800	4000	49—5500			
[o]	[í]	380	780	2750	35—4100		600—700	1050—1150	2650—2800
	[á]	410	750	16—2150	35—4050				
	[ú]	360—380	780	2800	37—4300				
[u]	[í]	480	920	2800	3900	6000	400—500	1000—1050	2300—2350
	[á]	450	950	2800	4100	6000			
	[ú]	420	930	2300	3800	6100			
[ö]	[í]	450	1700	2720	3950	4900	450—500	1550—1650	2600—2700
	[á]	420—430	1750	2520	3950	4850			
	[ú]	410—430	1700	2600	3800	4750			
[e]	[í]	650	2450	3300	4050—4830	6300	650—750	2000—2100	2900—3100
	[á]	580—620	2320	3300	4650	6200			
	[ú]	600—650	21—2300	3300	4750	65—7800			

[i]	[í] [á] [ú]	450—490 450 400	2750 2700 2750	3650 35—4200 35—4800	6—6500 6750 6700	7550 7500 75—7900	400—450	2350—2500	3000—3200
[à]	[í] [á] [ú]	900 850 780	1800 1700 1600	2950 3000 2700	5000 4000 4—4500		1000—1150	1550—1650	2550—2650
[ó]	[í] [á] [ú]	450—480 450—470 410—430	900 850 750—780	1800 2900 2900	3800 3900 3950	4600 4700 4650	500—600	900—1000	2650—2750
[ú]	[í] [á] [ú]	470 450 430	2650 2650 2600	4000 4000 4000	6000 6000		350—450	850—950	2400—2500
[é]	[í] [á] [ú]	480 380 350	2700 2650 2700	3500 3500	4250 4250 4250	66—6800 6750 6600	400—550	2350—2500	3000—3200
[í]	[í] [á] [ú]	400 380—400 400	2750 2850 2950	36—3800 36—3800 37—4600	6200 6400 58—6500	7600 7600 76—7800	250—350	2600—2800	3000—3500

rövid magánhangzók

i → i ~ ë ~ ü ~ í
 ü → ü ~ ö ~ ű
 i → i ~ u
 u → u ~ o ~ ú
 ë → ë ~ e ~ ö ~ é
 o → o ~ a
 e → e ~ ë
 á → a ~ á

hosszú magánhangzók

é → í

A középmagyar korban:

1. (zártabbá válással)

ë → i
 ö → ü
 o → u

é → í
 e → é
 ó → ú
 ő → ű
 á → ó

2. labializációval

ë → ö
 i → ü

á → ā

3. delabializációval

ü → i
 ö → ë

4. és bekövetkezik még nyúlás.

Föltételezve a mai és a régi hangrendszerek megfelelőinek fonémikus és egyben (önkényesen) fonetikai azonosságát, a következő megállapításokat tehetjük

1. A hosszú magánhangzók a vizsgált nyelvtörténeti korszakok folyamán kevesebb számú és csekélyebb arányú változást mutatnak mint rövid párjaik („Az ómagyar kor elején már meglévő hosszú magánhangzók a szó belsejében általában nem szenvednek változást” BÁRCZI: i. m. 85), s a szóvégen szereplő hosszú magánhangzók is előbb lerövidültek, s csak akkor változtak (vö. BÁRCZI: i. m. 85); a mai magyar nyelvben is hasonló egyébként a tendencia, (vö. MAGDICS, A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben, NyK LXII [1960], 301–22). Ebben természetesen nyilván az is közrejátszik, hogy a hosszú magánhangzók másodlagosan és frissen, az elemzett hangtörténeti korszakok első századaiban alakulnak ki, de további, jó néhány száz éves viszonylagos stabilitásuk azért tagadhatatlanul megerősíti azt a mérésekkel alátámasztott megfigyelést, hogy a hosszú magánhangzók — ejtésük tekintetében — kevéssé vannak kitéve ingadozásnak (l. hangsúlyos—hangsúlytalan helyzet; a hangkörnyezet hatása) mint a rövid megfelelőik.

A tétel megfordításával megengedhetjük azt a hipotézist, hogy a magánhangzók változandóságának alapja, legalább részben, az adott fonéma ejtésén belül mutatózó ingadozás.

2. A hangfejlődési tendenciák szerint a változás kiinduló és végpontjával szolgáló magánhangzók korrelatív párijai egymásnak, abban az értelemben, vagy az ajakartikuláció vagy a labializáció szempontjából az ajakkerekítési, illetve a labializációs sorban közvetlen egymás mellett álló hangok; viszont, ha ez a szomszédság a labializáció tekintetében áll fenn, akkor az ajakkerekítés szempontjából nagy mértékben különböznek egymástól, és megfordítva, ha az ajakkerekítés szempontjából „rokonok”, labializációjuk foka tér el erősen. Ez a fölismerés mindenesetre bizonyítja, hogy a magyarban a 'kerekítettség' disztinktív jegye helyett a 'labializáltság' és a 'kerekítettség' jegyét külön kell számontartani a disztinktív jegyek között.

Szemléltetés végett felsoroljuk az említett főbb hangváltozásokban érintett hangpárokat az irány megjelölése nélkül, hiszen a változás egyszer egyik, másszor másik irányban ment végbe; a két hang között a megfelelő sorban zárójelek között fel vannak tüntetve a labiális, illetőleg az ajakkerekítési fok sorrendjében közéjük eső magánhangzók (l. 1. és 3. táblázat):

[i] ⇌ [ü]	labializáció	[i]	0,017 (- a - ő -)	[ü]	0,172
	ajakkerékítés		0,236 közvetlen egymás mellett		0,273
[ü] ⇌ [ö]	labializáció	[ü]	0,172 közvetlen egymás mellett	[ö]	0,180
	ajakkerékítés		0,273 (- á - ő - ú - ú - ó -)		0,353
[u] ⇌ [o]	labializáció	[u]	0,188 közvetlen egymás mellett	[o]	0,192
	ajakkerékítés		0,218 (- e - i - ü - á - ő - ú - - ú - ó - ö -)		0,426
[o] → [a]	labializáció		0,192 (- u - ó - ú - ú - ö - ü - - ő -)		0,092
	ajakkerékítés	[o]	0,426 közvetlen egymás mellett	[a]	0,453
[é] ⇌ [í]	labializáció	[é]	0,020 (- e -)	[í]	0,002
	ajakkerékítés		0,174 közvetlen egymás mellett		0,177

Az ajakartikuláció tanúsága szerint a magánhangzók között nem történtek „kétlépcsős” hangváltozások; az egyik tényező mindig azonos maradt (azonosság itt közvetlen szomszédságot jelent). De talán merészség volna azt állítani, hogy ilyen változások elvben ki vannak rekesztve a lehetőségek köréből, bár ennek értelmében mégis valószínű, hogy azokban az esetekben, amikor a változás több tényezőt érint, több fokozatot kell föltennünk.

3. Amennyiben igaz az a tétel, amely mellett az 1. és 2. következtetés adatai szólnak, akkor — ellenpélda nem lévén — ugyanennek kell állnia a kihalt veláris [i]-ra is.

Az [i]-nak két fejlődési iránya van: [i] és [u], s ez elégséges ahhoz, hogy [i] ejtését a tétel felhasználásával viszonylagos pontossággal meghatározzuk, legalább is „bemérjük” labializációját és ajakkerekítési fokát. További támpontunk, hogy a honfoglalás előtt nyelvünkbe átkerült török jövevényszavak megfelelői talán még tartalmazták az [i]-t, viszont a mai török nyelvekből eléggé világosan tudjuk, hogy a bennük szereplő [i] (vö. pl. oszmánli törökre NÉMETH, Turkish grammar. Mouton & Co., 's Granvhage, 1962, 29) labializációs foka jelentékenyen eltér [u]-étől (de ezt mutatja a kopula négy alakja is: a *dir* mellett veláris, de nem labiális párként *dir*, a *dur* mellett pedig *dür* van). Tehát az [i]-nak [u]-vá fejlődése a 2. pontban kifejtett tétel szerint úgy követ-

kezhett be, hogy a labializáció tekintetében tértek el számottevő mértékben, s következőképp az ajakerekítés tekintetében kellett egymás mellett állniuk; így megkapjuk az ajakkerekítés minimumát, illetőleg maximumát:

labializáció	[i]	számottevően nagy eltérés	[u]	0,188
ajakkerekítés		< 0,228, de > 0,177		0,218

Akkor viszont az [i]-vé fejlődésnek a fordított megfelelést kellett mutatnia, tehát a labializációs fok határértékei:

labializáció	[i]	< 0,092, de > 0,002	[i]	0,017
ajakkerekítés		számottevően nagy eltérés		0,236

A kettő összegzésével:

labializáció	[i]	0,002 és 0,092 között
ajakkerekítés		0,177 és 0,228 között

Mint hogy azonban a magánhangzók labializációjának egymástól való átlagos eltérése a sorozat egyes tagjai között 0,018 (18 egység), és ugyanez az ajakkerekítés esetén 0,021 (21 egység), a határokon inneni értékek különbsége csökkenthető, bár így még inkább csak valószínűségről beszélhetünk.

Ennek megfelelően a talán még az ómagyarban is meglevő [i] valószínű ajakállása:

labializáció:	0,020 és 0,072 között,
ajakkerekítés:	0,198 és 0,207 között.

11. A számszerű eredmények magyarázzák BRUNNER (i. m. 258) megütöztetését, amely olyan erős volt, hogy a megfigyelő élményét nyomban a kutatás tárgyává tette, s amely egy „labiográfiai kutatómetódus” kidolgozásához vezetett. Az ajkak ugyanis a labializáció, az előretüremkedés folytán össze is szűkülnek, s az artikuláció közben felületük az alapállásban is fölismerhető apró árkok mentén redőződik. Ez az összeszűkülés, intenzitásának arányában, egyre szabályosabb trapéz-formát ad, ennek folytán a legnagyobb ajakkerekítést mutatják. Mármost, amikor BRUNNER azt látja, hogy az általa megfigyelt nyelvjárásban az [ö]-t és [ü]-t szinte mozdulatlanul maradt, széles ajakállással ejtik, az ajkak nyilván ugyanazt az alakzatot, ugyanazt az ajakkerekítési arányt reprodukálják, amelyet a „szabályos” [ö], [ü] esetében. A fonemikus azonossághoz természetszerűleg más tényezők is hozzájárulhatnak.

12. Sokaknak kell köszönetet mondanom, akik elméleti és műszaki segítségével hozzájárultak ennek a több ezer adaton alapuló tanulmánynak létrejöttéhez. Akiket idéztem, nyújtották a legtöbbet. Külön szeretném megköszönni azonban Molnár Piroska művésznő, Fónagy Iván professzor, Ujvári Ferenc technikus, Jávör Ágnes egyetemi hallgató, valamint az MTA Műszerügyi Szolgálat Kutatófilm Osztályának szíves közreműködését.

A dolgozat végeztével a munka nem fejeződhet be, hisz még rengeteg tennivaló van a magyar köznyelvi ejtésnorma kidolgozásában. A jövőben további beszédfiziológiai vizsgálatokkal szeretnénk folytatni ezt a munkát.

(Folytatjuk)

SZENDE TAMÁS

Toward Hungarian Standard Pronunciation

(I Norm. II Labial articulation.)

The aim of the study is to define speech norm and to determine the normative speech-activity of lips in case of labial sounds.

Generally linguistic norm is a concurrence of the socially determined language and the individual speech-act; the norm of the speech-activity is a coordinating principle between the mental rules of the linguistic system and the physiological functional rules of the speech organs; norm is a directing factor of the development of the sound system; normatives do not equal pronunciation averages.

In the Linguistic Institute of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest) 250 one-word Hungarian sentences were put to standard sound-film in the pronunciation of an informant with optimal accent. The sentences contained all the Hungarian labial sounds in stressed and unstressed position taking with account the context too. On the basis of the modified measuring method of R. BRUNNER (*Methode einer Labiometrie für die Hochzungenvokale*, *Vox Romanica* [Bern], 16—1957, 257—71) did we measure the degree of liprounding (*Rundungsgrad*) and the values expressing the degree of labialisation (*Vorstülpungsgrad*) in case of the middle phase of sound articulation (*Klarphase*) and sound transition.

The survey data show that

¹ stressed vowels (in contrast to unstressed ones) are characterized by a greater relative labialisation and liprounding,

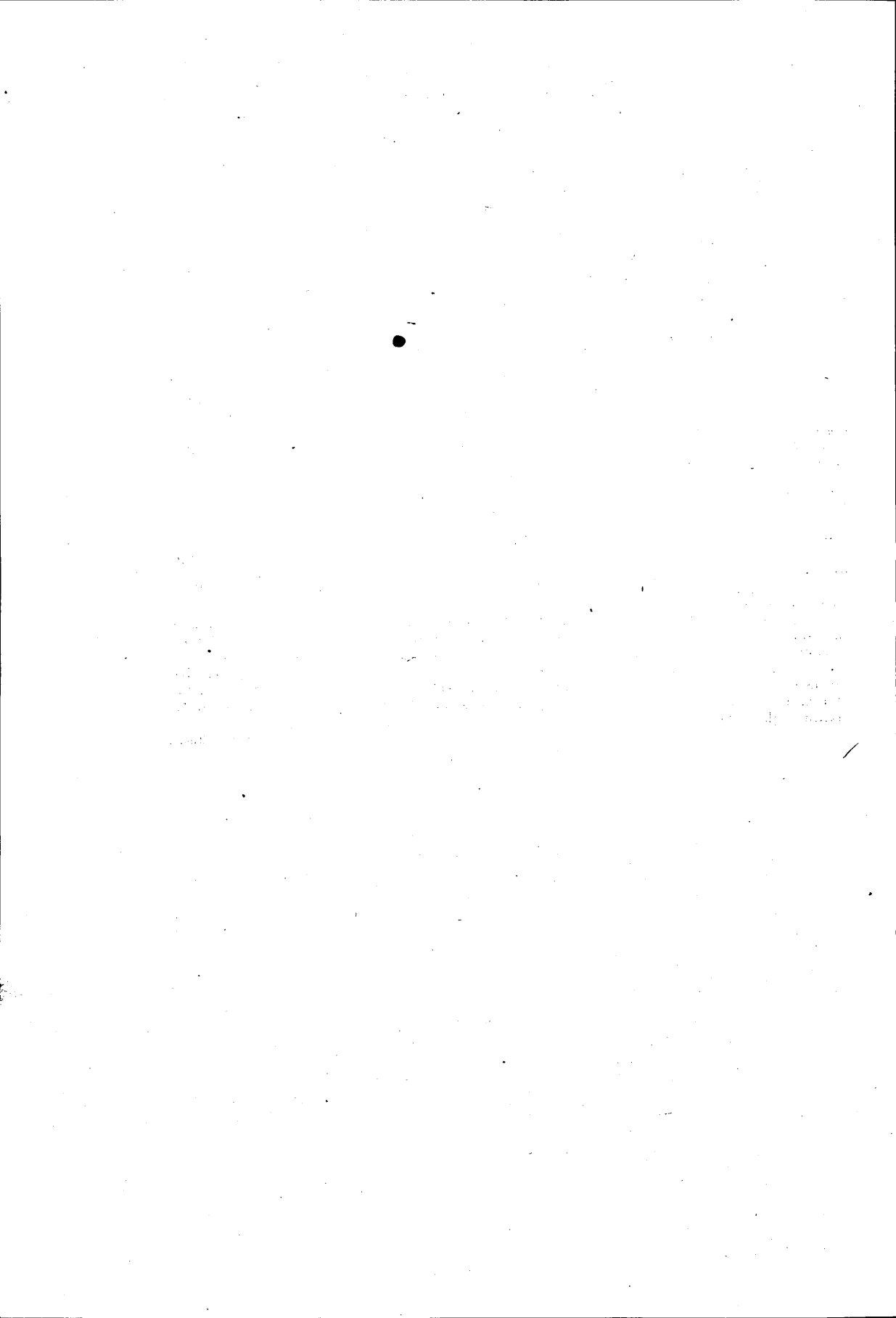
² the regular homogeneity of the articulation plays a prominent part in bringing about of quality of length,

³ the relative articulatory duration is directly proportional to the stability of pronunciation,

⁴ the speed of sound transitions is a function of the distance between the place of articulation of neighbouring sounds; the measure of the modifying effect of neighbouring sounds is a function of the articulatory action potential of the succeeding sound,

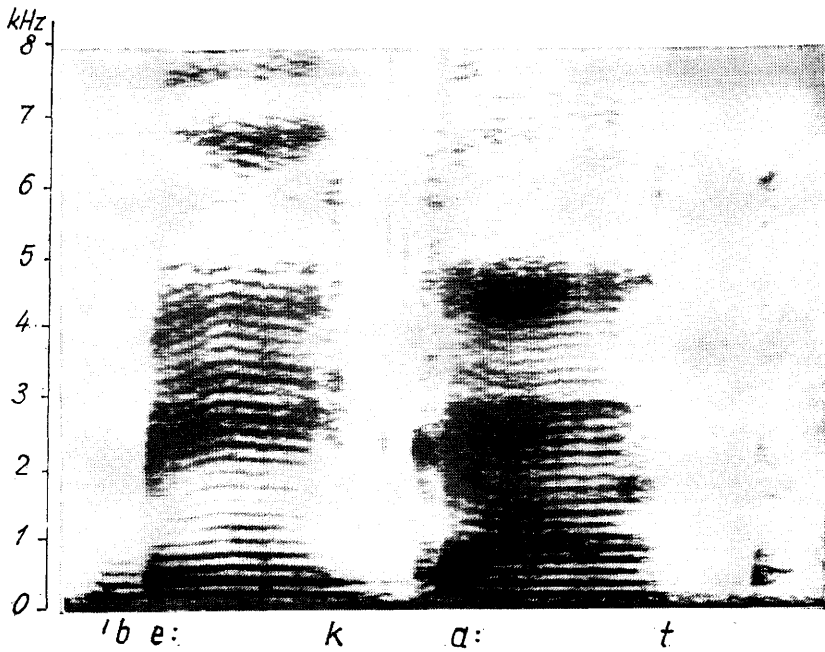
⁵ the input and output of the development of the Hungarian vowel system differ either exclusively in the degree of labialisation or exclusively in the degree of liprounding; this fact gives the possibility to determine approximately the pronunciation of an extrict sound, velar [ɣ].

TAMÁS SZENDE

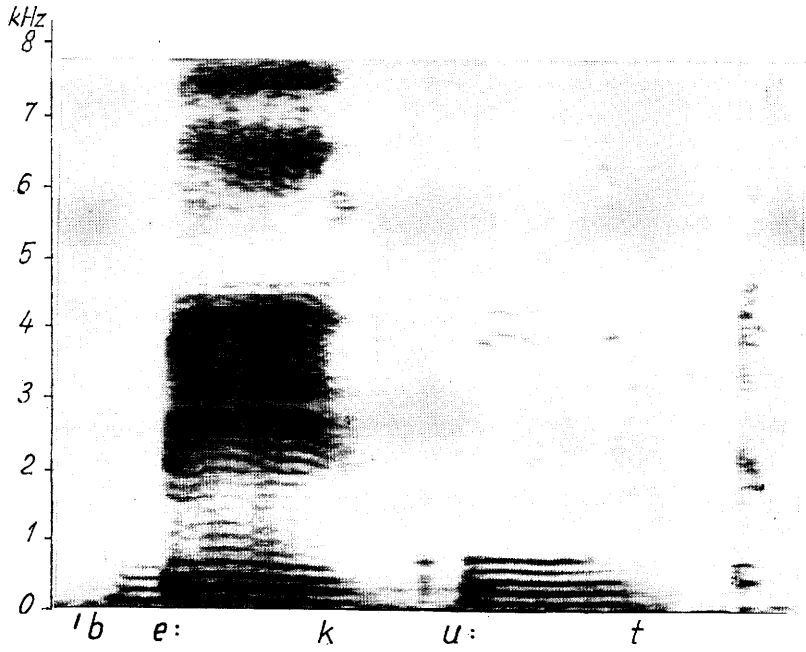

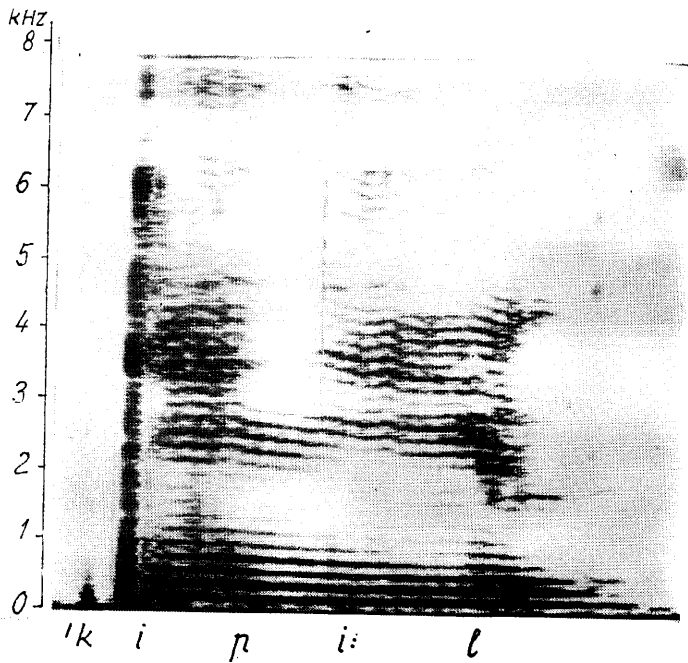
5. ábra. A *békít* szó hangszínképe

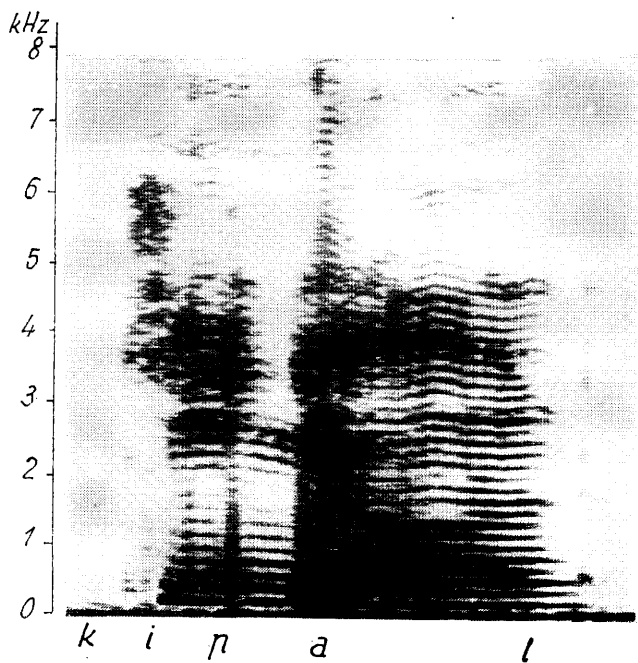
6. ábra. A *békát* szó hangszínképe

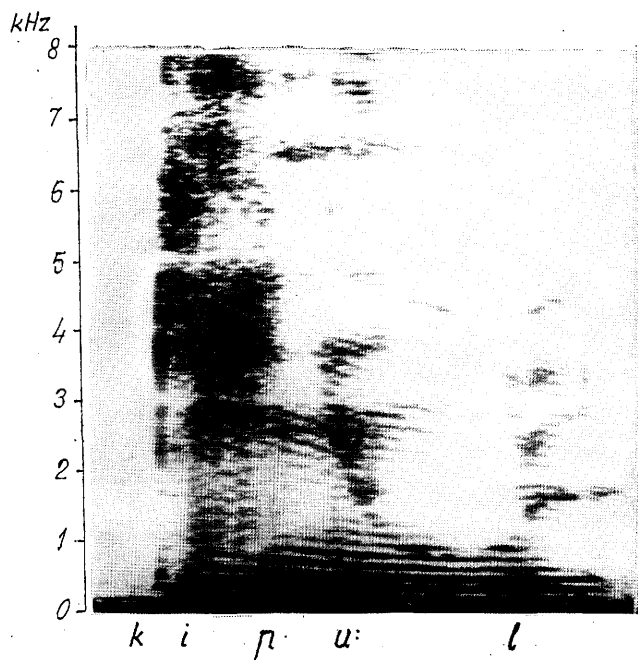
7. ábra. A *békút* szókapcsolat hangszíneképe

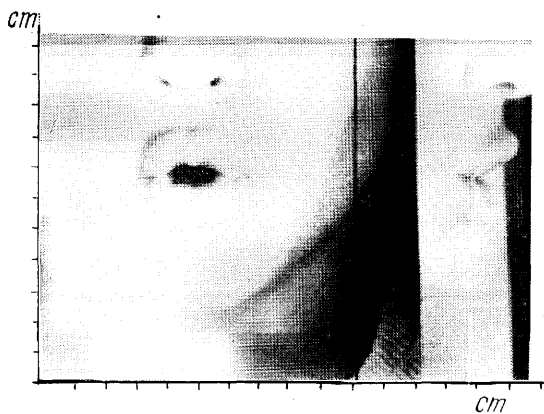
8. ábra. A *kinyíl* szó hangszíneképe

9. ábra. A *kinyal* szó hangszínképe

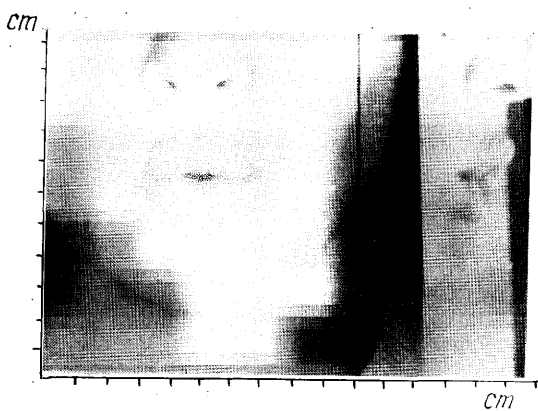
10. ábra. A *kinyúl* szó hangszínképe

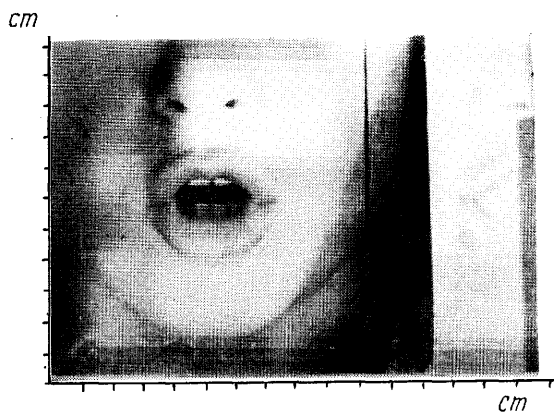
11. ábra. Hangsúlyos [a] az *adat* szóban

12. ábra. Hangsúlytalan [a] a *kinyal* szóban

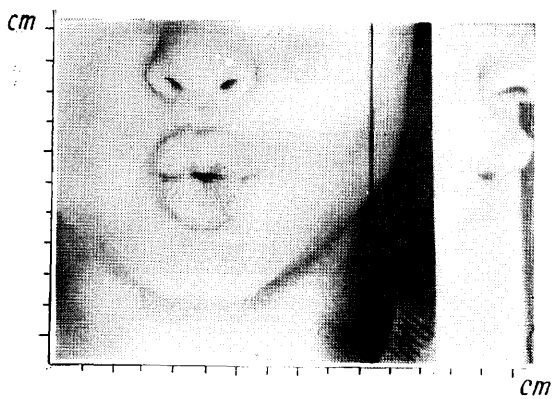
13. ábra. Hangsúlyos [o] az *omol* szóban

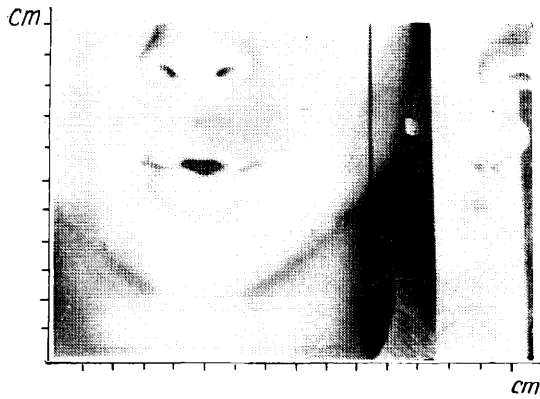
14. ábra. Hangsúlytalan [o] a *bíbor* szóban

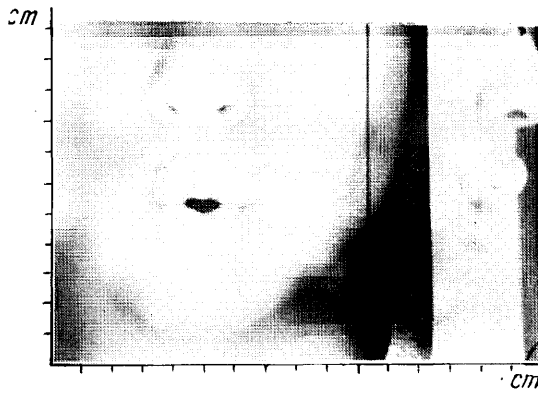
15. ábra. Hangsúlyos [u] a *butul* szóban

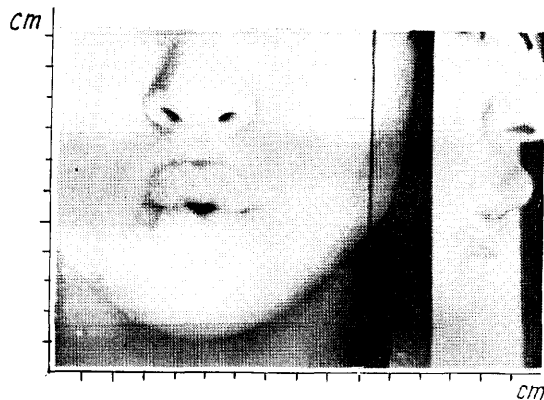
16. ábra. Hangsúlytalan [u] a *kábul* szóban

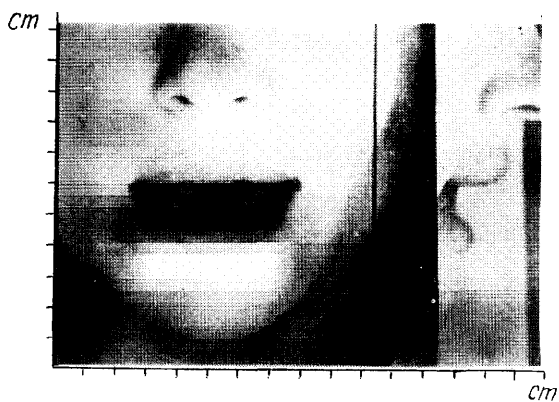
17. ábra. Hangsúlyos [ö] a *tököt* szóban

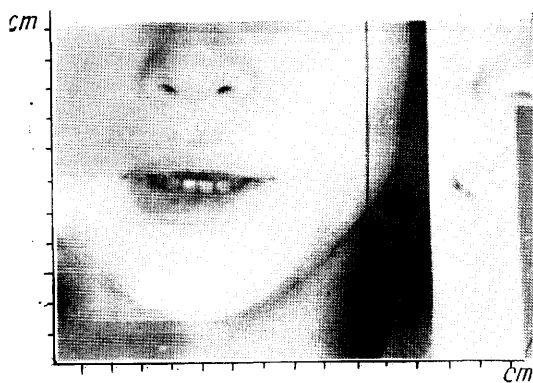
18. ábra. Hangsúlytalan [ö] az *ümmög* szóban

19. ábra. Hangsúlyos [ü] a *künn* szóban

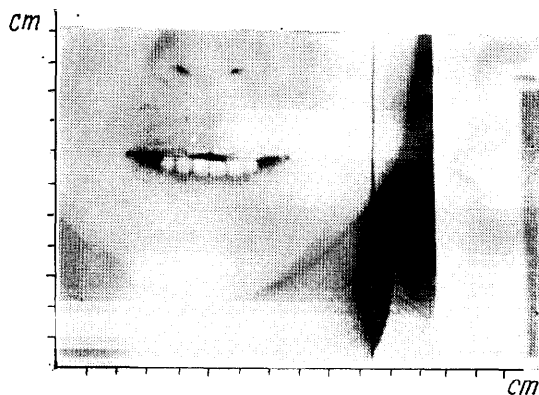
20. ábra. Hangsúlytalan [ü] az *üdü* szóban

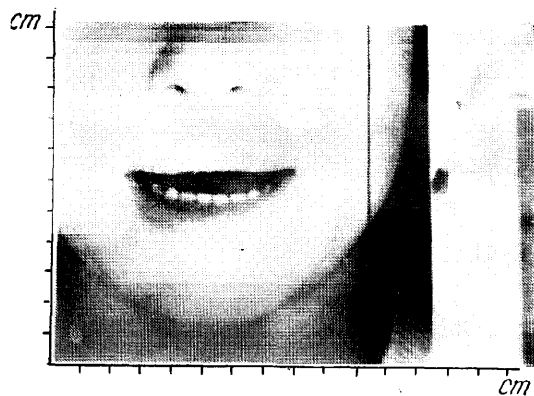
21. ábra. Hangsúlyos [e] a *kepe* szóban

22. ábra. Hangsúlytalan [e] az *ímme* szóban

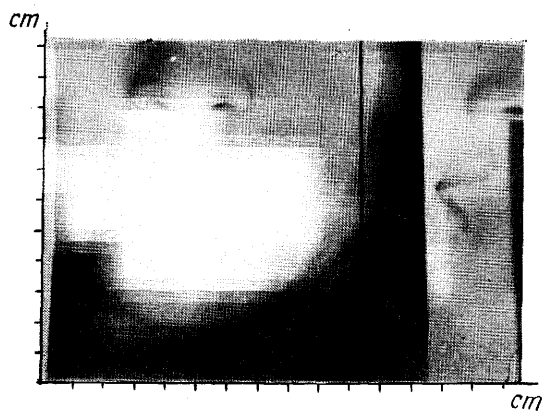
23. ábra. Hangsúlyos [i] az *ikon* szóban

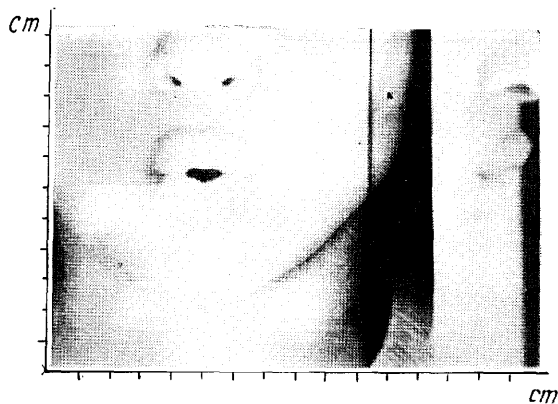
24. ábra. Hangsúlytalan [i] a *Núbia* szóban

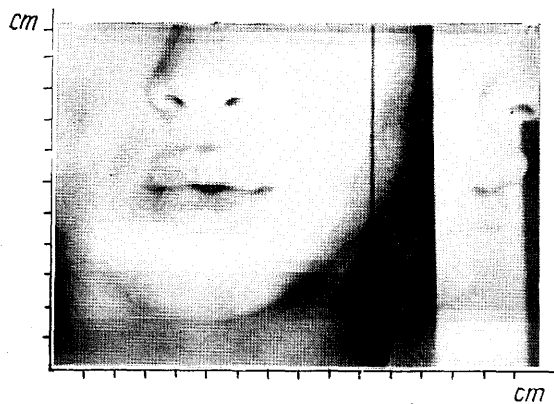
25. ábra. Hangsúlyos [á] a *tábor* szóban

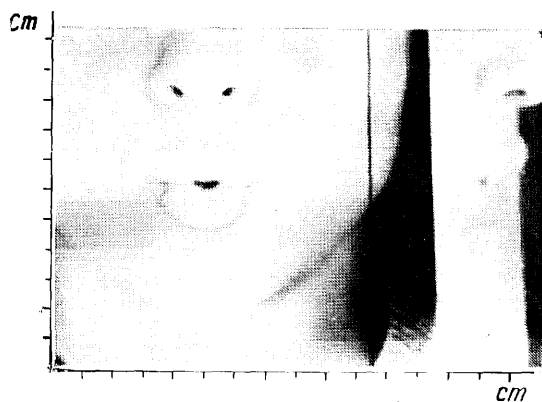
26. ábra. Hangsúlytalan [á] a *kábán* szóban

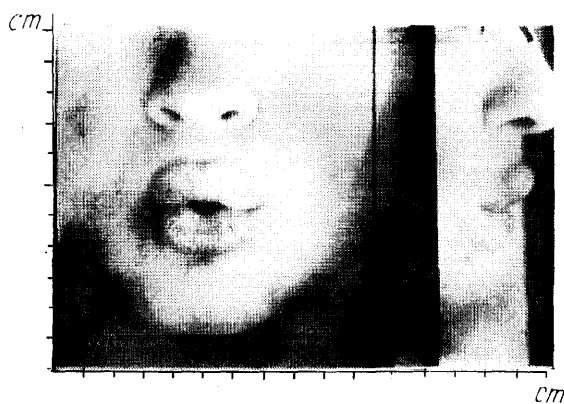
27. ábra. Hangsúlyos [ó] a *kókad* szóban

28. ábra. Hangsúlytalan [ó] a *bútól* szóban

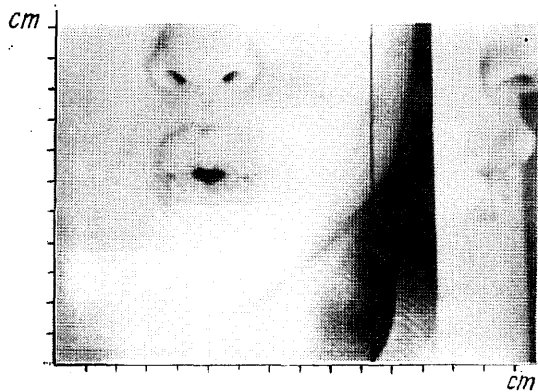
29. ábra. Hangsúlyos [ú] a *rút át* szókapcsolatban

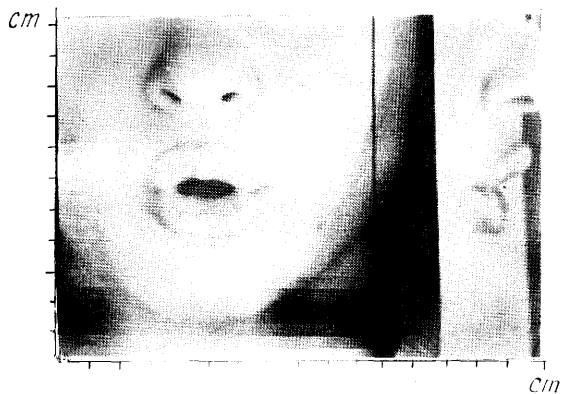
30. ábra. Hangsúlytalan [ú] a *kinyúl* szóban

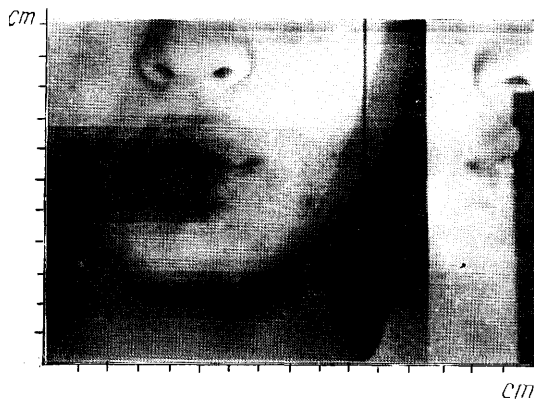
31. ábra. Hangsúlyos [ó] a *kőtől* szóban

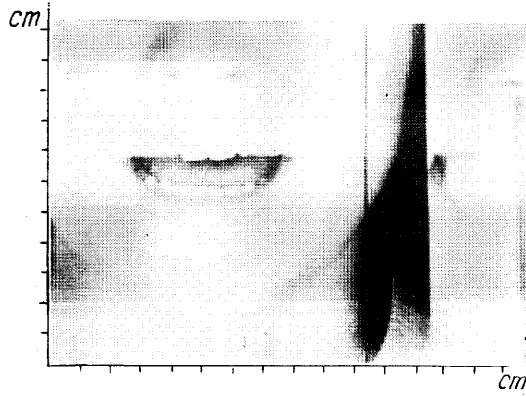
32. ábra. Hangsúlytalan [ó] a *tútdől* szóban

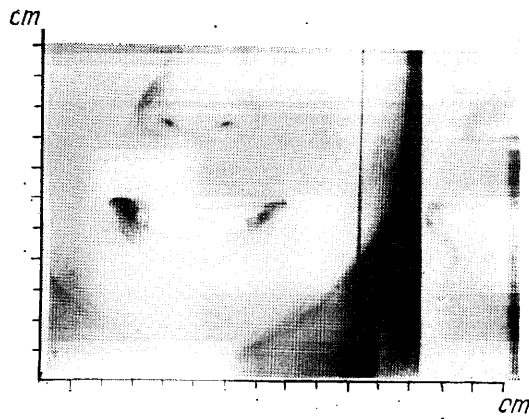
33. ábra. Hangsúlyos [ű] a *tűkőn* szóban

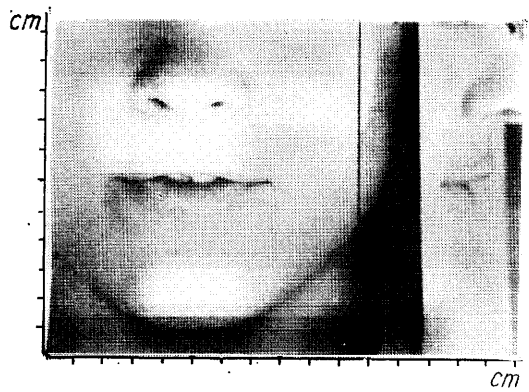
34. ábra. Hangsúlytalan [ű] a *bőbeszédű* szóban

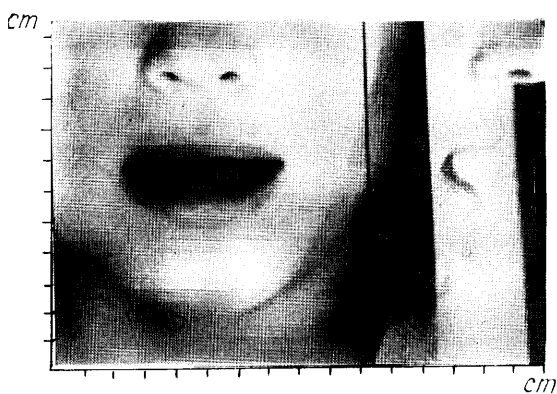
35. ábra. Hangsúlyos [é] a *tép* szóban

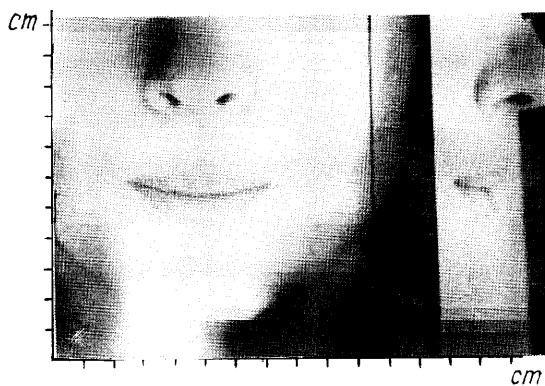
36. ábra. Hangsúlytalan [é] a *kímél* szóban

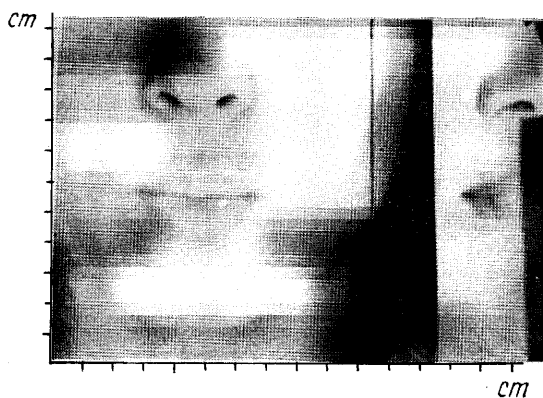
37. ábra. Hangsúlyos [í] a *nyílás* szóban

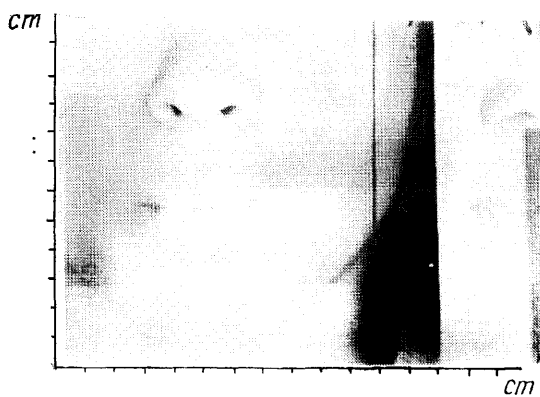
38. ábra. Hangsúlytalan [i] a *butti* szóban

39. ábra. [p] a *papa* szó második szótagjában

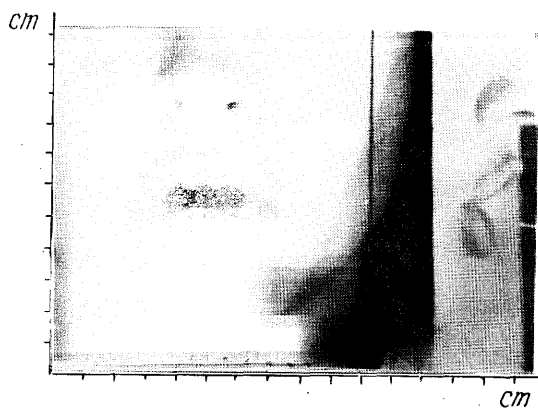
40. ábra. [b] a *baba* szó második szótagjában

41. ábra. [m] a *mama* szó második szótagjában

42. ábra. [v] az *ivar* szóban

43. ábra. A zöngés dentilabiális nazális a *szenved* szóban

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A szavak szemantikai struktúrájának kettős aspektusa

A tárgyas mondatformákat elemezve az [I + F (acc.)]-ról kiderült, hogy gyakran csak töredék. Ugyanis kiegészítésükkel a transzformációs csoporthoz jutottunk el, ahol is az [I + F (acc.)] valamely háromtagú szintaktikai szerkezetnek csak egy szakasza. Pl. az alábbi mondat

Az asszony keni a kenyeret

egy teljesebb mondatnak

Az asszony keni vmivel a kenyeret

az implicit változata. Ugyanis az utóbbi mondat egy megfelelő másik mondattal váltakozik:

Az asszony ken vmit a kenyérre.

A két mondat pedig transzformációs viszonyban áll egymással; egy transzformációs csoportot alkot.¹ A transzformációs csoport a formarendszer alapvető realitása. A transzformációs csoport az a szerves szintaktikai keret, amelyen belül az egyszerű bővített mondatok szintaktikai viszonyai történetileg kialakultak, és amely alapján a szinkrón rendszerben működnek.

A csoporton belül a formák jelentésszintjében különbségek mutathatók ki: az accusativus objectivust (*a kenyeret*) tartalmazó sor a belső tárgyat (pl. *zsírt*) tartalmazó sorból vezethető le. Vagyis:

Az asszony ken zsírt a kenyérre

Az asszony keni zsírral a kenyeret

$$\left[\begin{array}{l} (1) [F_1 (\text{nom.}) + I + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.})] \\ (2) [F_1 (\text{nom.}) + I + F_2 (-vel) + F_3 (-t)] \end{array} \right]$$

A csoport így egy zárt rendszer, amelyen belül a formák mozgásának határozott iránya van.

A transzformációs csoportok zártsága azonban csak bizonyos határokon belül igaz. Vannak egyes mondatok, amelyek egy másik mondatral transzformációs alapon nem képesek váltakozni: **m a g á n y o s s o r o k.**² Pl.:

¹ A transzformációs csoportokkal kapcsolatban l. ZSILKA JÁNOS, A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében: Általános Nyelvészeti Tanulmányok III. (1964): 213–5. l.

² A magányos sorokkal kapcsolatban l. ZSILKA: i. m. 215–7. l. Vö. 1. jegyzet.

Az ács támasztja a létrát a falhoz.

$[F_1 (\text{nom.}) + I + F_1 (-t) + F_2 (\text{loc.})]$

A fiú törli kalapáccsal a diót.

$[F_1 (\text{nom.}) + I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)]$

Az ún. magányos sorok a transzformációs csoportok folytatásai, és így a transzformációs csoportok maguk a mondatformák átfogóbb mozgásrendszerének csak egy szakaszát képezik. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{bmatrix}$$

$I + \dots + F_1 (-t) + F_2 (\text{loc.})$

$I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)$

Továbbá: maguk a magányos sorok sem egyenlő értékűek, a magányos sorok is levezethetők egymásból.³ Pl.:

$$\left\{ \begin{array}{l} [köt (\text{jel}_1) + kötelet + a tehenre] \\ [kötí (\text{jel}_1) + kötéllel + a tehenet] \end{array} \right\} + \text{adv.}$$

↓

$[ki-kötí (\text{jel}_2) + \dots + a tehenet + a fához]$

↓

$[ki-kötí (\text{jel}_3) + \dots + \text{hogy M}]$

A mondatformáknak tehát egy szerves, fejlődő rendszere építhető ki. Ezen a rendszeren belül az egyes formák egy másik, kevésbé általános formából vezethetők le, és ugyanakkor egy újabb, általánosabb forma kiindulási pontjai.

*

A vizsgált formák nem mindig határozzák meg beszédaktusainkat közvetlenül; gyakran csak közvetítő szabályrendszereken átszűrődve vannak jelen mondatainkban. Pl.: az alábbi mondatok

(Az asszony) keni a kenyeret

(A leány) behabarja a levest

formája:

$[(\quad) + I + F (-t)].$

A kérdéses forma azonban csak a fentebb tárgyalt csoport (401. l.) teljes sorának

$[I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)]$

implicit változataként van érvényben. Ezek az ún. implicit sorok.⁴

³ Lásd: ZSILKA JÁNOS, Transzformációs csoportok és magányos sorok: NyK. LXX, 1. 1968, 105–126.

⁴ Az implicit formákkal kapcsolatban l. ZSILKA JÁNOS, Az esetrendszer — implicit formák, anorganikus kiegészülések: NytudÉrt. 46. (1965), 145–7. l.

Vagyis:

$$[I + \sqrt{F_1(-vel)} + F_2(-t)]_{\text{impl.}}$$

Vagy pl. a fentebb tárgyalt sorok gyakran egy olyan elemmel egészülnek ki, amely nem vonható be transzformációs összefüggések közé. Pl.:

(Az asszony) ken zsírt a kenyérré **késsel**

Ahol a *késsel* a mondat többi elemeihez képest a transzformációs összefüggések szempontjából a n o r g a n i k u s.⁵ Vagyis:

$$\{[I + F_1(-t)/^*vel) + F_2(-t)] + F_3(-vel)\}_{\text{anorg.}}$$

A két jelenség gyakran összeesik, pl.:

(Az asszony) keni a kenyeret késsel.

Ezek az ún. a n o r g a n i k u s a n b ő v ű l t i m p l i c i t s o r o k.⁶ Vagyis:

$$\{[I + \sqrt{F_1(-vel)} + F_2(-t)]_{\text{impl.}} + F_3(-vel)_{\text{anorg.}}\}$$

*

A fentebb, valamint az utóbb tárgyalt formák összevetése a mondatok egy újabb szabályrendszeréhez vezet. Ugyanis az alábbi mondatok pl.:

Az asszony keni a zsírt
Az asszony keni a kenyeret

közvetlenül egy azonos formán alapulnak:

$$[(\quad) \quad I + F(-t)].$$

Hasonlóképpen az alábbi mondatok:

Az asszony keni zsírral a kenyeret
Az asszony keni késsel a zsírt

$$[(\quad) + I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$$

Valójában a fentiek alapján világos, hogy a látszólag azonos formák az első mondat esetében egy másik mondatból vezethetők le, mint a második mondat esetében. Vagyis:

$$[I + F_1(\text{nom.}) + F_2(-t/^*vel) + \sqrt{F_3(\text{loc.})}]$$

$$\downarrow$$

$$[I + F_1(\text{nom.}) + F_2(-t)]$$

$$\uparrow$$

$$[I + F_1(\text{nom.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)]$$

⁵ L. uo. (vö. 4. jegyzet), II. B) Bővebb szerkezetek. 147–8. l.

⁶ L. uo. (vö. 4. jegyzet), C) Implicit változatok anorganikus kibővítése. 148–9. l.

ill.:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{l} I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-vel) + F_3 (-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-vel) + F_3 (-t) \right] \\
 \uparrow \\
 \left\{ \left[\begin{array}{l} I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (\text{nom.}) + F_2 (-vel) + F_3 (-t) \end{array} \right] + F_4 (-vel) \right\}
 \end{array}$$

Az így levezetett formák az ún. homoszintaktikai formák.⁷

A homoszintaktikai formák tulajdonképpen egyenlők a mondatokból közvetlenül elvonható formákkal (amelyekből az elemzés során gyakran mint töredékekből indulunk ki). Másfelől a homoszintaktikai formákhoz a szabályok egy egész során át jutottunk el. A homoszintaktikai formák szintjén a formarendszer releváns különbségei megszűnnek: csak egyféle tárgy, eszközhatározó stb. létezik. A homoszintaktikai formák így a formarendszer legáltalánosabb alakulatai. Ami annyit jelent, hogy a homoszintaktikai formák *egyidejűleg* a formarendszer legközvetlenebbül adott, legfelszínibb és legáltalánosabb alakulatai.

*

Ugyanakkor fontos megérteni: az elemzés során az egyes formákat mint a fejlődő rendszer alakulatait értelmeztük. Más formákat mint homoszintaktikai formákat ismertünk fel. Valójában a szerves rendszer bármely formája is a maga közvetlenségében mint homoszintaktikai forma van adva. A homoszintaktikai forma pedig mint meghatározott alakulat csak a szerves rendszer alapján létezhet.⁸ Vagyis nemcsak az alábbi mondatok formája

Az asszony behabarja a levest

Az asszony keni a zsírt

[() . I + F (-t)]

homoszintaktikai az alábbi mondatok formáihoz képest:

az asszony behabarja a tejfelt a levesbe

Az asszony behabarja tejfellel a levest

Az asszony keni a zsírt e kenyére

Az asszony keni zsírral a kenyeret

[() I + F₁ (-t/*vel) + F₂ (loc.)]

[() I + F₁ (-vel) + F₂ (-t)]

Az utóbbi mondatok maguk közvetlenül ugyanazon a formán alapulnak, mint

Az asszony keni késsel a zsírt

Stb.

⁷ A homoszintaktikai szerkezetekkel kapcsolatban I. ZSILKA JÁNOS, A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer: NytudÉrt. 53. (1966): 114–25. l.

⁸ ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System: ALH XVIII (1968), 60–3. l.

Ami annyit jelent, hogy bármely mondatból elvonható forma egyszerre vizsgálható mint a formák fejlődő rendszerének egy meghatározott sora, és ugyanakkor mint a formarendszer legfejlettebb, legáltalánosabb szintjének, a homoszintaktikai rendszernek egy alakulata.

*

Igék eredeti jelentésükben [I (jel₁)] gyakran a transzformációs csoport keretei között működnek. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} \text{köt} (\text{jel}_1) + \text{vmit} + \text{vmire/kire} \\ \text{köt} (\text{jel}_1) + \text{vmivel} + \text{vmit/kit} \end{array} \right].$$

Ugyanezeknél az igéknél bizonyos jelentések [I (jel₂)], melyek különben a magányos sorok szerint működnek, az I (jel₁)-ből vezethetők le. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} \text{kiköti} (\text{jel}_2) + \text{a kecskét} + \text{a fához} \\ \text{leköti} (\text{jel}_2) + \text{a beteget} + \text{a műtőasztalra} \end{array} \right].$$

Amikor is az I (jel₁) → I (jel₂) és a transzformációs csoport → magányos sor párhuzamosan halad. Vagyis:

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{köt} (\text{jel}_1) + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ \text{köt} (\text{jel}_1) + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{array} \right\} + \left\{ \begin{array}{l} \text{ki} \\ \text{be} \\ \text{le} \\ \text{fel} \end{array} \right\}$$

$$\downarrow$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{ki-} \\ \text{be-} \\ \text{le-} \\ \text{fel-} \end{array} \right] \text{köt} (\text{jel}_2) + \dots + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})$$

Továbbá: maguk a magányos sorok nem egyenlő szintűek. A magányos sorok keretein belül az igék egyes jelentései (jel₃) ugyanannak az igének egy másik jelentéséből (jel₂) vezethetők le. Pl.:

*Az apa kikötötte, hogy a fiú fejezze be tanulmányait.
Az elnök bekötötte a falut az áruforgalomba.*

Az I (jel₂) a transzformációs csoport I (jel₁) + ... + F₂ (-t) (acc. obj.-os) viszonyának az abszolutizálódásából jött létre. Az I (jel₃) a magányos sorokon belül az acc. obj. még egy további abszolutizálódásának az eredménye. Vagyis:

$$\left[\begin{array}{l} \text{le-} \\ \text{ki-} \\ \text{be-} \\ \text{fel-} \end{array} \right] \text{köt} (\text{jel}_2) + \dots + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})$$

$$\downarrow$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{le-} \\ \text{ki-} \\ \text{be-} \\ \text{fel-} \end{array} \right] \text{köt} (\text{jel}_3) + \dots + F_2 (-t) (= M)$$

A levezetések során az igék jelentése részben specializálódik [I (jel₂ (a) (b) stb.)]. A specializálódás maga egy sajátos elszakadást jelent a közvetlen valóságtól.

Részben a specializálódáson át átvitt, absztrakt jelentések (jel₃) jönnek létre.⁹ Ilyeténképpen az ige szintaktikai struktúrája és szemantikai struktúrája között belső összefüggés állapítható meg.¹⁰

*

Az igék jelentését vizsgálva struktúrájukban szintaktikai viselkedésüknek megfelelően különböző rétegek állapíthatók meg. Lásd fentebbiekben a *köt* struktúráját:

<i>köt</i> (jel ₁)
<i>köt</i> (jel ₂)
<i>köt</i> (jel ₃)

A jelentésrétegeket azonban így mechanikusan elválasztottuk egymástól. Az egyes rétegek ugyan szervesen vezethetők le egymásból, de a rétegek struktúrája a maga szimultaneitásában nem világos. Kérdés, a szintaktikai struktúráról alkotott képünk nem visz-e közelebb az igék szemantikai struktúrájának pontosabb megértéséhez.

A mondatformák rendszerének — amint láttuk — két aspektusa van. Az egyik aspektus szerint az egyszerűbb formák bonyolultabb formák felé vezetnek. Másfelől az is kétségtelen, hogy ez az egyszerű → bonyolult mozgás csak egy bonyolult → (egyszerű → bonyolult) komplex mozgással egyidőben, annak keretei között létezik.¹¹ Vagyis a két aspektus a mondatformák valószínű rendszerében szimultán egységet alkot. Az igék jelentésének rétegei és az általuk követett formák struktúrája pedig belsőleg összefügg egymással. Felmerül most már a kérdés: az egyszerű és a bonyolult szimultaneitása, amely a mondatformák rendszerében megfogható, érvényesül-e valamiképpen az igék szemantikai struktúrájában is. Az alábbiakban erre a kérdésre próbálunk választ adni.

A *(meg)zsiroz*, *(meg)sóz*, *(be)lekvároz* stb. szintaktikai gyökerei a transzformációs csoportokra nyúlnak vissza. Pl. az alábbi csoport keretei között

I	F ₁	F ₂
<i>ken</i>	+ <i>zsírt</i>	+ <i>a kenyérre</i>
<i>(meg)keni</i>	+ <i>zsírral</i>	+ <i>a kenyeret</i>

az F₁ verbalizálásából áll elő — az F₂ vonatkozásában:

(meg)zsiroz stb.

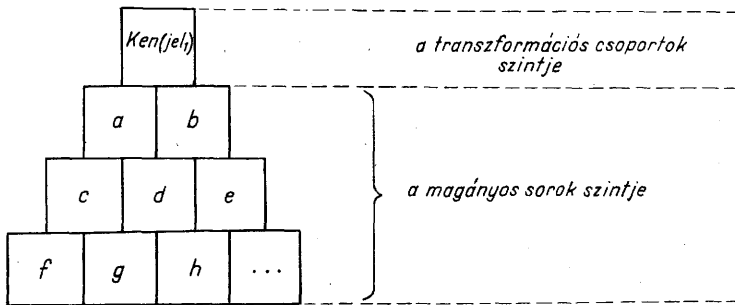
A *(meg)zsiroz*, *(be)sároz*, *(be)piszkít*, *(be)mocskol* stb. a transzformációs csoport keretei közül lép elő a magányos sorokban — egy specializálódás során.

⁹ Az I (jel₁₋₃)-ra vonatkozóan lásd: ZSILKA JÁNOS, Transzformációs csoportok és magányos sorok (I. 3. jegyzet).

¹⁰ L. ZSILKA JÁNOS, Konnexió, junkció, transláció; MNy. LXIV, 4. (1968), 416—426.

¹¹ L. ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System (I. 8. jegyzet), b) 3., 103 l. —

A *ken* specializálódását az alábbiakban ábrázolhatnánk:

I. ábra

A piramisszerűen növekvő *a*, *b* stb.-vel azt jelöljük, hogy a *ken* speciális változatainak (*jel*₂) a terjedelme mind inkább és inkább megnövekszik.

A specializálódás folyamata magát a *ken*-t sem hagyja érintetlenül. A parafrázis szerint ugyanis pl. a (*meg*)*zsíroz* jelentése:

'ken zsírt a kenyérré'

stb. Tehát a *ken* jelentését mindinkább a (*meg*)*zsíroz* stb.-ből vonom el. Vagyis a *ken* eredeti jelentése (*jel*₁) mindinkább háttérbe szorul, és egy újabb jelentés (*jel*₂) váltja fel, amely a speciális változatokból vonható el. Az egyszerű *ken* (*jel*₁)-et a speciálisan át általánosuló *ken* (*jel*₂) szorítja ki.

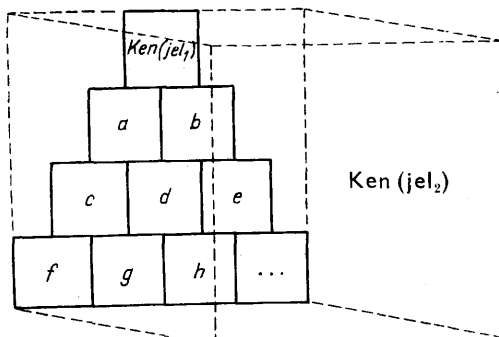
A *ken* általánosságának a fokát tehát a specializált *a*, *b* stb. terjedelme határozza meg:

$$ken(jel_2) \supset [a, b \text{ stb.}]$$

A *ken* általánossága (*jel*₂) a speciális jelentések terjedelmének arányában növekszik. Vagyis:

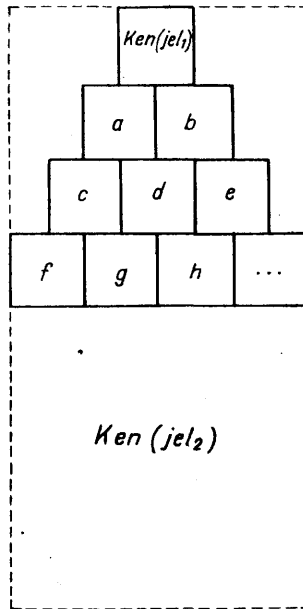
$$ken(jel_1) \rightarrow a, b \text{ stb.} = ken(jel_1) \rightarrow ken(jel_2).$$

Az összefüggéseket leginkább térben egy kockával ábrázolhatnánk:

2. ábra

Illetőleg a későbbi problémák érzékeltetése szempontjából inkább síkban kifejezve:

3. ábra

A formarendszer egyszerű – bonyolult összefüggése sajátos módon működik (tükröződik) a beszélőben. Ennek kapcsán a rendszer objektív és szubjektív formáját különböztettük meg.¹² Az objektív rendszer maga két, ellentétes irányú mozgásfolyamat komplexuma:

[bonyolult → (egyszerű → bonyolult)]

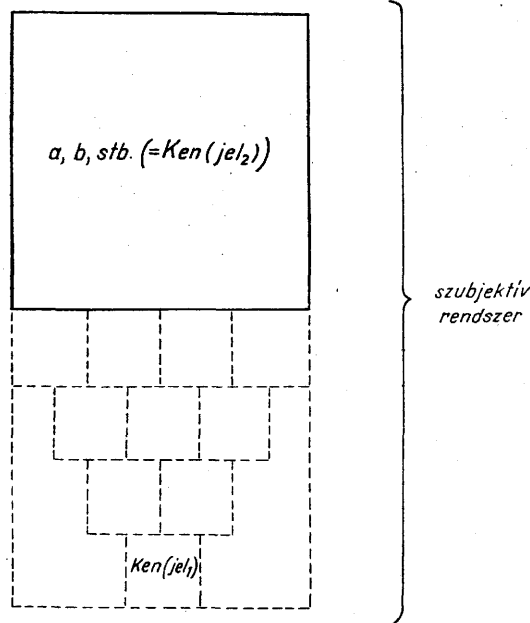
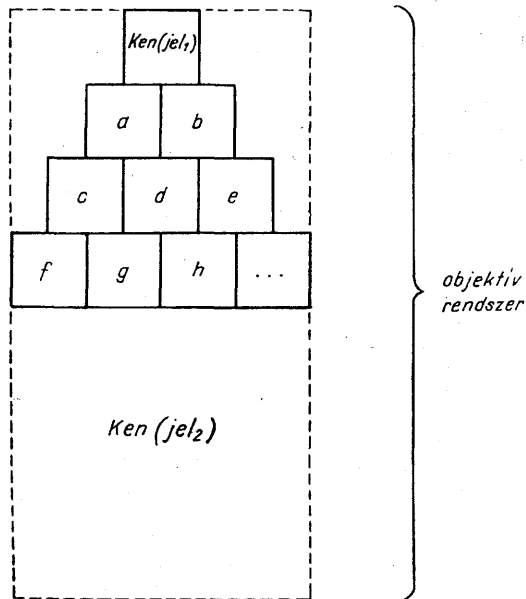
A rendszer legmélyén az egyszerű → bonyolult mozgásfolyamat helyezkedik el. A szubjektív rendszerben éppen megfordítva: a formák közvetlenül az elemzetlen bonyolult szintjén jelentkeznek. A rendszer a maga komplexitásában mint levezetett rendszer csak fokozatosan bontakozik ki:

4. ábra

¹² L. ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System. (L. 8. jegyzet). II. The objective and subjective forms of the linguistic system. 67–8. l.

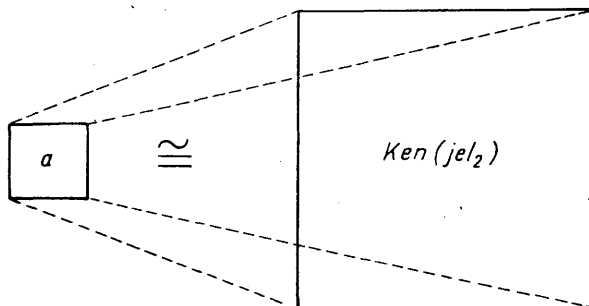
Ennek megfelelően a beszélőben a szó szemantikai struktúrája közvetlenül az általánosabb szinten merül fel. Az általános aspektus maga pedig mint levezetett csak fokozatosan bontakozik ki:

5. ábra

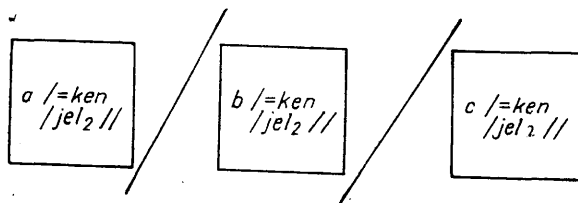
A szubjektív rendszer sajátosságait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

(1) Minden egyes jelentéskomponens (a, b stb.) közvetlenül a *köt* (jel_2) jelentésszintjén (általánosságán) áll. Pl.:

6. ábra

(2) Az a, b stb. tulajdonképpen eredetileg úgy áll egymás mellett, hogy nem is érintik egymást. Az a, b stb. a *köt* (jel_2) szintjén eredetileg egy mechanikus rendszert képez. Vagyis:

7. ábra

(3) Mire pedig a beszélőben kialakul a szerves struktúra, tehát mire eljut a ken_1 -ig, egyúttal az egész rendszer iránya megfordul, és már az objektív rendszer van jelen a tudatában.

A szemantikai struktúra kettős aspektusa, illetőleg a két aspektus szimultaneitása a *köt* (jel_{1-3}) és a *ken*, illetőleg *zsíroz* ($\supset [ken + zsírt]$) típusú igéknél általában igazolható. Külön problémát jelent azonban, mennyiben képes az ige valamely jelentése a szerves struktúrából kiszakadni. Ennek a kérdésnek a kifejtése egy külön dolgozat tárgyát képezi.¹³

ZSILKA JÁNOS

Double aspect of the semantic structure of words

The author had outlined in his previous papers the system of sentence forms. The sentence forms can be characterized by the following property: they may be derived from each other starting from the simple forms and progressing toward the complex forms, and *vice versa*. The author employs this duplicity of the system of sentence forms to the semantic structure of words. He demonstrates that the meanings may be derived on the one hand starting from the simple ones progressing toward the complex meanings, and on the other hand in a deductive way starting from the complex meanings toward the simple ones. Semantic investigations so far dealt with but one side or the other of the system. Though the two sides form an indissoluble unity, as it is shown by the author.

JÁNOS ZSILKA

¹³ ZSILKA JÁNOS: Szerves rendszer, szervezeten rendszer, NyK. LXXI (1969), 155–162. l.

Gépi adatfeldolgozás alkalmazása a névtudományban

A tudományos adatfeldolgozás jól ismert segédeszköze a lyukkártyás rendszer. Ennek nyelvészeti alkalmazásáról KELEMEN JÓZSEF összefoglaló cikke számolt be (NyK LXVIII, 343-79.). PAPP FERENC az ÉrtSz. lyukkártyarendszerű feldolgozásáról adott leírást (Nyr. LXXXVIII, 457-64.). Dolgozatomban ennek a módszernek névtudományi alkalmazására vonatkozó kísérletemről szeretnék beszámolni. A kísérlet a doktori értekezéssel függ össze. 13 210 adatban vizsgáltam meg a XV. századi női neveket Magyarországon. Ebből 373-at vittem át kártyára, tehát az egész anyag 2,8%-át. Célom *nem* a teljes anyagra vonatkozó következtetések levonása volt, — ehhez ez a vizsgált adatmennyiség kevés. A személynevek Holerith-rendszerű feldolgozásának lehetőségeire kívántam tapasztalatokat gyűjteni. A háromszázhetvenhárom adat egyetlen földrajzi egységről, Sopron városából származik. Az anyagban ez volt a legnagyobb egységes jellegű adatscsoport.

Természetesen az adatokat eredetileg kézzel gyűjtöttem össze, cédulákra. Ezek a cédulák az illető személy keresztnévét, ha rendelkezésre állott, akkor a szülők, a férj és a testvérek nevét, foglalkozását tartalmazták, továbbá a forrás jelét, az évszámot, néhol az oklevél kiadási helyét és a levéltári jelzetet is. A cédulák információinak alapján készültek a kártyák.

A lyukkártyákra történő átvitel során négyféle információt különböztethettem meg.

1. Csak a cédulákon szereplő információk, amelyeket a kártyára nem vittünk át.
2. Csak a lyukkártyákon szereplő információk, amelyek a cédulákról hiányoztak.
3. Mindkét helyen szereplő közlemények.
4. Egyik helyen sem szereplő közlemények.

A gyakorlati felhasználás érdekében arra kellett törekednem, hogy az 1. és 4. típusú információk számát lehetőség szerint csökkentsem. Teljesen nem lehetett elkerülni az előfordulásukat. A cédulákon ugyanis — mint már utaltam rá — feltüntettem az illető személy családtagjainak (férjének, szüleinek, testvéreinek stb.) nevét, továbbá az okleveles anyagnál az oklevél kiadási helyét és pontos keltezését. Ezek azonban annyira eltérő jellegűek, hogy csak szövegszerű lyukasztással kódolhattuk volna őket. Ez túlságosan sok és változó hosszúságú helyet igényelt volna. Statisztikus következtetések levonására pedig ezek az információk amúgy sem alkalmasak.

A 2. csoportba tartozó információk részben közvetlenül a névalakból voltak leolvashatók (hangrend, szótagszám stb.), részben az említett doktori

értekezésem alapján állapíthattam meg. (Oda pedig a megfelelő szakirodalom alapján kerültek.)

Így tehát a kártyák tartalma bizonyos információk tekintetében többet, másokban pedig kevesebbet mond, mint a cédulák. Előfordulnak olyan kérdések is, amelyeknek megválaszolására sem a kártyák, sem a cédulák nem kielégítőek. Ennek oka lehet a forrás hiányossága, vagy valamely nyelvészeti-legalap meg nem oldott feladat (pl. a név eredete stb.).

A lyukkártyák — formájuknál fogva —, éppen az elhanyagolások révén használhatóbbak, egységesebbek, gépi feldolgozásra alkalmasabbak a kézírásos céduláknál.

A következő kártyatervet alkalmaztuk:

- 1.—12.: az illető személynév lyukkombinációk segítségével történő betű szerinti leírása.
- 13.—15.: üres.
- 16.—18.: a név sorszáma; ez a doktori értekezésemben szereplő sorszám, vagyis az ábécé szerint felsorolt névanyagra vonatkozik.
- 19.—20.: a névváltozat sorszáma, szintén a doktori értekezésemben előforduló sorszám.
- 21.—22.: a helyesírási változat sorszáma, — ugyancsak a doktori értekezésem alapján.
- 23.: szótagszám.
- 24.: betűszám.
- 25.: hangrend: 1.: mély; 2.: magas; 3.: vegyes.
- 26.—29.: előfordulási szám, — ha valamelyik helyiérték nem fordult elő, akkor oda 0 helypótló került.
- 30.—32.: az adatokat tartalmazó forrás sorszáma (a doktori értekezésem felsorolása szerint). Ebben a pozícióba most mindig 006 került, mert HÁZI „Sopron szabad királyi város története” c. munkája, amelyből a kártyákra átvitt adatok származnak, az értekezésben hatos sorszámon fordult elő. (A források rendezése a bennük foglalt adatok száma szerint történt.)
- 33.—36.: lapszám.
- 37.—40.: évszám. — Ebben a munkában elegendő lett volna két oszlop alkalmazása, hiszen csak egyetlen évszázadra vonatkoznak az adatok, azonban ez már kevés lesz akkor, ha a feldolgozást kiterjesztjük más évszázadokra is.
- 41.—43.: társadalmi helyzet.
 - 41.: 1: nemes; 2: nem-nemes; 3: polgár.
 - 42.: ha 41.1 volt, akkor
 - 1: főnemes; 2: értelmiségi; 3: köznemes; 4: érseki nemes; 5: miles rokona
 - ha 41.2 volt, akkor
 - 1: paraszt; 2: nemesből lett nem-nemes
 - ha 41.3 volt, akkor
 - 1: szabó; 2: pék; 3: szűcs; 4: ügyvéd; 5: aranyműves; 6: bognár; 7: molnár; 8: bíró; 9: mészáros; 10: szatócs; 11: pék és nemes lánya; 12: fürdős; 13: suszter; 14: szekeres; 15: ötvös; 16: szőlőtulajdonos; 17: bódés; 18: kőműves; 19: elöljáró; 20: nyerges; 21: puskaműves; 22: kereskedő; 23: patikus; 24: vámos; 25: bérlő;

- 26: kóhordó; 27: kötélgyártó; 28: institor; 29: ónedénygyártó;
30: varga; 31: nótárius; 32: fűszeres; 33: forintverő; 34: zsidó.
- 43.: ha 41.—42. 11 volt, akkor
1: királynő; 2: hercegnő; 3: bán; 4: nádor; 5: vajda; 6: püspök;
7: comes, -rokona.
ha 41.—42. 12 volt, akkor
1: magister; 2: literátus; 3: ügyvéd; 4: apáca; 5: pap rokona;
ha 41.—42. 13; 14, vagy 15 volt, akkor 0.
ha 41.—42. 21 volt, akkor
1: szolgál; 2: jobbágy vagy földműves; 3: zsellér rokona;
ha 41.—42. 22 volt, akkor 0;
ha 41. 3 volt, akkor 42.—43.-at együttesen lyukasztottuk. Például
315 jelentése: polgár, foglalkozását tekintve ötvös. Az egyjegyű
sorszámok elé helypótló 0 került a 42. oszlopba. Így 301 jelen-
tése: polgár, foglalkozását tekintve szabó.
- 44.: családi helyzet: 1: nő; 2: férfi; 3: özvegy; 4: férjes asszony; 5:
leány; 6: a forrásból nem derült ki.
- 45.: külföldi uralkodó-családokban előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 46.: a magyar uralkodó-családokban előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 47.: a XV. század előtt előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 48.: a XV. század után előfordult-e ez a név?
1: igen; 2: nem.
- 49.—52.: a név fajtája:
49.: 1: eredeti; 2: tükör; 3: átvett; 4: változtatás nélkül átvett; 5: vál-
toztatással átvett.
50.: a változtatás módja:
1: rövidítés; 2: toldalékolás; 3: rövidítés és toldalékolás.
51.: a toldalékolás vagy rövidülés hány hangon ment végbe?
Így például ebben a pozícióban a 3 azt jelenti, hogy a teljes
névalak három hanggal lett hosszabb vagy rövidebb.
- 52.: a toldalék, — ha 51.1 volt, akkor
1: i; 2: a; 3: e; 4: o
ha 51. 2 volt, akkor
1: ki; 2: ci; 3: ko; 4: ca; 5: co
ha 51. 3 volt, akkor
1: ki; 2: ci; 3: ko; 4: ca; 5: co; 6: ka
- 53.—56.: a név eredete:
53.—54.: 1: latin; 2: szláv; 3: német; 4: görög; 5: héber; 6: francia; 7: spanyol;
8: olasz; 9: ismeretlen; 10: török; 11: eredeti.
(10-en aluli sorszámnál helypótló 0-kat lyukasztottunk.)
- 55.—56.: közvetítő nyelvek:
55.: az eredetit elsőként átvevő nyelv: 1: latin; 2: szláv; 3: német;
4: görög; 5: héber; 6: francia; 7: spanyol; 8: olasz;
56.: a magyarnak átadó nyelv: 1: latin; 2: szláv; 3: német; 4: görög;
5: héber; 6: francia; 7: spanyol; 8: olasz.
- 57.—58.: hány forrás említi a név előfordulását? — A teljes gyűjtött anyagra
vonatkozó információ.

A Holerith-kártya nyolcvan oszlopából tehát huszonkettő felhasználatlan maradt. Ezeket az oszlopokat a későbbiekben adódó szempontok szerint ki lehet lyukasztani.

A legtöbb pozícióban előfordult, hogy az egyes adatoknál kevesebb oszlopra volt szükség, mint amennyi a rendelkezésre állott. Ilyenkor értelemszerűen a felesleges oszlopokhoz helypótló 0 került. Ügyelni kellett természetesen arra, hogy a helyi érték meg ne változzék. A kártya szélére a lyukasztás során felkerült a szöveg betűírással is, valamint az egyes oszlopokba lyukasztott számok arab számjegyekben kifejezve. Ez az áttekintést nagy mértékben megkönnyítette.

A most ismertetett kártyaterv szerint kódolt adatok kezelése az egyöntetűség miatt előnyösebb, mint a cédulaké. A nagyobb mennyiségű adat feldolgozásánál szükségszerűen felvetődik a gépek alkalmazásának igénye. A kártyák erre kiválóan alkalmasak. A következőkben szeretnék néhány alkalmazási lehetőséget bemutatni.

1. Rendezés.

A) Rendezőgép segítségével a 16.—18. oszlopok szerint lehetett elvégezni ezt a feladatot. Először a 16. oszlop szerint válogattuk szét a kártyákat tíz felé, a lehetséges számok alapján (a tizedik jegy a 0). Ezután az egyes csoportokat a 17. oszlop szerint válogattuk szét, közben ügyelve, hogy az előző oszlop rendjét meg ne bontsuk. Végül hasonlóképpen a 18. oszlop alapján történt a sorbaállítás. — Ez tehát egy már elkészített ábécé-rend visszaállítását jelentette. Hosszadalmasabb feladat, de megoldható az ábécé szerinti rendezés az első tizenkét oszlopban található felírás segítségével is.

B) Az adatok előfordulási gyakorisága szerint a 27.—29. oszlopban található számok alapján rendezhetők az adatok az előzőkben leírt eljárás segítségével.

C) Az évszám szerint történő sorbaállítást a 39.—40. oszlop adata alapján végeztük. Egy évszázadon belül nyilván felesleges lett volna a megelőző két oszlop vizsgálata.

Ezeket a rendezési feladatokat 373 adatnál meglehetősen rövid idő alatt, a dolgozatomban szereplő 13 210 adatnál belátható idő felhasználásával kézzel is el tudtam végezni. Nagyobb mennyiségű adatnál a kézi rendezés már csaknem lehetetlen. A gépi megvalósítás sokkal kevésbé fárasztó, kevesebb hiba-lehetőséget rejt magában és főképpen sokkal gyorsabb még ennél a kisszámú adatnál is.

2. A rendezéssel kapcsolatban a berendezésen található számláló készülék segítségével mennyiségi összefüggések is feltárhatók.

Két szempontból rendezve:

A) Hangrend és szótagszám szerint (vagyis a 25. és a 23. oszlop szerint):

Először különválasztottuk a kártyákat a 25. oszlop szerint, aztán az egyes csoportok 23. oszlop szerinti rendezése következett.

Ebből a táblázatból rögtön leolvasható, hogy a vizsgált adatok között egritkábbak a magas hangrendű nevek és az öt és egyszótagúak. Ötnél több szótagú név nem fordult elő. Legtöbb a vegyes hangrendű név. Ezek között is a négy- és kétszótagúak a leggyakoribbak.

B) Hangrend és betűszám szerint (vagyis a 25. és a 24. oszlop szerint):

Először ismét a 25. oszlop szerint választottuk háromfelé a kártyákat, majd ezeket külön-külön a 24. oszlop szerint tízfelé osztottuk. — A tízest ezúttal természetesen 0-val kellett jelölnöm a kártyán, mert a betűk számára

1. táblázat

Hangrend (25. oszlop)	Szótagszám (2. oszlop)					Összesen
	1	2	3	4	5	
mély (1)	4	114	33	—	—	151
magas (2)	—	—	5	—	—	5
vegyes (3)	—	89	35	90	3	217
Összesen	4	203	73	90	3	373

csak egyetlen oszlopot hagyott a kártyaterv. Félreértés ebből nem származhatott, hiszen nulla betűszámú, vagyis betűt nem tartalmazó adatom nyilván nem lehetett.

2. táblázat

Hangrend (25. oszlop)	Betűszám (24. oszlop)								Összesen
	3	4	5	6	7	8	9	10	
mély (1)	4	73	11	24	37	2	—	—	151
magas (2)	—	—	—	—	—	5	—	—	5
vegyes (3)	—	—	14	30	59	45	57	12	217
Összesen:	4	73	25	54	96	52	57	12	373

Az előző táblázattal mutat némi rokonságot az adatok eloszlása, de itt jobban széthúzódik a kép; többféle betűszám valósult meg, mint amennyi szótagszám. — Ez érthető, hiszen azonos szótagszám többféle betűszámra ad lehetőséget. Pl.: *Margareta* — *Margaretha*. Azonos betűszám azonban csak kivételes esetben ad különböző szótagszámot. Erre példa az *Ann* és az *Ada* név. Leggyakoribb a vizsgált névanyagban a hét betűből álló; a mélyhangúak közt azonban nem a hét, hanem a négy betűből álló. A magashangúak közt csak nyolc betűs van.

Három szempont szerint rendezve:

A. Időszak, hangrend és szótagszám szerint (vagyis a 39.—40., a 25. — és a 23. oszlop alapján):

Semmitmondók lettek volna az egyes évekre vonatkozó eloszlások. Ennek oka egyrészt az, hogy a források rendszerint nem közlik a névadás évét, másrészt a névdivat változása hihetően nem évenként történt. Ezért csak a század két részét hasonlítottuk össze; az 1458 előtti és utáni időszakot. Ez az esztendő, Mátyás király uralomrajutásának éve, döntő fordulatot jelentett a XV. századi Magyarország életében.

3. táblázat

1400—1457

Hangrend (25. oszlop)	Szótagszám (23. oszlop)					Összesen
	1	2	3	4	5	
mély (1)	4	65	17	—	—	86
magas (2)	—	—	3	—	—	3
vegyes (3)	—	51	16	34	1	102
Összesen	4	116	36	34	1	191

1458—1499

4. táblázat

Hangrend (25. oszlop)	Szótagszám (23. oszlop)					Összesen
	1	2	3	4	5	
mély (1)	—	49	16	—	—	65
magas (2)	—	—	2	—	—	2
vegyes (3)	—	38	19	56	2	115
Összesen:	—	87	37	56	2	182

B. Időszak—hangrend- és betűszám szerint (vagyis a 39.—40., 25. — és 24. oszlop alapján):

5. táblázat

1400—1457

Hangrend (25. oszlop)	Betűszám (24. oszlop)								Összesen
	3	4	5	6	7	8	9	10	
mély (1)	4	40	4	17	19	2	—	—	86
magas (2)	—	—	—	—	—	3	—	—	3
vegyes (3)	—	—	8	24	31	15	20	4	102
Összesen:	4	40	12	41	50	20	20	4	191

6. táblázat

1458—1499

Hangrend (25. oszlop)	Betűszám (24. oszlop)								Összesen
	3	4	5	6	7	8	9	10	
mély (1)	—	33	7	7	18	—	—	—	65
magas (2)	—	—	—	—	—	2	—	—	2
vegyes (3)	—	—	6	6	28	30	37	8	115
Összesen:	—	33	13	13	46	32	37	8	182

A táblázatokból leszűrhető, hogy a mélyhangú névalakok többet fordultak elő a század első részében, mint a másodikban, a vegyes hangrendűekből valamivel több található a század második részében. A század első részén némileg nagyobb a változatosság; ez az egyszótagú, mély hangrendű neveknek található alakoknak (mind a négy *Ann*) köszönhető. — Feltűnően nagy a kétszótagú, mély hangrendű nevek száma a század első részében (hatvanöt a későbbi negyvenkilencel szemben). — Tehát igen gyakori volt az *Anna* és az *Affra* név. Ugyancsak sok a kétszótagú, vegyes hangrendű változat (ötvenegy a rákövetkező harmincnyolc helyett). Gyakori volt ugyanis ezidőtájt a *Kathrey*, *Kathrei*, *Kathrein*, *Margreth*, *Margreth*, *Margrett* elnevezés. A három- és ötszótagú nevek vannak kevesebben ebben az időszakban. Ezek a legtöbbször becézett változatok voltak.

Betűszámokban is a század elején nagyobb a változatosság. Ezt ugyancsak az *Ann* név előfordulásai okozzák. Feltűnő, hogy a század első részében a négybetűs, mély hangrendű nevek aránylag nagyobb számban fordultak elő, mint a második részén (negyven a későbbi harminchárommal szemben). — Ez az észrevétel az *Anna* név gyakoriságára utal. — Hasonlóképpen a vegyes hangrendűek között az öt-, hat- és hétbetűsök nagyobb számban fordulnak elő. Az *Agnes*, *Martha*, *Kathrei* gyakrabban szerepelt a század elején, mint a második részében. — Úgy látszik, a korábbi időszakban szívesebben használták a több betűből álló, vagyis „hosszabban” leírt névformákat. Ha ezt a következtetést összevetjük az előzővel, hogy ez idő tájt a kétszótagos neveket kedvelték, arra jutunk, hogy bizonyára helyesírási eltérés okozza a betűszámok megnövekedését a század elején.

Négy szempont szerint rendezve:

A) Hangrend és társadalmi helyzet szerint (vagyis a 25. és 41., 42., 43. oszlop alapján):

Először az előző táblázatoknál követett módszerhez hasonlóan a hangrend, vagyis a 25. oszlop közleménye szerint választottuk szét az anyagot. Ezután a három csoportot külön-külön osztályoztuk a 41. oszlop szerint ismét három részre. Ezután választottuk külön a 42. oszlop információja alapján a már szétbontott kártyákat. A kártyatervben közölt lehetőségek közül ebben a forrásban csak a 0-tól 3-ig tartó számértékek valósultak meg, ezért a táblázaton már csak ezek szerepelnek. (Ez annyit jelent, hogy a nemesek közül csak főnemesek, értelmiségiek és köznemesek, a polgárok között pedig csak szabók, pékek, szűcsök, ügyvédek, aranyművesek, bognárok, molnárok, bírók, mészárosok nőrokonait említi ez a forrás. (Ebben a négy lehetőségben a 43. oszlop szerint újabb tízféle változat adódott. 7. táblázat.)

B) Szótagszám és társadalmi helyzet szerint (vagyis a 23. és 41., 42., 43. oszlop alapján):

A rendezés az előzőhöz hasonlóan történt, csakhogy most előbb a szótagszám szerint kellett szétválasztani az anyagot. Itt ötféle lehetőség valósult meg. (8. táblázat.)

C) Betűszám és társadalmi helyzet szerint (vagyis a 24. és 41., 42., 43. oszlop alapján):

Itt először betűszám szerint választottuk szét a kártyákat nyolcfelé. Háromtól tízig terjedt a megvalósult lehetőségek száma. A tízest nullával jelölte a kártya. (9. táblázat.)

A hetedik, nyolcadik és kilencedik táblázat mindegyikében feltűnő, hogy 42/0-nál van a legtöbb adat, méghozzá a 43/0 oszlopban és 41/3-nál.

Ez annyit jelent, hogy a legnagyobb számban a polgári nevek szerepeltek. (Ezt jelentette a 41/3.) — Ezek között is többnyire közelebbi megjelölés nélküli adatok fordultak elő. (Erre vall a 42/0 és a 43/0 jelzet.) — A név viselőjének közelebbi társadalmi helyzetére a teljes anyagban is aránylag ritka az utalás. A polgári nevek nagy száma érthető ennél a Sopron városából származó adagyűjteménynél, mert hiszen a XV. században Sopron városában többségében polgári személyek éltek. — A polgárok után a legtöbb a köznemesi személy ebben a vizsgált mintában. Jelük a kártyaterv szerint 41/1, 42/3; 43/0. — A városlakók egy része ez idő tájt valóban nemesi személyek közül került ki. — 41/2-nél található a legkevesebb adat, tehát a nem-nemesi személyeknél. Ez a XV. századi valóságnak *nem* megfelelő, legfeljebb a nem-nemesi személyek társadalmi szerepére, jelentőségére világít reá.

A táblázat azt mutatja, hogy a közelebbi megjelölés nélküli polgári nevek között is legtöbb a vegyes, majd a mély hangrendű név. A hét, majd négy- és háromszótagú és a hét, majd négy- és nyolc, majd hat, illetve kilenc betűből álló alakok a legelterjedtebbek. — Ez megegyezést mutat a megelőző táblázatokkal. Érthető, hiszen a teljes névanyag sajátosságait ebben a mintában a névanyag tetemes részét alkotó közelebbi megjelölés nélküli polgári személyek nevei adják.

A köznemesi személyek nevei is legnagyobb részt vegyes hangrendűek, bár a teljes vizsgált anyagtól eltérően aránylag sok a mély hangrendű név közöttük. — Jellemző még a köznemesi nevekre a *négyszótagos* változatok nagy aránya, továbbá a *kilenc-, tíz-, négy- és hétbetűs* adatok. — Ezek szerint a köznemesi körök a polgárokénál általában hosszabb neveket kedvelték.

Természetesen ebből a kicsiny anyagból messzemenő következtetések *nem* vonhatók le. — Céлом — mint előljáróban már említettem —, nem is ez volt, hanem a lyukkártyás feldolgozás adta lehetőségek tanulmányozása a névtudomány területén.

A gépi adatfeldolgozás legfőbb előnyei:

1. Nagy anyag válhat kezelhetővé.
2. Kevesebb a hibalehetőség, mint a kézi feldolgozásnál.
3. Gyorsabb a munka. Ennél a dolgozatnál tovább tartott a gépről lejegyezni a számokat, mint maga a rendezés és számlálás elvégzése.
4. Gazdaságosabban elvégezhető. A kimerítően egyhangú és hosszadalmas kézi feldolgozás elkerülésével értékes energia szabadul fel az emberhez méltó gondolkodás számára.

Ezekről a kérdésekről részletesen szolt KELEMEN JÓZSEF idézett cikkében.

A felsorolt eljárások korántsem merítettek ki minden lehetőséget. Pl. a betűszámoknak a hangok számának függvényében történő vizsgálata vagy a szótagszám függvényében szótagtípus (nyílt-zárt szótag) vizsgálata stb. — A kártyaterv is bővíthető. Esetleg több információ is hasznos lehet még. A továbbiakban helyes volna nagyobb anyagon elvégezni a vizsgálatokat. Ehhez azonban már elengedhetlenné válik a táblázógép alkalmazása.

Függelék

A dolgozatban szereplő nevek ábécé sorrendben:

1. Adwiga	1	
2. Affra	3	
3. Agnes	11	
4. Angnes	2	
5. Alheit	1	
6. Anna	75	Ebból Ann: 4
7. Appolonia	3	
8. Barbara	27	
9. Czimburga	1	
10. Dorothea	24	Ebból Torothea: 1
11. Elena	11	Ebból Helena: 5; Helen: 2
12. Elspet	56	Ebból Else: 2; Elizabeth: 2; Elzbet: 1; Elyzabeth: 1; Elisabett: 1; Elisabeth: 1; Elszbeth: 1; Elsbeth: 3; Elisabat: 1; Elisabet: 4; Elspeth: 5; Elzpeth: 1; Elsbet: 14; Elespet: 1
13. Hedwig	13	Ebból Hedvig: 1
14. Hündel	1	
15. Julian	3	
16. Kathrey	55	Ebból Kathre: 10; Kathrein: 5; Kathreyn: 1; Katerina: 1; Katharina: 1; Katherina: 17
17. Chlara	1	
18. Kristein	1	
19. Kristina	3	Ebból Cristina: 1
20. Kristan	2	Ebból Kristann: 1
21. Kvndlein	1	
22. Kunigund	9	Ebból Kunegunda: 2; Kunegund: 3; Künigund: 2; Kunigunda: 1
23. Magdalena	17	Ebból Magdalen: 3; Magdalenn: 1
24. Maret	2	
25. Margaretha	45	Ebból Margreth: 13; Margareth: 2; Margredt: 1; Margrett: 1; Margretth: 1; Margareta: 1; Margaret: 3; Margret: 10
26. Maria	1	
27. Martha	3	Ebból Marta: 1
28. Susanna	3	
29. Vrsel	1	
30. Vrsula	5	
31. Walpurga	4	Ebból Walpurg: 2; Baldburg: 1; Waldpurga: 1
Összesen:	373	

BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES

The Role of Holerith — Cards in Onomatology

This paper deals with the possibilities of using Holerith cards in examining personal names. The plan of cards has been constructed for names found by me in mediaeval material. The specifically prepared cards have been arranged from one to four points of view and analyse the charts showing our data. (Origin, alphabetical order, frequency and length of names, number and types of syllables, letters, social position of persons, period of the century, etc.)

This method of research proved to be very useful especially in organizing our material, in reducing the possibilities of mistakes, in the swiftness and economy of our work.

ZSUZSANNA ÁGNES BERÉNYI

7. táblázat

Össz.	42/0-ből 43 szerint	42/1-ből 43 szerint	42/2-ből 43 szerint	42/3-ből 43 szerint
	Ö. 0 123456789	Ö.0123456789	Ö.0123456789	Ö. 01234
25/1 41/1 13	— —	3 -12	—	10 10
41/2 5	— —	—	5 5	—
41/3	— —	—	—	—
151 133	126 12221—1—	5 —1—11—2	2 —11—	— —
25/2 41/1	— —	—	—	—
41/2	— —	—	—	—
41/3 5 5	5 5	—	—	—
25/3 41/1 20	— —	2 —2	—	1818
41/2 4	— —	2 —1—	2 2	—
41/3	— —	—	—	—
217 193	182 17322—11—3	5 1—1—1—3	4 -1—1—1—1	2 —2
Össz. 373	313 30043—12—3	17 1242—21—5	13 71—21—1—1	30 28—2

8. táblázat

Össz.	42/0-ből 43 szerint	42/1-ből 43 szerint	42/2-ből 43 szerint	42/3-ből 43 szerint
23/1 41/1 — 41/2 — 41/3 4 4	Ö. 0123456789 — — 4 4	Ö.0123456789 — — —	Ö.0123456789 — — —	Ö.01234 — — —
23/2 41/1 9 41/2 5 41/3 203 189	3 -12 — 181 17422—12—	— 2 -1-1— 3 —1—2	— 3 3— 3 -1—11—	6 6 — 2 —2
23/3 41/1 8 41/2 2 41/3 73 63	— — 60 58 2	2 -2— — 3 —1—11—	— 2 2— —	6 6— — —
23/4 41/1 16 41/2 2 41/3 90 72	— — 66 6221—1	— — 3 —3	— 2 2 3 —1—1-1	16 16— — —
23/5 41/1 — 41/2 — 41/3 3 3	— — 2 2	— — 1 1	— — —	— — —
Össz. 373	316 30055—12-3	14 1122—21-5	13 71—21-1-1	30 28—2

9. táblázat

Össz.	42/0-ből 43 szerint	42/1-ből 43 szerint	42/2-ből 43 szerint	42/3-ből 43 szerint
Össz.	Ö. 0123456789	Ö. 0123456789	Ö. 0123456789	Ö. 01234
24/10 41/1 6	—	—	—	6 6
41/2 1	—	—	1 1	—
12 41/3 5	5 5	—	—	—
24/3 41/1 41/2 4	— — 4 4	— — —	— — —	— — —
24/4 41/1 7	—	1 -1	—	6 6
41/2 2	—	—	2 2	—
73 41/3 64	63 6021	1 -1	—	—
24/5 41/1 1	—	—	—	1 1
41/2 2	—	—	2 2	—
25 41/3 22	21 21	—	1 -1	—
24/6 41/1 3	—	2 -11	—	1 1
41/2 3	—	2 -1-1	1 1	—
54 41/3 48	46 45-1	1 -1	—	1 -1
24/7 41/1 6	—	1 -1	—	5 5
41/2 1	—	—	1 1	—
96 41/3 89	81 7611-12	4 -1-11-1	3 -1-11	1 -1
24/8 41/1 2	—	1 -1	—	1 1
41/2 —	—	—	—	—
52 41/3 50	49 48-1	1 -1	—	—
24/9 41/1 8	—	—	—	8 8
41/2 —	—	—	—	—
57 41/3 49	44 4111-1	3 1-2	2 -1-1	—
Össz.: 373	313 30043-12-3	17 1242-21-5	13 71-21-1-1	30 28-2

Igekötők a Mongolok titkos története nyelvében

Legutóbb (NyK. LXX, 181–190) megpróbáltam beszámolni az általam igekötőnek nevezett mongol nyelvi jelenség problémáiról a nyelvtan szempontjából. Most ennek a dolgozatomnak az eredményeit felhasználva a XIII. század mongol nyelvállapotának legjelentősebb szövegét, a Mongolok titkos történetét¹ igyekszem vallatóra fogni az igekötők kérdésében.

1. A Titkos történet szövegének igekötős anyagát az alábbiakban teljes egészében közlöm:

- (1) *qa'an-u emüne č'e'l usun-i hoqtoru č'eügen č'ilawun č'e'ürü dobtulju öksü* 'a kán előtt az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám.' (147. fejezet)
- (2) *kebte'ül söni ordo horč'in gebte'ju e'üten daru'ju bayiqsat kebte'ül söni oroqun haran-i ekit anu d a l b a r u mürüs anu ba'utala čabč'iju o'urutqun* 'Az éjszakai örök éjszaka a palotasátor körül helyezkedjenek el. Az ajtót őrző éjszakai örök az éjszaka [folyamán] behatolni szándékozókat — fejüket szét-, vállukat lehasítva — vessék ki.' (229. fejezet)
- (3) *kö'üd-ün aqa Joči ba qoyar büi je. qan ečige-de qolbaran güčün öksü. daldariqsan-ıyan d a l b a r u čabčildusu.* 'A fiúk bátyja J. és mi vagyunk. Kán atyának együttesen segítenénk. A tőle elhúzódókat lekaszabolnánk.' (255. fejezet)
- (4) *olon tarqagsan-u goyina qonoqsat kebte'ül-eče busut dotoqši jöričen oroqun haran-i bariqsat kebte'ül ekit anu d a l b a r u čabč'iju o'ortuqai* 'Amint a sokaság szétoszlott, az éjszakázó éjszakai örökön kívül a szabályt megsértve belépni akaró más embereket az elfogatást eszközöző éjszakai ör — fejüket széthasítva — vessé ki.' (278. fejezet)
- (5) *tere kökidek Toqto'a-yin erüge de'ereče erkin e'ede inu oro'ju erkin e'ede inu e m b ü r ü da'ariju* 'Az ijedős T. házára rámenve, gyámoszlopát összetörve' (105. fejezet)
- (6) *Toqto'a beki-yin erüge de'ereče erkin e'ede e m b ü r ü da'arin oro'ju* 'T. beki házára, gyámoszlopát összetörve, rámenve' (109. fejezet)
- (7) *qa'an-u emüne č'e'l usun-i h o q t o r u č'eügen č'ilawun č'e'ürü dobtulju öksü* 'a kán előtt az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám.' (147. fejezet)

¹ Itt elegendő utalnom e fontos szöveg kiváló magyar kiadására (vö. A mongolok titkos története. Mongolból fordította LIGETI LAJOS. Budapest, 1962). jegyzetekkel és utószóval. illetőleg a mongol szöveg latin betűs átírására (vö. A mongolok titkos története. Közzéteszi LIGETI LAJOS. 223 l. Budapest, 1964. Mongol Nyelvemléktár III.) — Én a továbbiakban LIGETI LAJOS átírását használom.

- (8) *Ĵebe goyinaqŝi h u r b a tataŝu dobtulŝu sundurĉu ayisuqun dayyin-i daruba* 'Ĵ. a hátulról oldalazva, támadva, nyomába lépve érkező ellenséget megverte.' (247. fejezet)
- (9) *qal ke'eksen-tür qara gürü q a m q a r u dobtulŝu öksü* 'Amikor azt mondja — „Rajta!”, a fekete követ szétmorzsolnám.' (147. fejezet)
- (10) *ine'ebe ke'en Tayang qan k e m k e r ü geĉkileŝü'üi* — Nevetett! — T. kán [a koponyát] széttiporta.' (189. fejezet)
- (11) *tere söni Naiman buru uyilan gödölkün bolun Naqu de'ereĉe qulatĉu de'ere de'ere'en qutaqlalduŝu yasu hüsi-ben k e m k e r ü unalduŝu hünŝi'ü bayitala daruĉaŝu üküldüŝü'üi* 'Azon az éjszakán a menekülve vonuló najmanok a Naqu tetejéről lezuhanva, egymás hegyén-hátán kavarogva, tagjaikat összetörve, mint kidöntött fatörzsek összenyomódva elpusztultak.' (196. fejezet)
- (12) *gür ke'eksen qaŝar-a kökö gürü k e'ü r ü qal ke'eksen-tür qara gürü qamqaru dobtulŝu öksü* 'Amikor azt mondja — „Élőre!”, a kék követ szétzúznám! Amikor azt mondja — „Rajta!”, a fekete követ szétmorzsolnám!' (147. fejezet)
- (13) *qoŝidaqsan-ıyan borbin-ıyan k i n g g ü r ü ĉabĉildusu* 'A [töled] elmaradó-zóknak sarka inát átvágnánk!' (255. fejezet)
- (14) *ekes kö'üt aqa-nar de'ü-ner ŝiküi hoi-tur qorqolaŝu Belgütei mudut q u q u r u tatalaŝu ŝibe'e bariŝu* 'Anyák, fiúk, bátyák, öccsök a sűrűségben magukat elsáncolva, B. fákat kitördelve, torlaszt emelve' (79. fejezet)
- (15) *qutuq e'ede inu q u q u r u da'ariŝu* 'Szent ajtaját összetörve' (105. fejezet)
- (16) *qutuq e'ede inu q u q u r u da'ariŝu* 'Szent ajtaját összetörve' (109. fejezet)
- (17) *Taiĉar-un niru'u inu q u q u r u qarbuŝu ala'at* 'T. gerincét keresztüllőve megölte, és' (128. fejezet)
- (18) *modun-u geŝi'üt q u q u r u tatalaŝu* 'Faágakat letördelve' (132. fejezet)
- (19) *Belgütei niru'u inu q u q u r u tata'at ĉirĉü o'orkiŝu yorĉiba* 'B. [Büri bökő] hátgerincét megroppantotta, [és őt] elvonszolva, félredobva, távozott.' (140. fejezet)
- (20) *minu ĵebelegü aman ĉaqan qula-yin aman niru'u inu q u q u ken qarbul'a'a* 'Fehérpofájú harci pej paripámnak első csigolyáját keresztül ki lötte?' (147. fejezet)

2. Ebből a korpuszból a következő elemeket emelem ki:

1. *ĉüürü* 'szét' (1)
2. *dalbaru* 'szét' (2—4)
3. *embürü* 'szét' (5—6)
4. *hoqtoru* 'ki' (7)
5. *hurba* 'oldalt' (8)
6. *qamqaru* 'szét' (9)
7. *kemkerü* 'szét' (10—11)
8. *ke'ürü* 'szét' (12)
9. *kinggürü* 'át, keresztül' (13)
10. *ququ* 'át' (20)
11. *ququru* 'át, keresztül' (14—19).

Ezek azok az elemek, amelyek a mongol igekötőkre jellemző feltételeknek (vö. NyK. LXX, 181—185) megfelelnek. Tehát ezek a Titkos történet szövegének igekötői.

3. A Titkos történet szövegének igekötői morfológiailag két csoportra oszthatók: gyök és származék igekötőkre.

3.1 Gyök igekötő a *hurba* 'oldalt' (8) és a *ququ* 'át' (20). Ezek a mai mongol gyök igekötők (vö. i. m., 185) pontos megfelelői.

A *ququ* 'át' gyök igekötőt HAENISCH és PELLIOT *ququs* v. *ququru* formában próbálják kijavítani.² Azonban ilyen javításra már csak a *hurba* 'oldalt' gyök igekötő miatt sincs feltétlenül szükség.³

3.11 A gyök igekötőkkel különféle képzők társulhatnak. A szövegben a következő példákat találni:

1. -*či*- átható igeképzővel:

hoqto.či- 'elvág, elmetsz vmit': *hoqto*.

ququ.či- 'szét-, vagy összetör': *ququ*.

2. -*ra*-/*re*-/*rü*-/*r*- visszaható igeképzővel:

čeu.re-, *čewü.rü*- 'széttörök, szétdarabolódik': *čeu*-, *čewü*.

hoqto.r- 'lemetsződik': *hoqto*.

kinggü.ri- 'lemetsződik, elvágódik vmi': *kinggü*.

ququ.ra- '(el-, össze-, meg-) török': *ququ*.

3. -*ri*- műveltető vagy átható igeképzővel:

hoqto.ri- 'lemetsz, elvág vmit': *hoqto*.

kinggü.ri- 'levág vmit': *kinggü*.

4. -*l*- erősítő vagy gyakorító igeképzővel:

hoqto.l- 'levág': *hoqto*.

kemke.l- 'szétvág vmit': *kemke*.

kinggü.l- 'levág, elvág vmit': *kinggü*.

ququ.l- 'eltör vmit': *ququ*.

5. -*ul.sun* képzőekkel:

qamqa.ul.sun 'egy steppei gyomnövény neve': *qamqa*.

6. -*s* határozóképzővel:

ke'ü.s 'a közepén át': *ke'ü*.

kinggü.s 'a közepén keresztül': *kinggü*.

ququ.s 'a közepén szét': *ququ*.

Ilyenformán a gyök igekötők a Titkos történet szövegében és korában nyitott morfémák voltak. Pontosan úgy, ahogyan a mai nyelvjárások gyök igekötői is nyitott morfémák (vö. i. m., 186).

3.2 Lényegében ide tartozik a -*ru*/*rü* igekötőképzővel való képzés problémája is. Ezzel a képzővel egy gyök + *rU* típusú származék igekötő képződik. A Titkos történet szövegében kettő kivételével ez az uralkodó típus.

A gyök + *rU* típusú származékigekötő mögött semmiféle kötött morfémát nem találni. Ez az igekötő típus tehát már a Titkos történet korában is a mai nyelvjárások azonos (Pr. *rA*) típusú igekötője módján viselkedik. (Vö. i. m., 186.)

² Vö. HAENISCH, Wörterbuch zu *Manghol un Niuca Tobca'an*. Leipzig 1939. 71. l., és PELLIOT, *Histoire Secrète des Mongols*. Paris 1949. 42. l.

³ LIGETI a *ququ* olvasatot nem is javítja. L. szövegkiadásának 147. fejezetét.

3.21 A Titkos történetbeli *rU* igekötő képző kérdésében nyilatkozott STREET is. Ő ezt a képzőt a határozói igenévképzők közé sorolja, és ennek megfelelően a gyök + *rU* típusú igekötőt határozói igenévknek tekinti. (Vö. STREET, JOHN CHARLES, *The Language of The Secret History of the mongols*. New Haven, Connecticut, 1957, 3.3212.) STREET állásfoglalása több szempontból is kifogásolható.

Morfológiailag a határozói igenév a mongolban egy igető és valamelyik határozói igenévképző összege, amely igenévképző a jelentéstől függetlenül bármelyik igetővel társulhat. Ezzel szemben a gyök + *rU* típusú igekötő egy gyök igekötő, azaz egy quasi-névszói tő (vö. BESE: i. m. 189) és a *rU* képző összege. Ilyenformán származék igekötőnk és a határozói igenevek a morfológia síkján nem azonos minőségek.

Kétségtelen, hogy a mongolban a morfológiai szerkezetben mutatkozó különbségek a szintaxis síkján sokszor közömbösek. Ilyenformán a *čëü.rü* 'szét', *dalba.ru* 'szét', stb. származék igekötőket szintaktikai szerepük szerint akár a határozói igenevekkel egyenrangú elemeknek is felfoghatnánk. Mégsem tesszük ezt. Ugyanis a STREET által konverbiumnak (i. m., 3.3212) tekintett típusok szintaktikai disztribúciója is sokban eltérő. És ebben a vonatkozásban az eltéréseknek már fontos szerepük van.

4. Az eszmecsere itt lényegében az igekötő + igető szerkezet jellegének a megítélése körül folyik. A Titkos történet szövegében ezek az igekötő + igető szerkezetek a következők:

1. *čëürü dobtul-* 'szétmállaszt' (1)
2. *dalbaru čabči-* 'széthatít' (2, 4)
3. *dalbaru čabčildu-* 'együtt széthatítják' (3)
4. *embürü da'ari-* 'összetör' (5–6)
5. *hoqtoru dobtul-* 'kiapaszt' (7)
6. *hurba tata-* 'oldalazva vonul, ház' (8)
7. *qamqaru dobtul-* 'szétmorzsol' (9)
8. *kemkerü gečkile-* 'széttipor' (10)
9. *kemkerü unaldu-* 'összetörük egymást' (11)
10. *ke'ürü dobtul-* 'szétzúz' (12)
11. *kinggürü čabčildu-* 'együtt átvágnak vmit' (13)
12. *ququ qarbu-* 'keresztüllő vmit' (20)
13. *ququru tata-* 'megroppant vmit' (19)
14. *ququru tatala-* 'kitördel vmit' (14, 18)
15. *ququru da'ari-* 'összetör vmit' (15–16)
16. *ququru qarbu-* 'keresztüllő vmit' (17)

Választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy hová is tartoznak a Titkos történet szövegének ezek a konstrukciói? A külső morfológiába, azaz a szintaxisba-e, avagy a belső morfológiába, tehát az összetételek közé?

4.1 A kérdés eldöntésére legyen szabad idézni a 147. fejezetből való *čë'el usun-i hoqtoru čëügen čilawun čëürü dobtulju öksü* 'az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám' (1) megnyilatkozást. Ha ebből elmaradna a *dobtulju* 'támadva', vagy kiesnék a *hoqtoru* 'ki' igekötő, a megnyilatkozás nyomban értelmét vesztené. Egy **hoqtoru öksü* vagy **čëürü öksü* nyilvánvaló képtelenségnek tűnik éppen úgy, mint ahogyan képtelenség

lenne egy *če'el usun-i dobtulju öksü, illetőleg *čeügen čilawun dobtulju öksü féle megoldás is. A dobtul- 'megtámad, ráront' ige ugyanis sem az usun 'víz', sem a čilawun 'kő' szavakkal tárgy-ige viszonyban nem állhat. Ez pedig fontos kritérium (vö. BESE, i. m., 182, és 189). Ilyenformán itt hoqtoru dobtulju 'kiapasztva' és čeürü dobtulju 'szétmállasztva' a szintaxis síkján összetartoznak, és oszthatatlan tömböt alkotnak. Ezért a Titkos történet szövegének igekötő+igető szerkezetei a belső morfológiába, az összetételek közé, illetőleg a lexikonba tartoznak. Pontosan úgy, mint a mai nyelvjárások igekötő+igető szerkezetei (vö. BESE: i. m. 184–185).

Az igekötő és igéje kapcsolatának ez a lényeges mozzanata rejtve maradt STREET előtt. Ezért szintaktikailag is elhibázott nála az igekötőknek a határozói igenevek közé való besorolása.

5. Az igekötő és igéje kapcsolata a Titkos történet szövegében tizennégy esetben (1, 3–6, 8–11, 13–19) megszakítás nélküli kapcsolat. Pontosan úgy, ahogyan a mai mongol nyelvjárásokban az megfigyelhető (vö. BESE: i. m. 187). A megszakításra négy példa van. Ezek értelmezése külön feladat.

5.1 A Titkos történet szövegében az igekötő és igető kapcsolatának folyamatosságát (20) -ban a ken 'ki?' kérdőszó szakítja meg. A példa igen érdekes, mert modern mongol korpuszunkból ilyenfajta megszakításra csak a bü tiltószóval van adatunk a burjátból, illetőleg az ese tagadószóval a kalmükből. Ugyanakkor ilyen megszakítás az irodalmi halhában a norma ellen van (vö. BESE: i. m., 186). Valójában ez a helyzet a burjátban is. Ennek oka pedig az, hogy a tiltás, illetőleg tagadás, vagy éppen a kérdés ilyenkor tulajdonképpen nem az igére külön, hanem az igekötő+igető összetételre, mint egészre vonatkozik (vö. BESE, i. m., 183–184). Az ilyen megszakítás azonban még nem zárja ki az igekötő+igető összetételszerűségét.

5.2 A Titkos történet szövegében a folyamatosság sajátos megszakításait (2, 7, 12) példái képviselik. Ezeket a következőképpen lehet felbontani, illetőleg ábrázolni:

$$\begin{array}{l}
 qa'an-u emüne \left\{ \begin{array}{l} a) \text{ } \check{c}e'el \text{ usun-i } hoqtoru \\ b) \text{ } \check{c}eügen \text{ čilawun } \check{c}eürü \end{array} \right\} dobtulju \text{ öksü (2)} \\
 \dots oroqun \text{ haran-i} \left\{ \begin{array}{l} a) \text{ } ekit \text{ anu } dalbaru \\ b) \text{ } müürs \text{ anu } ba'utala \end{array} \right\} \check{c}abčiju \text{ o'oritqun (7)} \\
 a) \text{ } gür \text{ ke'eksen } qaĵar-a \text{ kökö } gürü \text{ ke'ürü} \\
 b) \text{ } qaĵ \text{ ke'eksen-dür } qara \text{ gürü } qa \text{ m q a r u} \left. \vphantom{\begin{array}{l} a) \\ b) \end{array}} \right\} dobtulju \text{ öksü (12)}
 \end{array}$$

Itt az a) és a b) szekvenciák mellérendelésben vannak. Mivel a mongolban az igekötő igéjével összetételt alkot, ezek a szekvenciák ál-szintagmák (vö. BESE: i. m., 184, 187).

6. A Titkos történet szövegében előforduló igekötők, illetőleg igekötő+igető összetételek, a sorrend megszakításai, az igekötős szekvenciák mellé-

rendelése stilisztikailag mind külön problémacsoportot képeznek. Megfelelő előmunkálatok híján erről itt most csak nagy általánosságban szólhatok.

6.1 A mai mongol nyelvjárásokban az igekötő + igető összetételek gyakorisága igen alacsony. Ezért használatuk stilisztikai szempontból jelentős. A hús előfordulást a Titkos történet korpuszához viszonyítva ugyancsak alacsony gyakoriságnak lehet tekinteni. Ilyenformán az igekötő + igető összetételek a Titkos történet szövegében is a tartalom felől közelítve rendkívüli mértékben emelik ki a mondanivalót, fokozzák asszociáció-teremtő hatását.

6.2 A szintaktikai szerkezeteknek is van stilisztikai értékük, amit előfordulási arányuk kifejezhet. Ilyen értelemben (2, 7, 12) mellérendeléses áll-szintagmái igen értékes példák. Az ilyen megoldások gyakorisága a mai mongol nyelvjárásokban rendkívül alacsony. A Titkos történet korpuszánál tízszer nagyobb mai nyelvjárási halmazból is alig néhány hasonló szerkezet mutatható csak ki. Relatív nagyobb gyakoriságuk a Titkos történet szövegében még nem mond ellent a modern anyagból levonható következtetésünknek, annak, hogy ezek a mellérendeléses áll-szintagmák a Titkos történet nyelvében is stilisztikai különlegességeknek tekinthetők.

A mellérendeléses áll-szintagmák felhasználása a mai nyelvjárásokban más szempontból is korlátozott. Ilyenek csak a szépprózában, illetőleg a hősi epikában fordulnak elő. Ezért — gondolom — beszélt nyelvi tények a Titkos történet szövegében és korábban sem lehettek.

7. A Titkos történet esetében — most nem említve sok más korabeli emléket — a mongolisztika a XIII. századból egy rendkívül gazdag szókinccsel és nyelvtannal rendelkező forrás birtokában van. Egyelőre mégsem tudja egyetlen mai nyelvjárással sem azonosítani a Titkos történet nyelvjárását. Az okot itt most nem részletezhetjük. Remélhetjük azonban, hogy a kutatások előrehaladtával nyerünk még fogódzókat a történeti dialektológia számára is. Mindenesetre ebből a szempontból az igekötők példája tanulságos lehet.

7.1 A Titkos történet szövegében a gyök típus két előfordulásával szemben a gyök + *rU* származék típus az uralkodó. A modern nyelvjárások egészen más képet mutatnak.

Az irodalmi burjátban a gyök típushoz képest a származék gyök + *rA* mintegy tízszer ritkábban fordul elő. Ugyanakkor az irodalmi halha, vagy kalmük nem tűrik meg ezt a származék típust. Sőt ennek a típusnak a gyakorisága a beszélt halhában és kalmükben is rendkívül alacsony. Tehát a két típusú igekötő gyakoriságát, felhasználási lehetőségeit tekintve a mai mongolban a Titkos történet nyelvjárásához még a burját nyelvjárás áll a legközelebb.

Lehet, hogy véletlen, de ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy (2, 7, 12) mellérendeléses áll-szintagmáira a legszebb megfelelések ugyancsak a mai irodalmi burjátból kerültek elő. A Titkos történet nyelvjárása és a mai burját közötti közvetlen genetikai kapcsolatra azonban ezekből az adatokból még nem következtethetünk.

Verbal Prefixes in the Language of the Secret History of the Mongols

This paper treats of those Mongolian verbal prefixes that are found in the language of the Secret History of the Mongols (13th century).

1. The verbal prefixes of the SH can be divided morphologically into two groups: root preverbs and derivative preverbs (with *.rU* suffix), exactly like the verbal prefixes of the modern Mongolian dialects.

2. On the level of syntax the verbal prefix + verb stem complex is a compound in the SH, too.

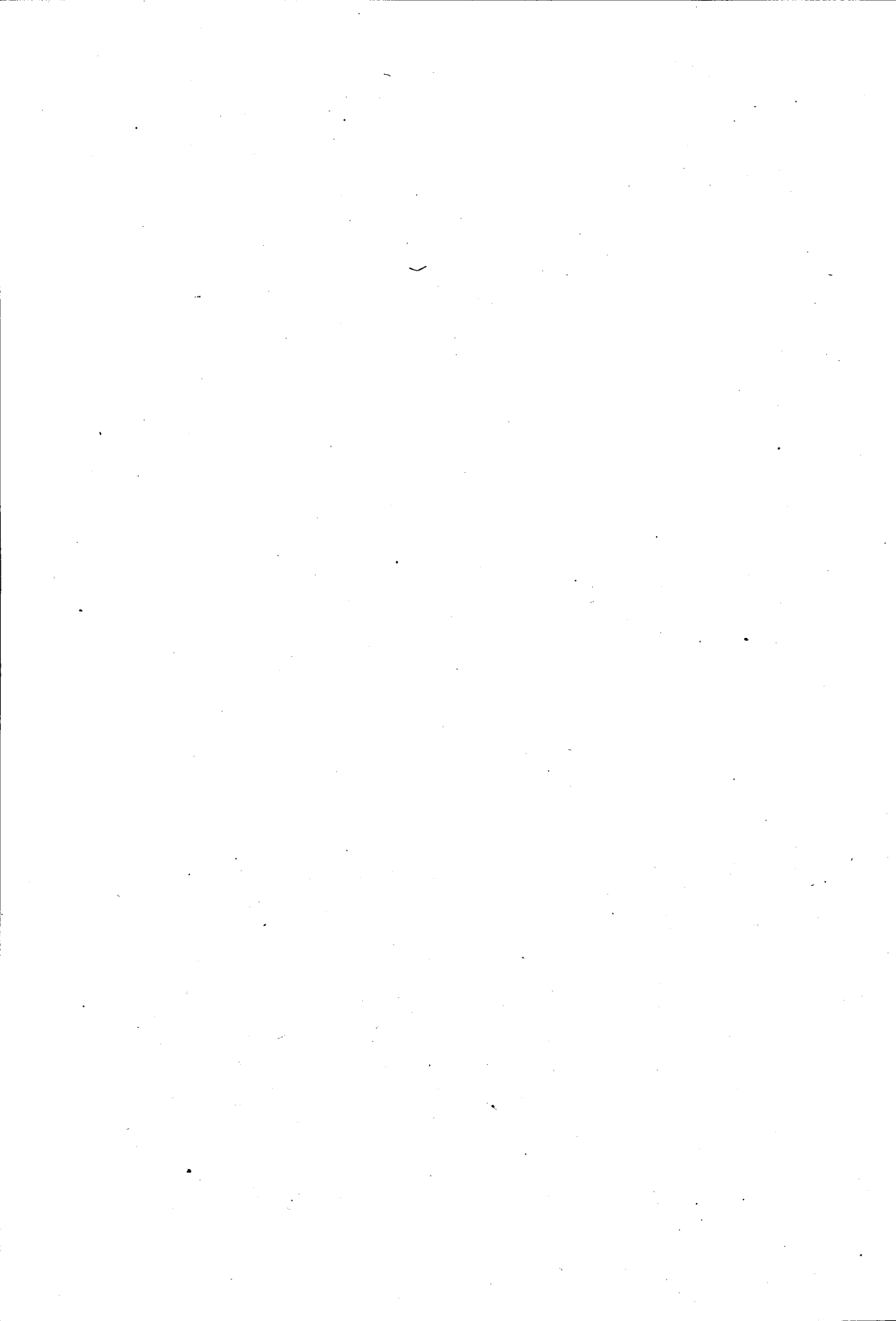
3. The verbal prefix and the verb stem are already uninterruptedly connected in the SH, exactly as in the modern dialects.

The continuity of the verbal prefix + verb stem complex is broken once in the text of the SH by the interrogative word *ken* 'who?'. Three passages (2, 7, 12) of the text of the SH represent special breaks. These sequences *a*) and *b*) are co-ordinated. These co-occurrences are manifestations of a kind of economy of the language, i. e. expressions of elegant style.

4. Stylistically the verbal prefix + verb stem complexes, breaks of sequences and co-occurrences, appearing in the text of the SH, increase the stylistic value of the content, i. e. can be vernacular data.

(This paper was published in English in the *Acta Orientalia Hungarica*, XXII: 123—132.).

LAJOS BESE

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Fekete Lajos
1891 – 1969

Nagy gyásza van a magyar turkológiának: 1969 május 16-án 79 éves korában elhunyt Fekete Lajos, a török diplomatika és paleográfia nemzetközileg elismert mestere, a magyarországi török hódoltság korából származó török iratok legkiválóbb kutatója.

Nem készült turkológusnak, levéltáros és történelem szakot végzett. Az első világháború alatt Szibériában török hadifoglyok közé került. Megtanult tőlük törökül, s hazatérve kezdett a török hódoltság korának tanulmányozásához. A hódoltsággal kapcsolatos török oklevelek tanulmányozásának ekkor már volt bizonyos hagyománya nálunk (Sziládi Áron, Velics Antal, Karácson Imre). Fekete Lajos nagy lelkesedéssel és energiával látott hozzá, hogy rendszeresen összegyűjtse és feldolgozza a Magyarországon és külföldön található magyar vonatkozású okleveleket.

A 150 éves török hódoltság alatt nagyszámú török dokumentum gyűlt össze, amelyek a hódolt terület politikai-katonai irányítására és gazdasági életére vonatkoztak. Az iratoknak csak kis töredéke maradt az országban, nagyobbik része Isztanbulba vagy a tőlünk délre fekvő, még sokáig a török birodalomhoz tartozó városok archívumaiba került. Fekete Lajos először a magyarországi anyagot rendezte. A Levéltári Közlemények 1924 és 1936 közötti számaiban regesztákat közölt a Zichy és Rákóczi – Aspremont archívum, a debreceni és gyöngyösi levéltár török anyagáról, majd a velencei, drezdai és berlini levéltárak magyar vonatkozású török okiratairól. 1926-ban magyarul és németül jelent meg első nagy munkája, a „Bevezetés a török paleográfiába” („Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmäßigkeit in Ungarn” Budapest 1926), amely a török paleográfiát elsajátítani igyekvők világszerte ma is használt kézikönyve.

A magyarországi török anyag rendszeres feldolgozása során kiadta az Eszterházy levéltár anyagát („Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606–1645” Budapest 1932), egy defter alapján megrajzolta Vác 16. századi életét („A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján” Budapest 1942), kiadta az esztergomi szandzsák egyik adóösszeírását („Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása” Budapest 1943), majd pár évvel ezelőtt tanítványával, Káldy-Nagy Gyulával közösen elkészítette a budai számadás könyvek kiadását (I. kötet: „Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550–1580. Türkischer Text”; II. kötet: „Budai török számadáskönyvek 1550–1580” Budapest 1962. Ismertetését l. folyóiratunk 65. kötetében a 486–87. lapon). Mindezek a munkák alapvető és nélkülözhetetlen adatokat nyújtanak a hódoltság alatt élő magyar népegykorú, a magyar forrásokból csak hiányosan megismerhető életére

vonatkozóan. Évtizedeken át harcolt és dolgozott azért, hogy az egykori budai török levéltár szétszóródott anyaga fotokópiákon és mikrofilmeken rögzítve újra együtt legyen található. Fáradozásának eredményeként az anyag nagy része ma valóban együtt van az ELTE Török Filológiai Tanszékén.

Fekete Lajos hosszú lélegzetű munkái közül is kiemelkedik a kétkötetes „Siyāqat-Schrift”, amely a legnehezebben olvasható régi török írástípus, a gazdasági iratokban használt siyāqat-írás megismerésének kézikönyve. Gyakorlati, pedagógiai értéke mellett a műben közölt 104, főleg magyar vonatkozású oklevél gazdag forrásanyagot nyújt a történészeknek, sőt a nyelvészeknek is. („Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln”. I–II. Budapest 1955. Ismertetését l.: NyK. 59 : 277). Ezért a munkájáért Kossuth-díjjal tüntették ki.

Fekete Lajos írói képessége elsősorban a „Budapest a törökkorban” (Budapest 1944) című munkájában mutatkozik meg. Ez a mű nagyrészt eddig ismeretlen források alapján, hitelesen és elevenen mutatja be a török-kori Pest és Buda életét. Egy hagyatéki leltár száraz adatai kelnek életre az „Egy vidéki török úr otthona a XVI. században” c. kisebb munkájában (l. NyLOK. 15: 87–106; németül: Studia Historica 1960). Tárgyilagosan de szubjektív erővel megrajzolva jelenik meg előttünk Nagy Szülejmán a róla írott életrajzában („Szülejmán szultán” Budapest 1967; az „Életek és korok” c. sorozatban).

Noha Fekete Lajos forma szerint nem volt nyelvész, forráskiadványainak magyar nyelvtörténeti értékét mégis gyakran hangoztatjuk. Ő maga is foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel, főleg a magyarországi török helynevekkel (Századok 1924; KCsA. 1.; MNy. 23, 26, 36; NyK. 50), személynevekkel (ActaOrHung. XV) és a török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavaival (MNy. 26).

Utolsó nagy műve, a perzsa paleográfia már nem jelenhetett meg életében. Többi művéhez hasonlóan ez is hosszú, évtizedes munka gyümölcse. Halála előtt három nappal tette végére a befejező pontot.

Fekete Lajos gazdag tudományos munkásságot hagyott maga után. Művei megőrzik nevét. Azoknak pedig akik őt személyesen is ismerték, feledhetetlen lesz egyénisége, amelyben egy nagy tudós és egy páratlanul kedves, szerény ember vonásai egyesültek.

Emlékét hűségesen őrizzük!

KAKUK ZSUZSA

Húsz éves a Nyelvtudományi Intézet

Húsz évvel ezelőtt alakult meg a Nyelvtudományi Intézet. Húsz esztendő egy tudományos intézet életében elég nagy idő ahhoz, hogy mérlegre telessük munkáját, meghatározhassuk az illető tudományterületen betöltött szerepét.

A két világháború közötti időben a nyelvtudományi kutató munka gócai nálunk is, mint számos más országban, az egyetemek voltak. Az egyes tanszékek professzorainak érdeklődési köre határozta meg az illető tanszék hatáskörébe eső kutatások irányát, sőt jelentős mértékben befolyásolta azoknak a — többnyire a középiskolai tanárok közül kikerülő — tudósoknak a munkáját is, akiket lazább-szorosabb személyi kapcsolatok fűztek a tanszék professzorához, de szervezeti kapcsolatuk az egyetemmel mint kutatási központtal tulajdon-

képpen nem volt. A kutatómunka ebben az időben lényegében az egyetemi tanárok és a középiskolai tanárság legképzettebb rétegének erkölcsileg kötelező „magán tevékenysége” volt, anyagi segítséget azonban a kutató tudós ehhez igen keveset — sőt a legtöbb esetben egyáltalán semmit sem — kapott.

Mindebből következik, hogy ebben az időben a magyar nyelvészeti kutatásokból hiányzott a társadalom igényeit is figyelembe vevő tervszerűség, a szélesebb körű szervezethez. Így nem is igen készülhettek nagyobb szellemi és anyagi erőket igénylő szintézisek. A kutatás ebben az időben főképpen bizonyos részletkérdésekre irányult, de ezekben is szinte kizárólag a történeti jellegű stúdiumokban, tehát meglehetősen egyoldalú is volt. El kell azonban ismerni azt is, hogy ezeken a területeken e korszak tudósai több vonatkozásban kimagasló eredményeket értek el, olyan eredményeket, amelyeket a második világháború után meginduló újjászervezett kutatások is nagyon gyakran igen jól felhasználhattak, vagy további kutatásaik biztos alapjának tekinthettek.

Az említett korszak vége felé történtek ugyan bizonyos, a nyelvészeti kutatómunka hatékonyságát előmozdítani szándékozó intézkedések: a budapesti egyetemen megalakult a Magyarságtudományi Intézet, Kolozsvárott az Erdélyi Tudományos Intézetnek nyelvészeti osztálya is létesült, Csúry Bálint Debrecenben megszervezte a Népnyelvkutató Intézetet, szervezeti szempontból is jól átgondolt terv készült a nyelvjáráskutatásra, különösen pedig a nyelv-atlaszgyűjtésre stb. Ezek az intézkedések azonban a háborús események miatt kedvező hatásukat a kutatómunkában már csak igen kis mértékben éreztették, s így a két világháború közötti idő nyelvtudományi kutatómunkájáról kirajzolódó képet lényegesebb mértékben nem módosítják.

Az 1940-es évek végén az országban végbement politikai, társadalmi, gazdasági változások jelentősen megváltoztatták a nyelvészeti kutató munka formai és tartalmi sajátosságait is, amit legpregnánsabban a Nyelvtudományi Intézet megalakulása tükröz. Az intézet létrehozásával ugyanis nem csupán egy újabb, számottevő kutatóhellyel gazdagodott a magyar nyelvtudomány, hanem egy új típusú, a szocialista tudományosság elgondolásaira alapuló intézmény kezdte meg működését. S ez elsősorban a következő vonásokban mutatkozott meg: a munka tervszerűsége, a szervezeti formák, a tematika.

A kutatómunka tervezése a hazai nyelvtudományban először a Tanácsköztársaság idején jelentkezett. Ennek a tervnek azonban elsősorban elvitudománypolitikai jelentősége van, hisz a Tanácsköztársaság rövid élete alatt lényegében semmi sem valósulhatott meg belőle. Az 1949-ben összeállított nyelvtudományi terv már sokkal kedvezőbb körülmények között készült, s megvalósításához a szükséges szervezeti feltételek is megvoltak, ugyanis ebben az időben alakult meg a Nyelvtudományi Intézet is. Ez a tervezet nagyon realisan mérte fel a magyar és a finnugor nyelvtudomány előtt álló feladatokat. A tervek realizálására vonatkozó elképzelésekben (a szükséges munkaerő, munkaidő, anyagi eszközök stb.) azonban kezdetben — mai szemmel nézve — erősen naív optimizmus érvényesült, ami a későbbiek során az intézet munkájában nem kevés nehézséget is okozott.

A szervezeti formák terén az jelentett alapvető változást, hogy kialakult a „fő hivatású” tudományos kutatóknak egy jelentős csoportja. Ezzel lehetővé vált állandó jellegű munkaközösségek létrehozása, bizonyos munkafolyamatok megfelelő felosztása, egybehangolása. Ha a feladatokhoz mérten többnyire szerény formában is, rendelkezésre állt az állandó jellegű állami támogatás. Mindezek lehetővé tették nagy méretű, hosszú időre tervezett kollektív fel-

adatok megindítását, olyan munkákét, melyeknek elvégzésére az előző időszakban egyáltalán nem lehetett volna vállalkozni. S a Nyelvtudományi Intézet megalakulása pillanatától élt is ezzel a lehetőséggel. A társadalomtudományok területén — úgy gondolom — a nyelvtudományban, pontosabban szólva a Nyelvtudományi Intézet munkájában kaptak először igen nagy helyet a kollektív tervfeladatok, s ennek eredményei azóta már gazdagon jelentkeztek is.

Számottevő változások történtek az előző időszakhoz viszonyítva a kutatási tematikában, a tematika jellegében is, és ez — érthető módon — elsősorban ismét az intézet munkájában tükröződött. A két világháború közötti erősen történeti irányú kutatásnak szükségszerű velejárója volt a leíró jellegű, tehát a társadalomnak az anyanyelvvvel kapcsolatos mindenkori szükségleteit is kielégítő munkálatoknak szinte teljes mértékben való háttérbe szorulása. S ez a tény a maga negatív hatását az 1940-es évek legvégén már különösképpen éreztette, ugyanis az időközben bekövetkezett társadalmi-politikai változások következtében addig az írásbeliségtől gyakorlatilag távol álló százszekrek számára vált kívánatosná, sőt szükségessé az anyanyelvnek írásban és szóban való magasabb szintű használata. Ezeknek a jogos igényeknek a kielégítése is elsősorban a Nyelvtudományi Intézetre várt, és — megítélésem szerint — e köteletségeinek az intézet magas színvonalon, igen nagy mértékben eleget is tett. Az intézet tudományos tématervében kezdettől fogva a fent említett kötelezettségeket is kielégítő leíró munkálatok foglalták el a főhelyet.

Megalakulása idején az intézet kutatási területe — elvben — kiterjedt a hazánkban művelt nyelvészeti ágazatok mindegyikére. Gyakorlatilag azonban az intézet működési területe kezdettől napjainkig ennél szűkebb volt, s a munka középpontjában a magyar és a finnugor nyelvészeti kutatások álltak. Úgy gondolom, hogy ez a helyzet nem csupán gyakorlati okokból fogadható el, hanem elvi megfontolások alapján is helyeselhető, mert nyilvánvaló, hogy a nyelvtudománynak ezen a két területén magyar kutatóknak kell a munka dandárját elvégezniük, sőt bizonyos feladatokat csakis ők végezhetnek el eredményesen, ugyanis a hazánkban művelt nyelvészeti ágazatok közül ez a kettő leginkább nemzeti jellegű, ami különös kötelezettségeket ró a hazai nyelvészekre.

A Nyelvtudományi Intézet munkásságának ezt a fő irányvonalát egyébként az Akadémia Elnökségének 1968. évi, az intézet munkájáról szóló határozata is jóváhagyta, sőt a jövőre vonatkozóan is elfogadta azzal a kiegészítéssel, hogy emellett az eddigieknél nagyobb szerepet kell kapniuk az erősebben elméleti jellegű, általános nyelvészeti kutatásoknak is.

Mint fentebb már említettem, az intézet munkájának gerincét kezdettől fogva a nagy, kollektív tervmunkák alkották. Ezek zömükben olyan feladatok voltak, amelyeket más országoknak kedvezőbb körülmények között, más elgondolások szerint dolgozó nyelvészei saját anyanyelvükre vonatkozóan már régebben teljesítettek. S ezeknek a munkáknak (értelmező szótár, leíró nyelvtan, nyelvatlasz stb.) a két világháború között nálunk is feltétlenül el kellett volna készülniük. E művek elkészítését azonban mégsem tekinthetjük kizárólag a múlt terhes adóssága törlesztésének. Hasonló jellegű munkák készítése ugyanis minden nyelvvvel kapcsolatban bizonyos nagyobb időközökben, az előzményektől majdnem függetlenül a nyelv belső mozgása, változása következtében időszerűvé, sőt szükségessé válik. Így ezek a most elkészült szintézisek, módszerükben általában felhasználva a nemzetközi tapasztalatokat is, nemcsak letörlesztették a múlt adósságát, hanem előre is mutatnak, zömükben

nemzetközi mértékkel mérve is korszerű, a mai igényeket is kielégítő magas színvonalú tudományos alkotások.

Az intézetben az elmúlt húsz esztendő alatt készült tudományos művek tételeszerű felsorolására itt nincs mód, mindössze a kollektív termékek leg-reprezentatívabb alkotásai közül említek meg néhányat. Az intézet eddig legnagyobb méretű vállalkozása volt *A magyar nyelv értelmező szótárának* elkészítése. A mintegy 60 000 címszót magában foglaló, hét kötetes mű 1959 és 1962 között jelent meg nyomtatásban. Ez a mai köznyelvünk legáltalánosabb szó- és kifejezőkészletét felölelő alkotás elméleti megalapozottságával, kitűnő módszertani eljárás módjaival, tudományos igényességével nemzetközi szinten is elismerést és megbecsülést szerzett a magyar nyelvtudománynak. Gyakorlati hasznát pedig jól mutatja az a tény, hogy a 7500 példányú első kiadás — mintegy tíz millió forint bruttó bevételt biztosítva a népgazdaság számára — néhány év alatt elfogyott, s az elmúlt években ugyanilyen példányszámban sor került a második kiadásra is, amelynek tekintélyes része azóta már szintén elkelt.

Jelentős alkotás gyakorlati szempontból is az 1961–62-ben megjelent kétkötetes leíró nyelvtan: *A mai magyar nyelv rendszere*. Ez a munka elsősorban az addigi hazai nyelvtani kutatások összegezése kívánt ugyan lenni, tehát grammatikaelméleti szempontból nem ad különösebben újat, de számos új részleteredményt tartalmaz, sok jól felhasználható normatív tanácsot ad, és részben újabb módszertani eljárásokat is alkalmaz. Gyakorlati jelentőségét különösképpen növeli az a tény, hogy megfelelő alapot ad a különböző szintű iskolai nyelvtanok elkészítéséhez. Ennek a munkának is folyamatban van a második kiadása, sőt 1968-ban *Ungarische Grammatik* címen egy rövidített, egykötetes német nyelvű változata is megjelent.

Lényegében befejeződött az intézet harmadik nagy leíró jellegű munkálata is: *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak készítése. A teljes magyar nyelvterület 395 pontjáról, mintegy 12 ezer adatközlőtől összegyűjtött kb. 3/4 milliónyi tájnyelvi adat felbecsülhetetlen értékű forrása a magyar nyelvtudomány különböző ágazatainak, sőt számos más rokontudománynak is. S az atlasz munkájában módszertani szempontból is több új elgondolás érvényesült. A mű első kötete (192 térkép) 1968-ban megjelent, a többi öt kötet (újabb 970 térkép) kiadására vár, s egy-egy kötet megjelentetésére előreláthatólag két évenként kerülhet sor.

A történeti jellegű kutatások közül elsősorban *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* és *A magyar szókészlet finnugor elemei* című műveket kell kiemelnünk. Első kötete mindkét műnek 1967-ben jelent meg. Az elsőnek említett szótár három kötetben mintegy 12 000 szó (többnyire szócsalád) származását, rövid történetét adja meg, nagy gondot fordítva a művelődéstörténeti, tárgy-történeti vonatkozásokra is. Az utóbbi pedig négy kötetben a magyar nyelv legősibb, finnugor eredetű szókincsét foglalja magában, gondosan felülvizsgálva és újraértékelve az erre vonatkozó hazai és külföldi szakirodalmat. A megjelent két kötet azt mutatja, hogy mindkét munka nemzetközi mértékkel mérve is méltóan képviseli a nagy hagyományokkal rendelkező magyarországi etimológiai kutatásokat.

E területhez kapcsolódva megindultak, sőt lényegesen előre is haladtak már egy *uráli etimológiai szótár* munkálatai.

Igen jelentős helyet foglal el az intézet munkájában az anyanyelv ápolása: a *nyelvművelés*, illetőleg a nyelvtudomány újabb eredményeinek ismertetése: a *tudomány népszerűsítés*.

Az anyanyelv kérdései iránt legfeljebb csak a reformkorban, a nyelv-újítás idején jelentkezett olyan széles körű társadalmi érdeklődés, mint napjainkban. Ezt beszédesen bizonyítja többek között évente a legkülönbözőbb foglalkozású egyénektől az intézethez érkező több ezer levél, telefonhívás és szóbeli megkeresés, amelyeknek megválaszolását az intézetnek immár több, mint másfél évtizede rendszeresen működő *közönségszolgálat*a látja el. De ezt mutatja az az évenkénti több száz előadás is, amelyet az intézet munkatársai tartanak rendszeresen vagy alkalmyszerűen a rádióban, a televízióban a TIT különböző rendezvényein vagy egyéb testületek felkérésére. Bár a felmerült igényeket nem tudtuk mindig kielégíteni — úgy gondolom —, az intézet munkája e téren különösképpen eredményes és kiemelkedő volt. Nem kis mértékben ennek köszönhető, hogy napilapjaink, a rádió nyelvezete az elmúlt években igen sokat fejlődött.

Az elmúlt húsz év alatt több nyelvművelő kötet, különféle kiadvány jelent meg. S ennek az időszaknak elméleti és gyakorlati tapasztalatait egy nagyobb szabású tudományos összegezés kívánja egybefoglalni: az intézetben készülő *nyelvművelő kézikönyv*.

A nyelvművelés területén egyre nagyobb helyet kap az utóbbi években a *helyes magyar kiejtés* problematikája. Az ezzel foglalkozó kézikönyv az egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékeinek közreműködésével szintén az intézet irányítása alatt készül. S bizonyára széles körű érdeklődésre tarthat számot az intézetnek egy másik munkája is, melyet a Minisztertanács Titkárságának megbízásából készít: az *utónevek* (keresztnevek) *szótára*.

Az anyanyelvi műveltség emelésének is fontos eszköze lesz az értelmező szótárnak rövidesen elkészülő, egy kötetes, képekkel illusztrált változata, a *magyar nyelv kézis�ótára*, amelynek címszóanyaga azonban mintegy tízezerrel meghaladja a hétkötetes értelmező szótárét; hasonlóképpen a készülő *szinonimaszótár* is, amely emellett a magyar és az általános jelentéstan számos kérdéséhez is kapcsolódik.

„A mai magyar nyelv rendszere” c. leíró nyelvtan megjelenése után megfelelő elméleti tájékozódás és a kellő előkészítés után elkezdődtek az intézetben a *magyar nyelv transzformációs-generatív nyelvtanának* munkálatai. Ennek néhány nagyobb részleteredménye a közeli múltban nyomtatásban is megjelent az „Általános nyelvészeti tanulmányok” VI. köteteként.

Eredményes kutató munkát végzett az intézet kis létszámú fonetikai osztálya. Munkájuk középpontjában a magyar nyelv modern *leíró hangtanának* elkészítése áll. Ebből a sok nehézséggel küzdő munkából egyelőre csak részletfejezetek készültek el. Eredményes és nemzetközileg is elismert viszont az intézet fonetikusainak munkája a kommunikációkutatás területén, annak ellenére, hogy az intézet fonetikai laboratóriumának felszerelése sajnálatosan szegényes és korszerűtlen, s ezt az évek óta húzódo problémát napjainkig nem sikerült megoldani.

Az eddig említettek mellett több más számottevő kollektív tervmunka is folyt és folyik az intézetben, bár az elmúlt időkben az előzőkhöz viszonyítva szerényebb ütemben. Ilyenek: az *Új Magyar Tájszótár*, az 1890 és 1960 között nyomtatásban megjelent vagy kéziratban hozzáférhető tájszóanyag szótári összegezése; a *Petőfi-szótár*, Petőfi Sándor teljes szókincsének szótári feldolgozása; *tipológiai, valamint nyelvt statisztikai vizsgálatok*; stb.

Külön kell szólni néhány szót a *magyar irodalmi nyelv nagyszótáráról*, az intézet legmonumentálisabb, de ugyanakkor legproblematisabb mun-

kájáról. Ehhez a szótárhoz az anyaggyűjtés még a múlt század végén megindult, eddig össze is gyűlt mintegy öt milliányi nyelvi adat. A szótár elkészítésének számos elméleti és gyakorlati kérdése azonban a mai napig nem tisztázódott megnyugtató módon, illetőleg csak napjainkban kezd az eddigiéknél határozottabb formát ölteni. Reméljük, hogy a szótár munkálatai megfelelő személyi és anyagi ellátottsággal a nem nagyon távoli jövőben elkezdődhetnek. Nagyon sajnálatos lenne ugyanis, ha nemzeti kultúránk e fontos thesaurusa elkészítésének megkezdése a jelenlegi biztatónak ígérkező tervezetés után ismét a nagyon távoli jövőbe tolnódnék el.

A magyar és finnugor nyelvészeti kutatások mellett számottevőek az intézetben folyó *romanisztikai*, *szlavisztikai* és *orientalisztikai* kutatások is. Ezek azonban egyetlen kivételtől — *A magyarországi szlovák nyelvjárások atlaszától*, amelynek munkálatai lényegében befejeződtek — eltekintve egyéni kutatómunka keretében folynak, így itt ezekre — az ilyen jellegű magyar és finnugor nyelvészeti kutatásokhoz hasonlóan — részletesebben nem térek ki.

Az elmúlt húsz esztendő alatt a magyarországi nyelvtudomány — s ezen belül a Nyelvtudományi Intézet — több területen igen jelentős eredményeket ért el. Így különösen sajnálatos, hogy az elméleti munkáról, az *általános nyelvészeti kutatások* területéről ez a beszámoló csak viszonylag szerény eredményeket említhet meg. A Nyelvtudományi Intézetben a nagy kollektív tervek mellé kellő elméleti-módszertani előkészítése ugyan általában megtörtént. Sőt ezek *módszertani* tapasztalatait is igen értékes tanulmányok összegezték (*Nyelvművelésünk főbb kérdései*, *A magyar nyelvátlasz munkamódszere*, *Szótár-tani tanulmányok* stb.). Néhány évvel ezelőtt az intézet közreműködésével megindult az *Általános nyelvészeti tanulmányok* című évkönyv jellegű sorozat is. Ennek ellenére meg kell állapítani, hogy a szorosabb értelemben vett általános nyelvészet alkotó művelése tekintetében az elmúlt húsz esztendő alatt — talán a legutóbbi éveket kivéve — nem túlságosan sok történt hazánkban. S ez az egész újabb magyar nyelvtudománynak — s ezen belül a Nyelvtudományi Intézetnek is — nem elhanyagolható fogyatékossága. Az általános nyelvészeti kutató munka elmélyítésére és kiszélesítésére az intézetben 1969-ben megtörténtek az első lépések, bizonyos szervezeti intézkedések, s minden remény megvan arra, hogy ennek eredményei az intézeten belül rövidesen jelentkezni fognak.

Az intézet kutatási kapacitásának hozzávetőlegesen mintegy 60%-át folyamatosan az ismertetett kollektív tervmunkák kötötték le. S a szorosabb értelemben vett egyéni munkára az intézet kutatói hivatali munkaidejüknek csak ezen felüli részét fordították. Ennek ellenére mennyiségi téren is, minőségi szempontból is igen jelentősek azok az eredmények, amelyeket az intézet kutatói egyéni munkájuk során értek el. Ezt beszédesen bizonyítják a következő adatok is. 1949 és 1968 között az intézet munkatársainak tollából több mint 150 önálló kiadvány (könyv, valamilyen sorozatban kiadott nagyobb tanulmány stb.) jelent meg. 1965 és 1968 között kb. 850 tanulmányát, cikket, recenziót stb. közöltek hazai és külföldi folyóiratokban. A húsz esztendő alatt megjelent hasonló közlemények száma tehát több ezer. (Csupán tájékoztatásul jegyzem meg, hogy megalakulásakor az intézet tudományos kutatóinak száma alig haladta meg a tizet, az 1960-as évek elejére megközelítette az ötvenet, azóta lényegében alig változott.)

Az intézet azonban nem csupán a nyelvtudományi kutatásoknak a leg-számottevőbb központja, hanem a felső szintű *káderképzése* is. Az intézet

munkatársai igen széleskörű tevékenységet fejtenek ki az akadémiai tudományos bizottságokban, szakfolyóiratok szerkesztőbizottságaiban, a Nyelvtudományi Társaságban, a TIT-ben stb., s így egy részük megfelelő tudománypolitikai és tudományos szervezési tapasztalatokra tett szert.

Húsz évvel ezelőtt alakult meg a Nyelvtudományi Intézet. Az eltelt húsz esztendő mérlege — úgy gondolom, ezt a bemutatott eredmények is igazolják — kétségtelenül pozitív. Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy ez az időszak a hazai nyelvtudománynak, azon belül is elsősorban a magyar és a finnugor nyelvészeti kutatásoknak a legtermékenyebb korszakai közé tartozik. A nyelvészeti kutatómunka társadalmi hasznosságát tekintve pedig minden előző korszakot felülmúl. Ez természetesen nem csupán az intézet érdeme, de az eredmények oroszlánrésze kétségtelenül az intézet nevéhez fűződik.

Az intézet munkáját tematikai vonatkozásban az elmúlt időben bizonyos mértékig meghatározták az előző időszakból öröklött adottságok, de e feladatoknak megfelelő szinten történt elvégzése nagy nyeresége a mai nyelvtudománynak is, és az intézet nevét nemzetközi szinten elsősorban éppen ezek a művek tették ismertté.

A magyar és a hazai finnugor nyelvészeti kutatásoknak ma már elvitathatatlanul az intézet a központja, tehát e téren teljesítette azt a feladatot, amit alapításakor szántak neki. Az elméleti, általános nyelvészeti kutatások terén eddig még nem tudta teljesen betölteni az intézet a neki szánt szerepet, de reméljük, hogy az intézet negyed százados fennállásáról mérleget készítő krónikás már e tekintetben is egyértelműen pozitív eredményekről számolhat be.

IMRE SAMU

Émile Benveniste: Problèmes de linguistique générale

Párizs, 1966. Gallimard kiadás. „Bibliothèque des Sciences Humaines” 356 l.

ÉMILE BENVENISTE jelenleg az egyik legjelentősebb és legtekintélyesebb francia nyelvész. A Collège de France tanára; a Société de Linguistique de Paris eminens tagja és vezetője, a most megalakult nemzetközi szemiotikai bizottság elnöke. — A kutatás területén a világ legelső indoeurópai összehasonlító nyelvészeinek egyike; igen jelentős európai, közelebről francia művelője az általános nyelvészettnek.

A kötetből valamennyi tanulmányát megpróbálok röviden jellemezni a magyar olvasó szempontjából. (Nem tüntetem fel a lapszámot, csak az eredeti megjelenés helyét és idejét.)

Előszó. A kétlapnyi előszó jelzi, hogy nagyobb anyagból választott. A túlságosan szakszerű írásokat nem vette be a kötetbe. Célja volt bizonyos általános beágyazás, interdiszciplináris keret. Főként pedig annak valószínűsítése, hogy a nyelv határozza meg valamennyi szemiotikai rendszert. Hangsúlyozza a nyelvészet komplexitását és a konkrét-empirikus megalapozású általános nyelvészet fontosságát.

I. A nyelvészet átalakulásai

1. *Az általános nyelvészet újabb tendenciái* (Journal de Psychologie, 1954). Elegáns esszé. — Voltaképpen a harmincas évek közepétől kezdve húsz év szellemi termésén szalad végig igen gyorsan. A legfontosabb nyugat-európai és amerikai irányzatokat és neveket említi jó szelekcióval. Igen liberális az — akkori — jelenre nézve. A jövőt megéllátja tervekkel. Ma (1968) már egy kissé poros, de a szépsége megmaradt. Sok jobbat írtak már erről azóta, magyarul is, de szebbet nem sokat.

2. „Pillantás” a nyelvészet fejlődésére (Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres, 1963). — A cím után a tanulmány meglepő történeti visszatekintéssel indul, majd a jelen nyelvészet néhány kérdésének tárgyalása után megfordul: a szemiotika keretében a jövő távlatait vázolja, valamilyen nyelvészeti kultúrfilozófia segítségével. A fordulat előtt reproductív esszé: utána azonban szárnyalni kezd, igen jó olvasmány. — Persze aligha akadna Franciaországon kívül olyan nyelvész, aki mindenben egyetértene vele.

3. *Saussure fél évszázad után* (Cahiers Ferdinand de Saussure, 1963). — A Saussure eszméinek szentelt genfi folyóiratbeli cikke az első ebben a kötetben, amely nyelvészeknek szól. Lényegében a Saussure halálála 50. évfordulója alkalmából elmondott emlékbeszéd Saussure egyetemen: a genfi egyetemen. — Ez is inkább szép. Lefesti a magányos Saussure életsorsát, sőt drámáját. S egy-két fő gondolat kiemelésével (ismét a jelek és a szemiotika viszonylatában) a távlatokat érzékelteti. — Az olvasóban a három cikk alapján kezd kialakulni a kép a Benveniste-esszé modelljéről.

4. *A nyelvi jel természete* (Acta Linguistica, 1939). — Ha a szerző az előszóban nem említette volna, akkor is számos nyelvész tudná, hogy ez a cikk nyitotta meg azt a vitát, amelyről aztán Tamás Lajos a Pais-Emlékkönyvben beszámolt (1956-ban). De ez a cikk még harminc év múlva is megtalálható a hivatkozások között. — Saussure-exegézis, ezért nálunk nagyon aktuális. — Mivel a nyelvi jel önkényességét és általában a nyelvi jel kérdését voltaképpen a szóra szűkíti le, ezért — hogy úgy mondjam — Saussure sajátos értelmezésének (félreértelmezésének?) egyik tipikus jelensége. — Itt jegyzem meg, hogy a fiatal Benveniste még nem olyan parttalan. Írása tömör s ezért rövid; dialektikája frissebb. Életének még felfelé ívelő szakaszában volt; ez látszik rajta.

II. A kommunikáció

5. *Az állati és emberi kommunikáció* (Diogène, 1952). — Voltaképpen K. VON FRISCH nevezetes, a méhek kommunikációjáról szóló kutatásainak — pontosabban az azokat népszerűsítő angol nyelvű könyvecskének — recenziója. Két „plusz”-a azért akad: (i) fűz hozzá nyelvészeti reflexiókat, s azok érdekesek; (ii) jó ismeretterjesztő közlemény formájában van megírva.

6. *A gondolkodás kategóriái és a nyelv kategóriái* (Les Études philosophiques, 1958). FURSA cikk. Az első fele Arisztotelész kategóriatanát fejtegeti nyelvészeti szempontból (bőséges görög terminológiai anyaggal). A második felében pedig az afrikai eve nyelv 'létezés'-félet jelentő igének bemutatásával javasolja a „logika” és a nyelv kategóriáinak függetlenségét. — A dolog voltaképpen majdnem hogy közhely. A XX. században jóformán egyetlen nyelvész sem gondolta másként. Az etnológusok közül pedig B. L. WHORF posztümus cikke erről — ellentétes felfogásban — 1945-ben jelent meg, de Benveniste nem vesz róla tudomást.

7. *Megjegyzések a nyelvnek a freudi fölfedezésben betöltött szerepéről* (La Psychoanalyse, 1956). Jelentős kérdésfeltevés — a nyelvészet részéről. Igaz, hogy „partizán” módon. A hatvanas években ez a témakör intézményekben tért vissza. — Először — általánosságok után — ABEL téves nyelvi utalásait cáfolja. Majd a freudi beszéd-szimbolika és a normális beszéd-szimbolika különbségét taglalja. A megoldást a stílusban látja; véleményem szerint valószínűleg tévesen.

III. Stuktúrák és elemzések

8. *A struktúra a nyelvészetben* (a „Sens et usage du terme »structure« dans les sciences humaines et sociales” című tanulmánykötet egy fejezete, 1962). — Az aránylag rövid lexikoncikkyszerű írás összeállítja a *struktúra* és a *strukturális* (a nyelvészetben) értelmezéseit. De (i) csak 1928 és kb. 1955 között, (ii) s csak a francia nyelven (!) írottakat. Ez a két korlátozás szépen jellemzi is Benveniste-orientálódását. Az írás még így is hasznos lehet.

9. *A nyelvek osztályozása* (Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris, 1952—1953). — Kritikai áttekintés. Először röviden a genetikus osztályozás, majd hosszabban a tipológiai osztályozás kerül sorra. TRUBETZKOJ indoeurópai kritériumait és SAPIR típusait vizsgálja főként. A további tematikát és távlatokat próbálja érzékeltetni. — Tanulságos közlemény, de még a tipológiai „új hullám” előtt készült: nem ismerheti (i) JAKOBSON 1959-i oslói előadását; (ii) az új szovjet tipológia eredményeit, (iii) GREENBERG 1962-i nyelvi univerzália-kötetét.

10. *A nyelvészeti elemzés szintjei* (Proceedings of the 9th International Congress of Linguists, 1962/1964.) — A IX. Nemzetközi Nyelvész Kongresszus egyik plenáris nagyelőadása. Voltaképpen elegáns retorikával az analitikus és „phrase structure” grammatika elveinek felvázolása. (Kevésbé feszesen, mint HARRIS 1947/1949.)

11. *A latin prepozíciók „szublogikai” rendszere* (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, 1949). — Ez a kötet HJELMSLEV tiszteletére jelent meg. BENVENISTE ezért HJELMSLEV eset-elméletéből kiindulva elemzi a latin *pro* és *prae* prepozíciók jelentését és használatát.

12. *Az esetfunkciók elemzéséért: a latin genitívus* (Lingua, 1961). Ez meg de Groot- emlékkönyv: DE GROOT latin genitívus-tanulmányából indul ki, azt elemzi tovább. BENVENISTE eredménye meggyőző még akkor is, ha technikája „intuitivista”. Lényegében egy konstrukcionális homonimiának komplex elemzését kapja az olvasó.

IV. Szintaktikai funkciók

13. *A nominális mondat* (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 1950). — A nominális mondat problémája MELLETT és GAUTHIOT jóváltából a század eleje óta foglalkoztatja az általános nyelvészeket. Ezt a problematikát GOMBOCZ meghonosította Magyarországon is. A magyar anyagot SEBEOK-nek egy fiatalkori — Amerikában megjelent — cikke alapján BENVENISTE is ismeri. — BENVENISTE cikkének a lényege: a létigés és a pusztán nominális mondatok éles elválasztása. Érvelése érdekes, de nem teljesen meggyőző.

14. *Az aktív és a mediális igenem* (Journal de Psychologie, 1950). — Az indoeurópai activum és mediális tárgyalása szanszkrit, görög és latin anyagon. Nem konkluzív. A kérdést ma már csak a megrögzött indogermanisták tárgyalnák ilyen szűk keretben (BENVENISTE nem az!); az ergatív szerkezetek és általában az általános szintaktikai keret nélkül aligha oldható meg ez a probléma.

15. *A tranzitív perfectum passzív szerkezete* (Bulletin de la Société de Linguistique 1952). BENVENISTE szerkesztésbeli ügyességére jellemző, hogy az előző szemelvénnyel kapcsolatban kifejezett hiányérzetünket épp itt elégíti ki (részben). — Szép, tanulságos és nehéz cikk. Eredménye a komplex virtuális szerkezetek speciális fejlődéséről — igen meggyőző. (Nyelvi példaanyaga óperzsa és örmény).

16. *Az 'esse' és 'habere' nyelvi szerepe* (Bulletin de la Société de Linguistique, 1960). Itt jegyzem meg, hogy mivel BENVENISTE általános nyelvészeti fejtegetései nagy mértékben olyan nyelvekre épülnek, amelyekben nem vagyok szakember, ezért voltaképpen egy-egy cikk elbírálásában is igen korlátozott a kompetenciám. Ez az írás például óriási nyelvi anyagra épül. Rengeteg részletmegjegyzést tesz a létezés és birtoklást kifejező igék összefüggéséről. Ezek meg is győztek, ahol megértettem a nyelvi anyagot. Azonban nem domborodott ki számomra egy átfogó elméleti alap.

17. *A vonatkozó mellékmondat mint általános szintaktikai kérdés* (Bulletin de la Société de Linguistique, 1957—58). — Szép tanulmány. Nem indoeurópai anyagból kiindulva teszi föl az általánosabb kérdést, s erre a keretre hozza a latin, görög, szanszkrit ismert — de partikuláris jellegű — megoldásait. Meggyőző.

V. Az ember a nyelvben

18. *Az igei személyviszonyulások struktúrája* (Bulletin de la Société de Linguistique, 1946). — Idáig a legszebb tanulmány a kötetben. A személyes névmás tartalmi elemzését adja, kb. 20 évvel a komponenciális szemantika elterjedése előtt. Különböző egyéb megjegyzései (köztük egyetlen magyar vonatkozású) is érdekesek.

19. *A francia ige időviszonyai*. (Bulletin de la Société de Linguistique, 1959). A szerző figyelemre méltó megkülönböztetéseket tesz a francia múlt idő rendszerezésével kapcsolatban. A tartalmi újítás azonban eléggé nehezen vehető ki a gyengén strukturált esszéből.

20. *A névmások természete* (For Roman Jakobson, 1956). „Az igei személyviszonyulások struktúrája” című írás egy részletének kinagyítása erősen spekulatív esszé formájában előadva.

21. *A nyelvbeli szubjektivitásról* (Journal de Psychologie, 1958). Az előző téma elmélyítése pszichológiai szempontból. A névmásokon túl kiterjed a szubjektivitás szempontjából figyelembe veendő igék egy részére is.

22. *Az analitikus filozófia és a nyelv* (Les Études philosophiques, 1963). Az oxfordi analitikus (természetes nyelvet elemző) iskola egyik kategóriáját elemzi tovább a szerző

sok judíciummal. A performatív igékről van szó (például: [ezennel] *bejelentem, kinevezem, esküszöm*), melyeknek kimondása nem valamilyen tényállást konstatál, hanem — maga a kimondás a cselekmény. — Szép cikk, jó elemzés. Persze az analitikus filozófiáról az olvasó nem sokat — és nem sok jót — tud meg.

23. A „*delokutív*” *igék* (Mélanges Spitzer, 1958). Ezt a műszót BENVENISTE vezeti be a köszönésekből, megszólításokból (tehát nem főnevekből, melléknevekből) származó igék nevéül, pl. latin *salutare*, angol *to welcome*. — Szépen megírt tanulmány, amely visszaadhatja az utóbbi időben kissé szkeptikussá váló általános nyelvészek hitét az etimológiában.

V I. Szókincs és kultúra

24. *A rekonstrukció szemantikai kérdései* (Word, 1954). A Wordnek a „Linguistics Today” [Mai nyelvészet] című jubileumi kettős számában jelent meg. Magyar fordításban is megjelent nemrég (a Telegdi Zsigmond szerkesztette általános nyelvészeti szöveggyűjteményben). — Az eredeti jelentés rekonstrukciójának néhány típusa indoeurópai példaanyagon. Etimológiai módszere rendkívül hajlékony, sok tényezővel dolgozó. A szemantikai állandók és változók (jegyek) keresésében elvi keretekre törekszik. Különösen bravóros a **poti* I. 'fő'; 2. 'önmaga' etimológiai családjának tárgyalása.

25. *Ókori és modern eufémizmusok* (Die Sprache, 1949). Az eufémizmus kategóriájának kritikus felvillantása néhány érdekes példa kíséretében. A példaanyag túlterjed az indoeurópai nyelveken; a magyar számára is gondolatébresztő. — Félig nyelvészeti szakcikk; néprajzi és folklór-kutatók is élvezhetik.

26. *Ajándék és csere az indoeurópai szókészletben* (L'Année sociologique, 1951). Mauss-émlékkönyvben. (Mauss, volt Lévi-Strauss előde és mestere.) Az 'ajándék' és a 'csere' kifejezéseit vizsgálja antropológiai szélességben és társadalomtörténeti mélységben. Az etimológiákat, sajnos, nem tudom ellenőrizni. Ha helytállóak — s valószínűleg azok —, akkor módszertanilag ez is példamutató írás. Persze a sok görög stb. példa nem teszi könnyűvé az olvasását. De az indoeurópai nyelvi laboratórium (meg egy kis empirikus dialektika) biztosabb javaslatokat eredményezhet az etimológiai kutatás terén, mint a finnugor átlag.

27. A „*rhythmus*” *fogalma nyelvészeti kifejezésében* (Journal de Psychologie, 1951). A görög *rhythmosz* szó új etimológiája. Nem a tenger mozgásából, hanem kb. 'jellegzetes alak, arányos figura, elrendezés' jelentésű szavakból vezeti le, bemutatva a jelentés gazdagodását egyes görög főfokusok idevágó elméletének keretében. — Informatív és meggyőző írás.

28. „*Civilizáció*”: *adalekok a szó történetéhez* (Hommages à Lucien Febvre, 1954). A Febvre emlékkönyvbe — stílszerűen — továbbviszi visszafelé a 'civilizáció' szó francia első datálását (Febvre ugyanis erről a szóról írt negyedszázaddal azelőtt egy nagyobb értekezést.) BENVENISTE a szó első előfordulását MIRABEAUNÁL találja meg. Megnézi az angol anyagot is, de az valamivel későbbi. Marad a franciáké a 'civilizáció' európai bevezetésének dicsősége. — Könnyen olvasható, szép írás. Hyesmik szoktak megjelenni a Magyar Nyelvőr „Szó- és szólásmagyarázatok” című rovatában.

*

A hat fő fejezet nyilván utólagos konstrukció, melynek célja a 28 tanulmány összefogása. A fő fejezetek címei nyelvészetiileg időszerű témakörökbe, problémákba csoportosítják az egyes, fragmentumnak ható tanulmányokat. Ezek a címek önmagukban is érdekesek. A kívülálló olvasó számára is jelzik, hogy milyen mértékben tartalmazza a könyv a nyelvészet szokásos, hagyományos anyagát, s mennyiben ad annál többet, újabbat, mennyire ágyazza be a nyelvészet szaktudományát szélesebb tudományos és kulturális keretbe. — Az I. tudománytörténet; II. szemiotika, kommunikáció, gondolkodáspszichológia; III. általános nyelvészet és nyelvészeti módszertan; IV. centrális (immanens) nyelvészet; V. nyelvfilozófia és nyelvészeti (vissza) alkalmazásai; VI. antropológiai nyelvészet és szemantika.

BENVENISTE a saját kereteiben első osztályú szakember. A keretei azonban ma már nem a legmodernebbek. Ez még nem volna olyan nagy baj. Nagyobb baj, hogy — úgy látszik — nem tartoznak bele a nyelvészet fejlődésének fő vonalába. Tehát legföljebb, mint mellékvonal vagy mint — hallgatólagos — ellenzék érdemel kivételes figyelmet.

Természetesen erudíciója hatalmas. Probléma-érzékenysége is messze átlag feletti. Szerkesztési és fogalmazási kultúrája is felülmúlja a mifelénk szokásos normákat.

BENVENISTE könyvében nincs egyetlen illusztráció vagy táblázat. Egyetlen — Amerikában szerkesztett — cikkét tagolja számozással. Néha egy sort kihagy erősebben elváló részek között. Nincs a könyvben egyetlen értelmi kiemelés sem; ez persze inkább előnye. Akárcsak az, hogy zárójeles és gondolatjelek közötti beszúrásoktól, közbevetésektől tartózkodik. Fegyelmezett fogalmazás. Néha azonban a mondatok láncja fegyelmezettebb, mint a gondolatok láncja.

A klasszikus műveltség, az indoeurópai nyelvészet, az európai (nyugat-európai) civilizáció, a negyvenes évek vége és az ötvenes évek eleje episztemológiai anyaga és természetesen az ötvenes évekig legfejlettebb nyugat-európai empirikus általános nyelvészet adja a könyv fő gondolati tartalmát.

A könyvet a szerző a nagy közönségnek szánta; azért is jelent meg ebben a Gallimard-féle "Bibliothèque des Sciences Humaines" című sorozatban. De a könyv valójában inkább tudományos, mint tudományszerűsítő jellegű. Talán belefér a francia „haute vulgarisation” című kategóriába.

Az empirikus hagyományos (klasszikus) nyelvészet egyik legmagasabb szintű képviselője. (Ő meglepődne ezen!) Bizni lehet ennek alapján, hogy a nyelvészetnek ez a stílusa (nem iskolája!) mindig is fejlődni fog a maga módján.

SZÉPE GYÖRGY

Henry Kučera and W. Nelson Francis: Computational Analysis of Present-Day American English

Providence, R. I., 1967. Brown University Press. XXV + 424 l.

Szógyakorisági szótárak szerkesztésének az angol nyelvterületen, főleg az Egyesült Államokban, már számottevő múltja van. Az elsőt hatvan évvel ezelőtt készítette egy New York-i gyárigazgató, aki ezzel üzemének idegenajkú, bevándorolt munkásai számára akarta megkönnyíteni az angol nyelv elsajátítását. A későbbi, egyre fejlettebb módszerekkel mind nagyobb nyelvi területet feldolgozó szógyakorisági statisztikák megalkotásában is megnyilvánult a pedagógiai szándék. A cél többnyire annak megállapítása volt, hogy melyek az angol nyelvnek azok a szavai, melyek az élőbeszédben vagy az átlagember olvasmányaiiban a legsűrűbben fordulnak elő, melyeket többször és többen használnak, mint másokat. Ezáltal ugyanis meghatározható lesz a szókészlet magja (*core vocabulary*), ami azután egyben a kezdő és haladó fokú angol nyelvkönyveknek és az ifjúságnak szánt egynyelvű szótáraknak is mintegy az alapállományául, értelmező szókészletül szolgálhat. E pragmatikus szempont érvényesült EDWARD S. THORNDIKE-nek, a Columbia egyetem professzorának 1921-ben és 1932-ben, majd professzortársának, IRVING LORGE-nak közreműködésével 1944-ben közzétett, egyre nagyobb szóanyagra kiterjeszkedő statisztikáiban. Az utolsóban már húsz milliányi szó terjedelmű vegyes tartalmú összefüggő angol szöveganyagot dolgoztak fel s minden egyes egyedi szónak minden előfordulását külön számontartva határozták meg és rangsorolták az angol nyelv harmincezer leggyakrabban előforduló egyedi szavát. Tovább finomítva a számolástechnikát 1938-ban és 1949-ben ötmillió szóra terjedő összefüggő szövegről nemcsak az egyes szavak előfordulásának abszolút számát állapították meg, hanem azt is, hogy e szöveg szókészletének egyedi szavai egyes jelentéseikben hányszor fordultak elő. E szemantikai gyakoriságkimutatásnak viszonyító alapjául az oxfordi nagyszótár címszavainak jelentésspektruma szolgált.

A nyelvstatisztikai vizsgálat egy további lépéseként a szavak helyett a hangok, helyesebben az amerikai angol szegmentális fonémák élőbeszédbeli kapcsolódási típusainak statisztikáját A. HOOD ROBERTS készítette el 1965-ben *A Statistical Linguistic Analysis of American English* c. könyvében. Bevezetőjében egyúttal kritikai értékelését adta az összes korábbi gyakorisági vizsgálatoknak. ROBERTS műve már elektronikus számítógép (computer) segítségével készült, s mentes volt bármiféle pedagógiai szándéktól. E két mozzanat jellemzi egyebek között a Cornell egyetem két nyelvészprofesszorának, a szlavista HENRY KUČERÁNAK és az anglista W. NELSON FRANCISNAK közös vállalkozását is. Művük első pillantásra szógyakorisági szótárnak látszik, valójában azonban több ponton s lényegesen különbözik hasonló célú korábbi kezdeményektől. Mindenekelőtt abban, hogy a szerkesztőgárda a szóregisztrálást, szószámlálást, gyakorisági rendbe rakást és minden egyéb kalkulációs kísérő munkát géppel végeztetett, éspedig a Brown egyetem IBM számítérral felszerelt számítástechnikai központjában. LORGE a nagy

gazdasági válság korában még a munkanélküli segélyben részesülő értelmiségiek százait foglalkoztatta öt éven át, a cédulázástól elkezdve minden munkamenetben, a lexikográfiában évszázadok óta ismert manuális módszerekkel. Sőt még szinte napjainkban is ez volt a gyakorlat: ARTHUR F. BROWN professzor az ötvenes évek végén készített hatalmas angol szövegműtató szótárának unalmasabb munkameneteit egy New Jersey állambeli börtön értelmiségi fegyenceivel végeztette. KUČERA és FRANCIS szóstatistikájának feldolgozott anyagát egy 480 méteres mágneses szalag őrzi.

Gyökeresen eltér az anyag a legtöbb régebbi statisztikáktól abban is, hogy következetesen szinkrón jellegű: kizárólag 1961-ben amerikai szerzőktől az Egyesült Államokban nyomtatásban megjelent szövegeket dolgoz fel. Nagy gonddal történt a kicédelázandó, helyesebben: kilyukasztandó szövegek műfaji és mennyiségi szempontú kiválasztása. KUČERA és FRANCIS összefüggő szövegeket alkotó kerek egy millió szót (*token*), tehát elődeik némelyikéhez viszonyítva aránylag szerény anyagot dolgozott fel. Ezt az általuk a nem nagyon vonzó hangulatú megjelöléssel *mega-szó*-nak (*megaword*) nevezett anyagot ötszáz, egyenként pontosan kétezer token-szót tartalmazó szövegrészből szedték ki. Pusztán prózai szövegeket dolgoztak fel, s elődeikkel ellentétben kizárták a költészet és a drámát, sőt a nyelvművészként számontartott eminens amerikai prózaírókat is. Az ötszáz szövegrészletből közel kétszáz szépirodalmi eredetű, nem kis részben szórakoztató jellegű (krimi, kaland, pifpuff, limonádé, stb.) olvasmány.

Az ötszáz szemelvényben található egymillió *token*-szó 50 406 egyedi, szótári, ún. *type*-szókból álló szókészletet alkot, tehát nagyon durva átlagban minden egyes *type*-szó hússzor fordul elő. (A valóság persze más.) Ezt az ötvenezert szót a kötet elrendezésben közli, egyszer az előfordulás gyakoriságának csökkenő sorrendjében, egyszer pedig abcérendben, az előfordulási és a rangszámok közlésével. „Szó”, azaz *type* alatt a szerkesztők mindenféle grafémikus egységet értenek, tehát arab és római számokat, rövidítéseket, képleteket és a megaszóban előforduló minden tulajdonnevet is. Önálló *type*-nek számít természetesen minden morfémaival bíró formáció is, tehát a *negro* mellett a *negro's*, *negroes*, *negroes'* is. Jórészt ennek a minden tipográfiai jelenségre (az írásjelek kivételével) kiterjedő anyagbegyűjtésnek ténye, valamint a nagyszámú tudományos és zsurnalisztikai szöveg jelenléte a megaszóban az oka annak, hogy a hapaxok a *type*-ek 44%-át teszik. Ugyanakkor azonban — messze kanyarodva a LORGE-féle jelentés gyakorisági elvtől — egyetlen *type*-ként szerepelnek az angolban oly bőséggben levő homonimák (*bear*, *sow*, stb.) és a szófaji átcapással létrejött funkcióváltozatok is (*back* főnév, ige, melléknév, előjáró).

Az angol nyelv jellege, a szerkesztők elvei és a számítógépek természete által indokolt, éme korlátozások fényében kell tudomásul venni e szóstatistika ama megállapítását is, hogy a leggyakoribbként számontartott száz angol *type*-szó 480 000, azaz közel fél millió *token*-nel fordul elő, az egy milliós megaszóban, de nem egészen egy százalékát teszi az összes *type*-eknek. Túlnyomó többségük természetesen formaszó. Az első tíz: *the*, *of*, *and*, *to*, *a*, *in*, *that*, *is*, *was*, *he*.

A kötet a két, egyenként ötvenezres szójegyzéken kívül 59, javarészt matematikai nyelven közölt kiértékelő táblázatot, grafikont, s néhány óvatosan fogalmazott kiegészítő tanulmányt is tartalmaz a szerkesztőség munkatársainak tollából. Együkük a megaszóban található *type*-szavak hosszúságával, azaz az azokat alkotó betűk, grafémák számával foglalkozik. Megállapítja, hogy az átlaghosszúság nyolc betű. Van azonban benne 36(!) olyan „szó”, mely csak egyetlen betűből áll. (Pl. az első tíz arab szám.) A leghosszabb szó 44 betűs.

Az M. L. MARCKWORTH és L. M. BELL-től származó kiegészítő tanulmány stilisztikai kérdésekkel foglalkozik, s szemléletesen igazolja, hogy a mondatokban előforduló szavak száma nem független az irodalmi műfajtól. A szerzőnk kimutatják, hogy a hatóság (állami, közületi) forrásból származó kiadványok mondatossza (átlagban 25 szó) messze tútesz a könnyű szórakoztató szépirodalom mondatain (átlagban 12,76 szó). Miként korábban már Údny Yule is célzott rá, a szinkronián belül általában más a tájékoztató-fejtegető íráskor mondatosságára a szépirodalmi jellegűekhez hasonlítva, de a műfaji különbségek mellett egyéb, szubjektívebb tényezők hatása is kimutatható. Hangsúlyozzák, hogy a megaszóban található 15 műfaj között is észrevehető különbségek vannak az angol nyelv leggyakoribb, legközönségesebb szavainak előfordulási gyakoriságában. Ezt persze eddig is sejtettük, minden nyelv vonatkozásában, az egzakt demonstráció úttörő munkáját KUČERA és FRANCIS kötete végezte el. Munkájuk módszereit továbbfejlesztve, másféle összetételű megaszavakra s más elvek szerint alkalmazva a statisztikai szemléletű nyelvtudományi kutatást a computerok még számos eredménnyel fogják a gazdagodáshoz segíteni.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

Magyar—lengyel szótár

Szerkesztette Jan Reychman
Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó

Slownik węgiersko—polski

Pod redakcją Jana Reychmana
Warszawa, 1968. Wiedza Powszechna
LV + 1248 l.

A sok évszázados és bensőséges lengyel—magyar barátsággal sehogyan sem lehet összeegyeztetni azt a sivár képet, amely a kétnyelvű magyar—lengyel szótárak történetének vizsgálatakor tárul szemünk elé. A sokat idézett szállóige — „Polak, Węgier dwa bratanki i do szabli i do szklanki” (= Lengyel, magyar jó barátok, ha cseng kardjok és pohárjok) — jobbra valóban csak a két nemzet fiainak közösen vívott harcaira és együttes mulatozásaira vonatkozólag volt érvényes feltétlenül, de olyan szívós és szorgalmas aprómunkát követelő területen, mint a lexikográfia, egészen a legutóbbi időkig teljeséggel alkalmazhatatlan volt. Ha ugyanis eltekintünk azoktól a latin grammatikáktól, társalgásra szánt szövegektől és szójegyzékektől, amelyek a XVI. század folyamán jó részt a krakkói Vietor nyomdában készültek lengyel és magyar fordításokkal, s amelyeknek rendkívüli jelentőségük van nyelv-, művelődés- és könyvtörténeti szempontból, de amelyek az elkövetkező századok gyakorlati igényeit már semmiképpen sem elégíthették ki, s ha figyelmen kívül hagyjuk Calepinus, Loderecker és mások többnyelvű, lengyel és magyar megfeleléseket is tartalmazó, a maguk korában igen becses szótárait, amelyek azonban a XVIII. századra természetesen már bibliográfiai ritkaságok voltak, s ha tudomásul vesszük, hogy Sági Istvánnak 1922-ben kiadott bibliográfiája (A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete) még egyetlenegy magyar—lengyel és lengyel—magyar szótárt sem tart nyilván (de magyar—sumér szótárt már igen!), akkor szinte meg sem lepődünk azon, hogy a legelső magyar—lengyel szótár közzétételére csak harminchárom évvel ezelőtt, 1936-ban került sor (EMANUEL KOROMPAY, Pierwszy słownik węgiersko—polski. Warszawa, 1936.).

Mégis, hogyan érintkeztek, társalogtak hát egymással évszázadokon át lengyelek és magyarok, hogyan fordították le a maguk nyelvére a másik nyelven írott szépirodalmi stb. műveket? Közvetítő nyelvek útján. Báthori István lengyel király a hagyomány szerint élete végéig nem tanult meg lengyelül; udvartartása magyar tagjaival magyarul, a többivel latinul érintkezett. Bem József tábornok franciául, németül tárgyalt a magyar katonákkal. A sárosi magyar nemesek ismerték a helyi keletiszlovák nyelvjárást, és azzal szépen elboldogultak, ha lengyelekkel akadt dolguk. A lengyelek és a magyarok között tehát elsősorban a latin, majd a francia, német és — helyenként — a keletiszlovák volt a közvetítő.

Ezen a tarthatatlan helyzeten KOROMPAY EMANUEL kis terjedelmű, mindössze 2800 címszót tartalmazó szótára természetesen sokat nem javíthatott. A történelmi események szorítására volt szükség, hogy a szótárinség enyhüljön. Erre 1939-ben került sor, amikor a német invázió elől tömegesen menekültek hazánkba lengyelek, és amikor sürgető szükségé vált szójegyzékek, szótárak kiadása. SZTRIPSZKY TIADOR „A legszükségesebb magyar szavak szótára lengyelek részére, kiejtéssel” (Bp. 1939.) címen mintegy 1500 szót, illetőleg kifejezést felölelő jegyzéket tett közzé sokszorosított formában. Jóval színvonalasabb és bővebb WŁADISŁAW SZABLIŃSKINEK, a debreceni egyetem volt lengyel lektorának szótára (Slownik węgiersko—polski. Debrecen, 1940.), amely mintegy 10 000, a szócsaládok elve szerint felépített szócikket tartalmaz. Összesen kb. 20 000 magyar szótári egységgel (17 500—18 000 szó + 2000—2200 szókapcsolat). Ez volt az első igazi magyar—lengyel kisserzőtár. Utána a magyar—lengyel szótárak viszonylatában 19 év pauza következett, és 1959-ben a Terra kisserzőtár sorozatában megjelent VARSÁNYI ISTVÁN „Magyar—lengyel szótár”-a (Bp., 1959.) 32 000 címszóval és 8000 szókapcsolattal. Ennek a jól sikerült szótárnak az a lexikográfiai sajátossága, hogy nyelvtani magyarázatokkal nem a vezérmelvet (azaz a magyart), hanem a célnyelvet, azaz a lengyelt látta el. A magyar szavaknak paradigmatikai szerinti besorolását VARSÁNYI a „Lengyel—magyar szótár”-ban (Bp. 1958.) végezte el. Eljárásmódja tehát a szokásosnak a fordítottja.

Mind ezek előrebocsátása, úgy hiszem, eléggé kidomboríthatja azt, milyen különleges hely illeti meg az itt most megbeszélésre kerülő magyar—lengyel nagyszerzőtárt a magyar, illetőleg lengyel szótáriradalomban. Már a méretei is tekintélyesek: több mint 1300 lapon mintegy 140 000 magyar szónak adja meg lengyel egyenértékűjét. Jelentősen

nagyobb szóanyagot tartalmaz, mint párdarabja, az 1958-ban az Akadémiai Kiadótól megjelentetett Lengyel—magyar szótár, amelynek címszómennyisége az előszó szerint kb. 80 000, SZABÓ DÉNES (StudSl. VI [1960.]. 224) számításai szerint viszont csak kb. 65—68 000. De a két szótár összehasonlításából egyébként is a most elkészült magyar—lengyel rész kerül ki győztesként. Ennek legfőbb oka az időközben szerzett lexikográfiai és kiadói tapasztalatokon kívül főleg az, hogy a lengyel—magyar rész címszóanyagának első összeállítása a század elején készült és természetesen már jócskán elavult Varsói Szótár alapján történt, s ezen csak menetközben lehetett igazítani a WITOLD DOROSZEW-SKI irányítása alatt készülő új, modern Słownik języka polskiego munkaközösségének bevonásával. Ezzel szemben a magyar—lengyel rész szerzői kezdettől fogva olyan gazdag és jól összeválogatott szókincsű munkára támaszkodhattak, mint HALÁSZ ELŐD „Magyar—német szótár”-a, és ezt még tovább bővíthették az Értelmező Szótár anyagával. Számomra, aki munkámból kifolyólag naponként nyúlok a Lengyel—magyar szótárhoz éppúgy, mint a Magyar—lengyel szótárhoz, mindig jóval megnyugtatóbb az utóbbiból nyert felvilágosítás. Megnyugtatóbb, mert megbízhatóbb: az egynyelvű lengyel szótárak alapján történt ellenőrzés ugyanis szinte mindig helybenhagyja, igazolja. S minthogy a Magyar—lengyel szótár mégiscsak elsősorban a magyar szövegekkel birkozó lengyelek számára készült, a Lengyel—magyar szótár viszont főleg a lengyelből fordító magyarok számára, elmondhatjuk, hogy a lengyeleknek jobb magyar szótárunk van, mint nekünk lengyel szótárunk. Mivel pedig a nagyszótárak rendszerint hosszú évtizedekre szólnak, ezen a helyzeten egyhamar aligha lehet változtatni.

Rátérek részletmegjegyzéseimre.

A címlap hátuljáról megtudjuk, hogy a szótár a Lengyel Tudományos Akadémiától e célra létesített szerkesztőségben készült a két akadémia közötti megállapodás alapján. A szellemi előállításban és a sajtó alá rendezésben közreműködők zöme lengyel. Valamennyiőjük neve meg van említve. Zavarónak és a magyar nyelvszokással összeegyeztethetetlennek tartom, hogy a közreműködők keresztnéve nincs kiírva, hanem csupán kezdőbetűjével van jelezve. Ez alól csak a főszerkesztő prof. dr. JAN REYCHMAN, valamint SZAUDER JÚLIA esetében tettek kivételt. Miért?

A lengyel és magyar nyelven egyaránt közzétett előszó a szótár előzményeit, keletkezéstörténetét és főbb szerkesztési elveit adja elő. Kár, hogy a szótártörténeti részbe becsúszott egy hiba. Calepinus szótárának ugyanis nem az 1590-ben Bázelen megjelent tizenegynyelvű kiadása az első, amelyben egyéb nyelvek szavai mellett magyar és lengyel szavakat is találunk. Az 1585-ben Lyonban nyomtatott tíznyelvű Calepinus kiadásban már ott szerepel a lengyel is, meg a magyar is. MELICH JÁNOS az 1585. évi Calepinus kiadás latin és magyar szóanyagát bevezető tanulmánnyal ellátva közzé is tette, és ez mindnyájunk számára hozzáférhető. Sajnálatos, hogy a nyilvánvalóan lengyelektől fogalmazott előszót nem ellenőriztették magyar szótártörténetessel. Bosszantó az is, hogy a mindössze két lapnyi előszó magyar változatában három sajtóhibát is felfedeztem: VIII. lap felülről a 2. sorban: címszavak (helyesen: címszavak), felülről a 9. sorban: *Magyar* (helyesen: *Magyar*), felülről a 25. sorban: a nagy számú a szakkifejezések (helyesen: a nagy számú szakkifejezések). A nyomdai előállítást az Akadémia Nyomda végezte Budapesten.

A IX—XLIX. lapon rövid magyar nyelvtan található lengyel nyelven, amely megadja a legszükségesebb tudnivalókat a magyar hangtan, helyesírás, szóalaktan és mondattan alapjairól. Nem paradigmáttal van tehát dolgunk, mint a Lengyel—magyar szótár bevezető részében, s ennek megfelelően a szótár törzsszövegét alkotó szócikkek nyelvtani szerelésében sem találjuk ott valamelyik paradigma utalószámát, ahogyan például a Lengyel—magyar szótárban is. A Magyar—lengyel szótár szócikkeinek fejében fel vannak tüntetve a legfontosabb ragozott alakok. Például: *bácsi* [~ t, ~ ja, ~ k], *dél* [delet, dele, delek], *folyik* [~ t, ~ jék, ~ nél], *szép* [~ et, szebb] stb.

Szűrőpróbaszerűen összehasonlítottam a Magyar—lengyel szótár 408. lapjának bal hasábját, amely a *galambbúgás* és *galuska* közötti szavakat öleli fel, HALÁSZ ELŐD Magyar—német szótárának megfelelő részével. Azt tapasztaltam, hogy HALÁSZ szótárához képest a Magyar—lengyel szótár elhagyott számos szót és szókapcsolatot. Ezek a következők: *ráncos galambgomba*; *galambszelídsegű*; *galambtenyészet*; *gödörösfejű galandféreg*; *galáns betegség*; *galantéria*; *galenit*; *ezüstös galenit*; *sok galibám van vele*; *sok galibával*; *galiciáner*; *galickék*; *Galilea*; *felhajtott gallér*; *kemény gallér*; *kihajtható | kihajtós gallér*; *lehajló gallér*; *lehajtható gallér*; *magas gallér*; *papi gallér*; *puha gallér* [puhagallér sincs a szótárban; ma ugyanis össze kell írni]; *rávarrott gallér*; *visszahajtó gallér*; *se ingem, se gallérom*; *nincs a galléromhoz növe*; *gallérbétésanyag*; *galléroköpeny*; *gallérlevel*; *galléros cápák*; *galléros fácsnók*; *galléros gyík*; *galléros papagáj*; *galléros pávián*; *gallérosocsó*; *gallérserte*; *Gallia*; *galliai*; *gallikán*; *gallomán*; *gallománia*; *galloromán*; *gallus*; *galluszsav*;

galluszinta; gálma; mézszínű galóca; ragacsos galóca; dumai galóca; pataki galóca; galóca-neműek; galopád; galoppfutam. Nem szabad természetesen szem elől tévesztenünk, hogy HALÁSZ szótára jóval terjedelmesebb (1000 + 1264 lap!), mint a REYCHMAN-féle. Amit, azt hiszem, jogosan hiányolhatunk az összevetés alapján, az talán csak a *gallikán* és a *galóca* halnév. (A *galóca* gombanév megvan.) Ezzel szemben a REYCHMAN szótár — nyilván az Értelmező Szótárra támaszkodva — címszavai közé vette az *inggomb*-ot, ami viszont HALÁSZ szótárában nincs meg. A növény- és állatnevek, sajnos, a REYCHMAN-féle szótárban éppúgy nem kaptak latin nyelvi értelmezést, mint a HALÁSZ-féleiben.

Tulajdonképpen itt be is fejezhetném a magyar—lengyel nagyszótár vizsgálatát. De nem állhatom meg, hogy legalább futólag ne érintsem azt a kérdést, mit várhatunk, milyen eredményt remélhetünk e jó és gazdag tartalmú szótár megjelenésétől Lengyelországba irányuló szellemi exportunknak, közelebből: magyar szépirodalmi stb. művek lengyel nyelven való közzétételének szempontjából. KLANICZAY—SZAUDER—SZABOLCSI „Kis magyar irodalomtörténet”-ének lengyel változata (Historia literatury węgierskiej. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.) bibliográfiai adatokat is tartalmaz a lengyel nyelven megjelent magyar irodalmi munkákról (i. m. 343—347). Az összeállításból meg tudhatjuk, hogy számos értékes alkotásunk már régtől fogva az olvasók rendelkezésére áll lengyel nyelven is. Minthogy magyar—lengyel szótár, mint láttuk, egészen a legutóbbi időig hiányzott, a fordítók nyilván gyakran folyamadtak közvetítő nyelvhez. Egy kis válogatás a múlt századi fordításokból: 1855: Eötvös József, A falu jegyzője (= Notariusz). 1869: Petőfi Sándor, János vitéz (= Janosz Witez). 1875: Jókai Mór, Egész az északi pólusig! (= Az do bieguny pólnocnego). 1879: Gyulai Pál, A vén színész (= Pamiętniki komedianta). 1885: Madách Imre, Az ember tragédiája (= Tragedia czlowieka). 1887: Jósika Miklós, Az utolsó Báthori (= Ostatni Batory) stb. A XX. század magyar irodalmának lengyel tolmácsolásával kapcsolatban viszont számos visszasságot is megfigyelhetünk. Ady Endre költeményeiből mindössze két kis válogatás jelent meg eddig lengyelül, de az is Budapesten, 1943-ban, a második világháborús lengyel menekültek révén. A lengyelországi olvasók részére tehát Ady: terra incognita. Ugyanakkor Földes Jolántól „A Halász macska utcája” (= Ulica Kota Rybolowcy) legutoljára 1957-ben látott Varsóban napvilágot. Elégedettek tehát semmiképpen sem lehetünk. De ha a korábbi fordítók a maguk fogyatékos munkaeszközeivel hozzá mertek fogni akár Madách fordításához, mennyivel nagyobb teljesítmény várható egy ilyen nagy magyar—lengyel szótár birtokában!

Ha még végezetül röviden összegezzük nagyszótáraink helyzetét a szláv nyelvek viszonylatában, akkor megállapíthatjuk, hogy legjobban az oroszral állunk, de utána rögtön a lengyel következik. Van már cseh—magyar nagyszótárunk is, Újvidéken pedig éppen most jelent meg a szerb-horvát—magyar nagyszótár I. kötete (A—M). Prágában készül a magyar—cseh nagyszótár. A szlovák—magyar és magyar—szlovák nagyszótárhoz azonban, amelyre pedig okvetlen szükség volna, tudomásom szerint még nem fogtak hozzá.

KISS LAJOS

Noam Chomsky—Morris Halle: The sound pattern of English

New York, 1968. Harper & Row. 470 l.

1. A Massachusetts Institute of Technology (USA) két, immár világhírű professzorának, NOAM CHOMSKYNak és MORRIS HALLÉnak körülbelül tíz esztendei munkája van előttünk, amely nem kísérlet és nem alapvetés, nem vázlat és nem részletkérdések kifejtése többé, hanem az angol hangrendszer viszonylagosan teljes leírása generatív fonológiai szempontból. A vállalkozás arányait nemesak a lapszám mutatja, hanem — és elsősorban — a tárgy sokrétűsége: a szerzőknek meg kell teremteniük a vizsgálat elveit, ki kell formálniuk az egész nyelvtanra vonatkozó, összefoglaló és a témához kapcsolódóan részletező felfogásukat; meg kell fogalmazniuk azokat a törvényszerűségeket, amelyek az angol hangrendszerben föllelhetők; meg kell ragadniuk — szinkron vizsgálati módszerekkel — e hangrendszer kialakulását. Miután megküzdenek a szabályokon kívül rekedt kivételek okozta nehézségekkel, általánosítják tapasztalataikat, sőt, megvonják a megoldatlan problémák körét is.

A generatív nyelvtannak a szintaxis mellett legfontosabb területe a fonológia (a generatív nyelvtan tárgyára, fő témaköreire, a generatív fonológiának a generatív nyelvtanon belül elfoglalt helyére vonatkozólag I. SZÉPE Gy., A szótár a generatív nyelvtanról).

ban, ÁNyT, IV [1966], 167–88, 1.1 és 1.2 fejezetek). A megkülönböztető jegyes fonológiát, amelynek alapján a generatív fonológia dolgozik, a magyar szakértő közönség több folyóirat lapjairól is megismerhette, elsősorban rögtön komoly gyakorlati-elvi nehézségeket láttató tanulmányból (FODOR I., A megkülönböztető elemek jelentősége, NyK LXIII [1961], 129–60), majd MAGDICS KLÁRA mutatta be Halle 1959-ben megjelent munkáját (MORRIS HALLE, The sound pattern of Russian [ism.], NyK LXII [1964], 436–42). SZÁNTÓ ÉVA a fonéma mibenlétének szempontjából ismertette Jakobson megkülönböztető jegyes fonológiáját, valamint az elmélet orosz visszhangját (A modern szovjet fonológia néhány kérdése, ÁNyT III [1965], 191–201), FÓNAGY IVÁN remekbe szabott recenziója JAKOBSON „monográfiaszerűen homogén” összegyűjtött írásairól (ROMAN JAKOBSON, Selected writings I. Phonological studies [ism.], ÁNyT III [1965], 232–42) felvázolja, hogyan hordták ki az idők a megkülönböztető jegyes fonológiát.

De közvetlenül, magyar nyelvű anyag is rendelkezésre áll: külön kis füzetben látott napvilágot JAKOBSON egy idevágó reprezentatív írása (R. JAKOBSON—Lotz J., Két tanulmány, MNyTK 119, Budapest, 1968.) Egy az űlapokat tisztázó cikk pedig (R. JAKOBSON—M. HALLE, Fonetika és fonológia in: Jel — hang — vers, Gondolat, 1969, szerk. SZÉPE Gy. és FÓNAGY I.) most jelent meg.

A generatív fonológiában végzett magyar kutatások terén két kiemelkedő munkáról kell föltétlen említést tenni. KIEFFER FERENC e fonológiai irányzat eszközeit diakronikus tényezők, német nyelvjárási alakok fejlődésének leírására használta fel (Fonológiai struktúrák diakronikus változása, ÁNyT V [1967], 219–36), SZÉPE GYÖRGY pedig egy remélhetőleg hamarosan megjelenő, mindenesetre nagy érdeklődéssel várt művében — a generatív fonológia alapján — magyar anyagon végezett el vizsgálatokat (A magyar generatív grammatika alsóbb szintjei — kézirat).

Rátérve most már az utolsó negyedszázad e legnagyobb szabású alkalmazott fonológiai alkotásának ismertetésére, igyekszünk elsősorban azokat a módszertani, általános tapasztalatokat előtérbe állítani, amelyek elvonatkoztathatók a címben jelzett rendszer specialitásaitól. Maga a mű is úgy tagolódik, hogy rendszerint különválasztható az elméleti és az angol hangrendszert fölmérő rész. A négy rész (Általános áttekintés: 1–58, Angol fonológia: 59–248, Történeti áttekintés: 249–92, Fonológia-elmélet: 293–446), ennek megfelelően oszlik el, bár az egymásba fűződő részek és fejezetek, amelyeknek számozása független egymástól, hol a példákban, hol a fogalommagyarázatokban megengednek átfedéseket. (Mi a kisebb egységek, a fejezetek szerint követjük a gondolatmenetet.)

2. Az Alapvetés (1–15) néhány olyan általános elvet ismertet, amelyhez a szerzők a könyv koncepcióját szabják.

A nyelvtant úgy fogják fel, mint a „nyelv azon rendszerét, amely meghatározza a hang — jelentés megfelelést” (3). Élesen elkülönítik tőle magát a nyelvi tevékenységet (performance), amely számos, nem a nyelvtan hatósugarába tartozó tényezőt is magában foglal (memória-zavarok, figyelmetlenség stb.), és azt a tudásanyagot, s szabályismeretet, (competence), amelyek közös, és lehetővé teszi a kölcsönös megértést. A nyelvtan értelmezésére vonatkozólag még a következő distinkció érvényes: 1) „egyfelől ez a terminus jelöli a nyelvész által kifejtett elméletet, amely hipotetikusán a beszélő által ismert szabályrendszer leírása”, másfelől 2) „maga a szabályrendszer” (3). A könyvben mindig erről az utóbbiról van szó.

A nyelvi tények, amelyekre ezek a szabályok vonatkoznak, két nagy csoportra különülő nyelvi univerzálék ből állnak: 1) „formális univerzálék ből (formal universals)”; ezek meghatározzák a nyelvtani rendszerek struktúráját és szervezetét (organisation) — és 2) „szubsztanciális univerzálék ből (substantive universals)”, amelyek az elemek készletét adják. Ez a megkülönböztetés érvényes a fonetika síkjára is, s ennek megfelelően a tanulmány célja „az 'általános fonetika' elméletének, tehát az általános nyelvészet azon részének taglalása, amely a fonetikai jegyek univerzális készletét és e jegyek lehetséges kombinációinak feltételeit meghatározza osztályozza a mondatok lehetséges fonetikai megvalósulását (phonetic representation)” (4–5); ami pedig a megvalósulást illeti: „valamely nyelven való megnyilatkozás fonetikai reprezentációja. [értelemszerűen: megvalósítása] olyan mátrix [a felhasználandó tételeket és azok pontos mértékszámait sorokban és oszlopokban megadó, kétdimenziós előállítási — tulajdonképpen gyártási — minta], amelynek sorait az általános fonetika [által meghatározott] megkülönböztető jegyek (features) teszik ki” (5). Ezek a mátrixok azonban csak az egyes elemeket tartalmazzák. A mondatok, egész közlemények fonetikai formáját a nyelvtan összetevői közül az úgynevezett felszíni struktúra (surface structure) határozza meg. A felszíni struktúrák a mondatépítkezés lineáris szabályai.

A mű középpontjában ennek a felszíni struktúrának egyik speciális része, a „fonológiai megvalósítás (phonological representation)” áll, amelynek működése, a lexikális és grammatikális alapelemek tartalmazó illetőleg mozgató „lexikális megvalósítás (lexical representation)” funkciójával közösen, létrehozza a megnyilatkozást. E két összetevő tevékenysége csak egyszerűbb esetekben felel meg pontosan egymásnak. A lexikális megvalósításnak, tehát egy tisztán logikai természetű sor létrehozásának ugyanis elvben semmi nem szab határt, míg az egyhuzamban hosszan tartó szerkezetek, a „komplex esetek” fonológiai megvalósítása (minthogy a beszélőnek lélegzethez kell jutnia) megköveteli, hogy a szerkezet „fonológiai szakaszokra (phonological phrases)” tagolódjék. Ez a tagolás viszont az egész felszíni struktúra megbomlását idézi elő, pontosabban bizonyos elemek törlését vonja maga után. Ez a jelenség ugyancsak fiziológiai adottságokra vezethető vissza, ha a hallgató szemszögéből nézzük: az emlékezet kétszintű, az első (az információfeldolgozás szakkifejezésével élve) időazonos működésű, tehát az egymást követő jelek azonnali iktatását végzi, a másik pedig a nagy egységeket regisztrálja. E második szinten egyszerűsítés (ti. törlés) következik be, úgyhogy bizonyos kötések és csomópontok elhagyásával, egy redukált rendszer, az eredeti szerkezet „mély struktúrája (deep structure)” marad vissza. De nemcsak ez a mély struktúrát felfedő redukción, hanem maga a felszíni struktúra is módosítja a fonológiai megvalósítást: pl. az angol igék általában *-d* szuffixummal képezik múlt idejüket; a *sing* azonban a tőhangzó változtatásával, s így az időfem a fonológiai megvalósítást illetően egy a hangsort módosító tényezőnek, a hangsor fonetikai jegyeinek megváltozásában fejeződik ki. A szerzők, amint mondják is, elvetik az úgynevezett fonemikus szint létezésének feltételezését.

A felszíni struktúra alá tartozó, a fonológiai megvalósulást irányító fonológiai szabályoknak két, élesen elkülönülő osztálya van: 1) azok, amelyek fonológiai szakaszokra bontják a megnyilatkozást és 2) azok, amelyek a szóhatárokat állapítják meg (ez a felosztás megfelel a kétféle emlékezeti funkciónak).

3. Az angolban, mint minden egyes nyelvben, ez a modell a maga sajátos módján alakul (Az angol fonológia vázlata és a fonológiai elmélet, 15–58). A szerzőket először, az angol hangrendszer legsajátabb jellegzetességeiként, a hangsúly jelentéshordozó funkciója érdekli. Úgy látják, hogy a hangsúly négy fokozatának különböző kombinációi egy fonológiai szakaszon belül a jelentésnek megfelelő, mintegy szabványosítható elrendezést mutatnak. Ha a hangsúlyt az intenzitásának megfelelően számokkal jelöljük, akkor pl. a *blackboard* hangsor két lehetséges jelentését kifejező „hangsúlyképlet”:

NP (noun phrase = nominális csoport): 21
N (noun = [egyszerű] névszó): 12

A kombinációk mindenesetre nem mindig ennyire egyszerűek, és a terjedelmesebb fonológiai szakaszok esetében CHOMSKY és HALLE igen sok egyszerű és összetett szabályos elrendezést lát érdemesnek tételezni.

Mi a „transzformációs ciklus (transformational cycle)”, és hogyan lehetséges, hogy a transzformációs ciklus elvének alkalmazásával a hallgatónak jólőre fogalma lehet a megnyilatkozásról? A közlemény észlelésbeli és fizikai-akusztikai valósága, amely kötelező szabályoknak van alávetve, és e szabályok alkalmazásával megteremtett változatok valószínűsége lehetővé teszi a beszédtevékenységben részvevő számára egy adott beszédhelyzet teljes áttekintését vagy létrehozását. Maga az átviteli kör vagy transzformációs ciklus az az elv, hogy a közlemény felbontása a nagyobb egységek felől történik. Az elv a fonológia tekintetében szakaszosan valósul meg, vagyis a szavakat meghatározó szabályokon túl vannak nagyobb egységeket meghatározó szabályok, amelyek az előbbieket fölött is érvényesülnek; ebben az értelemben az „eszményi fonetikai megvalósítás hasonlatos a szintaktikai szerkezetekhez” (27). A ciklus „megszakítás nélkül” működik, vagyis minaddig, amíg a ciklus műveletei — működési alap híján — be nem fejeződnek.

Az angol nyelv „szegmentális fonológiája”, amellyel az általános fejtegetés folytatódik, azért izgalmas, mert várjuk, mi történik a fonéma-szint létezését tagadó kitétel. Fonémák továbbra sincsenek. A közlést alkotó „részelemek — szakszóval — formatívumok (formatives)” a szótár (a beszéd produkciójához és felfogásához szükséges szavak összessége; a szintaktikai összetevő része) által előírt módon „fonetikai szegmentumokból” állnak, amelyek „különböző típusú mással- és magánhangzókként elemezhetők” (28), s állaguk: „mássalhangzólané 'magánhangzós maggal' (a string of con-

sonants and 'vocalic nuclei')", amelyek alapvető két kombinációja a nyílt és a zárt szótag. — A — klasszikus elnevezéssel élve — szótagstruktúra és a hangsúlyszintek (önmagán belüli) kombinációja együttes alkalmazásban olyan további szabályok meghatározását teszik lehetővé, amelyek a különféle szerkezetek létrejöttét irányítják.

Amikor ezek az egy adott nyelvre vonatkozó szabályok a nyelvet elsajátító tudatában az univerzális nyelvtani ismeret rendszerével találkoznak, kialakul e szabályok gyakoriságuk szerinti súlyozása, s ennek a felmérésnek az eredménye az illető nyelvhasználatában ösztönösen megnyilatkozik. A szabályok maguk mindenkor valóságosak, esetleg azonban nem tudatosulnak. További tulajdonságuk, hogy együttesen jutnak kifejezésre, természetesen az angol szó hangsúlyviszonyainak meghatározásában is. Egy formánsokkal bővülő alapszó hangsúlyszerkezete lépésről lépésre változik, s így maga az esetenként más és más módon realizálódó, megfelelő hang voltaképpen előre meghatározhatóan alakul át, noha lényegében mindig ugyanaz marad. Az ezt a belső összefüggést tükröző „angol helyesírás figyelemre méltóan közel van ahhoz, hogy az angol nyelv optimális ortográfiai rendszere legyen” (49). A hang ejtésére vonatkozó kérdést tehát (hogy ti. minek fogjuk ejteni ezt vagy azt a hangot) a szó hangsúly- és hangszerkezetéből következő szabályokkal válaszolhatjuk meg. Ha pedig ez így megválaszolható, szabályok adódnak az egyes beszédhangok lehetséges ejtéseinek változásaira vonatkozóan is (e szabályokat külön fejezet részletezi).

Visszatérve ismét a transzformációs ciklushoz (A transzformációs ciklus az angol fonológiában, 59—162), a megnyilatkozás létrehozása esetében a működés fordított irányú mint észlelésnél. A generatív nyelvtan fonológiai komponensének, összetevőjének szabályai lineáris elrendezésűek, és megadott rendben végzik a „levezetést (derivation)”. Ez a rend ciklikus, abban az értelemben, hogy a szintaktikai összetevő „osztályozott”, pontosabban talán hierarchizált rendben, kapcsolásokban megnyilvánuló, felszíni struktúráját magában foglaló sort „fejleszt (generate)”; ennek egyik része, a fonológiai összetevő szabálysora először az elemzendő közlemény egészének legbelső alkotóelemére alkalmazódik, ezt követően pedig a zárójelekkel ábrázolt határainak felbontása után a legközelebbi nagyobb egységre és így tovább. Ez a ciklikus alkalmazás ismétlődik mindaddig, míg el nem érjük a fonológiai szakasz tartományát. A harmadik lehetséges aspektus, a megnyilatkozás létrejötte szempontjából nézve a folyamatot: a szintaktikai összetevő univerzálékat „fejleszt ki” (azaz: hoz létre) — ezek a lexikális elemek ezért a folyamat neve is: „lexikális megvalósítás (lexical representation)”; ezeket az univerzálékat bizonyos illesztési szabályok átültetik fonológiai megnyilatkozássá, amely azután beszédtevékenységben valósul meg.

A transzformációs ciklus rendszerének szabályait feltárni szándékozó szerzők óvatosságot képviselnek. Nyilván tisztában vannak azzal, hogy az erősen formalizált leírás könnyen csábíthatja őket spekulatív megoldásokra, ezért inkább nyitva hagynak olyan kérdéseket, amelyekre nincs „gyakorlati bizonyíték” vagy „észrevehető valószínűség” (63).

A vizsgálatot éppen ezért célszerűnek látszik most már a kisebb egységek felől folytatni. Tehát az angol fonológiai szabályszerűségek legfontosabbika a hangsúlyviszonyok rendje. A kiindulópont az, hogy a hangsúly az angol lexikai egység fonológiai mátrixának nem inherens része (azaz: nem kell minden egyes angol szóhoz megadni a kiejtést, ami a hangsúly helyére épül föl), hanem „szabályok által meghatározott jellemzője” (66). Ha azt keressük, mely tulajdonságok, jellemzők ismétlődnek a hangsúlyos hangban, azt találjuk, hogy a hangsúlyosság létrehozásában négy meghatározó jegy játszik szerepet: a hangsúlyt hordozó elem [önálló] szegmentum volta, a vokalikusság, a konzonantikusság és a feszesség jegye (akkor, ha a hangsúlyosság egynél több [n számú] tagra vonatkozik, amelyek között nemcsak hangsúly nélküliek fordulnak elő, mondathangsúllyal állunk szemben — a szerzők tehát egyetlen, a mennyiségi tényezőben látják a szó- és a mondat-hangsúly közti különbséget). Az eltérés persze nem kizárólag erre a tényezőre korlátozódik. Arra sincs bizonyíték, hogy a mondathangsúlynak éppen annyi fokozata volna mint a szóhangsúlynak (68). E négy jegy szabályos rendbe áll össze, s adott konstellációban hangsúlyos szótagot hoz létre (VON ESSEN lényegében ugyanígy határozta meg a hangsúlyos szótagot, csak más terminusokkal, (vö. Allgemeine und angewandte Phonetik, Akademie Verlag, Berlin, 1953, 119).

Ami azonban a klasszikus kísérleti fonetikai eredményeket fonológiailag értelmező fonetika eredményeihez mérve valóban új, hogy a hangsúlyos szótag meghatározhatóságát („létrejön”) bizonyos konstellációkban, amelyet a szó szófaja és a szótag szerkezete, még inkább pedig az általa tartalmazott beszédhangok megkülönböztető jegyeinek rendszere határoz meg. E szabály képleten fejezhető ki, amely 1) az

elemek egymáshoz való kapcsolódási módjának, 2) az egyes hangok jellemzőinek, 3) a szó szófajának jelzésével meghatározza azt a hangot, amelyre a hangsúly esik (ez a „fő hangsúly szabály [main stress rule]”). Egy hangsor hangsúlyviszonyai változhatnak, ha változik: 1) a hangsor, vagyis pl. új formatívával bővül, 2) a jelentés, illetőleg 3) a kapcsolódás módja. S mivel e változásoknak a hangsúly szemszögéből nézve nem túl nagy számú változata van, a változás iránya is egyszerűbb szabályokban foglalható össze (a „módosuló hangsúly szabály [alternating stress rule]”). Van ezenkívül egy „negatív szabály” is, amely a hangsúlytalan rész alakulását fejezi ki a szón belül („hangsúly-kiigazító szabály [stress adjustment rule]”).

Mivel e szabályok nem is annyira bonyolult, mint inkább sok alaki elemet tartalmazó matematikai formulában vannak megadva, igen hasznosak a példák, amelyek mintegy ábrázolják a formalizált összefüggéseket (sajátos módon valóban az „esetek” ábrázolják a képleteket).

Saját, szavanként érvényesülő szabályaikon kívül speciális, csak erre a nagyságrendre érvényes szabályokat mutatnak a szókapcsolatok. Ennek a speciális szabálynak értelmében rendszeren a szókapcsolat utolsó „nehéz hangsúlya (heavy stress)” (talán inkább vezérhangsúlynak nevezhetnénk) kiemelkedik, és a szókapcsolat nukleáris hangsúlyává válik (a „nukleáris hangsúly szabály [nuclear stress rule]”). Ebből azonban levezethetők további szabályok a szóösszetételek, az összetett igék, az igékből képzett főnevek hangsúlyviszonyainak alakulására is. Minthogy azonban ez utóbbiaknak megint megvannak a maguk saját specifikumai, amelyek visszahatnak a hangsúlyt a szón belül meghatározó szabályokra is, a kisebb és a nagyobb egységek felőli meghatározottság kölcsönös és kétirányú. A szóelemek hangsúlya egyrészt alá van vetve például a szó egésze hangsúlyszabályainak, másfelől önmagában is hordoz egy lehetséges hangsúlyformát, amely igazodik ugyan, de építkezik is a szó hangsúlyának. A különböző nagyságrendek találkozásánál kialakuló hangsúlyváltozások esetei külön alfejezettel kapnak (maga ez a rész, a 15. alfejezet sajnos nem a megfelelő helyre került, ugyanis a 6. alfejezet a képzőknek van szentelve, ez elé kellett volna kerülnie a szóban forgó 15.-nek a közbenső részek idevágó adalékait néhány előreutalással itt is meg lehetett volna oldani, s akkor a 14. alfejezet, az igen fontos magánhangzó-redukció is logikusabb helyre került volna).

A hangsúly, a hangsúlyviszonyok, az elemekkel bővülő szóban észlelhető változások, a végződéses hatásának szabályszerűsége stb. arra mutatnak, hogy a szó mint lexikai kategória teljes mértékben magában foglalja a — korábbiakban kifejtett — hangsúlyra utaló szabályokat is. Mi lesz azonban a kivételekkel, amelyeket nem lehet kikeresni egy ennyire részletező rendszerből? Ezek különböző csoportjaira megint lehet szabályokat találni. Ami pedig a maradék eseteket illeti, a szerzők határt szabnak további kutatásaiknak: „elértük azt a pontot, amelyen túl nem lehet további betekintést nyerni a nyomaték viszonyaiba és a magánhangzó-redukcióba” (162).

4. A következő fejezet címe (A szavak szintjének fonológiája, 163–248) némileg megtévesztő, mert a két szóhatár közé eső szakasz fonológiájáról van szó, vagyis a szó szintjének (tulajdonképpen a beszédhangok) fonológiájáról. Ismét bele kell élni magunkat egy kicsit a számítógép működésének elvébe: a fonológiai összetevő egy struktúrájában elemzett (a szó formatíváiig = legkisebb morfémáiig lebontott) „köteget” vesz fel (bemenő egység), és a kész fonetikai megvalósítást, „bocsátja ki magából” (kimenő egység), amely fonetika is szeméntumok sora, olyan fonetikai mátrixok egymásutánja, amelyeknek oszlopai maguknak a szegmentumoknak felelnek meg, a sorok pedig a megkülönböztető jegyeknek (bizonyos beszédhangelemek megléte vagy hiánya mint jellemző, amely meghatározza a beszédhang mivoltát és milyenségét). E fonetikai mátrixok fonológiai mátrixoknak felelnek meg, tehát a „gyakorlati” egy „elvi” rendszernek. (A kettő közötti különbség: 1) az utóbbiak általános szabályokban meghatározott információkat nem tartalmaznak; 2) mértékeket nem fejeznek ki; 3) utalnak hangkapcsolatokra is; 4) eltérő számú beszédhangot is tartalmazhatnak [l. pl. a hangkivetést]). Ez persze megköveteli, hogy mindig kellően meg legyen különböztetve a „fonetikai” és a „fonológiai” megkülönböztető jegy.

A fonológiai mátrixok körébe tartoznak a hangkapcsolatok azon szabályai, amelyek eleve kizárnak bizonyos beszédhangkapcsolatokat a nyelvből (ezek a „szótári redondancia szabályok (lexical redundancy rules)”) pl.: szókezdő mássalhangzó két mássalhangzóval kezdődő szóban csak /s/ lehet, ha a második mássalhangzó nem likvid vagy félhangzó. A hangkötés szabályos esetein kívül szintén vannak (kategorizálható és egyedi) kivételek. Ezen utóbbiakhoz ugyanúgy tartoznak hozzá bizonyos kiegészítő szabályok, hogy egy hangot egy megkülönböztető jegy meghatároz.

Magukat a beszédhangokat ilyen megkülönböztető jegyek teszik ki, mégpedig bizonyos megkülönböztető jegyek hiányának vagy meglétének kombinációja. A 46 lehetséges angol beszédhang 13 ilyen alapvető megkülönböztető jegy különféle összetételéből áll, vagyis elvben és legfeljebb 13 bináris döntéssel minden angol beszédhang azonosítható. Ezeknek a jegyeknek pusztá felsorolása is mutatja (176—7), hogy vannak köztük redundáns jegyek is, amelyeket eleve korlátoz egy vagy több másik megléte vagy hiánya, ami természetesen csökkenti az azonosításhoz szükséges bináris döntések számát. E megkülönböztető jegyek a következők: 1) vokalikus (vocalic), 2) konsonantikus (consonantal), 3) magas nyelvállású (high), 4) hátulképzett (back), 5) alsó nyelvállású (low), 6) előlképzett (anterior), 7) koronális (coronal), 8) kerekíktett (round), 9) feszes (tense) — ellentéte a laza (lax), 10) zöngés (voice), 11) folyamatos (continuant), 12) nazális (nasal), 13) metsző (strident) — az eredeti sorrendjében. Noha az eredeti angol elnevezések lefordítására más több kísérlet is történt (vö. például FODOR, MAGDIOS, SZÉPE idézett munkáit), egységes magyar terminológia mindmáig nincs. Ez jórészt abból fakad, hogy a szóba jövő magyar megfelelőik korábban is használt szakszavak voltak, s ennél fogva egy-egy irányzat vagy iskola lokális vagy temporális mellékjelentését is asszociálják. A kérdés, a kísérletek fölmérése, egy elfogadható megoldás vázlata külön tanulmányt érdemelne. A végleges magyar terminusokat — a dolog természeténél fogva — valószínűleg csak egy hasonlóan nagyszabású, magyar anyagon végzett vizsgálat érlelheti ki.

A fejezet egyik legterjedelmesebb része (178—218) része foglalkozik azzal, hogy a hangkörnyezetnek és a hangkörnyezet módosulásának milyen, az adótt magánhangzót jellemző módosulások felelnek meg (valamennyi szabályt közös néven a „magánhangzó eltolódásának szabálya (vowel shift rule)” foglalja össze). Egy-egy ilyen változás több szabály által előírt módon alakul. Ezt jól érzékelteti egy olyan példa, amely két rokon szó ejtésének eltérését az ejtésbeli szabályoknak megfelelő kialakulásában mutatja be: a *regal* — *regicide* szópár esetében:

(a) <i>rég + æl</i>	(b) <i>rég + i + kíd</i>	
	<i>rěj + i + síd</i>	(1)
<i>rěyg + æl</i>	<i>rěj + i + síd</i>	(2)
<i>rřyg + æl</i>	<i>rěj + i + sřyd</i>	(3)
	<i>rějasřyd</i>	(4) (5)

Az első lépésben egy speciális szabály jut érvényre:

$$\begin{array}{l} g \rightarrow \check{j} \\ k \rightarrow s \end{array} / - \left[\begin{array}{l} - \text{ alsó nyelvállású} \\ - \text{ hátulképzett} \\ \text{V} \end{array} \right]$$

amely szerint [g] és [k] egyaránt [j], illetve [s] lesz, ha a közvetlenül kapcsolódó beszédhang egyidejűleg nem alsó nyelvállású, nem hátulképzett és magánhangzó;

a (2) esetében a „laza ejtésűvé válás szabálya”,

a (3) esetében a „diftongizáció szabálya” és

a (4) és (5) esetében egyszerre a „magánhangzó eltolódásának szabálya” és a „magánhangzó-redukció szabálya” következik be (219—20). Íme, így lopja be magát a szinkronia a történetiségbe: feltételez egy valójában ősi hangállapotot, és ma érvényes szabályokkal hozza létre belőle az élő ejtési formát; voltaképpen persze arról van szó, hogy egy a mai hangértékeknek megfelelő ejtésű, de nem létező, fonemikusan azonban az akkori alakot tartalmazó formából indulnak ki.

Ilyen és hasonló összefüggések mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók rendszerét át meg átszövik. A külön-külön leírt *s z a b á l y o k* nemcsak rendszert alkotnak, hanem *ö s s z e i s f ü g g n e k* egymással. A szabályokat összegező fejezet (A szabályok összefoglalása, 236—46) feltárja a köztük meglévő átfedéseket, s összegyűjti a feltárt szabályok képleteit.

5. Már a korábbiak is sejtették, a történetiség kérdése külön fejezetben is felvetődik (A mai angol hangrendszer kialakulása, 249—92). A kialakulás változások útján következik be. Mi azonban a változás? Semmi esetre sem pusztán egy új szabály megjelenése a hangrendszerben, hiszen „semmiképpen nem állíthatjuk, hogy egy nyelv nyelvtana csak olyan szabályokat tartalmaz, amelyek egy vagy más időpontban — egy 'hangtörvény működésbe lépésével' — belekerültek a nyelvbe [nyelvi rendszerbe]”, mivel „szinkron nyelvtanokban [tulajdonképpen fonológiai rendszerekben] *s z á m o s* olyan *s z a b á l y*

található, amelyiket nem vezethetünk vissza közvetlenül valamilyen hangváltásra [kiemelés tőlem – Sz. T.] (251).

A nyelvi változás új rendszer létrejöttével függ össze, mégpedig: „A nyelvértékelő mértékrendszer tartalmaz (evaluation measure), amely lehetővé teszi, hogy értékeket tulajdonítson alternatív [egyénenkénti eltérést mutató] nyelvtanoknak... A nyelvet tanuló gyermek... e nyelvtanok közül kiválaszt egyet, s ez összegyeztethető a nyelvi adatok ama megfelelően korlátozott tömegével, amellyel szembekerül. Az a nyelvtan, amelyet a gyerek anyanyelvének elsajátítása közben megkonstruál, ilyenformán mindig az lesz, amelyet értékelő szabályrendszere szerint a legfontosabbnak tart”. „Látnivaló, hogy valamely szabály hozzáadásával G_1 nyelvtanhoz [a gyerek nyelvtana], olyan G_2 nyelvtant kapunk [a gyerek nyelvtana a szabállyal való kibővítés után], amely ugyanazokat a nyelvtani formákat hozza létre mint bármely más G_3 nyelvtan [a beszélők átlaga által használt nyelvtan], a G_2 -t az értékelő mértékrendszer mégis alacsonyabb érvényűnek sorolja be mint a G_3 [nyelvtant]. Feltételezhető, hogy ha a felnőttek nyelvén következik be ilyen változás, azoknak a nyelvtanát kizárólag a szóban forgó szabály módosítja. Ha ellenben ezeknek a felnőtteknek a gyermekei anyanyelvüket sajátítják el szüleiktől, arra törekszenek, hogy a legmagasabb besorolást [legteljesebb érvényű] G_3 -at állítsák össze, amely elvben meglehetősen különbözhet a szülők nyelvtanától, a G_2 -től... Anyanyelvük tanulása közben a gyerekek nem közvetlenül anyanyelvük nyelvtanával, hanem a szülei megnyilatkozásaiban megvalósuló nyelvtan produktumaival kerülnek szembe, s ez szolgál alapul a gyermekek számára a nyelv grammatikájának megkonstruálásához. A gyerek nyelvtana csak akkor tartalmaz majd egy bizonyos fonológiai szabályt, amely megfelel a történelmileg adatolt változásoknak, és [egyben] adva van szülei nyelvtanában, ha a szabályt tartalmazó nyelvtan az értékelő szabályrendszer szerint a legmagasabb rangú” (251).

Ebből a tökéletesen kifejtett modellből az következik, hogy: 1) a nyelvi változások a generációk határára esnek; 2) az emberek tudatában élő nyelvtan szabályrendszer, amely más szabályrendszerrel érintkezve alakul; 3) mégpedig egy szabály hozzáadásával vagy elejtésével; 4) a szabályrendszer fölött értékelő mértékrendszer gyakorol ellenőrzést, s megállapítja, hogy mely nyelvtan (azaz szabályrendszer) mekkora nyelvi tényanyagot hozhat létre, s ennek alapján rangsorolja ezeket; 5) e grammatikának nevezett szabályrendszer létrejöttében és változásában (a szerzők kimondatlanul egyenlőségjelet tesznek a nyelvi rendszer létrejötte és változása közé, ami természetesen nem látszik megnyugtatónak) nyelvi tényekre támaszkodik. A magyarázat hiányossága az, hogy egy adott változást kizárólag a rendszer módosulásának aspektusából vizsgál, és nem terjed ki magának a változásnak természetére. Ezt az egyszerűsítés kedvéért szándékolt egyoldalúságot csak az oldhatja fel, ha nem marad figyelmen kívül, hogy a változásban részvevő nyelvi jelenség nem pusztán logikai összetevője egy rendszernek, hanem — anyagszerűségében — mennyiségi mutatókkal rendelkezik, s ezeknek a paramétereknek változása eredményezi a beszéd- majd természetesen a nyelvi változást.

A hangrendszer változása mégis szabályokba ragadható meg. A szerzők lényegében hagyományos eljárást követve foglalják össze a középangol kiinduló hangállapotának alakulását, nagyon is hagyományosan viaskodnak a lehetséges feltételezésekkel (mindenesetre a hangváltozás megtörténtét vagy meg nem történtét egy szabály érvényre jutásának nevezve). Ami újszerű, az annak megállapítása, hogy a hangváltozásnak nincs köze az érthetőséghez (257), mert ha ez volna az irányító elv, a változások az angolban más irányúak lettek volna.

A mai angol hangrendszer „viszonylagosan stabil”, s ez annak tudható be, hogy két szabály is van, amely a X., illetve a XI. század óta változatlanul érvényben van, az úgynevezett „feszítési és lazítási szabály (tensing and laxing rules)” (259). A hangrendszer változását a diftongizáció és a magánhangzó-eltolódás szabálya határozta meg. Az utóbbi kettő állandó összetevője azoknak a nyelvjárásoknak, amelyekben az angol hangtörténeti fejlődés reprezentálható John Hart (1551–79), John Wallis (1653–99), Christopher Cooper (1687) és T. Batchelor (1809) művei alapján (259–90).

6. Az angol hangrendszer sajátosságainak és kifermálódásának (a szó szoros értelmében) feltételezése után ismét visszatérünk a tiszta elmélethez (Fonológia-elmélet, 293–436), a legérdekesebb, mert leguniverzálisabb részhez, ezen belül is elsőként a fonetika i szerkezeti leírásához (A fonetikai szerkezet, 293–330).

A gondolati tartalmak beszédben való kifejeződésének útja áttételen, „fonetika i átírás on” vezet keresztül; ez az átírás nem más, mint a fonológiai szabályok érvényesítése a fonetikai mennyiségi mutatókon. Azaz a fonetikai

átírás eredménye még nem azonos a fizikai megnyilvánulással, mert az előbbi diszkrét elemek sora, az ezeknek megfelelő fizikai, akusztikai megnyilvánulások pedig folyamatosan kapcsolódnak egymáshoz, és pusztán a továbbítás eszközei (294).

A szintekre való tagolódás itt is világosan megvan: grammatikai szabályrendszer — fonológiai összetevő — fonetikai átírás — fizikai jel; a sorban szereplő tényezők azonban nem egy helyen kapcsolódnak a megelőző tényezőkhez, hanem nem-közvetlenül szomszédos összefüggésük is van, amely mindig a megelőző (magasabb szinten levő) összetevő felé mutat.

A megnyilatkozást sem nem külön a fonológiai szabályok, a fonetikai megvalósítás egyedi eszközei, sem nem külön a lexikális elemek, hanem az egyes tényezők együttese határozza meg. Az egyik fő irányító szerep mindenesetre a lexikális elemeknek jut, mivel ezek magukban foglalják azokat a megkülönböztető jegyeket is, amelyekből a lexikális elem beszédhangjai összegeződnek. A lexikális elemekben ugyanis adva vannak a beszédhangok, amelyek rendjét az absztrakt, de nem önkényes fonológiai kategorizáló jellemzők határozzák meg, megnyilatkozási módjukat pedig fonetikai megvalósulásuk mérhető mennyiségei írják elő. A fonetikai reprezentáció ezen belül olyan kétdimenziós mátrixot jelöl, amelynek oszlopai az egymásra következő elemeket tartalmazzák, sorai pedig az adott egység fizikai jellemzőit mutatják, ahol a fizikai mutatók nyelvenként különböznek.

Amit CHOMSKY és HALLE „j e g y e k n e k (features)” mond, az egyes képzési mozzanatok és a beszédmegtérülésre jellemző tényezők. Mégis, nemcsak a megnevezésben, hanem tartalmilag is eltérés van a megkülönböztető jegyek és a tradicionális képzési és akusztikai mozzanatok között, mert: 1) új, főként akusztikai tényezőkkel bővül ki rendszerük (pl. „metsző”, „konzonantikus” stb.); 2) osztályozásuk eltér (több csoport van); 3) lehetővé teszi a hangállomány +, - jelekkel (igen-nem döntésekkel) való, teljesen képletszerű, tömör leírását.

A jellemző jegyek csoportjai és mibenlétük leírása, néhány példával, röviden:

1) osztályozó jegyek (major class features):

- zöngé (sonorant) — (csak a levegő szabad kiáramlása módosul a szájcsatornában, az áramlás a Bernoulli-törvény küszöbértéke alatt marad)
magánhangzók, félhangzók, nazális mássalhangzók és likvidák zöngéhangok, a zárhangok, réshangok és affrikáták viszont nem;
- vokalikus (vocalic) — (A hangszalagok rezegnek, a szájcsatornában az akadályképzés nem haladja meg azt az értéket, amit [i], [u] képvisel):
magánhangzók (nem suttogott ejtésben) és likvidák vokalikusak, míg a félhangzók, nazálisok, a nem zöngéhangok nem azok;
- konzonantikus (consonantal) — (az akadály a hangképző csatorna középső szakaszában van)
likvidák, nazálisok, nem nazális mássalhangzók ilyenek,
a zöngés, zöngétlen magánhangzókkal és a félhangzókkal szemben;

2) a szájüregi képzés jegyei (cavity features):

- koronális (coronal) — (a nyelv elülső szegélye érintkezik a szájpadlással)
dentális, alveoláris, palatális, alveolopalatális mássalhangzók, szemben a félhangokkal, az angol [r]-rel, stb., amelyek dorzálisak;
- elülső (anterior) — (az akadály a szájüregben az alveolopalatális zónában van)
a labiálisok, dentálisok, alveolárisok elülsők;
faringális, veláris, retroflex (visszahajló nyelvhegygel ejtettek), és a palatális hangok nem elülsők;

- a nyelvállás fokainak megfelelő jegyek (features relating to the body of the tongue) —
(a nyelv kétirányú mozgásának megfelelő helyzetek);
ajakkerekítéses (rounded) — (az ajakrés szűkítése szerint)
labiális magánhangzók, szemben a
nem labiálisokkal;
sávszerű (distributed) — (a szájüregben keletkező akadály a lég-
áramlás irányában hosszan elnyúlik)
réshangok, a [y] félhangzó, affrikáták,
szemben a zárhangokkal;
préselt (covered) — (a gégefő felemelkedése kíséri a képzést)
az afrikai nyelvek hangrendszerében van-
nak rá példák;
szűkített (glottal constriction) — (a hangrés képzés közben össze-
szűkül)
az afrikai és a kaukázusi nyelvekben vannak
szűkített hangok;
nazális (nasal) — (képzés közben az orrüreg nyitva van)
orrhangú magán- és mássalhangzók;
laterális (lateral) — (a nyelv egyik vagy mindkét partján nyi-
tódással pótlólagos üreg képződik
csak a koronális és konzonzantikus beszéd-
hangokra korlátozó jellemző jegy)
vokalikus likvidák
- 3) A képzésmód jegyei (manner of articulation features):
- folyamatos (continuant) — (a szájcsatorna nem szűkül le annyira,
hogy a levegőáram képzés közben megszakadjon)
magánhangzók, réshangok stb., szemben
a zárhangokkal;
[azonnali, illetve késleltetett] felpattanású (release features: instantaneous release —
delayed release) — csak a zárelemmel képzett hangokra vonatkozik, a zárelemnek a
képzésmozzanaton belüli elhelyezkedése különböző,
azonnali felpattanásúak az angol zárhangok,
késleltetett felpattanásúak az angol affrikáták;
szívó (suction) — (képzés közben a levegőáram a tüdő felé irányul)
az afrikai nyelvekben található példák;
nyomó (pressure) — (a képzés a szájcsatornán belüli mechanikus
eredetű levegőnyomás útján történik)
csettintő hangok;
feszes (tense) — (a képzés a szubglottális szférában található
izmok „precíz, egyértelmű” működésével
[helyesebben talán: stabilabb beidegzésé-
vel] történik).
- 4) A hangforrás jegyei (source features):
- zöngés (voiced) — (a képzés közben a hangszalagok rezgésbe
hozásához szükséges levegőmennyiség áramlik)
magánhangzók és a mássalhangzók zöngés
párjai;
emelkedő szubglottális nyomással képzettek (hightened subglottal pressure);
metsző (strident) — (csak akusztikailag kimutatható sajátosság:
nagyobb zajelem megléte eredményezi)
angol [θ] ↔ [s]
német [ç] ↔ [ʃ].
- 5) Prozódikus jegyek (prosodic features):
- hangerő (stress),
hangmagasság (pitch),
időtartam (length).
Ez utóbbiakkal a kötet nem foglalkozik részletesen, csak felsorolja őket.

7. E megkülönböztető jegyek kombinációi lehetőek fel minden beszédmegnyilatkozásban. Hogyan és milyen szabályszerűségek szerint jönnek létre ezek a kombinációk? (A fonológia alapjai, 330–99).

A „formai eszközök (formal devices)”, vagyis a leírt szabályrendszer nem elégséges ahhoz, hogy kifogástalan nyelvtan, azaz minden tekintetben helyes nyelvtani alakok jöjjenek létre. Ennek másik feltétele az értékelő tevékenység, ami leginkább a gyerek nyelvtanulásában közelíthető meg, de kellő pszichológiai vizsgálatok hiányában nem írható le kielégítően. A szabályok „értéke”, amelynek meghatározására ez a tevékenység törekszik, fordítottan arányos azoknak az elemeknek számával, amelyek a szabály legtömörebb leírásában megtalálhatók (334). Tehát az „érték” nem más mint a szabály érvényességi területének nagysága. Nyilvánvaló ugyanis: minél több elemet tartalmaz valamely szabály, annál speciálisabb jelenségre vonatkozik. Ezek az elemek a szabályokat magukban foglaló képletek jellemző jegyeinek számától függenek, amelyeket a beszédhangok összegeznek. A szabály egyszerszerűsége azon múlik, hány ilyen a szabályt alkotó elem hány egyező jellemző jegyet tartalmaz; minél nagyobb az egyező jegyek száma, annál tömörebb lesz a szabály.

Maguk a szabályok meghatározott rendben működnek; e rend megbomlása (pl. két szabály sorrendjének megcserélődése) speciális nyelvi jelenséget eredményez (a példában: angol nyelvjárási alakok jönnek létre). Ezek a nyelvi tények létrehozását irányító szabályokon kívül, hasonló elv szerint, formalizálhatók és képletbe foglalhatók a hangváltozások is, a módszer egyszerre fogja át a szinkrón állapotot és a történetiség szféráját (350–64).

Az eddigiek a jellemző jegyekre, a legkisebb építőelemekre vonatkoztak. A szintaxisban létrejövő „terminális láncoknak (terminal strings)” bonyolultabb összetevőik vannak, amelyek kétféle típusba sorolandók: 1) „segmentumok (segments)”, azaz a jellemző jegyek eredői (voltaképpen a beszédhangok) és 2) a határjegyek (boundaries) ”vagy kapcsolási módok (junctures)”. A határjegyek több szegmentumot is magukban foglalhatnak, és speciális, csak erre a nagyobb egységre érvényes szabályok szerint viselkednek. Fajtái: 1) a formatív határjegyek (kb. hangkombinációk), 2) a lexikális kategóriának megfelelő határjegyek (kb. morfémák). Míg azonban a formatív határjegyeket speciális (fonetikai-fonológiai természetű, komplex) szabályok jellemzik, az utóbbiak már „nyelvi specifikus (language-specific)”, ti. szorosabb értelemben vett nyelvi jellegű — értelemszerűen — fogalmi-grammatikai szabályok szerint alakulnak (vö. 367).

Itt most észrevétlenül elhagyjuk a szorosabb értelemben vett fonológia territóriumát és elindulunk a mondatfonológia felé vezető úton, egyben a legáltalánosabb összefüggések felé. Ezeknek a kötegeknek a határait ugyanis már nem fonológiai szabályok jelölik ki, hanem a lexikai kategóriák egyike, a főnév, ige, melléknév vagy az olyan, a lexikait uraló kategória mint a mondat, a főnévi szintagma, igei szintagma. Ezekből a kötegekből épül fel a szó, amelynek meghatározása:

$$\begin{array}{l} \text{(I)} \quad s[\# \ x[\# \\ \text{(II)} \quad \# \]x \# \]s \\ \text{(III)} \quad \# \]x[\# \end{array} \quad (367)$$

(S = sentence (= mondat); x = egy tetszőleges, de oszthatatlan egység; # = az egység határának jele; [,] = az egységek hierarchikus alá-, illetőleg fölérendeltségét kifejező jel, amely mindig a kisebb egység felé mutat és hátat fordít a nagyobbaknak).

Szó tehát: mondatot kezdő és szintagmát magában foglaló (I), illetőleg szintagmától függő és mondatotzáró (II), illetőleg két egység és egyben szintagmahatár közé eső (III) egység. A képlet ugyan nem kifogástalan, mert pusztán a szó külső megközelítését adja, és nem tünteti fel, hogy a közbenső elem, a szó maga is állhat több egységből, de egy lényeges új elemet rejt magában. (Nevezetesen azt, hogy a szó teljes egészében a szerkezeti kontextus függvénye (vö. 368). Ennek megfelelően pl. a

the book was in an unlikely place

mondat három szóra bomlik:

- 1) # the # book #
- 2) # was # in # an # un # likely #
- 3) # place #

amelyben a * was # in # an # un # a *likely* melléknév proklitikus elemei (368).

A határjegy harmadik (3.) fajtája (jele: =) a szóképzéstan morfológia (derivational morphology of English) által megállapított határokkal elválasztó elem (pl. *per* = *mit*, *re* = *semble*), amely a hangsúly elhelyezkedésére meg a <c>-nek morfémahatáron [k] ↔ [s] ejtésére vonatkozó szabályokban jut szerephez (371).

Ugyanebben a fejezetben esik szó az „igazodási szabályokról (readjustment rules)”. Ezeknek a funkciója az, hogy a szabályok szerint kialakult, tehát grammatikálisan lehetséges jelenségeket a valóságos alkalmazás céljából kiigazítsák. Tehát egy megszerkesztett közlemény vagy annak egy része a közlés valóságos folyamatában nem „nyers” állapotában realizálódik. Számolni kell olyan esetlegességekkel, amelyek a közlő különféle adottságaiból fakadnak. Pl. a fonológiai szakaszt — ha az hosszú — esetleg meg fogja törni a lélegzvetéltel szünete. (Ez az egyetlen tényező, amely a nyelvi megnyilatkozás tisztán logikai vonatkozásain kívül kerül be a vizsgálatba.)

De mint már korábban is, a szabályok rendjét és a rend szabályosságát állandóan a kivételek kísértik. A szerzők minden nagyobb fejezetben kénytelenek foglalkozni velük, s ha lehet, kiegészítő szabályokat szabni rájuk. A lexikai szint szükségessé teszi nemcsak a kiegészítő szabályoknak, hanem olyan fonológiai szempontból szintén releváns „diakritikus jegyeknek (diacritical features)” is a felvételét a rendszerbe, amelyek határozottan a nyelvi jel „szabályos” vagy „szabálytalan” voltára utalnak (pl. az angol főnevek ejtése esetében ilyen az eredet „jegye”).

Ami magát a lexikai reprezentációt illeti, abból kell kiindulni, hogy minden ember nyelvtanában a nyelvi közlemény elemeit tartalmazó lista van, a szavak listája. Ez pedig nem csupán a benne levő hangot, jelentést, szintaktikai viselkedést írja elő, hanem mintegy a szó jellegét is meghatározza. E szerint bizonyos (nem létező) szavakat (pl. az „angol” *karulize*, *thode* hangsorokat) valószínűen ismeretlen angol szavaknak érzünk, míg másokat: (*gnip*, *rtut*) „nem angol” minősítéssel eleve elvetünk, „szabályon kívül helyezünk (rule out)”. Sajátos szabályai vannak ennek a szintnek is (vö. 380). Ezek a „morfémaszerkezet vagy a szótári redundancia szabályai (morpheme structure or lexical redundancy rules)” (382), és arra vonatkoznak, hogy a lexikai elemek nem használják ki a nyelv — hagyományos terminussal élve — hangrendszerében adott valamennyi kombinációs lehetőséget (még akkor sem, ha azt más szabály egyébként nem tiltja), hanem bizonyosakat — e szabály szerint — kitiltanak a használatból, másokat meg előnyben részesítenek. A redundancia-szabályok mindig szimultán hatnak, és szemben a fonológiai szabályokkal, nincs közvetlenül magyarázható okuk. Ezt a fejezetet még egy a képleteket összefoglaló alfejezet követi (Függelék: a képletek írásmódja, 390–99) és a következő, végső summázás zárja: „Általános feltevéseünk szerint a fonológia lineárisan rendezett szabályok sorából áll, amely a transzformációs ciklus elvével összhangban a fonológiai szakaszon belül a felszíni struktúrára vonatkozik [= érvényes]” (390).

8. „Az a baj, hogy a megkülönböztető jegyeket, a szabályokat, az értékeléseket illető megközelítéseink túlságosan is formálisak voltak” (400) — hangzik el a stíluszerűen elnevezett [(Elő-) (Utó-)]szó (400–31) egyik mondatában. Nem iróniával van dolgunk, hanem egy még megoldatlan kérdés fölvetésével. Nincs még fölmérve az a nyilvánvaló tény, hogy a különféle jegyeknek speciális jellemzőik, „benső jegyeik (intrinsic features)” vannak, amelyek nyelvi értékek, abban az értelemben, hogy meghatározzák a jelenség „természetes voltát (naturaleness)”. Ez azt jelenti, hogy például egy több jelből álló összefüggés lehet természetesebb, mint egy egészen egyszerű, ha a benső jegyek eloszlása ezt így dönti el. (A szerzők sajnos nem fogalmazzák meg pontosan, mit is értenek benső jegyen.) Ezzel párhuzamosan: maguknak a beszédhangoknak viszonya e jegyekhez a beszédhangok komplexitásának mértékét szabja meg. Arról van szó, hogy amint a beszédhang jellemzése szempontjából egy jegy hiánya nem ugyanaz mint a jegy ellentétjének megléte (pl. a „feszés” jegy nem azonos a „nem laza” jeggyel. noha a feszes és laza egymásnak megfelelnek), ugyanúgy a beszédhang szempontjából lehet „hozzája tartozó (+)”, „hozzá-nem-tartozó (–)”, „fonológiailag adódó (0)”, másfelől azonban „jelölt (marked)” ↔ „nem jelölt (unmarked)”. Mármost, minél több jeggyel kapcsolatban írhatjuk a beszédhang mellé azt, hogy jelölt, tehát minél több jegynek van mintegy „köze” a beszédhanghoz, annál „összetettebb” az illető beszédhang.

Két dolog érdekelné az olvasót még ezzel kapcsolatban: mik ennek az „összetettségnek (complexity)” nyelvi konzekvenciái. Fölvethető egyrészt egy kézenfekvő elképzelés: — ha a jegyek mint fiziológiai tevékenységet igénylő komponensek beszédhangonként megfogható mennyiségű energialekötést igényelnek (ti. a megkülönböztető jegyekkel való „jelöltség” arányában), akkor a természetes beszéd hangfolyamatának a beszédhang-eloszlás olyan harmonikus rendjét kell tökröznie, amely harmonikus rend fiziológiai tevé-

kenységek túlnyomó többségének hullámvonallal jellemezhető energiaki egyenlítődésében is megmutatkozik. Másrészt, ha egy jeggyel kapcsolatban az említett +, -, 0 lehetőség csak a „jellemzett” állapoton belül adott, a „nem jellemzeten” belül nem — sajnos, a szöveg éppen ebben a tekintetben nem egyértelmű —, akkor nem világos, hol van az a felfogásbeli eltérés a prágai iskolától (TRUBETZKOJ, JAKOBSON), amelyre CHOMSKY és HALLE nyomatékkal hivatkoznak (404, jegyzet).

Mindenesetre így kiépült a lexikai elem teljes mátrixa, mivel minden lexikai elem fölbontható a szegmentumokra, a szegmentumok pedig a „megkülönböztető jegyekre (features)”. Ha most kiválasztunk bármely hangsort (szegmentumok sorát), és azt találjuk, hogy a nyelv lexikai készletében ez a lexikai elem nem szerepel, megállapíthatjuk a hiányzó elem „fonológiai elfogadhatósági (phonological admissibility)” fokát, mégpedig annak alapján, hány szegmentummal különbözik a hozzá legközelebb eső konszisztenciájú lexikai elemtől, s a különbözősége hány megkülönböztető jegyet érint (ami a látszat ellenére fontos karakterisztikum, hisz egy rendszert hiányzó elemei épp úgy jellemeznek, mint a meglévők).

De nemcsak a szegmentumok, hanem a szabályok sora között is megvan a megfelelő összefűgés, amelynek formái: 1) „illeszkedés (linkage)”, amelynek értelmében egy adott szabályban foglalt szegmentum egyik jellemző jegye megváltozik, ha a szegmentum (egyidejűleg) egy másik feltétel hatókörébe kerül (420); 2) a szabályok — elemeik bizonyosfajta összefüggése alapján — eltérnek egymástól „bevettségük (plausibility)” tekintetében (420).

A figyelmes szerzők, miután ezzel a megoldatlan kérdéseket is említő fejezettel befejezik a művet, négyféle (nyelvi, tárgyszavankénti, végződések szerinti és témákat feltüntető) indexet és mintegy 200—250 tételt tartalmazó bibliográfiát adnak. Minden fejezet végén gondos összefoglalás áll (ezt a terjedelem is indokolja), és ez alaposan megkönnyíti az olvasó egyáltalán nem könnyű, de élményt nyújtó munkáját.

9. Noha szülőköröségre vallana tagadni a mű érdemeit, mindenképp teljeségét és hallatlan precizitását, a korábbiakban említett kifogásokon vagy észrevételeken kívül mégis ide kívánkozik néhány megjegyzés.

1) A *The sound pattern of English* elméleti mű, talán túlságosan is az. Mindenesetre fő összetartó ereje az a belső logika, amelyik a generatív kutatásokat általában jellemzi. Némelykor azonban hiányolja az olvasó az elmélet ellenőrzésének megnyugtató anyagszerűségét. A fonémikus szint tagadása egyetlen nagyívű koncepció jegyében fogant teoretikus megállapítás, ám bizonyos francia észlelési kísérletek egyértelműen igazolták a fonéma materiális létezését és a fonémikus szint működését (vö. FRX, *Mode de perception des sons du langage*, in: *Phonétique et Phonation*, Masson et Cie, Párizs, 1966, 191—207).

2) A szabályok száma órási. Vajon nem kerültek-e közéjük olyan esetlegességek, amelyek alkalmasint igazak, de nem ellentmondást nem tűrő vezérelvek. A veszély másfelől viszont az, hogy eltűnnek a kivételek, s ha nincsenek többé kivételek, minden szerkeszetnek külön szabálya lesz. Legfőljebb akadnak köztük olyanok, amelyek hasonlóan egymásra. Felvetődik hát az a kérdés, hol van a határa a „szuperszabályok” konstruálásának? Mindazonáltal: minden építmény tökéletességéhez kétség fér.

3) A szabályok száma, mint mondtuk, igen magas. Teljességgel lehetetlen föltételezni, hogy akár idegennyelvűek, akár anyanyelvűek oktatásában — persze ebben a tisztán formális logikai alakban értve — alkalmazni lehetne ezeket az ismereteket. Mégis: a princípium megvan, és gyakorlati alkalmazhatóságához még ebben a formájában sem férhet kétség, ha a felhasználást nem szűkítjük le az oktatásra, sőt az agy tudatos memória-struktúrájára.

4) A történeti áttekintésben, a hangrendszer kialakulásával kapcsolatban tisztázatlan marad a szabályok működése. A szöveg kimondatlanul hagyja, de azt sugallja, hogy egyszerre egyetlen szabály működhetett csak, amely valamely szó adott hangalakjában az adott struktúrát megváltoztatta, s a különböző szabályok időben mindig egymást követték (vö. 254). Ehhez kétség fér.

5) Néhány apróság megnehezíti az áttekintést. A képletek jelölése némelykor nehézkes, bár a szerzők kötvé vannak az angol nyelvterületen érvényes jelölési konvenciókhoz. Így például különbséget kell tenni azonos formájú, de különböző vastagságú zárójelök között, amelyek ráadásul nagyságra is változnak

10. Ennek az impozáns gondolati építménynek igazi értéke korszerűségében van. Korszerű abban az értelemben, hogy a kor legújabb tudományos eredményeit használja fel, s hogy a benne foglalt ismeretek társadalmilag hasznosak. Világos ugyanis, hogy a

hangrendszer „generálására” vonatkozó szabályok, ha nem is a minden lépésben tudatosító tevékenységet végző emberi agy, de egy bináris döntési képesség elvére épített, nagy memóriakapacitású rendszer számára valóban nélkülözhetetlenek, s elvei az emberi tudásanyagot közvetlenül is bővítik.

SZENDE TAMÁS

Paul Garde: L'accent

Párizs, 1968. Presse Universitaire de France. 167 l.

P. GARDE e könyvével mintegy „használati utasítást” kíván adni azoknak, akik valamely nyelv hangsúlyrendszerét meg akarják ismerni. Ilyen jellegű összefoglaló munka FÓNAGY IVÁN „A hangsúlyról” (Bp. 1958. Akadémiai Kiadó, Nyelvtudományi Értekezések 18. szám) című műve is, amely alapvetően akusztikai síkon ragadja meg a problémát. GARDE — eltekintve az akusztikai vonatkozásoktól — funkcionálisan foglalkozik a hangsúly mibenlétével, jelenségével. Módszere a következő: minden általa vizsgált nyelvre azonos koncepciót és terminológiát alkalmaz, ennek eredményeként egységes hangsúlyelméletet alakít ki. S éppen ez a szintetizáló jelleg a könyv érdeme.

Az alap koncepciót követve a könyv két jól elhatárolható részre oszlik. Az első rész vizsgálat tárgyává teszi a hangsúly állandóit, amelyek minden nyelvre nézve azonosak. A második rész pedig a hangsúly változóit taglalja, amelyek nyelvenként különböznek. Ezeket lehetne specifikumoknak is nevezni. Megállapításait a szerző a germán, román, szláv és görög nyelvek hangsúlyrendszerének vizsgálatából vonta le. Egy-két esetben egyéb ázsiai, afrikai és indián nyelveket is bevon vizsgálatdásai körébe.

Az első részen belül az első fejezetben (3–22) a hangsúlyt mint jelenséget ragadja meg, funkcióját határozza meg, majd a keretet vázolja fel, amelyben a hangsúly kontrasztív funkciója érvényesül.

Több oldalon keresztül fejtegeti és bizonyítja, hogy a hangsúly jelenségére nem lehet a fonológia hagyományos vizsgálati módszereit alkalmazni, mert ez konfúzióhoz vezet ahelyett, hogy megvilágítaná a hangsúly lényegét. A hangsúly funkciója nem disztinktív, hanem k o n t r a s z t í v. A nyelvi kontraszt (szemben az oppozícióval) két különböző egység viszonyát jelenti *szintagmatikus* síkon. Ezek az egységek több egymást követő szegmentumból tevődnek össze. Az oppozíció pedig két izolált szegmentum szembeállítását jelenti *paradigmatikus* síkon. A hangsúlykontraszt általánosan meghatározható keretben érvényesül, amelynek komponensei a következők:

1. Hangsúlyozható egységek:

Fonológiailag meghatározható, jelentéssel nem bíró egységek, amelyek kontrasztban vannak állítva egymással. A nyelvek többségében ez a hangsúlyozható egység azonosítható a szótaggal. Olyan nyelvekben, ahol a hangsúly nemcsak egyik szótagról a másikra mozgatható, hanem egy szótagon belül is változtathatja a helyét, a hangsúlyozható egység nem a szótag, hanem a mora (görög, ça-horvát). De a mora is csak a szótaghoz viszonyítva határozható meg, mint annak egy töredéke.

2. Hangsúlyegység:

A szóhoz közelálló fogalom. Grammatikailag meghatározható, jelentéssel bíró egység, átmenet a morféma és a mondat között. Formális jegye az, hogy határain belül kontraszt áll fenn a hangsúlyozható egységek között. Ez a formális jegy minden nyelvre érvényes, de az egység grammatikai elhatárolása az adott nyelv szerkezetétől függ.

E kettő ismeretében a harmadik kérdés annak a megállapítása, hogy egy adott hangsúlyegységen belül melyik az a hangsúlyozható egység, amelyek a többivel kontrasztban van állítva, azaz hol van a hangsúly helye. Ennek meghatározása bizonyos nyelvekben fonológiai kritériumoktól függ; ezek az ún. állandó hangsúlyú nyelvek (cseh, lengyel francia stb.). Más nyelvekben grammatikai kritériumok érvényesülnek a hangsúly helye meghatározásánál; ezek az ún. mozgó hangsúlyú nyelvek (orosz, olasz stb.). Csak ez a megállapítás indokolja az állandó és mozgó hangsúly közötti fontos tipológiai különbséget. Mindkét típusnál azonos a hangsúly funkciója, csak a helyét meghatározó szabályok különböznek.

A második fejezetben (31–50) a szerző meghatározza azokat a kritériumokat, amelyek segítségével a hangsúlyjegyeket más (disztinktív és intonációs) jegyeiktől megkülönböztethetjük. Eszerint a hangsúly a szó sajátja, a disztinktív jegy a morfémaé, az intonációs jegy pedig a mondatához tartozik. Ez az alapvető funkcióbeli különbség segít az egyes jegyek elhatárolásánál.

A harmadik fejezetben (50—67) azokról az eljárásokról kapunk képet, amelyeket a különböző nyelvek alkalmaznak, illetőleg alkalmazhatnak a hangsúlykontraszt érvényre juttatására. Kétféle eljárás ismeretes:

1. *pozitív*, amely egy disztinktív jegyet hozzáad a hangsúlyos szótag jegyeinek állományához. Általában a prozódiai jegyeket (nyomaték, hangmagasság, időtartam) használja fel, ha azok nem tartoznak az illető nyelv megkülönböztető jegyei sorába.

2. *negatív*, amely egy jegyet elvesz a hangsúlytalan szótagok meglévő megkülönböztető jegyeiből, azaz közömbösít bizonyos oppozíciókat. Ez az eljárás egyaránt érintet prozódiai jegyeket (pl. kínai) és disztinktív (inherens) jegyeket (pl. orosz, angol). Ez az inherens jegy legtöbbször fiziológiailag a nyelvállás (akusztikai metaforával pedig a hangszín).

Itt tárgyalja a szerző a magánhangzó-illeszkedés kérdését is, amelyről megállapítja, hogy negatív hangsúlyozási eljárásnak fogható fel az urál-altáji nyelvekben, és mint ilyen, a meglévő állandó hangsúly mellett negatív mozgó hangsúlyt eredményez. Ezzel a ténnyel azt az állítást kívánja alátámasztani P. GARDE, hogy egy nyelv szimultán használhat két teljesen különböző hangsúlyrendszert. Érdekes okoskodás útján jut el a vokális harmónia ilyen újszerű, kissé szokatlan interpretációjához, amely, azt lehet mondani, hogy logikusan következik alapkonceptiójából. Kiindulópontja ez: a magánhangzó-illeszkedés éppúgy a szón belül valósul meg, mint a hangsúly, eredménye pedig bizonyos magánhangzóhangszínek neutralizálódása éppúgy, mint a negatív eljárás az orosz és az angol nyelvben. Természetesen annak megítéléséhez, hogy ez a következtetés mennyiben állja meg a helyét, a magánhangzó-illeszkedéses nyelvekkel foglalkozó szakemberek véleményére és állásfoglalására lenne szükség.

Köztudott, hogy a hangsúlytalan szótagok sem egyformán hangsúlytalanok. Általában az a szótag, amely a hangsúlyos mellett a legnagyobb részt kapja az alkalmazott hangsúlyozási eljárásból (intenzitás, hangmagasság, időtartam) egy ún. hangsúlyvisszahangot (écho de l'accent) kap. Ez a terminus a szerző szóhasználatában a tradicionális mellékhangsúly fogalmát fedi. A nyelvek többségében ez a visszhang a hangsúlyos szótagot megelőző vagy azt követő második szótagra esik.

A könyv második részében a hangsúly változói között elsőként a hangsúlyegység elhatárolása és a szóhoz való viszonya kerül sorra. Minden nyelvben el lehet határolni olyan szintagmatípusokat, amelyek rendszeres hangsúlykeltők. Ezek a szavak. A mondatnani kategóriák általában hangsúlykeltők, de tartalmazhatnak nem hangsúlykeltő elemeket is. Ez utóbbiakat nevezik simuló elemeknek (proklitikák, enklitikák). Ezeknek a listáját feltétlen meg kell adni nyelvenként, hogy a hangsúlyegységeket el lehessen határolni. A hangsúlyos nyelvek két csoportra oszlanak aszerint, hogy milyen kritériumok alapján határolódnak el a hangsúlykeltő szintagmák. Bizonyos nyelvekben elég csak a morfémat ismerni, másokban ismerni kell a kontextust, amelyben jelen vannak, és az egység szintaktikai funkcióját is. Az első csoportba tartoznak a germán nyelvek és a finn. Ezekben a nyelvekben hangsúlykeltő morfématk vannak. A második csoport a román, szláv és görög nyelveket foglalja magába. Itt a hangsúlykeltő jelleg nem egy morfémaéhoz kötött, hanem egy nagyobb szintagmához, amelyben az összetevő morfématk együttesét kell figyelembe venni a szintagma által betöltendő szintaktikai funkcióval együtt. A hangsúlykeltő morféma azonban lehet nem hangsúlyos is (pl. a franciában).

A nyelvek nagy részében a hangsúly ténye lehetővé teszi, hogy a morféma és a mondat között egy közbeeső egységet határozzunk meg, ez a hangsúlyegység. De vannak nyelvek, ahol több ilyen közbeeső egységet lehet megállapítani; a hangsúlyegység mellett létezik az ezek kombinálódásából összeálló hangsúlycsoport, amely keletkezéséből adódóan több hangsúllyal rendelkezik. Ilyen, ún. hierarchizált hangsúlyegységek csak azokban a nyelvekben vannak, amelyekben a morfématk hangsúlykeltők, tehát a germán nyelvekben és a finnben, és mint periferikus jelenség fellelhető még az oroszban és csehben. A hangsúlycsoportokban a hangsúly nem egységes, hanem hierarchizált. Az összetétel jelző tagja erősebb hangsúllyal rendelkezik, mint a jelzett tag, amelyen csak mellékhangsúly van. A kettőnél több tagú összetételekben a hierarchia nem lineáris, hanem bináris kontrasztok sorozata. Ugyanis minden többtagú összetételt bináris párokra lehet bontani, amelyek egymásba kapcsolódnak. Ezekben belül a hangsúlyhierarchia két törvénynek engedelmesskedik:

1. minden párban az egyik összetevő (jelző) hangsúlya a főhangsúly, a másiké a mellékhangsúly (jelzett szó);

2. amikor két ilyen bináris pár összekapcsolódik, a kapcsoló pár mellékhangsúlya erősebb, mint a kapcsolt páré.

A problematika általános tárgyalása után nyelvenként részletezi a hangsúlyhierarchia jelenségét. Az eddigiektől eltér az ún. virtuális hangsúlyegység, ami annyit

jelent, hogy ugyanaz a hangsúlyegység a szövegösszefüggéseknek megfelelően szerepelhet hangsúlyosan vagy hangsúly nélkül. Ilyen hangsúlyegység van az ógörögben és a franciában. Ezekben a nyelvekben a hangsúlyegységet nehéz elhatárolni. Terjedelme változó, több tényező befolyásolja.

Az ötödik fejezet taglalja a hangsúly helyét és viszonyát a szóhatárral (állandó hangsúly) vagy a szót alkotó morfémákkal (mozgó hangsúly) s ennek megfelelően a különböző akcentológiai rendszereket.

Állandó hangsúly: a hangsúly helyét meghatározó szabály mechanikusan érvényesül, esetleg fonológiai adatokra támaszkodik (cseh, finn, izlandi, francia, latin, lengyel, macedón stb.).

Majdnem állandó hangsúly [accent quasi fixe]: néhány állandó hangsúlyú nyelvben egy-két különleges esetben a hangsúly helyének megállapítása a hangsúlyegység morfológiai szerkezetétől függ. Ezekben az esetekben az idetartozó nyelvek úgy viselkednek mint a mozgó hangsúlyúak (macedón, latin és lengyel).

Mozgó hangsúly: a hangsúly helye mindig morfológiailag determinált, soha nem függ a szó határától.

A kötött hangsúlynál a hangsúly helye abból következik, hogy a szót úgy vesszük figyelembe, mint egy fonológiailag artikulált tömeget, de amely tömeg grammatikailag amorf. Ezért két azonos fonológiai struktúrával rendelkező szó hangsúlya ugyanaz, és két homonimát nem különböztethet meg a hangsúly helye. Ezzel szemben a mozgó hangsúlyú nyelvekben két fonológiailag azonos struktúrát megkülönböztethet a hangsúly helye, ha azok nem azonos morfémából tevődnek össze. Ezért vannak az ilyen nyelvekben a hangsúly helye által megkülönböztetett homonímia-jelenségek. A mozgó hangsúlyú nyelvekben a morféma hangsúlyozási sajátosságokkal rendelkezik, azaz befolyásolhatja a hangsúly helyét. Ezek a sajátosságok virtuális jellegűek, azaz vagy megvalósulnak, vagy nem. Ahhoz, hogy egy szót hangsúlyát előre meg tudjuk határozni, ismerni kell a morféma hangsúlyozási sajátosságait, a szót, amelyben szerepelnek, valamint az elvet, amely kijelöli a hangsúly helyét több morféma találkozása esetén. Tehát egy mozgó hangsúlyú nyelvben a szóhangsúly az öt alkotó morféma hangsúlyozási sajátosságainak a megvalósulása. A morféma közötti konfliktus van hangsúlyozási sajátosságaik érvényre juttatása miatt. Az ilyen konfliktusok megoldási szabályai is részét képezik az akcentológiának, amely a nyelvészet külön ágaként jelenik meg. Mivel az állandó hangsúlyú nyelvekben a morféma nem rendelkezik hangsúlyozási sajátosságokkal, a morfológia és az akcentológia élesen elkülönülnek. A mozgó hangsúlyú nyelvekben azonban e két terület elválasztása már bizonyos nehézségekbe ütközik, de megvalósítható a következő módon:

1. a morfológia megjelöli a morféma hangsúlyozási sajátosságait;
2. az akcentológia pedig megadja azokat a szabályokat, amelyek segítenek a szó keretén belül a hangsúly helyét meghatározni.

A hangsúly helyét a szóban szereplő legerősebb morféma hangsúlyozási sajátosságai határozzák meg.

Az állandó és a mozgó hangsúly között átmenetet képez a korlátozott szabadságú hangsúly [accent à liberté limitée]. A hangsúly helye meghatározásánál mind a szóhatárt, mind pedig bizonyos grammatikai megfontolásokat is figyelembe kell venni. A morféma hangsúlyozási sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek meghatározzák a hangsúly helyét megszabó törvényeket, de ezek a törvények csak egy hangsúlyozási zónán belül hatnak. Idetartozik az ógörög, ahol a hangsúly csak a három utolsó morán helyezkedhet el, a mai görög, ahol a hangsúlyozási zóna a szó három utolsó szótagja, és végül a provençál nyelv, ahol a hangsúly a két utolsó szótagon helyezkedhet csak el. Ez az utóbbi már nagyon közel áll a francia utolsó szótaghoz kötött állandó hangsúlyához.

Végül az utolsó fejezet (140–168) tárgyalja a hangsúlyozható egység és a szótag viszonyát azokban a nyelvekben, ahol e két fogalom nem minden esetben fedi egymást. Ezekben a nyelvekben több hangsúlytípus van, amit tradicionálisan zenei hangsúlyként tartanak nyilván (ógörög, szerb-horvát dialektusok, szlovén, litván, lett, svéd és norvég).

Ez a kis könyvecske alapjában véve jól és világosan megmutatja a hangsúly helyét a nyelvészetben, de magyar szempontból sajnálatos módon hiányos. Például a magyar hangsúly kérdését éppen csak megemlíti, s azt is az intonációs tényekkel kapcsolatban (47–48). Holott épp az a HETZRON RÓBERT, akit idéz, állapította meg, hogy a magyart leginkább az állandó hangsúlya miatt említik az általános nyelvészetben. Alapvető hiányosság, hogy azon az alapon, ahogyan az állandó hangsúly abszolút példájának veszi a csehét, a magyart meg sem említi az állandó hangsúlyú nyelvek tárgyalásánál az ötödik fejezetben.

Egy további ellenvetésem a francia hangsúly helyével kapcsolatos. A könyvet

olvasva szinte mottóként vonul végig a francia hangsúly stabil jellege, és az embernek az az érzése, mintha kalodába zárná a szerző a francia hangsúlyt. Túl mereven kezeli a vég-hangsúlyt, amely „el sem képzelhető másutt”. Ennek a merevségnek két oka lehet. Vagy az ügy érdekében cselekszik így, nem akarván megbontani a koncepció egységét, vagy pedig teljesen figyelmen kívül hagyja a kísérleti fonetika által produkált eredményeket a francia hangsúllyal kapcsolatban. Pedig ma már kétségtelen tény, hogy a francia hangsúly stabilitása legalábbis megrendült, amit a szakemberek fizioiógias és strukturális alapon magyaráznak. Ezekről eltekintve azonban értékes összefoglalás, amely nemcsak az általános fonetika és fonológia, hanem egyéb általános nyelvészeti, nyelvtani témák számára is érdekes. Terjedelme pedig lehetővé teszi, hogy bárki gyorsan áttekinthesse.

KASSAI ILONA

Martin Rothenberg: The Breath-Stream Dynamics of Simple-Released-Plosive Production

Basel—New York, 1968. Karger Verlag. 117 l.

A tanulmány az 1964-ben indított *Bibliotheca Phonetica* sorozat 6. köteteként jelent meg. A szerző a beszédképzés egyik fizioiógiai aspektusát vizsgálja, nem is elsősorban szoros értelemben vett nyelvészeti, hanem inkább fizikai, híradástechnikai szempontból. Éppen ezért, a szerző a tudományos megismerésnek egy — a nyelvészetben újszerű — módját választotta: a modellalkotást. Célul tűzte ki, hogy a beszédképzés dinamikájának fontosabb fizioiógiai változóit és viszonyait mennyiségi modellel szemléltesse. A modell három kritériumot elégit ki:

1. számot ad a hangképző mechanizmusban előforduló levegőnyomás és térfogati sebesség időbeli és térbeli változásairól (összefoglalóan: a levegőáram dinamikájáról);
2. csak egy beszédhang típus, az egyszerű felpattanó zárhang vizsgálatára terjed ki;
3. a paraméterek maximálisan függetlenek egymástól (bár a minimális redundancia követelményének, jelen ismereteink mellett, a modellel nem felel meg).

A módszer nem új: az itt bemutatott modellel közvetlen elődje a VAN DEN BERG által kidolgozott és 1960-ban publikált, a szubglottális tevékenységet leíró modellel volt. ROTHENBERG annyiban ad újat, hogy a modellel a levegőáram dinamikája és a zárhangképzés problémájára alkalmazza. A legjobban talán így jellemezhetnénk az egész könyvet is: nem új kutatási eredményeket mutat be a szerző (bár több helyütt saját méréseivel egészíti ki az irodalomból vett adatokat), hanem a különböző kutatási területek eredményeit foglalja szintézisbe és interpretálja ezeket. Így felméri, mennyit értünk már a leírandó jelenségből és milyen további kutatások szükségesek a tökéletesebb megértéshez.

Felvetődik a kérdés, milyen diszciplínák számára jelentenek a legtöbbet a bemutatott eredmények. A híradástechnika, a beszéd-szintézis és az automatikus beszédfelismerés jönnek elsősorban számításba. Mindazonáltal nyelvészek is haszonnal forgathatják a könyvet, bár a téma jellegénél fogva, csak itt-ott találkozunk elméleti probléma felvetésével.

A könyv a következő fejezeteket tartalmazza:

1. bevezetés; 2. a modellel kialakítása; 3. zárhangok képzésekor a szubglottális nyomás aktív irányítása a légzőizmok beidegzésének változásával; 4. a szubglottális nyomás passzív változása zárhangok képzésekor; 5. levegőáramellenállás hangrészben; 6. a glottis szabályozásának változása zárhangok képzésekor; 7. zöngés vagy media glottis állás az artikulációs záralkotás alatt; 8. összefoglalás és kritikai megjegyzések.

A modellel a következőképpen szerkeszti meg a szerző: a szubglottális, glottális és szupraglottális rendszerek fizioiógiai paramétereinek összefoglalása után, a konvencionális mechanikai — akusztikai — elektromosságtani analógiák alapján, egy matematikailag könnyen kezelhető lineáris modellel állít fel, amelyben már csak az elektromos áramkör terminológiája szerepel. (Talán érdemes áttekinteni a legfontosabb analógiákat:

paraméterek

<i>fizioiógiai</i>	<i>mechanikai</i>	<i>akusztikai</i>	<i>elektromosságtani</i>
izom-innerváció	energia	nyomás	feszültség (V)
(E_m)	sebesség	térfogati	áramerősség (I)
		sebesség	
	elmozdulás	térfogat	töltés (Q)
	súrlódás	ellenállás	ellenállás (R)

tömeg

inertancia
rugalmasságinduktancia (L)
kapacitancia (C)

Az egyszerű felpattanó zárhangok képzése az orális-artikulációs, laringális, faringális, veláris és légző struktúrák koordinált mozgását követeli meg. Ezeknek a mozgásoknak az áramköri terminológiában három ellenállás (artikulációs, velopharyngális és glottális rés); egy áramforrás (aktív térfogatváltozás) és egy feszültségforrás (hasi és mellkasi izmok innervációja) felel meg.

A következőkben a szubglottális nyomásváltozás lehetséges eseteit elemzi a szerző, Elsőnek a légzőizmok innervációjának változásakor előálló nyomáskülönbségről szól. A zárhang felpattanása előtt hirtelen nyomásnövekedés áll be (egyirányú vagy ciklikus). A mérések szerint valamely aktív egyirányú nyomásnövekedés minimális időkonstansa 100 msec. Fontos megállapítás, hogy csak mintegy 20 msec tulajdonítható ebből a légző struktúra fizikai dinamikai tulajdonságainak, a fennmaradó részt az izomösszehúzódnás mechanizmusának eleve adott dinamikai állandói és a központi idegrendszer dinamikai állandói teszik ki. Sajnos az idegmechanizmusról alig esik szó. Másodiknak a glottális-szupraglottális ellenállás által okozott passzív szubglottális nyomásváltozással foglalkozik a szerző. Megállapítja többek között, hogy artikulációs zárómozgás esetén (gyors záralkotás után) 20 msec a nyomásnövekedés időkonstansa, artikulációs felpattanás esetén pedig 15–20 msec.

Végül a szupraglottális térfogatváltozás hatására fellépő szubglottális nyomásváltozás mennyiségi viszonyairól értesülünk. A tanulmány két legjobb fejezete a glottális szabályozó működését (glottal adjustment) tárgyaló rész. Az eredmények azt mutatják, hogy a glottis egyik fontos mozgásformája egy ballisztikus (itt: maximálisan gyors) ciklikus nyíló mozgás, zöngés—nyílt—zöngés (vagy zöngés—suttogott—zöngés). Valószínű, hogy a legtöbb természetes nyelv felhasználja ezt a mozdulatot intervokális egyszerű felpattanó zárhangok képzésekor. Az artikulációs mozdulat és a ciklikus, glottális nyíló mozdulat közötti időeltolódást fonémikus különbség létrehozására is ki lehet használni. Egyébként a tanulmány egyik nyitva hagyott kérdése, hogy a beszédmechanizmus milyen mértékben tudja szinkronban tartani az artikulációs és glottális mozdulatokat. A legérdekesebb és legtöbb gondolatot felvető probléma a zöngéesség. Az eddigi tanulmányok is utaltak rá, de igazában csak ROTHENBERG fejt ki, hogy a hangszalagok rezgése (zöngéképzés) nem csak a glottis megfelelő állását teszi szükségessé, hanem elégséges transzglottális nyomást és levegőáramot is megkövetel. A keresztüláramló levegőt azonban valamilyen mechanizmusnak el kell nyelnie. ROTHENBERG részletesen bemutatja a három lehetőséget: a szupraglottális üreg aktív vagy passzív kiterjedése, valamint a tökéletlen velopharyngális zár. Az eredmények arra a hipotézisre engednek következtetni, hogy valamely egyszerű felpattanó zárhangot nem az artikulációs zár alatti hangszalagrezgés megléte alapján ítéljük zöngésnek, hanem a glottis zöngé állása (voiced glottal adjustment) alapján.

Végül érdemes felhívni a figyelmet a tanulmánynak arra a részére, amely önmagában is értékes gondolatok: a további szükséges kutatások és kutatási területek összefoglalására.

JÁVOR ÁGNES

Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965. Pars I. Acta Linguistica*

Adiuvantibus MARTTI KAHLA & ALPO RÄISÄNEN acta redigenda curavit PAAVO RAVILA.
Helsinki, 1968. Societas Fenno-Ugrica. 586 l.

I. A Helsinkiben megrendezett második Nemzetközi Finnugor Kongresszus már olyan értékes hagyományokat mondhat magáénak, mint az első, Budapesten tartott kongresszus (1960) tapasztalatai és mindazok a korábbi törekvések, amelyek SETÄLÄ kezdeményezései óta (1931) a nyelvészeti kutatómunka eredményeinek nemzetközi mére-

* A kongressuson elhangzott néprajzi, irodalmi stb. tárgyú előadásokat a II. kötet tartalmazza: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965. Pars II. Acta Ethnologica. Adiuvantibus MALJA-LIISA HEIKINMÄKI & INGRID SCHELLBACH acta redigenda curavit PAAVO RAVILA. Helsinki, 1968. Societas Fenno-Ugrica. 434 l.

tekben való kicserélésére és a kutatás módszereinek ilyen módon történő gazdagítására, fejlesztésére irányultak. A helsinki kongresszus gazdag nyelvészeti előadás-anyagát tartalmazó kötetben PAAVO RAVILA megnyitó és záró beszéde után a szerzők nevének betűrendjében olvashatjuk az egyes előadásokat. A 86 előadás közül beszámolóink elsősorban azokkal foglalkozik, amelyek a finnugor összehasonlító nyelvészet eredményeit gazdagítják, illetőleg az egyes finnugor nyelvek problémáinak vizsgálatával is az összehasonlító nyelvészet számára nyújtanak újabb adalékokat. A speciálisan magyar, finn stb. tárgyú előadások közül — helykímélés céljából — csak néhányat említünk meg. Az egyes előadásokat témakörök szerint ismertetjük (hangtan, alaktan, mondattan, szókinés stb.).

2. W. STEINITZ, Die Konsonantenquantität im Finnougrischen (502—8). A finnugor nyelvészetben eddig általánosan elfogadott nézet volt, hogy a finnugor alapnyelv ismerte a *p, t, k—pp, tt, kk* korrelációt. A szerző véleménye szerint ez a korreláció csak azokban a finnugor nyelvekben őrződött meg, amelyeknek tipikus sajátossága a fokváltakozás (finn, lapp). A kérdés revízióját STEINITZ a finn nyelv balti és az osztják nyelv orosz jövevényszavainak tanulságai alapján végzi el. Megállapítja, hogy mindkét nyelvben az említett jövevényszavak között van egy olyan korábbi állapotot mutató csoport, amelyben a balti, illetve orosz *p, t, k* valamint *b, d, g* zárhangokat egységesen *p, t, k* képviseli, és ugyanakkor egy későbbi jövevényszóróteg már *b, d, g > p, t, k*, ill. *p, t, k > pp, tt, kk* hangmegfelelést mutat. Ennek alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a finn és lapp hosszú mássalhangzók másodlagosak. Az ősfinnben — úgy véli — csak félhosszú zárhang-sor létezett (*p̄, t̄, k̄*) s míg ez erős fokban gemináta zárhang-sorrá fejlődött (*pp, tt, kk*), addig a **δ(d); *γ(g)* féle hangokból ugyancsak erős fokban kialakult a rövid zárhangok sora (*p, t, k*), és ily módon létrejött egy új korreláció: *p, t, k—pp, tt, kk*.

GULYA J., „Zur Frage des finnisch-ugrischen Vokalsystems” (146—9) c. tanulmányában az archaikus keleti osztják nyelv magánhangzó-rendszerét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az ősosztják és az ősfinn magánhangzó-rendszer meglepő egyezéseket mutat. Úgy vélekedik, hogy az ősosztják és a finn-permi magánhangzó-rendszer lényegében azonos. Erre mutat az a tény is, hogy a finn-permi hosszú-rövid korreláció (*o—ō, e—ē*) összefüggésbe hozható az ősosztják kvalitatív magánhangzó-váltakozással (*o ~ ā, e ~ ē*). A kutatók eddigi eredményei, valamint saját vizsgálatai alapján a szerző a következő szimbolikus magánhangzó-rendszert következteti ki a finnugor alapnyelvre:

<i>u</i>		<i>i</i>
	3	
<i>o</i>		<i>e</i>
	<i>a</i>	<i>ā</i>

K. SAL ÉVA, „Zur Frage der vorderen Labialvokale im Ugrischen” (455—8) c. dolgozatában az egyes ugor nyelvek palatális-labiális magánhangzóinak vizsgálata során megállapítja, hogy a magyar alapján nem feltétlenül szükséges az ugor alapnyelvre ilyen fajta magánhangzót rekonstruálni. Az obi-ugor nyelvek palatális-labiálisai valószínűleg egy obi-ugor kori labializáció eredményeképpen jöttek létre, a példaként felhozott etimológiákban ugyanis a többi finnugor nyelv illabiális magánhangzót mutat.

PAPP I., Über das Schicksal der kurzen Auslautvokale im Ungarischen (381—5). A szerző a szóvégi rövid magánhangzók alakulásának okait vizsgálja és — az eddigi feltevésekkel ellentétben — arra a következtetésre jut, hogy itt az eliziónak egy fajtájával van dolgunk, amely összefüggésben áll részben a Horger-törvénnyel, részben a hiátus feloldására irányuló tendenciával. A *szilu kut* típusú szókapcsolat a Horger-törvény értelmében *szil kut* lesz, amelyből a *szil* szó már szóvégi magánhangzó nélkül általánosul. A hiátus megszüntetésére irányuló törekvés formáló hatását látjuk a *nogyu aszay > nagy aszó*, illetve a *hodu utu reá > haditra* féle szókapcsolatok alakulásában. Az első esetben az egyik magánhangzó kiesése, a másodikban pedig a két azonos magánhangzó összeolvadása szüntette meg a hiátust, és hozta létre a szavak mássalhangzóra végződő formáját (*nagy, had*).

KÁLMÁN B., Zur Entstehung des ungarischen Konsonantensystems (227—34). A finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszerből fejlődött magyar mássalhangzó-rendszerrel igen pontos képet rajzoltak az eddigi kutatások. A szerző megvizsgálja az ugor korban bekövetkező változásokat, s leszögezi, hogy ezek a változások jelentősek voltak ugyan, de nem vezettek még a rendszer alapvető átformálódásához. Forradalmi változás csak a magyar nyelv külön életében következett be, amikor is megjelent a zöngés-zöngétlen korreláció. A szerző annak bizonyítására törekszik, hogy a magyar mássalhangzó-

rendszer belső fejlődés eredményeként alakult ki, vagyis, hogy egyes új hangok létrejöttét nem szükséges idegen hatással magyaráznunk. A zöngés-zöngétlen korreláció első jelentkezése a rendszer további kiegészülésének igényét hozta létre. Ez az igény új korrelációk kialakulásához vezetett. A kiegészülésnek fontos eszköze volt az asszimiláció és a szóvégi magánhangzó eltűnése. Ez utóbbi tendencia következtében a szavak kapcsolódásakor egyrészt az indifferens mássalhangzó-kapcsolatok asszimilálódtak, másrészt új hangok keletkeztek (*zs, c*).

BÁRCZI G., Quelques remarques sur l'histoire des occlusives initiales finno-ougriennes en hongrois (46—53). A szerző a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi spirantizációjának és zöngésülésének problémáját vizsgálja. Megállapítja, hogy a spirantizáció elsődlegesen intervokalikus helyzetben jelentkezett, s innen terjedt át a szókezdő zárhangokra, ahol először a $*p > f$, majd a $*k > *x (> h)$ hangváltozást eredményezte. Ez utóbbi hangváltozás részlegessége, valamint a *t* hang változatlan megmaradása a tendencia gyengülésére mutat. A szókezdő zárhangok zöngésüléséről szólva a szerző — LAKÓ felfogásával ellentétben — ezt a jelenséget a finnugor együttülés korára vezeti vissza. Feltételezése szerint az egymással érintkező előpermi és előmagyar nyelvben közös jelenségként lépett fel a zöngésülés, de mivel az így keletkezett hangok (*b, d, g*) az együttülés idején még a fonémavariáns fokán voltak, a szétválás után bekövetkező regresszió könnyen visszaállíthatta a szavak többségében a régi zöngétlen zárhangot, aminek következtében csak néhány szóban általánosult a zöngés variáns. Ezzel magyarázható, hogy a permi és a magyar nyelv többnyire nem ugyanazokban a szavakban őrizte meg a zöngés zárhangot. A zöngésülés tendenciájának ősiségét — a szerző szerint — olyan szavak bizonyítják, mint például a m. *bőr*, továbbá erre mutatna a *t*-kezdetű személyes névmásnak zöngésült formában (*-d*) való jelentkezése az igei személyragozás egyes szám 2. személyében.

BERECZKI G., Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen (70—6). A szerző az orosz jövevényszavak vizsgálatának segítségével fényt derít a cseremiszi nyelvben végbemenő bizonyos hangváltozásokra, amelyek megértéséhez, illetve időbeli határaik megállapításához nem elegendő a csuvas, tatár jövevényszavak tanulása. Kiderül ugyanis, hogy például az $s(z) > š(ž)$ hangváltozás végpontja az orosz jövevényszavak alapján meglehetősen pontossággal a XVIII. sz. közepére tehető, míg a csuvas, illetve a tatár jövevényszavak csak arról vallanak, hogy ez a változás a XIII. sz.-ban még nem zárult le.

V. I. LYTGIN, Некоторые вопросы вокализма второго слога финно-угорских языков (324—31). A finnugor alapnyelv két tőtípusa (*e*, ill. *a/ä*-tövek) jól megőrződött a finnben és a lappban, továbbá felfedezhető nyomaiban a cseremiszi nyelvben, valamint a mordvinban is. A szerző előadásában arra az eredményre jut, hogy a zürjén *-j*-s és *-j* nélküli névszótövekben ennek a két ősi tőtípusnak a tükröződését kell látnunk. Allítását a szóanyag alapos átvizsgálásával és számadatokkal bizonyítja. A finnugor $*-e$ tőhöz tartozó 39 zürjén névszóból 27, tehát 62% minden nyelvjárásban *-j*-t mutat (zürj. *gžj* ~ fi. *kynsi* 'köröm' stb.), 8 szóban csak egyes nyelvjárások tüntetik fel a *-j*-t (zürj. *senj*, *sen* ~ fi. *suoni* 'in' stb.), és 7 szó minden nyelvjárásban *-j* nélküli (zürj. *nim* ~ fi. *nimi* 'név' stb.). A finnugor $*a/ä$ -tövekhez tartozó 56 zürjén szó közül 49, tehát 81% *-j*-nélküli (zürj. *ber* ~ fi. *perä* 'hátsó rész', zürj. *kj* ~ fi. *koira* 'kutya' stb.), 5 szóban egyes nyelvjárások *-j*-s tövet mutatnak (zürj. *pul*, *puvj* ~ fi. *puola* 'vörös áfonya' stb.) és csak 2 szóban fedezhető fel a *-j* minden nyelvjárásban. A számadatok azt mutatják, hogy a *-j* tövű főnevek nagy része a fgr. $*-e$, a *-j* nélküliek nagy része pedig a fgr. $*-a/ä$ -töveknek felel meg. A kis százalékban mutatkozó keveredés egységesülési folyamattal, illetve a finnugor tővekhez való közvetlen kapcsolat elvesztésével magyarázható.

B. A. SZEREBRENNYIKOV, О количестве глагольных времен в протоуральском языке (490—3). A szerző abból indul ki, hogy ha a finnugor alapnyelvre egyfajta jelenidőt ($*-k$), és kétfajta múlt időt ($*-j$, $*-š$) rekonstruálunk, akkor nem kapunk választ a jelen idő két-féle, egyszerre jelent és jövőt kifejező használatára a finnugor nyelvekben. Véleménye szerint fel kell tennünk a finnugor korra egy olyan jelen időt, amelynek nem volt specifikus jele, ahol a személyrag közvetlenül a tőhöz járulhatott. A $*-k$ időjel a finnugor alapnyelvben nem a jelen, hanem a jövő idő kifejezésére szolgált. Ez utóbbi állítás bizonyítékául a szerző többek között megemlíti, hogy a $*-k$ időjel gyakorlatilag egybeesik a $*-k$ lativus-raggal, és ennek alapján az előre irányuló mozgás kapcsolatba hozható a jövő idejűség szemléletével. Már az uráli alapnyelvben bekövetkezhetett a jelen és a jövő idő kontaminációja, ennek nyomát őrizi a finn *annan* 'adok' — *annamme* (< **annakme*) 'adunk' kettősség. A két múlt idő közül az $*-š$ -es múlt idő lehetett az elsődleges, és ezt később több nyelvben kiszorította a $*-j$ -s múlt idő. Az uráli alapnyelvre tehát a következő három ige-időt következtetni ki a szerző: jelen (időjel nélkül), jövő ($*-k$), múlt ($*-š$).

A. KÖVESI MAGDA „Über das Problem der Affrikata-Suffixe der fiugr. Grundsprache“ (283—9) c. dolgozatában a m. -cs suffixum ősiségének problémájával kapcsolatban felteszi a kérdést, önálló fonéma volt-e az uráli alapnyelvben a *š (*š) affrikáta vagy csak emfatikus variáns. A m. -cs suffixum (~ vog.-osztj. -š /-š) mind ige- mind névszóképzői funkciójában nagyon kevés valószínűséggel tartható a fgr. *š (*š) folytatójának. Sokkal elfogadhatóbbnak véli a szerző, ha kialakulását az -s affrikálódásával magyarázzuk. További kételyeket okoznak az obi-ugor nyelvek affrikáta-suffixumai. Ezek ugyanis vagy idegen eredetűek, vagy affektív jellegűek.

G. GANSCHOW „Zur Geschichte der Nominalstämme in den ugrischen Sprachen“ (134—45) c. előadásában abból a megfigyelésből indul ki, hogy az archaikus vogul és osztják nyelvjárásokban kevesebb a magánhangzóra, mint a mássalhangzóra végződő tő. Érdekes izoglosszát jelez, hogy a vogul és osztják nyelvjárások többségében magánhangzó van ott, ahol az északi vogul és a keleti osztják magánhangzó + γ szöveget mutat. A magyar *daru* ~ *daru*-típus arra utal, hogy a γ tövek már az ugor korra jellemzők voltak. A γ-s tövek vizsgálata ugyanakkor talán új következtetésekre vezethet a m. *hodu*, *utu* stb. típusú szavak szóvégi magánhangzójának problémájában is. Ez utóbbi kérdéstről ugyanis a szerző úgy vélekedik, hogy a szóvégi labiális magánhangzó a *w (< *γ) hatására keletkezett egy eredeti illabiális magánhangzóból, bár bizonyítékul csak a m. *hodu* ~ osztj. V. *kántay* megfelelés áll rendelkezésére. A -γ-nek jelentős morfológiai funkciója lehetett az ugor korban (determinatív, vagy casust jelölő, vagy derivatív), s ez igazolja nagy elterjedtségét. Az ugor nyelvek magánhangzóra végződő töveinek nagy része tehát másodlagosan keletkezhetett a γ-s tövekből. Ez a végkövetkeztetés ugyanakkor a szerzőben kételyeket ébreszt a magánhangzós tövek fgr. eredetét illetően is. Megállapítása szerint ugyanis a régi γ-s tövek éppen olyan szavakban rejtőznek, amelyek végmagánhangzóját eddig finnugor örökségnek tartották.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA. Über einige Fragen der ugrischen Verbalnomina (267—72). A nomen agentis, nomen acti és nomen actionis szerepének és sajátosságainak áttekintése után a szerző részletes vizsgálat tárgyává teszi a képzésükre szolgáló 4 ugor szuffixumot (*-p, *-t (< *-tt), *-n, *-m) az egyes ugor nyelvekben.

NYIRI A. (Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes -t/-tt 359—66) a *jövet*, *menet* típusú szavak -t képzőjének problémájával foglalkozik. Általában ősi képzőnek tartják (< uráli *tt), a szerző véleménye szerint azonban ez nem kellőképpen bizonyított feltevés. Úgy gondolja, hogy az említett szavak -t eleme a finnugor *-t locativus ragból származtatható.

M. LIIMOLA, Das l der objektiven Konjugation des Wogulischen (313—8). A vogul tárgyas ragozásban az egyes számú tárgy esetén az első és második személy személyragja előtt megjelenő -l, illetve a tadvai vogul 3. személyű -t a szerző véleménye szerint eredetileg olyan nomenképző volt, amelyet nomen actionis képzésére is használtak. A vog. *tötdä* jelentésfejlődése ennek alapján a következőképpen történhetett: 'sein Bringen' → 'er bringt ihn, dich, mich'.

G. SAUER „Nominalstämme auf *-a/*-ä im Ostjakischen“ (459—61) c. dolgozatában az osztják kétszótagú névszótövek kérdéséhez szól hozzá. Megállapítja, hogy az osztj. kétszótagú névszótövek végmagánhangzójának kiesése a fgr. *-a/*-ä tövek esetében összefüggésbe hozható az első szótag vokálisával. Ha az első szótagban teljes zárt vagy nyílt magánhangzó van, akkor a szóvégi *-a/*-ä eltűnik (osztj. *kul* ~ fi. *kala* 'hal' stb), első szótagi redukált vagy félig zárt magánhangzó esetén viszont a végmagánhangzó megmarad (osztj. *nelä* ~ fi. *neljä* 'négy' stb).

RÉDEI K., Beiträge zur historischen Formenlehre der permischen Sprachen (431—5). Néhány zürj. nyelvjárásban ismeretes egy -an, -jan kollektívsuffixum. A *batejan* 'die mit meinem Vater; mein Vater und irgendein Familienmitglied' típusú szavakban az -an eredetileg kicsinyítőképző, a -j pedig hiátustöltő hang. A *mijan*, *tijan* tbsz. 1. és 2. személyű névmási alakokat a szerző *mianj̄m, *tjanj̄d formára vezeti vissza, ahol az -an (< *-anj̄m, *-anj̄d) a főnévragozásból ismert birtokos személyjeles inessivus.

P. KOKLA, Zum Gebrauch der Pluralformen in der tscheremissischen possessiven Deklination (273—8). A dolgozatban két probléma kapcsolódik össze. A mai cseremiszből nincs külön suffixum a több birtok kifejezésére. E célra ugyanaz a többesszámjel használatos, mint a főnévragozásban (-ša mēš -βlak -βlä). Ugyanakkor a szerző felhívja a figyelmet a Px és a tbsz. jel sorrendiségének variálódására a különböző nyelvjárásokban. A két problémát egymással szoros összefüggésben vizsgálja. A finn-volgai korban használatos *-n több birtokot jelölő suffixum szerepe a későbbiek során elhomályosult, és a birtokos személyének jelölésére kezdett átértékelődni. Amint ez a folyamat bekövetkezett, a Px már közvetlenül a tőhöz járult, és hozzá csatlakozott másodlagosan a főnévragozásból ismert többesszámjel.

K. BERGSLAND "The Grouping of the Lapp Dialects as a Problem of Historical Linguistics" (77–85) c. dolgozatában a lapp nyelvjárások osztályozásának kérdéséhez szól hozzá. Részletesebben foglalkozik ennek kapcsán a *j* (< **jen*) illativus rag nyelvjárásai előfordulásával, alakváltozataival. Leszögezi, hogy nem új nyelvjárásai osztályozást, hanem új osztályozási szempontokat kíván adni. Felveti a nyelvjárásai kronológia problémáját, és megállapítja, hogy kronológiát nem lehet a mai nyelvjárásai térképről leolvasni, ahhoz a nyelvi dokumentumok és a nyelvi tények összefüggéseinek alapos vizsgálata szükséges.

E. ITKONEN, Zur Frühgeschichte der lappischen und finnischen Lokalkasus (202–11). Egyes lapp nyelvjárásokban az *n*-lativusból, az essivusból, valamint a partitivusból álló helyhatározó rendszer jelzői szerepben álló kérdő- és mutatónévmásokon, továbbá számnéveken jelentkezik, és kongruál a jelzett szó illativusával, inessivusával és elativusával. A szerző arra a megállapításra jut, hogy ez a három tagú lokális esetrendszer a lapp egy korábbi stádiumában a jelzőként álló melléknéveknél is uralkodott, sőt továbbmenve mint általános helyhatározó rendszer létezhetett a főnévragozásban is. A finn és a volgai nyelvek tanulságai alapján a szerző úgy véli, hogy ezt a korábban uralkodó általános helyhatározó rendszert a finn-volgai korban szoríthatta ki a belső helyhatározók rendszere, aminek következtében az előbbi elvesztette eredeti funkcióját. Valószínű, hogy az új lokális esetrendszer először az egyes számban hódított tért magának, ugyanis a lapp többesszámú esetrendszer nyomaiban még őrizi az ősi helyhatározókat.

T. ITKONEN "Einige Fragen der urfinnischen Laut- und Formengeschichte" (212–21) c. dolgozatában a finn fosztóképzős melléknévekben (*kalato/i/n* 'fischlos'), a felsőfokban (*suurin* 'grösster') és néhány névszóban (*lämmin* 'warm') mutatkozó ún. keveréktöveket vizsgálja. Ezek a tiszta *a/ä*- ill. *e*- tövek keverékének látszanak (gen.: *kalattoma-n*, *suurimma-n*, *lämpimä-n*), és bennük a nazális előtt egy másodlagos *-i* hang lép fel. A szerző véleménye szerint az ősfinnben a szóvégi **a*/**ä* redukálódott, és ennek következtében egy **a*/**ä* > **e* > **i* változás ment végbe. Egyetért OJANSUVAL, aki a szóvégi *-i*-nek a nazális elé kerülését metatézissel, ill. epentézissel magyarázza. Miért következett be az epentézis? Az ősfinnre nyilvánvalóan jellemző volt az *i* artikulációja felé hajlás. Erre a példa a **ti* (> **ti*) > *si* változás. A dentális hangok palatalizálódtak az *i* előtt, a palatális és labiális mássalhangzók esetében viszont ez nem következhetett be, helyette az *i* az előző magánhangzéhoz csatlakozott. Vö.: **ülemä* > **ülemi* > **üleimä* > **üleim* > késő ősfinn *ülin* 'der oberste'.

K. HEIKKILÄ, Itämerensuomen *-ek* johtimella vastine mordvassa? (178–87). A dolgozat egy igen nagyszámú alakváltozattal rendelkező mordvin névszóképzővel foglalkozik, amely a szerző véleménye szerint legkézenfekvőbben eredeti **k* hangból magyarázható. Ez a képző rejtőzik például az *E kott, kot, kotst, kotx* stb., *M kotj* 'kotikutoinen kangas, palttina' deverbalis nomenban (vö. *E, M kodams* 'kutoa, putoa, palmikoida'), amelyet HEIKKILÄ egy **kodäk* szóalakból származtat. Ennek a rekonstruált formának *-äk* eleme a balti finn *-ek* képző etimológiai megfelelője (vö. fi. *kude* < **kudëk* 'kudelanka, Einschussgarn').

N. SEBESTYÉN IRÉN "Lautwandel in den samojedischen Verbalstämmen" (482–9) c. dolgozatában három samojéd igét (*mí-tš* 'geben, verkaufen', *χēm* 'Blut' < nomen-verbum. *βāχultš* 'zu sprechen anfangen') vizsgál azzal a céllal, hogy újabb adalékokkal szolgáljon a samojéd ige-tövekben végbemenő hangváltozások megértéséhez.

A. J. JOKI, Über den Dual im Selkupischen (222–6). LEHTISÄLÖ a selkup *g, k, ka, kai* duális szuffixumot a vogulból való kölcsönzéssel magyarázza. Joki nem ért egyet ezzel a felfogással és a selkup duális szuffixum eredetisége mellett foglal állást.

DEME L., On the Problem of Declension System in Hungarian (92–8). A szerző több vitás kérdést vet fel a finnugor esetrendszerre vonatkozóan. Nyomon követi a mondatrészek és a szófajok kialakulásának folyamatát a finnugor alapnyelvben, majd rátér a grammatikailag módosult formák, az esetek vizsgálatára. Összehasonlíttja egymással az indoeurópai és a finnugor főnévragozási rendszert és arra a következtetésre jut, hogy a finnugor nyelvekre jellemző agglutináció által létrehozott grammatikai formák voltaképpen nem nevezhetők eseteknek, vagyis, hogy az agglutináció és az esetrendszer között jelentős minőségi különbség van.

A. RAUN "Zum Verhältniß der Derivation und Flexion im Finnisch-Ugrischen" (425–30) c. előadásában a flexió kialakulásának folyamatát vizsgálja a finnugor alapnyelvben. Mint ismeretes, a személynévmások agglutinálódása következtében alakult ki a birtokos személyragozás, valamint az alanyi és tárgyias igeragozás. A szerző megállapítása szerint a legrégibb agglutináció az alanyi ragozás 1. és 2. személyében következett be, s ez a finnugor alapnyelv fejlődésében fontos grammatikai és flexionális esemény volt. Ugyanakkor, mivel a többi agglutináció szemantikai jellegű volt, továbbá a plurális, a mód, idő stb. kialakulása sem tekinthető tisztán grammatikai jellegűnek, a szerző arra a

következtetésre jut, hogy a fgr. alapnyelvben még nem bontakozott ki a flexió és a deriváció közötti különbség, és a flexió kialakulása csak csírájában mutatkozott az alanyi ragozás egyes szám 1. és 2. személyében.

KÁROLY S. "Über die Entwicklung der Komposita in den finnisch-ugrischen Sprachen" (244—50) c. dolgozatában a két szóból álló összetételek osztályozásával foglalkozik finnugor példaanyagon szemléltetve megállapításait. A szintaktikai viszony felismerésének szempontján alapuló formális osztályozás után a szerző rátér az összetételek kialakulásának történeti folyamatára. Megállapítja, hogy az összetételek vagy teljes mondatból ellipsis útján, vagy genitivusos vagy pedig jelzős szerkezetből fejlődtek. Ez utóbbi szerkezet a finnugor nyelvekben nomen + nomen kapcsolat, amelyből a magyarban — szláv hatásra — attributum + nomen szókapcsolat jött létre.

FOKOS-FUCHS D. R., *Viđža olan-vilan!* 'Seid gegrüßt!' (115—26). A szerző a zürj. *viđža olan-vilan!* köszönési forma tagjainak (*viđža!* és *olan-vilan!*) önállósulási folyamatát vizsgálja. Felteszi, hogy a *viđža olan-vilan* eredetileg kérdőmondat volt, és később alakult át felkiáltó, illetve kívánságok kifejező mondatá. A Fragesatz → Wunschsatz fejlődés ismeretes más nyelvekben is. Az ily módon kialakult 'du bist doch (wohl od. ja) noch gesund!' jelentésű köszönésből a 'du lebst, bist; du existierst, bist am Leben stb.' jelentésű *olan-vilan* könnyen önállósulhatott. A *viđža* viszont eredetileg a *viđža olan-vilan?* kérdésre adott válasz volt, később viszontköszönés, majd köszönés lett. Érdekes fejtegetéseit a szerző a finnugor nyelvekből és más nyelvekből vett gazdag példaanyaggal, ill. analóg jelenségekkel támasztja alá.

EVA KANGASMAA-MINN. The Category of the Adnominal Genitive in Cheremis (235—8). A szerző az adnominális genitivus elterjedtségét és használati körét vizsgálja a cseremis nyelvben. Megállapítja, hogy sokkal gyakoribb a főnevek esetrag nélküli egymásutániságával kifejezett birtokviszony, mint az esetragos, és különösen az élettelen tárgyakat, gondolati dolgokat kifejező szavakra jellemző az adnominális genitivus korlátozott használata.

A. ALHONIEMI, Über die distributive Verwendung der tscheremissischen Postposition *γātš* (7—16). A cseremis *γātš* postpositio a lokális szeparatív casus kifejezésére szolgál. Ugyanakkor ennek a postpositiónak ismerjük disztributív funkcióját is az ilyen típusú mondatokban, mint *tsōtalan ik stakan -Gātš* 'Jedem schenkt er ein Glas ein und gibt (ihnen) zu trinken'. FOKOS-FUCHS a disztributív funkció kialakulását azzal hozza összefüggésbe, hogy a határozatlan tárgy jelölésére már a finnugor alapnyelvben egy szeparatív helyhatározó eset szolgált. A disztributív funkciójú *γātš* azonban nem csupán a tárgyhöz, hanem a jelzőhöz, az alanyhoz, sőt egyes adverbiumokhoz is járulhat. Feltűnő továbbá, hogy ebben a funkciójában a keleti cseremis nyelvjárások egyáltalán nem ismerik. A szerző több megfontolás alapján — FOKOSSAL ellentétben — arra a következtetésre jut, hogy a *γātš* disztributív használata nem finnugor, hanem sajátosan cseremis jelenség. A fejlődés kezdeti fokán a keleti és nyugati cser. nyelvjárásokban egy 'hol' és egy 'honnan' kérdésre felelő helyhatározó szolgált az 'egész' kifejezésére. Míg a nyugati nyelvjárásokban a szeparatív eset eltávolodott ettől a funkciótól, és új, disztributív használata kezdett kialakulni, addig a keleti nyelvjárások megőrizték régi funkciójában a 'honnan' kérdésre felelő helyhatározót, s ez a tény gátjává vált a disztributív funkció megjelenésének.

O. IKOLA (Zum Objekt in den ostseefinnischen Sprachen 188—95) a partitivusi tárgy használati körét vizsgálja a balti finn nyelvekben. Figyel arra a jelenségre, hogy a lív, észti, vót, vepsze és a karjalai a személyes névmás tárgyesetét általában partitivussal fejezi ki. Ugyanez vonatkozik a finn nyelv régebbi korszakára is (Agricola). Ez a jelenség nem idegen (orosz) hatással, hanem nyilvánvalóan a személyes névmások lényegi tulajdonságával, az elhatároltsággal hozható összefüggésbe. Mivel a személyes névmásoknál — különösen egyes szám 1. és 2. személyben — nem lehet az egésznek egy meghatározatlan részét venni, az ősfinnben bizonyára irreleváns volt, hogy a tárgy kifejezésére melyik esetet használták.

HAJDÚ P. „Über den Umfang des uralischen Wortschatzes" (150—60) c. előadásában számba veszi és felhasználja mindazokat a lehetőségeket, amelyeknek segítségével megközelítően pontos képet nyerhetünk az uráli szókinész terjedelméről. Vizsgálódásai során arra a megállapításra jut, hogy az uráli szókinészlet a képzett és összetett szavakkal együtt kb. 20 000—25 000 szót foglalhatott magába.

K. E. MAJITSZKAJA, К происхождению местоименных слов от неместоименных корней в финно-угорских языках (332—8). A finnugor alapnyelvre visszavezethető névmási rendszer az egyes fgr. nyelvek különélete során jelentősen kibővült. Ebben fontos szerepet játszott egyrészt a kölcsönzés más nyelvekből, másrészt önálló szavaknak névmási funkcióban való jelentkezése. A szerző ez utóbbi tényezővel foglalkozik részletesen,

példákon illusztrálva, hogy hogyan gazdagodott egyebek közt a 'dolog, ember, testrész, lélek stb.' jelentésű szavak névmássá válásával a fgr. nyelvek névmási lexikája. Vö. például: fi. *itse 'ő maga'* (< 'lélek'), fi. *mikä tahansa 'akármí'* (< *tahto 'akarát'*), mord. *г.ра + биртокос személyjel 'ő maga'* (< *г.ра 'fej'*) stb.

BALÁZS J., Zur Frage der indo-uralischen Verwandtschaft (37–45). A szerző új utakat keres az uráli-indoeurópai nyelvrokonság vitás kérdésének megoldására. Megállapítja, hogy mindeddig csak a fonetika, morfológia és a lexika körén belül mozgott a kutatás és nem terjedt ki a szintaxis területére. Új vizsgálati szempontként felveti a szintaktikai kéttagúság (szintagmatizálódás) megjelenésének sajátosságait a két nyelvcsaládban. Mivel a szintagmatizálódásnak a mutatószók és a névszók kapcsolódásában jelentkező első csirái már az indoeurópai alapnyelvben olyan következményekhez vezetnek, mint pl. a nemek kialakulása, amelynek nyoma sincs az uráliban, a szerző arra a következtetésre jut, hogy a két nyelvcsalád kapcsolata, ha egyáltalán fennállt, igen laza lehetett.

A. ФЕОКТИСЗТОВ, Первые текстовые записи на мордовских языках (106–14). A mordvin írásbeliség kibontakozásának rövid áttekintése után a szerző az első mordvin szövegeket (XVII. sz. vége–XIX. sz. eleje) teszi vizsgálat tárgyává. Megkísérli a szövegek nyelvjárási azonosítását, és néhány fontos következtést von le a szövegek alapján a mordvin nyelv fejlődésére vonatkozóan (szóvégi magánhangzók lekopása, zöngésülés stb.).

V. SKALIČKA (Über die Typologie der finnisch-ugrischen Sprachen 494–8) a finnugor nyelvek tipológiai sajátosságait foglalja össze. A finnugor nyelvekben elsősorban az agglutináló típus vonásai fedezhetők fel, ugyanakkor azonban nem állíthatjuk, hogy ezek a vonások egyeduralgok. Jelentős szerepet kapnak még a polyszintetikus típus jegyei, erre mutatnak az összetételek, igekötők stb., valamint a flektáló típus jellemző sajátosságai is, mindenekelőtt például az észtl nyelvben. Kisebb jelentőségű már az izoláló és az introflexív típus vonásainak jelentkezése.

T. A. SEBEOK (Toward a Phonemic Atlas of the Finno-Ugric Languages 480–1) ismerteti egy finnugor fonémaatlasz elkészítéséhez szükséges feltételeket és körvonalazza mindazokat a terveket, amelyek erre a munkálatra vonatkozóan már megfogalmazódtak a bloomingtoni Indiana, valamint a berlini (Humboldt) egyetemen.

P. VIRTARANTA, Über das Sammeln von finnischem und finnisch-ugrischem Sprachgut in Finnland nach dem Zweiten Weltkrieg (575–86). A második világháború után a finn nyelvjárások, valamint a rokon nyelvek nyelvi anyagának gyűjtése elsősorban a szókincs, a hely- és személynév területén hozott értékes eredményeket. Ugyanakkor egyre nagyobb jelentőségűvé vált az élőbeszédnek magnetofonszalag segítségével történő rögzítése. A szerző részletesen beszámol a magnetofonszalagos gyűjtés tapasztalatairól, a helsinki és turkui egyetem hangszalag-archívumáról és vázolja a gyűjtőmunka további feladatait.

OLGA PENAVIN, Dialektatlas der ungarischen Sprache in Jugoslavien (391–6). A szerző beszámol a jugoszláviai magyar nyelvjáróterületek kutatásáról és a Jugoszláviában készülő magyar nyelvjárási szótár munkálatairól. Kiemeli ezeknek a kutatásoknak a fontosságát a kétnyelvűség hatásának vizsgálata szempontjából és rövid áttekintést nyújt azokról a fonetikai, morfológiai és szintaktikai sajátosságokról, amelyek a kétnyelvűség eredményeképpen jelentkeznek a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban.

VÉRTES EDITH (Stand und Aufgaben der ostjakischen Dialektologie 561–8) azokról a jelentős eredményekről illetve kezdeményezésekről ír, amelyek az I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus óta eltelt időben az osztják nyelv kutatását gazdagították (KARJALAINEN- és PAASONEN-szövegek kiadása, új osztják nyelvtanok stb.) és egyszersmind felvázolja az osztják dialektológiai munkálatok további feladatait is. A hangtan, a morfológia, valamint a szintaxis területén sok még a tennivaló, s ezek elvégzéséhez elsősorban új szövegek gyűjtése szükséges.

3. A felsorolt dolgozatokon kívül a kongresszusi kötet még számos érdekes tanulmányt közöl és összességében ékesszóló bizonyítéka annak, hogy a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus értékes új eredményekkel és módszerekkel gazdagította a finnugor nyelvtudományt.

KORENCHY ÉVA

Karjalan kielen sanakirja

Ensimmäinen osa A. — J. Helsinki, 1968. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 1. CVI + 576 l.

1. *Karjala* jelentőségét a finn népköltészet és a finn nyelv, általában a finn nemzeti kultúra szempontjából hamar fölismerték északi rokonaink. A nemzeti ébredés kezdetétől megkülönböztetett érdeklődéssel és mohósággal foglalkoztak Karjalával. A finn nyelvtudomány első lépése óta mindmáig sokat tett és tesz a karjalai nyelv minél jobb megismerése és megismertetése érdekében. Ennek legújabb bizonyítéka a most megjelent Karjalai Szótár első kötete, amely mindenképpen megérdemli, hogy létrejöttéről, megszületése körülményeiről, szerkesztési elveiről stb. részletesebben szóljunk. Annál is inkább, mert dialektológiai és lexikológiai tekintetben azok számára is sok hasznos tanulssal szolgálhat, akik nem figuror nyelvészettel foglalkoznak. Továbbá, mert ezen keresztül némi bepillantást nyerhetünk a finn nyelvjáráskutatás történetébe, módszereibe, sőt a gyűjtés-szervezés prolemtikájába is.

A Karjalai Szótár első, A-tól J-ig terjedő vastos kötetének megjelentéről a *Seulaset* múlt évi utolsó füzetéből (1968/5: 17) értesültünk először. Ott olvashattuk, hogy a kötet milyen imponáló terjedelmű: 106 oldalas bevezetőből és 576 oldalas szótári részből áll. A küllemre is tetszetős, kitűnő papíron, nagyon jó tipográfiával készített szótár minden elismerést megérdemel. A bevezető, amely a főszerkesztő PERTTI VIRTARANTA munkája, a szótár anyagának gyűjtéséről, a gyűjtőkről, a szótár megszerkesztésének történetéről és elveiről szól. Az alábbiakban VIRTARANTA bevezetője alapján a szótárral kapcsolatos azon kérdésekről kívánom tájékoztatni az olvasót, amelyek mindenegyes nyelvészeti, de különösen nyelvjárási tárgyú munka megítéléséhez alapvetően szükségesek. Arról tehát, hogy a szótár anyagát kik és hogyan gyűjtötték, illetőleg hogy ezen anyagot milyen elvek szerint szerkesztették szótárrá.

2. A Karjalai Szótár túlnyomórészt azokat a publikálatlan kézíratos följegyzéseket tartalmazza, amelyek 1894-től a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura). 1942-től a Szótáralapítvány (Sanakirjasäätiö) és 1955-től a Karjalai Szótár (Karjalan kielen sanakirja) gyűjteményében halmozódtak föl. A nyomtatásban megjelent irodalomból csak a karjalai nyelvről írott tanulmányok, szójegyzékek és szövegmutatványok, valamint A finn nép régi versei (Suomen kansan vanhat runot) című sorozatban közzétett karjalai versek anyagát vették be a szótárba (fölsorolásukat l. VIII.). Nem dolgozták tehát be a szótárba a karjalai nyelvjárási hangfelvételeket sem.

A karjalai nyelvi gyűjtések a múlt század második felében indultak meg. A gyűjtési terv kidolgozója és összeállítója AUGUST AHLQVIST volt, aki maga is sok gyűjtésen vett részt és járt Karjalában is. AHLQVIST sokoldalú és jól szerkesztett gyűjtési útmutatója, az „Ohjeita Karjalan murteen tutkijalle” (Utasítások a karjalai nyelvjárási gyűjtője számára) 1871-ben jelent meg és szigorúan nyelvészeti jellegű volt. Legfontosabb teendőként Orosz-Karjala nyelvészeti vizsgálatát jelölte meg (”I. Sen matkustuksen tarkoituksena . . . on Wenäjän-Karjalan murteen kielitieteellinen tutkiminen”: X.). AHLQVIST útmutatóját a Finn Irodalmi Társaság megbízásából és ösztöndíjával gyűjtő kutatók mind használták. Azok a gyűjtők, akiknek a szótár létrejöttében oroszánrészüket volt a következők:

ARVID GENETZ, az ismert finnugor nyelvész Impilahti templomosfalujában született és környezetében már gyermekként megismerkedett az aunuszi nyelvjárással. Egyetemista korában és később is többször volt gyűjtőúton: Suojärvi, Suistamo, Salmi, Loimola főbb állomásai. Ezeknek a gyűjtőutaknak sok kitűnő tanulmány az eredménye. Maradandóságuk legjobb bizonyítéka, hogy egészen a legújabb időkig a nyelvészeti irodalom legfontosabb karjalai forrásanyaga voltak.

THEODOR SCHVINDT — akit elsősorban múzeológusként ismerünk — volt az első, aki Tver és Novgorod környékén karjalai falvakban nyelvi (és néprajzi) anyagot gyűjtött. SCHVINDT a következő módszerrel gyűjtött: finn szavakat mondott előbb, majd megkérdezte, megvan-e a szó a karjalában is. Ha megvolt, megtudakolta, egyezik-e a jelentése a finn szóéval. Ha nem egyezett, jelentésmagyarázatot kért. Ha az adatközlő nem ismerte a finn szót, svéd—oros szótár segítségével-közvetítésével oroszul adta meg a jelentést s az adatközlő erre mondta a megfelelő karjalai szót. S bár SCHVINDT nem volt nyelvészeti érdeklődésű és lejegyzési tapasztalatokkal sem rendelkezett — lejegyzési módszere sem hibátlan —, a tőle gyűjtött anyag — egészen pontosan 5067 szó — meglepően jó.

K. F. KARJALAINEN, akit elsősorban az osztják nyelv nagyrődemű kutatójaként ismerünk, az 1890-es években a Finn Irodalmi Társaság ösztöndíjával karjalai földön

összesen mintegy tízezer szót és számottevő mennyiségű folklórt is gyűjtött Viena, Tver, Észak-Aunusz környékén. KARJALAINEN gyűjtési módszere a következő volt: kérdőfüzetéből fölolvasta a szót s az adatközlő — ha ismerte azt — a maga nyelvjárási ejtésével ejtette ki és megmagyarázta a jelentését is. Ez a módszer túlonról egyoldalú s ehhez még hozzájárult az adatközlők örök bizalmatlansága is. KARJALAINEN maga számolt be arról, hogy adatközlői sehogyan sem értették meg utazása célját és sokszor megtörtént, hogy a cím követének vélték. Sajnos, észak-aunuszi gyűjtőútjáról úgyszólván semmit sem tudunk: sem a bejárt falvak, sem az adatközlők nevét nem írta le s gyűjtési módszeréről sem tájékoztatott. Minden bizonnyal közelgő osztják tanulmányútja, annak gondoljai kötötték már le a figyelmét és idejét, ezért nem készítette el utolsó karjalai gyűjtőútja beszámolóját. Gyűjtésében hangtani tekintetben is fordulnak elő hibák, anyaga egészenek értékét azonban nem csökkentik.

JUHO KUJOLA 1905-től gyűjtött; kezdetben szülőföldje (Salmi-Miinala) nyelvjárást tanulmányozta. Példamondatai minőségük, mennyiségük tekintetében is fölműlják a többi gyűjtő példamondatait (ez az anyanyelvjárási gyűjtés óriási előnyéből származik). Majd Belső-Oroszországban gyűjtött: 1910-ben Ildi földön járt s híradása szerint akkor még Valdaj területén 52 faluban beszéltek a karjalait. Itt végzett gyűjtése is megbízható, de anyanyelvjárási gyűjtésétől több tekintetben is elmarad. Belső-Oroszországban mintegy húszezer szót gyűjtött. Ezt az anyagot 1955-ben ajándékozta a Karjalai Szótárnak. Orosz-karjalai gyűjtését nem kielégítő orosz nyelvi tudása és a hivatalos adminisztráció értetlensége is akadályozta: nem, illetőleg nem időben adták meg orosz részről az engedélyt a gyűjtéshez és sokszor visszavonták. KUJOLA hangsúlyozandó érdemei: a jelek fonetikai pontossága; alaktani szempontból nagyon gazdag és változatos anyagot gyűjtött, ezért gyűjtése morfológiai vizsgálatokra elsőrendűen alkalmas; a karjalai nyelvtérület periferiális részeiről és nyelvjárásszigetekről is gyűjtött, ezért olyan nyelvjárásokból ad anyagot, amelyek már részint el is tűntek, részint pedig most vannak kihálóban.

E. V. AHTIA, aki életét Karjala tanulmányozásának szentelte, gyűjtötte a legtöbb anyagot: körülbeül 256 ezer szófeljegyzése volt. Elsősorban Suojärvi, Säämäjärvi, Nekkula-Riipuskala környékén gyűjtött s az elődök szójegyzékeivel és néhány adatközlővel dolgozott. Abc rendben kérdezte a szavakat, de ezt alaposan csinálta. Hamar rájött azonban e gyűjtési módszer tarthatatlanságára, ezért később — jobb módszerrel — ellenőrző gyűjtőutakra is vállalkozott.

IIVO MARTTINEN szülőföldje, Kivijärvi nyelvjárást gyűjtötte. Csak tájszavakat gyűjtött (alaki és jelentésbeli tájszavakat is, valamint orosz jövevényeket). Anyaga éppen ezért volt nagyon hasznos a szótár számára. Pontos és részletes jelentésmagyarázatai nagyban erősítették a szótár vienalai anyagának értékét.

1918-tól, a keleti határ lezárása után a gyűjtőmunka csak finn földön folyhatott s mindenekelött a finn földre vándorolt karjalaiakra irányult. E karjalaiak néprajzának és nyelvének tanulmányozására nagyszabású terv született, melynek nyelvészeti részét JALO KALIMA, TOIVO KAUKORANTA, HEIKKI OJANSUU és Y. TOIVONEN voltak hivatva elvégezni. Gyűjtésük eredményeképpen értékes anyaggal járultak hozzá a karjalai nyelv szókincs ismeretének teljesebbé tételéhez. 1925-től karjalai születésű egyetemi hallgatókat is bevontak a gyűjtőmunkába, melynek révén a Karjalai Szótár szógyűjteménye megkétszereződött és — a gyűjtők minőségi munkája következtében — sokoldalúbb lett. Olyan nyelvjárásokból is gyűjtöttek, amelyekből addig nagyon kevés anyag állt rendelkezésükre. E gyűjtések minőségileg természetesen sokfélék és néhány közülük csak nagy óvatossággal és kellő kritikával használható. 1930-ban EINO LESKINENT neveztek ki az elkészítendő Karjalai Szótár szerkesztőjéül, aki szakértően tervezte-irányította a szótár újabb gyűjtőmunkálatait. Ő maga is gyűjtött — szóanyaga mintegy 10 500 cédulára tehető —, s kiemelendő gyűjtésének nagyfokú hangtani pontossága. A karjalai nyelv hangtanának tanulmányozására éppen ezért a LESKINEN gyűjtötte anyag ajánlható (az újabbakat nem tekintve). Másik nagy értéke LESKINEN anyagának az, hogy alig vagy egyáltalán nem ismert karjalai nyelvjárásokból ad megfelelő mennyiségű és minőségű anyagot (Tulemajärvi). LESKINEN az adatközlőkhez és a körülmenyekhez alkalmazkodó, jó módszerrel gyűjtött. Megemlítenők még TAHVO LILJEBLAD és AILI VIRKKUNEN, akik a dél-karjalai Tunkua nyelvjárást gyűjtötték, továbbá R. E. NIRVI (Suistamo), aki sokoldalú gyűjtő volt, MARTTA PELKONEN (Salmi), UNTAMO BRANDER, VILHO KOLJONEN (Korpiselkä), valamint HANNES PUKKI, aki az 1870-es fagyos esztendőknél Viena falvaiból Petsamo vidékére települt karjalaiaktól gyűjtött és AIMO TURUNEN, aki elsőként volt gyűjtőúton Ilomantsi karjalai falvaiban.

A gyűjtés a II. világháború alatt is folyt, amennyire folyhatott: AULIS J. JOKI, TOIVO KOILO, REINO PELTOLA és VILJO NISSILÄ neve említendő meg, valamint HELMI HELMINEN

AULIS OJAJÁRVI és AARNI PENTILÄ. 1951-től PERTTI és HELMI VIRTARANTA gyűjtött — és gyűjt — számottevő mennyiségű és minőségű anyagot a Finnországban és Svédországban lakó karjalai betelepültektől. 1957-től a Szovjetunióban is gyűjtöttek, főleg Tver környékén és az aunszi nyelvjárásokban. A tőlük 1951-től 1968-ig készített följegyzések és magnetofonfelvételek adatait (a gyűjtött nyelvjárás — falu — és a gyűjtés éve) a bevezetés 64—5. oldalán olvashatjuk. Gyűjtésükből eddig mintegy 14 ezer szót vezettek át a szólapokra. Az első kötetbe az 1966 utáni gyűjtésekből nem került be semmi.

A szótár szerkesztése:

A Karjalai Szótár elkészítésének gondolata minden valószínűség szerint SETÄLÄ nevéhez fűződik. A múlt század végén, a nagy finn szótártervek idején (1. SETÄLÄ előadását: „Suomalaisen sanakirjatyön ohjelma 1896) egyesek még azon a véleményen voltak, hogy a karjalai nyelvjárások szókincsét a finn nyelvjárás szótárba kell feldolgozni. SETÄLÄ — nagyon — helyesen — határozottan ellene volt. A „Karjalai Szótár”-t először 1898-ban írták le (Karjalan murteiden sanakirja: a karjalai nyelvjárások szótára) és a Finn Irodalmi Társaság évi közgyűlésének beszámolója szerint KARJALAINENNAK lett volna szándéka vagy terve — esetleg feladata? — valamilyen karjalai szótár elkészítése, gyaníthatólag saját gyűjtése alapján. Az összegyűlt anyag szótárra szerkesztéséhez négy évtizedig azonban nem fogtak hozzá. A szerkesztés munkája 1930-ban, LESKINEN szerkesztőségével indult. Ekkor fogadta el a Finn Irodalmi Társaság választmányja LESKINEN még SETÄLÄ-re visszamenő javaslatát és a leendő szótárnak a Karjalai Szótár (Karjalan kielen sanakirja) nevet adta. LESKINEN szerkesztősége alatt jól haladt a munka. A szócédulák száma 1930-tól 1935-ig 235 465-ről 466 063-ra nőtt s megindult a szócikk-írás is: az *a*-val 1937 végére készültek el. 1939-ben LESKINEN megvált a szótártól s nem volt előrehaladás a háborús években sem. A szótár szerkesztésének munkája 1955-ben indult meg újra, amikor a megfelelő anyagi keretet és személyi feltételeket biztosítani tudták a nagy vállalkozás továbbviteléhez. A szótár főszerkesztője PERTTI VIRTARANTA, szerkesztői HELMI VIRTARANTA, ESKO IMMONEN és HEIKKI LESKINEN lettek. VIRTARANTA próbaszócikkeinek megvitatása után kezdődött a tulajdonképpeni szótárszerkesztési munka: a teljes anyag abc rendbe szedése, elrendezése, majd pedig a szócikkírás.

A szótár anyagát, amely majd száz évig gyűjtődött, sokan és sokféleképpen gyűjtötték. A feljegyzésmód, amellyel a gyűjtők a szótár anyagát lejegyezték, a durva, elnagyolt lejegyzés és a finom, részletező fonetikai lejegyzés között váltakozik. A szótár szerkesztőinek legfontosabb és legnehezebb munkája e több szempontból is heterogén anyag egységesítése volt. A szerkesztői munka oroszlanrészét a lejegyzések egyszerűsítése, egységesítése és a terjedős jelentésmagyarázatok lerövidítése jelentette. Ezek részletes felsorolását megtalálhatjuk a bevezetés 79—101. oldalán, ehelyütt elegendő néhány fontosabbat megemlítenünk: az átirás alapjául a finn helyesírás szolgált; az *ü*-ket *y*-ná írták át, a hosszú magánhangzók kettős rövid magánhangzóval jelölték (*tulen* helyett *tuulen*); a magánhangzók nyíltabb vagy zártabb, előrébb vagy hátrább képzett voltát jelölő mellékjeleket elhagyták. A diftongust jelölő jelek sem maradtak meg (*kagloq* helyett *kagloa*), s minden esetben elmaradtak a hosszú *a*-ra és *ä*-re visszamenő diftongusok komponenseinek minőségét és mennyiségét jelölő diakritikus jelek is (*mõä* helyett *moa*). A redukált, félrövid magánhangzókat egységesen rövidnek, a félhosszú, túl hosszú magánhangzókat pedig hosszúnak jelölik; hosszúság tekintetében tehát két fokot különböztet meg a szótár. A mássalhangzók között a mediákat (*c, d, b*) vagy zöngéssel vagy zöngétlenel írták át, az *nk, ng* helyett *nk, ng-t* írtak, az *s*-féle hangok között kétféle korrelációt tüntetnek fel: *s: š, z: ž*. A félhangzó *i*-t *j*-vel írták át, a *w*-t *u*-val. A szibilánsok jésítő jelét általában elhagyták. A nyilvánvaló hibákat — bármilyen természetűek voltak — kijavították. Címszóként általában a szó vienai nyelvjárás alakja áll.

3. Azok a szempontok, amelyek alapján a Karjalai Szótár megítható, a következő három fő szempont köré csoportosíthatók: *a*) kik gyűjtötték; *b*) hogyan gyűjtötték (a gyűjtés szervezése, az anyagi, személyi feltételek biztosítása); *c*) a szótárszerkesztés elvei és gyakorlata.

A) A gyűjtők számottevő része szakképzett, illetőleg pályája kezdetén álló nyelvész, tehát szakember volt. Ez korántsem véletlen, mert a finneknél a leendő finnugraszok például már régóta valamilyen nyelvjárás leírás elkészítésével kezdik tudományos pályájukat. A nyelvjárásgyűjtés induló, kezdő nyelvészeknek — akár finnugristák legyenek később akár nem — fölötte hasznos és vitathatatlanul a nyelvészkedés egyik jó módja: az élő nyelvi valóság közvetlen tanulmányozása ugyanis sok tévedéstől menti meg a később jobbára csak írósztal mellett dolgozó kutatót. A nem nyelvész gyűjtők mellett a néprajzosok gyűjtései a leginkább megbízhatók, sőt mivel szókincsgyűjtésről van szó,

bizonyos tekintetben megbízhatóbbak is; továbbá az egyetemi hallgatóké és azoké az önkéntes gyűjtőké, akik anyanyelvjárásukat gyűjtötték. Az önkéntes gyűjtők anyaga nagyon heterogén, mivel azonban a pontos, részletező hangtani jelölés nem célja a szótárnak, a tőlük lejegyzett anyag jelentős része — megfelelő rostálás után — szintén hasznos forrásanyag volt. Az utólagos ellenőrző gyűjtések, valamint a megfelelő minőségű gyűjtésekkel való egybevetés tette lehetővé, hogy a nem szakképzett gyűjtők lejegyezze, szótárba kerülő anyag is megfelel a szótárral szemben támasztható tudományos kívánalmaknak.

B) Az a módszer, ahogy a sok gyűjtő a szótár anyagát gyűjtötte (részletesebben I. fentebb. az egyes gyűjtők tárgyalásakor), mai szemmel nézve nagyon sok tekintetben nagy kívánni valót maga után. Ez azonban természetes. A finnek éppúgy gyűjtöttek a század elején, mint német, lengyel vagy éppen magyar kollégáik. Elég utalnunk a korabeli Nyr. közlésekre vagy a Nyelvtudományi Füzetek nyelvjárási tanulmányaira vagy akár a külföld első nyelvatlasz-kísérleteire. E vegyes vagy hangtani vizsgálatra alkalmas a legkevesbé, sőt, többnyire alkalmatlan. A szókincs szempontjából azonban, ahol a hangtani finomságok jelölése nem föltétlenül szükséges, megfelel. A szókincsgyűjtővel szemben támasztott minimális követelmény az, hogy a szót úgynevezett elnagyolt fonetikai lejegyzéssel írja le és lehetőleg pontos jelentésmagyarázatot adjon megfelelő példamondatokkal. Ez sokféle módszerrel elérhető, amint azt a Karjalai Szótár gyűjtőinek példája is igazolja. — A gyűjtés szervezése, az anyagi-személyi feltételek biztosítása magyar szemmel nézve irigylésre méltóan történt. Megfelelő tekintéllyel rendelkező intézmény: a Finn Irodalmi Társaság folyamatosan küldött egy-egy szakképzett gyűjtőt Karjalába, kellő anyagi és erkölcsi támogatást adván. Mikor ez nem bizonyult elegendőnek, a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodva bevonták az egyetemi hallgatókat, majd az önkéntes gyűjtőket a munkába. A finn szakos egyetemi hallgatók kötelező gyakorlatként meghatározott terület (többnyire anyanyelvjárásuk) szókincsét gyűjtötték, kérdőívvel, miután elvégezték az egyetem próbagyűjtéseket is programjába vevő előkészítő tanfolyamát. A karjalai témájú szakdolgozatok száma is megszorodott. Önkéntes gyűjtőkre a társadalom érdeklődésének fölkelésével tettek szert. Pályázatokat hirdettek (az 1960-as pályázatra például, amelyet csaknem valamennyi finn újság közölt (!), szinte minden faluból küldtek be anyagot. A központtal szorosabb kapcsolatban levő önkéntes gyűjtők száma ma is körülbelül 3—400-ra tehető, vö. VÉGH: MNyTK. 109. sz. 11); a pályázatok győzteseit, valamint a legjobb gyűjtőket anyagi és erkölcsi elismerésben részesítik. 1927-től *Sanastaja* (Szógyűjtő) címmel külön folyóiratot indítottak az önkéntes gyűjtők számára. Újabban a rádiónak és a televíziónak is nagy szerepe van a népnyelvi gyűjtés népszerűsítésében.

C) A szótár szerkesztésének elveit alapvetően a szótárra dolgozandó anyag és a leendő szótár jellege határozza meg. A kettő közül az első a fontosabb és a másodikat is többé-kevésbé meghatározó tényező. A szerkesztés elveinek biztosítani kell, hogy mindaz, ami az egybegyűlt forrásanyagban benne rejlik, szótári állapotában könnyen használható, áttekinthető és olvasható legyen.

A szerkesztői munka sikerének legfőbb biztosítója az volt, hogy a főszerkesztő PERTTI VIRTARANTA maga is tapasztalt nyelvjárásgyűjtő és elsősorban éppen a karjalai nyelvjárások kitűnő ismerője.

A Karjalai Szótár jó tipográfiája biztosítja, hogy a szótár könnyen áttekinthető. Az egyes szócikkekben belül a jelentésmegadások mértéktartó rövidsége a szerkesztők jó munkáját dicséri. Tájszótárról lévén szó, természetes, hogy a szótár közli azokat a helyneveket is, ahol az illető szót följegyezték. Az egyes szócikkek közötti aránytalanságok abból adódnak, hogy némely szónál sok, másoknál egy-kettő, esetleg egy példamondat sem olvasható. Például: a *hammas* 'fog' (főnév) szócikke 61 sorból, a *hankottoa* 'ellenéz, ellenszegül' szócikke pedig másfél sorból áll. Ez a nagy aránytalanság annak természetes következménye, hogy némely szóra csak egy vagy csak néhány adat, másokra pedig a följegyzések garmadája állt a szerkesztők rendelkezésére. S a szavak területi elterjedtségét érzékeltetendő azon szavaknál, amelyekre több nyelvjárásból is volt adat, természetesen több alakváltozat és példamondat olvasható. A szótár jelöli a címszavak szófaját, a származékszavaknál utal az alapszóra, az igéknél pedig az actio-minőséget (gyakorító, mozzanatos) is közli.

4. Mindent összevetve azt kell mondanunk, a Karjalai Szótár méltán sorakozik a Finnugor Társaság Lexica sorozatában megjelent és a finnugoristikában nélkülözhetetlené vált szótárakhoz. Bizonyos, hogy a most ismertetett szótár elődeihez hasonló sikert fog elérni. Örömmel üdvözljük az első kötetet s várjuk a továbbiak mielőbbi megjelenését.

KISS JENŐ

Szabó László: Kolalappische Volksdichtung

Zweiter Teil nebst grammatischen Aufzeichnungen. Göttingen, 1968. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 72. 117 l.

A gyűjtemény első kötetét ugyanezen sorozat 68. füzeteként 1966-ban adta ki a szerző (ismertetve: HONTI L. NyK. LXX, 261—263). Az első kötet csalódást okozott. Az újabb kötetet nagy várakozással vettük kézbe, azt remélve, hogy ez már gondosabb munka eredménye. Jelen ismertetésünkben szólni fogunk mind a két kötetéről (a továbbiakban: I., ill. II.), noha megjegyzéseink főleg a másodikra vonatkoznak.

A kötet felépítése:

1. Előszó (7—8). 2. Szövegek fordítással: 10—32 l. kildini, 32—58 l. turjai (azaz ter) lapp szövegek. 3. Nyelvtani feljegyzések a kildini és turjai nyelvjárásból (61—117). (Ez utóbbit nem említi a tartalomjegyzék.).

Már az első kötettel kapcsolatban is kifogásoltuk, hogy a transzkripció pontatlan és következtelen. SZABÓ erről a két kötetben kétféleképpen vall: (I, 9) „Die kombinatorischen Lautunterschiede bezeichne auch ich nicht”. (II, 8) „Ich verwende auch hier, genauso wie in der ersten Sammlung, eine möglichst einfache Lautbezeichnung. Die Lautbezeichnung ist hier dieselbe wie dort. Die phonematische Transkription wurde angestrebt, aber ich darf nicht behaupten, daß es immer gelungen ist. Das Phonemsystem der kolalappischen Dialekte ist noch nicht ausreichend ausgearbeitet. Es kann vorkommen, daß dieselben Phoneme in verschiedenen Positionen mit verschiedenen Zeichen wieder gegeben wurden.” Való igaz, hogy a hangjelölés változatlan, ám jó volna tudni, hogy SZABÓ tulajdonképpen jelölte-e a kombinatorikus változatokat vagy nem. Valójában még az sem világos, hogy mit kell érteni különböző pozíciókon, mert teljesen azonos környezetben, azonos grammatikai alakokban különböző jelölésmódokkal találkozunk. Például: (II, 12) *vāptege* 'zum reichen', (14) *vāpteige* ua., (16) *vāptēge* 'dem Reichen'; (18) *uidde* '(er) ging', (uo.) *uidde* ua.; (32) *ješt* 'wenn', (91) *ješt* ua.; (83) *lei sist* 'sie hatten' (o: 'volt nekik, rajtuk'), (46) *lei sist* ua.; (42) *tunni paršt* 'in jenem Zimmer', (uo.) *tunne parst* ua.; (uo.) *avvi riēdi* 'eines Abends' (o: 'egyszer'), (46) *aftti riēdi* 'einmal', (54) *aftt riēdi* ua.; (44) *kođžijn* 'sie standen auf', (uo.) *kođžijn* ua.; (50) *nyūjškem* 'mit ihren Töchtern', (uo.) *nyūjšjem* ua.; (48) *avtsijest* 'zusammen', (uo.) *aftsijest* ua., (uo.) *afšiest* ua., vö. (T. I. ITKONEN, Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. 465) *T qvt sijest* 'zusammen' (tulajdonképpen az 'egy' és a 'hely' inessivus-elativusa!). Még a szinte szóról szóra azonos monda tokat sem egységesen jegyezte le, pl. (II, 16) *nyūčkijn kušt pedz keldd, elken uvvān vastte* 'sprangen zwei Kieferstöcke heraus, begannen den uvvan zu prügeln', (uo.) *nyūčkijn kušt peddz keldd, elčkijn uvvān vāpteg vastte* 'sprangen zwei Kiefer-Stöcke (heraus), begannen den reichen uvvan zu prügeln'; (II, 42) *must lei kešny vēpennē tak vill?* 'hatte ich irgendwann eine Schwester oder einen Bruder?', (uo.) *lei must kešni vēpennē tak vill?* ua., (44) *lei must illin vēpennē tak vill?* 'hatte ich entweder eine Schwester oder einen Bruder?'

Olykor egy-egy lapp szó után „[sic!]” jelzéssel találkozunk, de sajnos nem tudjuk, hogy SZABÓ mire kívánja felhívni a figyelmet. Például: (II, 48) *ollvä* [sic!] '(es) weinte', vö. (38) *ollvä* '(er) weint', sőt (uo.) *olvä* ua. (ha a szerző esetleg az igeidőre akarta volna az olvasó figyelmét felhívni. azt a fordításban kellett volna megtennie); (II, 22) *ākeniš* 'mit seiner Frau', (uo.) *ākeniš* [sic!] ua. Ezek azonban csak pontoskodó-fontoskodó jelzések, hisz máskor az ezeknél nagyobb lejegyzésbeli különbségekre rá se herédit!

Az első kötet előszabában nem említi *i*-t, noha turjai szövegeiben találkozunk vele, pl. (I, 130) *käligeim* 'mit den Fischen', (II, 54) *kälē* 'Fische' [sing.], de (uo.) *kälē* ua.; (II, 50) *vjēpti* 'das Haar', de (II, 52) *vjēpti* ua. A *γ* ugyancsak nem szerepel a táblázatban, ám a kildini szövegekben igen, pl. (II, 10) *manšrude* 'er . . . kam', (uo.) *šāgrude* 'er begann zu wehen'. Olykor kétféleképpen jelöli a hosszú magánhangzókat, pl. (II, 63) *tein toolen* 'mit diesem Feuer', (II, 74) *tein tolen* ua.

A lapp nemcsak két kvantitást különböztet meg, amint ezt SZABÓ véli. A lapp nyelvjárások (és az észet is) három kvantitást ismernek. PAAVO RAVILA Kvantiteetti distinktiivisenä tekijänä (Virittäjä 1961. 345—350 és Totuus ja metodi. Helsinki, 1967. 110—118) című tanulmányában foglalkozik ezzel a problémával. RAVILA a finnt ún. „tisztá kvantitásnyelvnek” tekinti, tudniillik a finnben a rövid — hosszú oppozíció független a hangsúlyviszonyoktól s egyéb prozódiai sajátságoktól. „Lappi ja viro ovat selvästi toisella kannalla kuin suomi. Distinktiivisenä piirteenä kvantiteettiasteet eivät

ole sidoksissa vain yhteen foneemiin, vaan siihen kokonaisuuteen, jonka osana ne ovat. Tämä kokonaisuus käsittää säännöllisesti sananmuodon kaksi ensimmäistä tavua, jotka muodostavat yhdessä kiinteän rytmityksikön. Lapin kielen tutkijat erottavat tavallisesti kolme eri tyyppiä, nim. konsonanttihuippuisen, tasapainoisen ja vokaalihuippuisen. Esimerkkinä voisi mainita seuraavat muodot, jotka kaikki kuuluvat *goarrot* 'kutoa' verbin paradigmaan: part. praesens *goar'ro* (*Göä'rru*), sing. 3. pers. praesens *goarro* [*Goarru*], imper. *goaro* (*Gö'arü*). Näiden muotojen foneemiasu on sama, (*g*) + (*oa*) + (*r*) + (*u*). Lisäksi voi sanoa, että niiden kokonaiskvantiteettikin on likimain sama ja artikulaatioenergiaa on uhrattu lähes sama määrä. Pääasiallinen ero on siinä, että kvantiteetti ja intensiteetti ovat eri tavoin jakautuneet eri foneemien osalle. Intensiteetinkulun eroavuus on hyvin selvä, ja päätyyppien nimitykset kuvastavatkin lähinnä juuri tätä seikkaa", írja RAVILA (Virittäjä, 1961. 347). A TOIVO ITKONEN gyűjtötte anyag igazolja a fentieket, pl. (T. ITKONEN, Venäjänlapin konsonanttien astevaihtelu Koltan, Kildinin ja Turjan murteiden mukaan. MSFOu. XXXIX, 23) *äöke* 'akka', *äcke* (sing. gen.), *ä'kiä* (plur. gen.). Az ezeknek megfelelő Szabó-féle alakok (II, 65): *äkä, äkkä, äkkej*.

Hasznos lett volna eldönteni az összetett szavak írásmódját, pl. (II, 48) *adz-äkäj* 'die Spinnenfrau', (uo.) *adzäkäj* ua., (uo.) *adzkäj* (!) ua.; (I, 150) *kalm-parrti* 'in das Bad', (II, 42) *kalm-parti* 'ins Bad'. Efféle következetlenség van a német fordításban is: (II, 17) *Kieferstöcke*, (uo.) *Kiefer-Stöcke*.

A lapp szövegek német fordítása jó és sokkal áttekinthetőbb, mint az első kötetben, ugyanis SZABÓ már nem értelmezi állandóan szó szerint a sajátos lapp nyelvi fordulatokat. A 12. lapon egy étel neve szerepel: *kýssel*. s a német fordításban is csak a lapp szóval találkozunk. Ez az orosz *куцель* 'gyümölcslezből és lisztből készült kocsonyás pép (gallertartiger Brei aus Fruchtsaft und Mehl)' átvétele. A 31. lapon a *mätec* értelmezésével marad adós a szerző. Ez nem más, mint a malica néven ismert ruhadarab, vö. (T. I. ITKONEN, Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. 235)T *mäl'eč's* 'syrjänischer Renttierpelz mit Kapuze'. A 48. lap utolsó sorában a *numtu* szó nincs lefordítva. A lapp szövegekben előforduló lapp személyneveket a német fordításban változatlanul találjuk, pl. (II, 11) *uvvan*, (19) *kužn*, (59) *klavdija*, (uo.) *illiska*. Az első kötetben viszont még nagy kezdőbetűvel és a német fordítás szövegével azonos betűkkel szedve állnak a személynevek, pl. (I, 53) *Katharina*, (63) *Kija* stb.

A hatodik mese végén (II, 46) nem nevezi meg a közlőt, és csak az előszóból tudjuk meg, hogy ugyanattól a személytől származik, aki a kötet többi turjai szövegét is leírta és magnetofonba mondta (I. II, 7). E nyelvmesterének nevét hol németesen Matrechinának (II, 7), hol magyarosan Matrehinának (II, 94) írja. Felületességgel magyarázhatjuk azt is, hogy a Nyelvtudományi Közlemények kötetszámát egyszer római, másszor arab számmal írja: XVII, illetőleg 15 (II, 61).

A rövid nyelvtani részben példamondatokba ágyazott paradigmásoakat mutat be a szerző. A transzkripció elnagyoltsága következtében a kötet eme részének megbízhatósága is nagyon kétséges. A kildini adatközlő két főnév bizonyos esetragos alakjait csak birtokos személyjellel tudta mondani (I. II, 64). Ezeket az alakokat felesleges volt az abszolút paradigmában említeni, helyesebb lett volna a birtokos személyjeles paradigmában közölni. Erdemes lett volna megtudakolni a nyelvmesterektől a személyes névmások ragozását is. A 94. lapon megtudjuk, hogy a turjai nyelvjárásban a genitivus nagyon ritkán fordul elő. helyette inkább az inessivus-elativus használatos. Érdekes továbbá az is, hogy ugyanebben a nyelvjárásban a többes számú comitativust használják többes inessivus-elativusként, sőt a többes abessivus ragja a többes számú comitativushoz járul.

SZABÓ adatközlői kétnyelvű személyek voltak, orosz nyelvű környezetben tanultak, dolgoztak. Emiatt az anyanyelv kezdett lassan feledésbe merülni. Ennek jele a számnevek körében tapasztalható zavar: (II, 108) *akké* 'acht', *kakké* 'neun'. SZABÓnak nem tűnt fel, hogy ha az *akt* jelentése 'ein', a *kikt*-é 'zwei', akkor tulajdonképpen az *akké* a 'kilenc', a *kakké* a 'nyolc'. A következő lapon is hasonló hibák vannak: *Kidžimlogge* 'siebzig' (uo. helyesen is: *čid'ekičimlogge* 'hundertsiebzehn'), *axčimlogge* 'neunzig'. ITKONEN sőtárában a következőket találjuk: (668)T *kiččimlogke* 17, *kižže-logke* 70, (80)T *karšém-logk*(^o) 18, *käktš-logk*(^e) 80. (314)T *aršém-logk*(^e) 19, *aktš-l*. 90. A kildini számnevek közt is találunk ilyen hibát (II, 84) *čudd kidžemplágé* (!) *aké* 'hundert-neunundsiebzig'. Téves a (uo.) *kučtlágánt* 'zwölfté' jelentése, ez ugyanis 'huszadik', vö. (uo.) *kučtlágé* 'zwanzig'. A szövegekben is találkozunk ilyen számnévvél: (II, 58) *kakčim-plogg kikt* 92. Félrevezető, hogy SZABÓ nem utal a fenti számnevek hibás voltára. Ha azonban maga sem vette észre, az nagyon sajnálatos. A 116–117. lapon a létige turjai paradigmáját közli egy meglehetősen durva hibával. A szerző szerint a kérdéses ígének vannak jövő idejű alakjai is, pl. *tagizam: munn tagizam pastizim* 'ich werde (zu einem) Hirten'. Ez azonban a 'valamivé válni, lenni' jelentésű ige jelen idejű alakja, amint ez ITKONEN

szótárából kiderül: (581)T *taqa'zed* 'tekeytyä, tulla; werden', s ez pedig a (uo.) *taqqa'd* 'tehdä; machen, tun' ige reflexív képzésű származéka.

A tévedések és hibák felsorolását még folytatni lehetne, de célunk csak a között anyag megbízhatóságának vizsgálata, azt viszont már az eddigiek alapján is eldönthetjük.

A nyelvtani rész előszavában (II, 62) arról szól a szerző, hogy saját gyűjtése alapján a jövőben kildini és turjai lapp nyelvtant kíván írni. SZABÓ anyaga azonban hangtani és alaktani kutatásokra nem alkalmas, mondattani vizsgálatokra talán igen. Épp ezért nem ajánljuk, hogy saját gyűjtésének felhasználásával nyelvtan írására vállalkozzék.

Bizonyosra vehetjük, hogy SZABÓ LÁSZLÓ a kolai lapp nyelvjárások szakirodalmának ismerete nélkül fogott a gyűjtőmunkához, különben aligha hemzsegne műve ilyen durva hibáktól. SZABÓ-t a hanyag munkastílus jellemzi. Kolai lapp kiadványain kívül a „Szelkup szövegek szójegyzékkel” című publikációja (NyK. LXVIII, 250–277), valamint ERDÉLYI ISTVÁN és HAJDÚ PÉTER ehhez fűzött megjegyzései (NyK. LXX, 163–170) is erre engednek következtetni.

HONTI LÁSZLÓ

Происхождение марийского народа

(Материалы научной сессии, проведенной Марийским научно-исследовательским институтом языка, литературы и истории. 23–25 декабря 1965 года)
Йошкар-Ола, 1967.

A Mari Tudományos Kutató Intézet 1965. dec. 22–25. között Joskar–Olában tudományos ülésszakot rendezett, melynek tárgyát a cseremisiz nép kialakulásának története képezte.

A tudományos ülésszakra számos vendég érkezett a Tatar, a Csuvas, a Baskir, a Mordvin, az Udmurt, a Komi és a Karjalai Autonóm Köztársaságból, Észtországból, Grúziából, a Gorkijei és Kirovi területről. Az előadók között négyen a tudományok doktora, kilencvenötön pedig kandidátusi fokozattal rendelkeztek. A széleskörű tudományos érdeklődésre számot tartó téma nagy hallgatóságot vonzott, naponta 300–350-en hallgatták az előadásokat.

Az 1965. decemberben megtartott tudományos ülésszak válogatott anyagát 1967-ben gondos kiállítású könyvben jelentette meg a Mari Könyvkiadó. A 308 oldalas kötetet P. A. Almakovnak, az SzKP Mari területi titkárának szavai nyitják meg. Az első részben (9–267) előadásokat, közleményeket találunk a következő témakörökből: I. Régészet (9–92), II. Antropológia (93–105), III. Történelem és néprajz (110–146), IV. Folklor (147–164) és V. Nyelv és toponimika (165–264). A második részben (267–302) a kritikák, hozzászólások, válaszok kaptak helyet. A kötetet I. Sz. Galkinnak, a Mari Tudományos Kutató Intézet igazgatójának szavai és a rövidítések jegyzéke zárják be.

I. Régészet

A régészeti tanulmányok többségében a szerzők legújabb kutatásaik részeredményeiről számolnak be. Átfogó, nemcsak a cseremisiz nép kialakulását, hanem az uráli nyelvcsalád, az egész finnugorság őstörténetét érintő kérdéseket csak A. H. HALIKOV az uráli nyelvcsalád és a finnugor népek bölcsőjénél c. tanulmányában A. H. HALIKOV az uráli nyelvcsalád és a finnugor népek kialakulása és szétbomlása helyéül a Volga–Káma vidékét és az Ural mindkét oldalát magába foglaló területet határozza meg. A szerző többször hangsúlyozza, hogy semmiféle más elképzelésnek, a délről, nyugatról, Ázsiából stb. való eredeztetésnek sem nyelvi, sem régészeti alapja nincs. A mezolitik idején kialakuló uráli nyelvcsaládnak két összetevője van: a keleti (paleoszibériai) és a nyugati (paleoeurópai). Az utóbbi egyrészt ősi szubsztrátum, másrészt a mezolitikban és a korai neolitikban délről és nyugatról állandóan érkező europoid népesség beolvadásának eredménye. Az uráli nyelvcsalád népeinek őstörténetét A. H. HALIKOV a következőképpen gondolja el: Az uráli egység az i. e. IV. évezred közepéig, tehát a korai neolitikban állt fenn az Oka és az Ob közötti területen. Az uráli egység az i. e. IV. évezred közepén kezdett felbomlani, mégpedig úgy, hogy a szamojédok egészen a Jenyiszejig keletre húzódtak, a protolappok pedig megindultak Karjala irányába. Az ún. fésüs-gödröskés kerámiakultúra képviselőinek hatására az Urálon túl megerősödtek az ugroid elemek. Az i. e. III–II. évezred határán felbomlott a finnugor egység: az ugorok (a gorbunovói kultúra képviselői) a

helyükön maradtak, a finn-permieket (a voloszovói kultúra képviselői) pedig nyugatra indultak. Ekkor érte őket az iráni (a gerendasiros kultúrával rendelkező indoeurópai népeesség) hatása. A közfinn korszaknak az i. e. II. évezred második felében lett vége. A voloszovói kultúrát nyugaton a gorogyeci-gyakovói, keleten a Kazan környéki kultúra váltotta fel. A Kazan környéki kultúra helyébe az ananyinói lépett, ezt pedig a pjanobori követte. A későgorogyeci-gyakovói és a későpjanobori kultúra találkozásának helyén kezdett kialakulni az a kultúra, amelyet a szerző az őscseremiszek kultúrájának tekint.

A. H. HALIKOV elmélete egészében (pl. az események kronológiáját illetően) nem sok újat mond. A támadások elsősorban az egyes kultúrák értelmezésével kapcsolatban érték. A hozzászólók többsége arra hivatkozott, hogy ma még korai régészeti alapon ilyen részletességgel megrajzolni a cseremiszek őstörténetét, különösen most, amikor teljes erővel folyik a cseremiszföld régészeti emlékeinek tüzetes és széles körű vizsgálata, amelynek részeredményei jelentős mértékben módosíthatják eddigi ismereteinket.

G. A. ARHIPOV A cseremisznép kialakulása az i. sz. I. évezred régészeti anyaga alapján c. tanulmányában a cseremisznép kialakulását az i. sz. I. évezred közepére teszi, mivel a IX–XI. századi régészeti leletek már teljesen önálló cseremisznepetnikumról vallanak. A cseremisznepetnikumnak szerinte három összetevője van: a későgorogyeci, az azelinói (azonos a HALIKOVnál említett későpjanoborival) és a déli, sztyeppeit, nem finnugor etnikumú népeesség, amely állandó, aktív kapcsolatban állt a cseremiszek őseivel. G. A. ARHIPOV megállapítja, hogy a későgorogyeci kultúra „szálláshelye” feltűnően egybeesik a mai hegyi cseremisznepetnikum területtel. Jóllehet a hegyi—mezei cseremisznep csoportokra való elkülönülést a XV–XVIII. századi feudális széttagoltságból származó gazdasági és politikai okokra szokás visszavezetni.

A következő tanulmány szerzője V. F. GENING. A cseremisznepetnikum néhány vitás kérdése — a merja etnikai közösségről c. írásban V. F. GENING, a finnugor népek régészeti tanulmányának egyik kiváló művelője a következő hipotézist állította föl: A IX–XI. századnak, a cikkben bővebben illusztrált régészeti anyaga megengedi annak feltételezését, hogy a rosztovi és kosztromai merja, a muroma és a cseremisznepetnikum csoportok az ún. merja egységet alkották. A szerző elsősorban a temetkezési szokások, a női sírok alapos vizsgálata után jut arra az eredményre, hogy a merja egység az i. e. I. évezred gyakovói kultúrájának keleti ágán alapul. — GENING tanulmányát a hozzáértők csodálkozással vegyes érdeklődéssel fogadták. JE. I. GORJUNOVA pl. rámutatott arra, hogy a muroma női viselet között óriási különbség van, és az a csekély hasonlóság, amely GENINGET meggyőeztethette, abból adódik, hogy azonos kereskedelmi úton jutott el mindkét néphez egy harmadiktól. A merjákat és muromákat csak a közös történelmi sors kapcsolta össze akkor, amikor a X–XI. sz. során eltűntek a történelem színpadáról.

JE. I. GORJUNOVA Merja és mari c. cikkében áttekinti a kérdés egész eddigi történetét, majd a gyakovói kultúra fogalmának történetét és értelmezését adja meg. N. V. TRUBNYIKOVA a temető szarmata és pjanobori régészeti leleteit vizsgálja a Kosibejevói temető és helye a Cna—Volga-köz i. e. I. évezred történetében c. cikkében.

T. A. HLENBYIKOVA cikkének címe: A Mari Köztársaság Hegyi cseremisznepetnikum régészeti leletei a XIII–XV. századból. A szerző megállapítása szerint a címben jelölt terület szarvasféméből, üvegből, kőből, kerámiából készült tárgyai egyéges kulturális zónára, azonos etnikumra utalnak. Nagyobb népmozgalmak ezen a területen ebből az időből tehát nem mutathatók ki. A kerámia három rétegbe sorolható. Jelentős része erős hasonlóságot, sőt, formai és technikai azonosságot mutat ugyanennek a területnek az i. e. II–I. évezredből származó emlékeivel. A második réteget a szinte jelentéktelennek mondható volgai bolgár elemek alkotják. Harmadik pedig a jelentős északkeleti szláv hatás. 5832 edénytöredékből 15–18% szláv, 0,8–2,0% volgai bolgár hatásról tanúskodik.

II. Antropológia

Antropológiai tárgyú cikk a kötetben mindössze kettő van. M. SZ. AKIMOVA A cseremisznepetnikum keletkezéséről paleoantropológiai adatok alapján c. tanulmányában abból indul ki, hogy az i. e. II. évezred volgamenti népeessége alapvetően mongoloid jelleget mutat. A Volga jobb partján élő népeesség azonban sokáig europoid népeesség hatása alatt állt, ezzel magyarázható a hegyi cseremisznepetnikum és különösen a mordvinok europoidabb jellege. A Volga bal partjának lakossága a gyengébb idegen hatás folytán inkább mongoloid jellegű maradt. AKIMOVA cáfolja HALIKOV nézetét, miszerint a cseremisznepetnikum genézisben a fő szerepet a pjanobori és gorogyeci törzsek játszották volna. AKIMOVA szerint a pjanoboriak részt vettek ugyan ebben a folyamatban, de csekélyebb mértékben, a gorogyeci törzsekről pedig antropológiai adatok-híján nem lehet megalapozott véleményt mondani.

K. J. MARK rövid kis tanulmányában (A mai cseremiszek antropológiája és a cseremiszt etnogenezis kérdése) az 1957-ben, 1959-ben és 1961-ben megvizsgált 10 (1 hegyi, 6 mezei, és 3 keleti) cseremiszt csoport adatai alapján igazolja azt az eddig is közismert tényt, hogy a cseremiszek antropológiailag is közbülső helyet foglalnak el a finn—permiak és az ugróság között. Ha a mongoloid jeleget az obi-ugoroknál 100-nak vesszük, akkor a cseremiszeknél 60, a moksa-mordvinoktól kezdve 30—20. Bár egészében véve nincs jelentős különbség a hegyi és mezei cseremiszek között, mindkettő az uráli raszhoz tartozik, mégis az obi-ugorok után a legerősebb mongoloid jeleget a hegyi cseremiszek, néhány udmurt csoport és a lappok, ill. a nem-finnugor szomszédságból a csuvasok mutatják. A csuvasokkal közös vonásokat a közös finnugor ősökkel és a cseremiszeknek a bolgárokkal való keveredésével magyarázza.

III. Történelem és néprajz

K. I. KOZLOVA A cseremiszek és etnikai kapcsolataik az etnográfiai adatok alapján c. cikkében bevezetőül tisztázza az etnogenezis és az etnikai történet fogalmakat, majd arról ír, hogy az orosz évkönyvek a „черемиса” szóval nem mint etnikai egységet jelölték a cseremiszeket, hanem mint nagy területen élő különféle rokon csoportokat, akik etnolingvisztikai értelemben, azaz származás és nyelv szempontjából egységet alkottak. Ez az egység azonban megbomlott, éppen a fokozódó területi elkülönülés miatt. A sajátos cseremiszt anyagi kultúra ennek a megoszlásnak a nyomait mindennél jobban mutatja. Mint a finnugor népek néprajzával foglalkozók általában, KOZLOVA is nagy figyelmet szentel a női viseletnek. A női ruhák ugyanis a törzsi elkülönülés legékeesebb bizonyítékai. Alapjában véve a mai cseremiszt ruha a legrégebb cseremiszt régészeti leletek viselet-anyagával azonos.

T. T. KRJKOVA, a finnugor népek néprajzában közismert szakértője A cseremiszt anyagi kultúrája mint az etnogenezis kérdésének egyik forrása c. cikkében a cseremiszt ruházat egyik érdekes darabjáról, a vállon átvett kendőről ír, amelyet eddig a muzulmánizmussal hoztak kapcsolatba, de KRJKOVA szerint sokkal későbbi eredetű. Vizsgálja még a mezei cseremiszt hímzést is, amely leginkább a moksa-mordvin hímzéshez áll közel, s mindkettő egyaránt az obi-ugorral mutat rokonságot. A közös múlt egyik érdekes maradványa az a szokás, miszerint a menyasszony csalánruhát készít magának. Ez a kis adalék azért is figyelemre méltó, mert a csalán felhasználása a kutatók többsége szerint általános volt a Volgamente népeinél, de a fonás-szövés terminológiája pl. az udmurt nyelv esetében ennek semmiféle nyomát nem mutatja. Végezetül KRJKOVA arra hívja fel a figyelmet, hogy a finnugor népek anyagi kultúrájának összehasonlító vizsgálata fontos és messzemenő eredményekre vezethet de ennek előfeltétele a helyi sajátságok alapos vizsgálata és a múzeumi anyag gondosabb kezelése.

N. F. MOKSIN rövid cikkében (A mordvin-cseremiszt etnikai kapcsolatok a pogány vallási hiedelmek alapján) arra mutat rá, hogy az azonos vagy hasonló mordvin és cseremiszt hiedelmeket nem lehet és nem szabad véletlen egyezésnek tekinteni, de különbséget kell tenni a genetikailag és a tipológiailag azonos jelenségek között.

A következő, bőséges példaanyagot tartalmazó cikkben G. A. SZEPEJEV a sajátos kultúrával, életmóddal rendelkező keleti cseremiszt népcsoportról ír (A keleti cseremiszt néprajzi sajátosságai kialakulásának kérdéséhez). A keleti cseremiszt története két szakaszra osztható: az első az átköltözéstől (XVI. sz.) a XIX. század közepéig, a másik a XIX. sz. közepétől napjainkig tart. A szerző részletesen ismerteti érveit arra vonatkozóan, hogy az átköltözötték a mezei cseremiszt sorából kerültek ki, valamint tárgyalja a szomszédos népeknek rájuk gyakorolt hatásait.

G. N. AJPLATOV cikkében (A cseremiszt áttelepülése a XVI—XVIII. század elején) pontos felsorolását találjuk mindazoknak a volosztjoknak, közigazgatási területeknek, amelyekről a cseremiszt külső és belső (gazdasági) okok hatására keletre költöztek.

IV. Folklor

A folklorról szóló tanulmányok sorát V. J. JEVSZEJEV tanulmánya nyitja meg (Az orosz évkönyvek merjai és a balti-finn népek folklorja). JEVSZEJEV hipotézise szerint a balti-finn népek folklorjában gyakran és olykor nehezen érthetően használják a tenger (meri) szót, amely az eltűnt finnugor nép, a merja nevével volna azonosítható. Ez a jelentés a néppel együtt eltűnt, és a szó mindenféle folyó- és állóvíz megnevezésére kezdett szolgálni. JEVSZEJEV bizonyítékai között szép számmal szerepel balti-finn, cseremiszt

folklór anyag, földrajzi nevek és víznevek stb. A szerző végkövetkeztetése: a mai cseremiszek egyenes leszármazói a szolihali merjáknak. — JEVSZEJEV tanulmányát közvetlen, baráti, de határozott hangon SZEREBRENNYIKOV bírálta, mondván: régen megoldott problémát feszeget, hipotézisének tudományos alapja nincs.

K. T. SZAMORODOV a mordvin és cseremiszközmondásokról ír. A közmondások könnyen változó, gyorsan terjedő műfaj. Sok-sok példával illusztrálja a mordvinban és a cseremiszközmondások egyaránt meglévő közmondásokat. A mordvin és a cseremiszközmondások genetikai és tipológiai azonosságai a két népnek egymással és a szomszédos népekkel való szoros kapcsolatairól tanúskodnak.

V. A. AKCORIN tanulmányának címe mögött (A cseremiszközmondások eredete a folklór adatai alapján) a folklór témakörének egyik legfontosabb kérdése rejlik. Többek között az *ovda kalik* (az *ovda*-nép) kérdését érinti. A szerző feltételezése szerint az *ovdák* a Kirovi terület északi részén élt vadászok voltak, és a cseremiszekkel való szoros érintkezésükről nemcsak a folklórban maradtak nyomok, hanem szép számmal vannak *ovda*-elemet tartalmazó földrajzi és víznevek is.

V. Nyelv és toponimika

A cseremiszközmondások nyelvi adatok alapján c. cikkében B. A. SZEREBRENNYIKOV annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a cseremiszközmondások mai állapota alapján — nem sorolható sem a permi, sem a volgai nyelvekhez. A régebbi nyelvváltozatot tekintve (kb. az i. sz. kezdetéig) kétségtelenül a mordvin nyelvekhez állt közelebb; a mordvinnal azonos vonásai ugyanis genetikai, a permi nyelvekkel mutatott egyezései pedig tipológiai jellegűek. A merja-kérdés pusztán a nyelvészet alapján nem oldható meg.

F. I. GORGJEJEV cikkében (Balti és iráni jövevényszavak a cseremiszközmondásokban) a következő eredményre jut: A cseremiszközmondásokban nincsenek közvetlen balti jövevényszavak. A balti jövevényszavak a volgai-permi nyelvi egység idejéből (az i. sz. I. évezredéből) származnak. Az i. e. II—I. évezred fordulójára tehető az az erős iráni hatás, amely az ugor népeket is érthette (l. pl. magyar *úr*, *nem*, *ezer* stb.). A *mordva*, *por*, *zürjén*, *ur* stb. népnevek iráni eredete is e korból magyarázható. A volgai-permi iranizmusok között sajátos helyet foglalnak el a cseremiszközmondásokban meglévő iráni szavak. Az iráni-cseremiszközmondások kapcsolatai ugyanis tovább folytatódtak, kb. az i. sz. II—III. századig. Így alakult ki a csak a cseremiszközmondásokban meglévő iráni jövevényszavak csoportja. Ezek a szavak vagy közvetlenül a származóktól-szókiktól vagy törökségi népek közvetítésével kerültek be a cseremiszközmondásokba. A továbbiakban a szerző fogalomkörök (tulajdonnevek, állattartás, földművelés, vallás, táplálkozás stb.) szerint sorolja föl az iráni jövevényszavakat, melyeknek tematikai gazdagsága a cseremiszközmondásokban — iráni kapcsolatok tartós és jelentős voltáról tanúskodik.

A következő cikk szerzője I. SZ. GALKIN (A cseremiszközmondások toponimika és a cseremiszközmondások eredete). A *-ja* és a *-ner* (*-nar*)-végű vízneveket vizsgálja. A *-ja*-végű nevek elterjedési területe arról tanúskodik, hogy a permi és a cseremiszközmondások IX—X. században a Volga kazani szakaszán és a Nagy- és Kis-Kokszagi medencéjében találkoztak. A *-ner*-végű víznevek elterjedési területe pedig keresztülzeli a *-ja(-ju)*- típusú permi, és a *-tej*-végű mordvin víznevek területét, tehát ez azt bizonyítja, hogy a cseremiszközmondások északi szomszédai az őpermi, délnyugati szomszédai az őmordvin törzsek voltak.

L. L. TRUBE a helynevek alapján a gorkiji terület egykori cseremiszközmondások lakosságáról ír. A Volgától 150—180 km-nyire a jobb parton is található cseremiszközmondások helynevek, tehát a gorkiji terület jobb parti részét is cseremiszközmondások lakták, ahonnan még az oroszok betelepülése előtt a mordvinok szorították ki őket, a mordvinokat pedig más déli törzsek nyomták északabbra. A „láncreakció” során a cseremiszközmondások az udmurtokat kényszerítették északabbra vándorolni. A cseremiszközmondások délről északra, jobb parttól bal partra vándorlásáról tanúskodnak azok a példák is, melyek szerint párhuzamos névadásra került sor délen és északon is, tehát a jobb és bal parton egyaránt (pl. *Silokša*). A gorkiji területen az 1959. évi népszámlálás szerint mindössze 0,2% cseremiszközmondások lakosságát.

A következő cikket a közismert cseremiszközmondások fonetikus, L. P. GRUZOV írta (A cseremiszközmondások kialakulása és a cseremiszközmondások nyelvújítások fonetikája). A cseremiszközmondások nyelvújítások fonetikailag egységes alapról magyarázhatók. A tanulmányban részletesen vizsgált mai nyelvújítási különbségek jól bizonyítható fejlődési folyamat eredményeképpen jöttek létre, mégpedig a cseremiszközmondások nyelvi kapcsolatok keletkezése idején. A cseremiszközmondások nyelvújítási különbségek folyton nőttek: a hegyi cseremiszközmondások erős csuvas és orosz, a keletiek pedig tatár- baskir hatás alá kerültek. A cseremiszközmondások nyelvneve a finnugor nyelvek

között elfoglalt sajtósági helyéről szólva GRUZOV is megállapítja, hogy a cseremiszmordvin egység nem állt fenn sokáig, az i. e. I. évezredre már szét is esett. A cseremiszek a mordvinoktól való elválásuk után sokáig szorosabb kapcsolatban voltak a permiekkel, tehát a cseremiszeknek a permi nyelvekkel mutatott rokon vonásai kettős eredetűek: egyrészt a finn-permi egység korából, másrészt a későbbi önálló kapcsolatokról származnak.

D. E. KAZANCEV (A cseremiszek hegyi és mezei cseremiszekre szakadása. Közös és eltérő lexikai elemek a cseremiszi nyelv mezei és hegyi nyelvjárásában) szerint a nyelvjárási különbségek i. sz. I. évezrede során kezdtek kialakulni. A különbségek az elszakadás idejétől és az egyes csoportokat ért idegen hatás milyenségétől függően növekedtek. A cseremiszeknek a volgai bolgárokkal való nagyon szoros kapcsolatait a régészet ez ideig még nem igazolta, azonban azok a fonetikai változások, amelyek a cseremiszen és a permi nyelvekben végbementek, csakis a volgai bolgárokkal való érintkezés alapján magyarázhatók.

I. G. IVANOV a gorkiji kerület északkeleti részén, a Pizma folyó medencéjében élő cseremiszek történetét vizsgálja (A tonsajevói cseremiszek kialakulásának kérdéséhez.). A jelzett területen (kb. 35 településen) 3488 (1959) cseremiszi él. A cseremiszi tömbtől elszakadva élő cseremiszi csoport már a XIX. században is felkeltette a kutatók érdeklődését. Elszakadásukról különféle teóriák jöttek létre. A szerző szerint 1489-ben, amikor a cseremiszi föld az oroszok kezére került, ez a terület még lakatlan volt. A cseremiszek tehát ezután népesítették be, katonaság, adók stb. elől menekülve. Nyelvüket, néprajzi sajátosságait illetően (pl. a női fejrevalók) feltűnő hasonlóságot mutatnak a jaranszki cseremiszekkel, jóllehet semmiféle kapcsolatuk nincs velük. Az évszázadok óta tartó eloroszodás következtében egyre kevesebben vannak, de a cseremiszi határáról tanúskodó helyi orosz nyelvjárás korábbi, sokkal jelentősebb lélekszáma utal.

L. S. ARSZLANOV rövid kis cikkében (A Tatár ASZSZK Aktasini kerületében élő cseremiszek tatár beszédének némely sajátosságairól) megállapítja, hogy a keleti nyelvjárást beszélő cseremiszek nyelvében — elszigeteltségüknél fogva — bizonyos régies vonások őrződtek meg, ugyanakkor az idegen nyelvek hatására számos új jelenség is megfigyelhető.

A kötet utolsó kis cikkét T. I. TYEPLJASINA írta (A *por* néprévről). A *por* elemet tartalmazó földrajzi nevek délnyugatról keletre húzódó sávban találhatóak az Udmurt ASZSZK területén. Mint ismeretes, az udmurtok *por* névvel illetik a cseremiszeket. A régészek szerint a cseremiszek megjelenése előtt ezen a területen obi-ugor lakosság élt, ezek *por* megnevezését vitték át az udmurtok a cseremiszekre.

Több hozzászóló a tanácskozási eredményeként azt emelte ki, hogy első ízben sikerült komplex módon közelíteni egy bonyolult, több tudományágat érintő kérdéshez. Bár nagy horderejű megállapítások nem hangzottak el, a tudományos ülészek munkáját több szempontból is sikeresnek kell tartanunk. Hasznos, sőt időnként kényszerítően fontos szembenézni a megtett úttal és kijelölni a megteendőket. A kötetet tehát haszonnal forgathatják mindazok, akiket a cseremiszi nép kialakulásával foglalkozó tudományágak eddigi eredményei, tudománytörténeti vonatkozásai érdekelnek, mert a legtöbb tanulmány bőségesen tárgyalja az eddigi kutatásokat, és öröndetes a jegyzetek, illusztrációk számának növekedése is. A tudományos ülészek munkája elősegítette az egyes tudományágak közeledését, az egyes fogalmak tisztázását (pl. a rokon nyelvek genetikai és tipológiai azonosságai). Köszönet illeti a Mari Tudományos Kutató Intézetet a tudományos ülészek megrendezéséért és a Mari Könyvkiadót az elhangzott előadások közzétételéért.

SZÍJ ENIKŐ

Hajdú Péter: Chrestomathia Samoiedica

Budapest, 1968. Tankönyvkiadó. 239 l. + 1 térkép

1. Chrestomathián voltaképpen szövegeket tartalmazó szemelvénygyűjteményt értünk. A nyelvészeti jellegű, egy nyelv bemutatását szolgáló segédkönyvekben a szövegekhez szójegyzék járul. A hagyományos értelmezésű chrestomathiákban emellett legtöbbször nyelvtani vázlatot találunk; ez az adott nyelv megismeréséhez csak csekély és felszínes ismereteket adhat. Példaképpen megemlíthetjük a Finn Irodalmi Társaság, illetőleg a Finnugor Társaság „Hilfsmittel”-sorozatát (Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen. Helsing-

fors—Helsinki).¹ E sorozat egyes kötetei terjedelmük 30%-ában szövegeket, 60%-ban pedig szójegyzéket (etimológiai utalásokkal) tartalmaznak, s általában csak 10% jut a nyelv struktúrájának vizsgálatára.

HAJDÚ PÉTER könyvének Előszavában (7) leszögezi: „Könyvemmel a modern chrestomathia új értelmezését szeretném példaképpen bemutatni. A szó eredeti jelentéséből kiindulva... a chrestomathia feladatának vélem mindazon ismeretek közlését, melyek egy-egy nyelv elsajátításához minimálisan szükségesek. Ebből a szempontból a nyelv rendszérének áttekintése a mi esetünkben szükségszerűen válik elsődleges fontosságúvá, hiszen ennek ismerete nélkül a szövegekkel nem tudnánk mihez kezdeni.” (Kiemelés tőlem. — Z. G.)

Hasonló modern értelmezésű chrestomathiák jelentek meg eddig is,² ennyire „nyelvtanközpontú” chrestomathia azonban még nem: HAJDÚ PÉTER könyvét 60%-ban a szamojéd nyelvek struktúrájának vizsgálata teszi ki.

2. A szamojédisztika az uráli nyelvtudomány legelhanyagoltabb területe. M. A. CASTRÉN szamojéd nyelvtana (St. Petersburg, 1854) — bár nagy jelentőségű és napjainkig sok lényeges ismeretet nyújtó mű — a szamojéd nyelvek modern igényű bemutatására már nem alkalmas. Szovjet kutatók nehezen hozzáférhető munkáit leszámítva azóta szamojéd nyelvtan nem jelent meg.

HAJDÚ PÉTER az uráli nyelvtudomány egyik legkiválóbb képviselője, a szamojédisztika legjelesebb művelője. Monográfiák sora (Finnugor népek és nyelvek, 1962; The Samoyed Peoples and Languages, Bloomington—The Hague, 1963; A magyar nyelv finnugor alapjai, 1965; Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 1966) és átfogó tudományos munkásság (l. jelen könyv 217–8) fémjelzik nevét.

E művével HAJDÚ PÉTER „az eddignél kedvezőbb feltételeket szeretne teremteni a szamojéd nyelvek tanításához” (7). Ezért kiválasztott egy nyelvet a szamojédok északi csoportjából (jurák), egyet meg a déliből (szelkup), és elsősorban ezeket óhajtja bemutatni. A könyv függelékében azonban tavgi, jenyiszeji és kamassz szövegmutatványokat, illetve morféma-táblázatokat is közöl.

3. A könyv (3.1.) rövid bevezetésre, (3.2.) jurák és (3.3.) szelkup chrestomathiára, valamint (3.4.) toldaléokra oszlik.

3.1. A Bevezetés (9–16) röviden bemutatja a szamojéd nyelveket (a szamojédok elhelyezkedését kitűnő térkép is szemlélteti), azután pedig a szamojéd filológia történetét foglalja össze igen alaposan. A recensens ezúttal csak egy nevet ragad ki a hosszú sorból, GYÖRKE JÓZSEFÉT (1906–46). Az ő emlékének szentelte HAJDÚ PÉTER e tankönyvet. „GYÖRKE munkássága... nemesak azért jelentős, mert ő a hazai szamojédisztika újjáélesztője, hanem azért is, mert urálistáink között az első volt, aki a modern nyelvtudomány tanításai szerint próbálta megújítani, fölfrissíteni módszereit, szemléletmódját” — vallja a szerző, és idézi GYÖRKEKÉNEK Die Wörterbildungslehre des Uralischen (Tartu, 1935) c. jelentős, de értetlenül fogadott, majd T. V. LEHTISALONAK egy évvel később megjelent, részletesebben kidolgozott, hasonló tárgyú munkája (Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72. Helsinki, 1936) miatt mellőzött művét (14).

¹ A sorozat a következő köteteket tartalmazza:

1. WIKLUND, K. B., Kleine lappische Chrestomathie mit Glossar (1894); 2. WICHMANN, Y., Wotjakische Chrestomathie mit Glossar (1901, 1954³); 3. OJANSUU, H., Karjalan kielen opas. Kielenäyitteitä, sanakirja ja äänneoppi-lisiä esimerkkejä (1907); 3. [sic; azonos számmal] KUJOLA, J., Karjalan kielen opas. Kielenäyitteitä ja sanasto. Uusittu laitos (1922); 4. PAASONEN, H., Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatischem Abriss (1909, 1953³); 5. WICHMANN, Y., Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatischem Abriss (1923, 1953³); 6. UOTILA, T. E., Syrjänische Chrestomathie mit grammatischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis (1938); 7. IZKONEN, E., Lappische Chrestomathie mit grammatischem Abriss und Wörterverzeichnis (1960).

² A Uralic and Altaic Series-ből (Bloomington—The Hague) kiemelendő TH. A. SEBEOK—F. J. INGMANN könyve (An Eastern Cherenis Manual, 1961), amely elős; őr ad rendszeres nyelvtani áttekintést (vö. még B. KÁLMÁN, Vogul Chrestomathy, 1965; K. RÉDEI, Northern Ostyak Chrestomathy, 1965; GY. DÉCSY, Yurak Chrestomathy, 1966; J. GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy, 1966). A szovjet kiadások közül a „chrestomathiesorozatnak” tekinthető uráli nyelvészeti szintézisek (Языки и письменность народов севера. Часть I. Языки и гис менность самодских и финно-угорских народов. Москва—Ленинград, 1937; Языки народов С. С. Р. Том 3. Финно-угорские и самодийские языки. Москва, 1966), valamint az ún. „szamojédnyelv”-ek (pl. A. H. БАЛАНДИН, Самоучитель мансийского языка. Ленинград, 1960; Ю. Н. РУССКАЯ, Самоучитель хантыйского языка. Ленинград, 1961; stb.) a legjelentősebbek. Igen jó W. STEINITZ chrestomathiája (Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Leipzig, 1950³). A magyar munkák közül az egyetlen használatra írt, illetve gyakorlati nyelvkönyveket (Budapest, Tankönyvkiadó) is ide sorolhatjuk [SZ. KISPÁL M.—M. NORONEN—F. MÉSZÁROS H., Finn nyelv, 1964; PAPP I., Finn nyelvkönyv, 1967³; LAVOTHA Ö., Észti nyelvkönyv, 1960; ERDŐDI J., Erza-mordvin szövegek (magyarzatokkal, nyelvtani vázlatlalt és szótárral), 1968].

3.2. A Nyenyec Chrestomathia (17–119) a jurák nyelvjárások bemutatásával kezdődik (17–22). HAJDÚ PÉTER felsorolja a tundrai és az erdei jurák dialektusok közötti fontosabb különbségeket, illetőleg az egyes erdei, majd pedig a tundrai nyelvjárásokon belüli eltéréseket.

„Nyenyec nyelvtani éttékintésünk [22–119] – szögezi le (22) – a tundrai nyenyecet kívánja bemutatni, a standardizált nyelvi norma, ill. az ehhez közel álló nyelvjárások (főleg a Bolsaja Zemlja nyelvjárása) alapján.”

A fonológia c. alfejezetben (22–8) HAJDÚ PÉTER táblázatban foglalja össze a jurák mássalhangzó-rendszert és a fonémák mellett a fontosabb allofónokat is megadja szögletes zárójelben. N. M. TERESCSENKÓVAL szemben továbbra is fenntartja azt a nézetét, hogy a jurákban fellelhető két hangszalag-zárhang között nincs fonematikus különbség, ezért mindkettő „az egyetlen 3 fonémába tartozik, s különbségük csak a morfológiai alternációkban fogható meg. . . s ennek történeti okai vannak” (23, 1. még alább is). A jurák magánhangzó-rendszer öt fonémából (*u, o, i, e, a*) áll, és az *ae* veláris diftongussal egészül ki (!). A Szupraszegmentális (prozódikus) hangsajáttságok c. részben HAJDÚ PÉTER kijelenti: fonológiai szempontból a mássalhangzók, valamint az *o* és *e* magánhangzók kvantitása elhanyagolható, az *a, u* és *i* vokálisok hosszú-rövid oppozíciója viszont releváns. A kvantitás és a hangsúly között kapcsolat állhat fenn; „a magánhangzó-hosszúságot a hangsúlyos helyzet következményeként is felfoghatjuk” (25). Ezután átírasi táblázat következik. HAJDÚ PÉTER fonematikus hangjelölése ugyanis lényegesen különbözik T. V. LEHTISALO fonetikus jelölésétől és a cirill átírástól. A táblázatban a szerzőtől elfogadott fonémák és allofónjaik szerepelnek, Minden egyes fonémánál feltünteteti, hogy milyen jel(ek) felel(nek) meg neki LEHTISALO szövegeiben, illetve a cirill-betűs lejegyzésekben. Az átírasi táblázat értékét bizonyítja, hogy segítségével lényegében minden jurák szöveg átírható. A Fonológia a fonémák megterhelésének és elhelyezkedésének vizsgálatával zárul. Az 1000 hangot tartalmazó szöveg alapján a szerző által elvégzett fonématerheltségi vizsgálat igen tanulságos.

A morfológiában (28–37) HAJDÚ PÉTER először a jurák morfémák fonológiai szerkezetét, a szabad, illetve kötött morfémák alternációit, továbbá a szabad és a kötött morfémák (vagyis a tövek és a suffixumok) kapcsolódását vizsgálja meg. Ezt követően a sandhi-jelenséget ismerteti. A jurákban a morfémavégi ? és a következő szabad morféma kezdő mássalhangzója közötti junktura elmosódik. A két szó összeolvad, de a morfémahatáron sandhi-jelenségek jönnek létre. Aszerint, hogy milyen minőségű hangszalag-zárhang szerepel az első tag végén, a sandhi kétféle lehet: 1. nem nazalizálható glottis-zárhang esetén a morfémahatáron zárhang vagy affrikáta keletkezik (*e* hang történeti szempontból **t, *k* vagy **s* fejleménye), 2. a nazalizálható glottiszárhang pedig nazalizálódik (*e* hang **n, *ŋ* vagy **j* hangra vezethető vissza). A szerző megadja hogy mely jurák morfémák végződnek az egyik és melyek a másik hangszalag-zárhangra. Az igen érdekes és modern szemléletű fejezet végül a jurák szóbeljeji töltőelemeket vizsgálja meg.

A morfológia (37–68) az alábbi szófajokat tárgyalja: névszó (tőtípusok, esetragok, birtokos személyjelek, predestináló személyragok, a névszó igeistése, névszóképzők: 37–50), igenév (participium, infinitivus, gerundium: 50–2), névmás (személyes, visszaható, mutató és egyéb: 52–4), határozószó (54–6), névutók (56–7), kötőszók (57–8) és ige (tőtípusok, ragok, idők, módok, képzők: 58–68). Minden szófaj bemutatását bő példaanyag és táblázatok szemléltetik.

A szintaxis (69–77) a mondatrészekkel és sorrendjükkel, az alany-állítvány egyeztetésével, a tagadás-tiltás és a nyomósítás-determinálás kérdésével foglalkozik, továbbá a jurák *habeo-s* és *igeneves* szerkezeteket veszi sorra.

A Nyenyec szövegek (77–93) 13 szöveget (mesét, ill. verset) tartalmaznak, közülük tizet maga a szerző gyűjtött Leningrádban. A szövegek általában a nyelvi normához közeli állapotot mutatják be. A jurák chrestomathia Szójegyzékkel (93–119) zárul.

3.3. A jurák chrestomathiához hasonlóan a nála kisebb terjedelmű Szölkup chrestomathia (121–72) is először a nyelvjárásokat mutatja be, és az északi (*tazi*), középső (*timi*) és déli (*keti*) nyelvjárás csoportok közötti, majd pedig ezen fő nyelvjárásokon belüli különbségeket ismerteti (121–7).

A fonológiában (127–34) HAJDÚ PÉTER a *tazi* nyelvjárás' (voltaképpen az irodalmi nyelv) mássalhangzóit táblázatban foglalja össze, és hozzáteszi, hogy a középső és a déli nyelvjárások fonémaállománya feltehetően bővebb. A magánhangzó-rendszer bemutatásakor megtudjuk, hogy a magánhangzók hosszúsága esetleg a hangsúly kísérő-jelensége lehet. A hangsúlyviszonyok ismertetése után közli a szerző a szelkup fonema-

tikus átírási táblázatot. Ezután Alternációk címszó alatt részletesen foglalkozik a szelkup morfémák mássalhangzó- és magánhangzó-alternációival. A morfológia (135–51) a jurákéhoz hasonló sorrendben mutatja be a szelkup szófajokat, de a határozószókat, a névutókat és a kötőszókat nem tárgyalja. HAJDÚ PÉTER – az ezzel kapcsolatos kutatások hiányos volta miatt – a szelkup mondattnak még vázlatos ismertetésére sem tér ki.

A Szölkup szövegmutatványok (152–7) négy északi szelkup (két, a szerzőtől gyűjtött turuhani és két tazi) szöveget foglalnak magukban fonematikus átírásban. A szelkup chrestomathia végén ugyancsak Szójegyzék áll (157–72).

Mielőtt a további fejezetekre rátérnénk, röviden értékeljük a könyv törzsét, elsősorban is ennek koronáját, két szamojéd nyelv leíró nyelvtanát. HAJDÚ PÉTER e grammatikákkal két eleddig kevésbé tanulmányozott uráli nyelv magas színvonalú modern leíró nyelvtanát alkotta meg. Műve egyrészt a legszigorúbb tudományos igényt is kielégíti, másrészt didaktikai szempontból is példamutató. Mindkét chrestomathia egészében is lényegretörően, ugyanakkor mindig közérthetően és kitűnő arányérzékkel megformált fejezet.

Észrevételeink épp ezért csak apró részletkérdésekre vonatkozhatnak. A jurák chrestomathiaiban Névszó címszó alatt a szerző kijelenti: „A főnév, melléknév és számnév kategóriáját tárgyaljuk itt együtt” (37). Számnévről azonban egyik chrestomathiaiban sem esik szó, holott egyfelől a denominális névszóképzőknél HAJDÚ PÉTER sor- és határozatlan számnévképzőket is felsorol (49), másfelől jurák nyelvtanában egyebek közt a névutókra, sőt a kötőszókra is kitér. Didaktikai szempontból talán kívánatosabb az igeneveket nem a névszók, hanem az igék után tárgyalni. Kérdés, hogy nem lett volna-e helyesebb a tagadást és a tiltást, valamint a nyomósítást és a determinálást a szintaxis helyett a morfológiában (az igéknél, illetőleg a birtokos személyjeleknél) vizsgálni. A szövegeket követő jurák szójegyzék pontos és hibátlan, de nem kapjuk egyes bonyolultabb szóalakok magyarázatát. Az értelem szerinti fordítás (a toldalékban) nem sokat segíthet a szavak alkotó morfémáinak feltárásában. A jurák szövegek gyors és megbízható megfejtéséhez ezért morfématar készítése ajánlatos a grammatika alapján. A Szölkup chrestomathia „szölkup” megnevezése elfogadható, bár az idegen nyelvekben a népnév „szelkup”-nak hangzik (l. még a jenyiszjeiben is: 204⁴), ők pedig önmagukat (a tazi dialektusban) *šöl-gup*-nak (vö. 169) nevezik (egyébként a „szölkup” alak pl. az angol és orosz nyelvű publikációkban nem használható, csak a magyar és német nyelvűekben).³ A szelkup fonológia nem tűnik egységesnek: a szerző előbb a tazi mássalhangzó-állományt, majd pedig általában a szelkup magánhangzó-állományt vizsgálja, és ezután többnyire az utóbbiról beszél. Az átírási táblázatban helyesen 16 mássalhangzó- és 11 magánhangzó-fonéma szerepel, de nem hangsúlyozza, hogy ez a tazi nyelvjárásra vonatkozik. E táblázatban véleményem szerint a Kai Donner jelölte γ és r jelek a k fonéma allofónjai, a r pedig a q fonémáé, nem pedig az η -é (ugyanígy a 127. lapon levő táblázatban is: a γ a k allofónja). Kérdés, célszerű-e a lativusnak a translativushoz való kapcsolása (135), és nem a dativushoz. Hiszen a dativusban inkább benne van a lativus funkciója, mint a translativusban (l. a 138. lapon is!). Ezért Dalat (mint a jurákban Décsy), illetve Translat elkülönítést javasolnánk. A birtokos személyjelek bemutatása nehezen áttekinthető. Talán egyszerűbb lett volna, ha a szerző nem „közös morfémákat” adott volna meg, és a személyjeleket nem esetenként tárgyalta volna, hanem személynévenként. Ha már az eseteket vette sorra, megtarthatta volna a 135. lapon található kázus-sorrendet.

3.4. A Toldalékban (173–236) előbb a jurák és a szelkup szövegek értelem szerinti fordítását, a verseknek pedig műfordítását kapjuk (173–93). Ezután hat összehasonlító táblázat következik (194–9), amelyekből megismerjük a többi szamojéd nyelv (jenyiszeji, tavgi és kamassz) fontosabb morfémáit. Így könnyen egybevetethetjük az egyes nyelvek esetrageit, szemjeleit, a nominitivushoz, ill. a genitivushoz járuló személyjeleket, az intranzitív és a tranzitív igeragokat. Igen hasznos és ötletes a Szövegmutatványok egyéb szamojéd nyelvekből és nyelvjárásokból c. fejezet is (200–10). Ebben a részben erdei jurák, jenyiszeji, tavgi, középső és déli szelkup, valamint kamassz szövegeket találunk, szövegközi szó szerinti magyar fordí-

³A Советское Финно-Угроведение legutóbbi kötetében (V [1989], 223–7) megjelent német nyelvű ismertetésben „šölkupisch” alak olvasható. A folyóirat szerkesztője ugyanis a kéziratomban szereplő „selkupisch” alakot előbb módosította, majd pedig sem korrektúra-javítást, sem pedig levélbeni kérésemet nem vette figyelembe.

tással. Figyelmet érdemel, hogy az erdei jurák szövegek egy része (G. D. VERBOV gyűjtése; 202—3) és egy tavgi mese (N. M. TERESCSENKO gyűjtése; 204—5) ezúttal jelent meg először nyomtatásban.

A toldalék — egyszersmind a könyv is — a szamojéd népekre és nyelvekre vonatkozó irodalom jegyzékével (211—36) zárul. Ebben a nyelvészeti forrásokon kívül történeti, archeológiai és néprajzi jellegű dolgozatok jegyzéke is szerepel. E maga nemében páratlanul gazdag és pontos bibliográfia (211—31) mellett HAJDÚ PÉTER az általa ismert szamojéd (jurák és szelkup) nyelvű kiadványok jegyzékét is megadja (234—6).

4. A szamojéd kutatások kiterjesztése és elmélyítése céljából a szerző kettő⁵ javaslatot tesz: 1. a szamojéd nyelveket lehetőleg a helyszínen lenne kívánatos tanulmányozni; 2. elsősorban a szelkup nyelvre kellene kutatásainkat összpontosítani (16).

Igen fontos lenne továbbá néhány nélkülözhetetlen kéziratot anyag publikálása. Gondoljunk például G. D. VERBOV erdei jurák szövegeire és nyelvtanára, amely a lenini grádi Néprajzi Intézet archívumában kéziratban található (l. 14). Nem lenne hasznos talán KAI DONNER valamennyi szelkup szövegét megjelentetni. Igaz ugyan, hogy a szövegek fordítása részben hiányzik (l. 13), de a szövegek közreadásával szelkup grammatikai ismereteink feltétlenül gyarapodnának. A szamojédisztika kutatóinak öröme M. A. CASTRÉN jenyiszeji, tavgi és kamassz „följegyzéseinek republikálását a finn nemzeti tudományok 1966—1980 közötti ún. fejlesztési programjában tervbe vették” (12).

„A feldolgozó munkában pedig arra kellene törekedni, hogy a szamojéd nyelvek összevetésével minél teljesebb képet rajzolhassunk a protoszamojéd alapnyelvről. Ez egyrészt az uráli alapnyelvről vallott ismereteinket egészíthetné ki hasznosan, másrészt a szibériai nyelvi kapcsolatok felderítésében is jó szolgálatot tenne” (16).

HAJDÚ professzor e hézagpótló művével a modern szamojéd leíró nyelvészet alapkövét rakta le. Nemcsak reméljük, hanem biztosak is vagyunk abban, hogy a Chrestomathia Samoedica — a kitűnő bibliográfiával együtt — az uráli nyelvészek számára hasznos, sőt nélkülözhetetlen segítség lesz. Különösen akkor, ha valamelyik világnyelvre lefordítanak.

ZAI CZ GÁBOR

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk

Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. 454 l.

Az irodalmi nyelv történetének kutatása — néhány régebbi érdemes próbálkozást nem tekintve — alig másfél évtizede kapott nagyobb teret a magyar nyelvészeti kutatásokban. PAIS DEZSŐNEK a szegedi nyelvészkonferencián (1952) elhangzott, „A magyar irodalmi nyelv” című előadása, amely alapvetés, összegezés és feladat kijelölés is egyszerre ezen a területen, nem várt lendületet adott a kutatásnak, és rövid időn belül több, elméleti-módszertani szempontból is jelentős munka látott napvilágot BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ és mások tollából.¹ Múltó folytatásként csatlakozik ezekhez a művekhez SZATHMÁRI ISTVÁN könyve is. SZATHMÁRI — igen szerencsés kézzel — nyomtatott emlékeinknek egy különleges válfaját, nyelvünk legrégibb, XVI—XVII. századi nyelvtanait fogja vallatóra, tehát azokat a munkákat, amelyek egyrészt összefoglalják, rögzítik koruk írott (és beszélt) nyelvének számos jellemvonását, tehát egy szinkron metszetet adnak koruk „irodalmi” nyelvének állapotáról, másrészt — szűkebb-szélesebb körben való elterjedtségük révén — bizonyos mértékben alakítják is a nyelvi gyakorlatot, elsősorban a helyesírást, írott nyelvünk hangtani arculatát, jelentős mértékben segítve ezzel irodalmi nyelvünk egységesülését, sőt főbb vonalaiban kijelölve ennek az egységesülésnek az irányát is.

Régi nyelvtanóink koruk legműveltebb tudósai közül kerültek ki, akik a klaszszikus és a nyugati „vulgáris” nyelvek grammatikáinak elméleti kérdéseit is jól ismerték, s ez tükröződik nyelvtanaikban is. Azaz: régi nyelvtanaink vizsgálata igen sok grammatikaelmélet-történeti adalékkal is szolgálhat. S feldolgozásában SZATHMÁRI ezeket az adalékokat nem is hagyta figyelmen kívül.

Munkájának bevezető fejezetében SZATHMÁRI tárgyalja az irodalmi nyelv vizsgálatának több elméleti és módszertani problémáját, bizonyos fokig összegezi is az ilyen jellegű hazai eredményeket, sőt több esetben kitekint az efféle külföldi kutatásokra is. Kifejti a legfontosabb terminológiai kérdésekre vonatkozó nézeteit — ami minden viszony-

¹ Meg kívánom jegyezni, hogy az „irodalmi nyelv” kifejezés a magyar szakirodalomban nem mindig azonos jelentésben használatos. SZATHMÁRI e tekintetben ahhoz a nézethez áll legközelebb, amelyet BENKŐ LORÁND fejtett ki legrészletesebben.

lag újabb tudományágban különösen jelentős kérdés; foglalkozik az irodalmi nyelv, valamint a nép, a társadalom történetének összefüggésével; részletesebben ismerteti saját vizsgálati módszerét; kitér az irodalmi nyelv vizsgálatának és más diszciplináknak a kapcsolatára is. Idevágó fejtegetései jól felhasználhatók a jövő ilyen irányú kutatásaiban. Számos gondolatébresztő megállapítása közül mindössze azzal nem érthetők teljes mértékben egyet, hogy irodalmi nyelvünk kezdeteinek kialakulását — régebbi nézeteivel egybehangzóan — ebben a munkájában is lényegében a honfoglalás koráig viszi vissza. E szerint a felfogás szerint tehát a magyar irodalmi nyelv története azonos lenne írásbeliségünk történetével, vagyis a legszélesebb értelemben vett *írott nyelv* történetével. Ezt a gondolatot pedig más helyen (14. l.) maga SZATHMÁRI is nagyon logikus megokolással határozottan elveti.

A munka gerincét a XVI—XVII. századi nyelvtanírók (Sylvester János. Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János) műveinek nyelvi vizsgálatá adja. A vizsgálat módszere mindvégig egységes és következetes. A helyesírás általános problémái mellett előre kiválasztott „kulcsjelenség”-eket vizsgál, főképpen a hangtan, részben az alaktan területéről; például az *é: í, e(ë): ö, ő: ű, palatális-apalatális viszony, a mássalhangzónyúlás; illetve a hangtani-helyesírási szempontból problematikus névszórágok, képzők, valamint az alaktan szempontból jelentősebb igealakok.*

A kulcsjelenségek száma első olvasásra talán túlságosan csekélynek látszik. De a feldolgozott anyagot jobban megvizsgálva kiderül, hogy számuk reálisan aligha volna növelhető. S a kiválasztott jelenségek zöme nagy hatású, potenciálisan viszonylag sok morfémat érint, tehát a nyelvi egységesülés folyamatának vizsgálatára kiválóan alkalmasak. A kulcsjelenségek felvétele módszertani szempontból is feltétlenül gyümölcsöző volt. Az egyes nyelvtanok vizsgálatából leszűrni eredmények így reálisan összehasonlíthatók, ami biztosítja azt, hogy a kutatás tudatosan haladhasson a kijelölt cél felé. Az mindenképpen sajnálatos, hogy a mondattani jellegű kulcsjelenségek száma csupán kettő (az *aki, amely, ami* névmás használata, és a számjelzős névszók), de a vizsgált grammatikák jellege ennél több jelenség kiválasztását valóban nem nagyon tette lehetővé.

Az egyes nyelvtanok vizsgálata lényegében azonos módon történik. A szerző rövid életrajzával kezdődik. (Ez a munka célját tekintve igen jelentős mozzanat, ugyanis utal a szerzőt ért nyelvi-nyelvjárási hatásokra.) Ezt követi a vizsgált nyelvten keletkezési körülményeinek, forrásainak megállapítása, a nyelvten felépítésének ismertetése, a kulcsjelenségek részletes vizsgálata. Igen fontos része minden fejezetnek az eredmények „ellenpróbája”; tehát annak megvizsgálása, hogy a szerző hogyan érvényesítette helyesírási-nyelvtani elveit saját munkáiban.

Az a nyelvi kép, amely ezekből a fejezetekből kirajzolódik, s amelyet munkája utolsó fejezetében a szerző is tömören összegez. nagyon tanulságos, és a vizsgált két évszázad távlatában szinte teljesen egyértelmű. Sylvestertől Tsétsi felé haladva a vizsgált kulcsjelenségek realizációi a nyelvtenokban — bizonyos ingadozásokkal — egészen határozottan a mai irodalmi állapot felé közelednek. A gyakorlat, tehát a nyelvtenban lefektetett elvek érvényesülése a szerzők más műveiben, lényegében hasonló képet mutat még akkor is, ha az ingadozás skálája jóval szélesebb. Ebben azonban szerepe van már a szerző esetleges következetlensége mellett az irodalmi nyelvünk egységesítésében oly nagy szerepet játszó nyomdászoknak, korrektoroknak is.

SZATHMÁRI ISTVÁN könyve kiérlelt, szilárd eredményeket nyújtó, logikusan felépített, igen értékes mű. Feldolgozott anyagával nem csupán új szint jelent az irodalmi nyelvi kutatásokban, hanem két évszázadot átölelő, esetenként szinkron jellegű, de összességükben diakrón metszetet adó kutatásai újabb lendületet adhatnak az irodalmi nyelv vizsgálatának. Az eddigi irodalmi nyelvi vizsgálatokhoz viszonyítva nagy többletet jelent ez a munka azzal, hogy a szerző összeállította és értékelte a nyelvtenírók elszórt stilisztikai jellegű megjegyzéseit, s ezzel mintegy előkészítette egy részletesebb történeti stilisztika munkálatait is.

SZATHMÁRI munkája közvetve nyelvtudományunk egy nagy adósságára is felhívja a figyelmet: a nyelvjárástörténeti kutatások erősen hézagos voltára. Számos esetben szinte szemünk láttára küszködik a szerző a különféle nyelvi ötvözetekkel, amelyeknek minden bizonnyal nyelvjárási gyökerei vannak, de ezek magyarázatához többnyire csak elszórtan és nagy általánosságban tudja igénybe venni a nyelvjárástörténet segítségét. Így néha-néha eléggé bizonytalan feltevésekkel kell élnie, s valószínűnek tartom, hogy SZATHMÁRI munkájának eredményeit a jövő kutatása lényegesebb módon elsősorban éppen ezen a területen fogja majd korrigálni.

IMRE SAMU

TARTALOM

TELEGDI ZSIGMOND: Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéről [Bemerkungen über die Lage der allgemeinen Sprachwissenschaft in Ungarn] ..	227
HERMAN JÓZSEF: Beszámoló a magyarországi alkalmazott nyelvtudomány helyzetéről [Compte rendu sur la situation de la linguistique appliquée en Hongrie]	243
RÓNA-TAS ANDRÁS: Néhány gondolat a nyelvrokonságról [Some thoughts on genetic relationship of languages]	261
FÓNAGY IVÁN—SZENDE TAMÁS: Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe [Lautfarbenbilder der Verschluss-, Engelaute und Affrikaten]	281
SZENDE TAMÁS: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé [Toward Hungarian Standard Pronunciation]	345

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ZSILKA JÁNOS: A szavak szemantikai struktúrájának kettős aspektusa [Double aspect of the semantic structure of words]	387
BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES: Gépi adatfeldolgozás alkalmazása a névtudományban [The Role of Holerith-Cards in Onomatology]	397
BESE LAJOS: Igekötők a Mongolok titkos története nyelvében [Verbal Prefixes in the Language of the Secret History of the Mongols]	409

SZEMLE—ISMERTETÉSEK

KAKUK ZSUZSA: Fekete Lajos 1891—1969	417
IMRE SAMU Húsz éves a Nyelvtudományi Intézet	418
SZÉPE GYÖRGY: <i>Émile Benveniste</i> , Problèmes de linguistique générale	424
ORSZÁGH LÁSZLÓ: <i>Henry Kučera—W. Nelson Francis</i> , Computational Analysis of Present-Day American English	428
KISS LAJOS: Magyar—lengyel szótár	430
SZENDE TAMÁS: <i>Noam Chomsky—Morris Halle</i> , The sound pattern of English	432
KASSAI ILONA: <i>Paul Garde</i> , L'accent	444
JÁVOR ÁGNES: <i>Martin Rothenberg</i> , The Breath-Stream Dynamics of Simple-Released-Plosive Production	447
KORENCHY ÉVA: <i>Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars I</i>	448
KISS JENŐ: <i>Karjalen kielen sanakirja</i>	455
HONTI LÁSZLÓ: <i>Szabó László</i> , Kolalappische Volksdichtung. Zweiter Teil	459
SZÍJ ENIKŐ: <i>Происхождение марийского народа</i>	461
ZAICZ GÁBOR: <i>Hajdú Péter</i> , Chrestomathia Samoiedica	465
IMRE SAMU: <i>Szathmári István</i> , Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk	469

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VII. 21. — Terjedelem: 21,7 (A/5) ív + 1,4 (A/5) ív műmelléklet

69.68013 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Megjelent az Akadémiai Kiadó gondozásában

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK VI.

Előkészítő dolgozatok *A magyar nyelv generatív nyelvtana* témaköréből
Szerkesztő: Károly Sándor és Telegdi Zsigmond

A *transzformációs generatív nyelvelmélet* a modern grammatikaelmélet igen sokat ígérő, s egyik legtermékenyebbnek mutatkozó fajtája. A tanulmánykötet kísérlet ennek — s módszerének — a magyar nyelvre való szervezettebb formájú alkalmazására.

Értékét emeli úttörő mivolta, ugyanakkor kezdetét jelentheti a hazai nyelvtanítás olyan szakaszának, amely a magyar nyelvtan kidolgozását bekapcsolja a grammatikairás nemzetközi folyamatába.

469 oldal; fűzve 74,— Ft

A tanulmányokból:

TELEGDI ZSIGMOND: A transzformációs generatív grammatika történeti előzményeiről

KÁROLY SÁNDOR: A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése

NAGY FERENC: A lexikális szóképzés

SZÉPE GYÖRGY: Az alsóbb nyelvi szintek leírása

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Megjelent az Akadémiai Kiadó gondozásában

DOLGOZATOK A HANGTAN KÖRÉBŐL

(Nyelvtudományi értekezések 67. sz.)

Szerkesztő: Pais Dezső és Benkő Loránd

A 12 szerző tanulmányát magába foglaló kötet a magyar fonetikai és fonológiai kutatások legújabb eredményeiről ad számot. Mint gyűjteményes mű az adott tudományágon belül széles tematikát dolgoz fel.

A tartalomból:

ANTTI SOVIJARVI: A beszédhibák javításáról

FÓNAGY IVÁN—FÓNAGY ÉVA: Szájüregi nyomásmérések

MAGDICS KLÁRA: A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben

BARTÓK JÁNOS: A beszéddallam jegyzésének kérdéseiről

IMRE SAMU: A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban

Valamint Boros Rezső, Gergely Éva, Hazai Zsuzsanna, B. Lőrinczy Éva, Teiszler Pál és Balogh Lajos tanulmányai

161 oldal; fűzve 26.— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MUNKATÁRSAINKHOZ

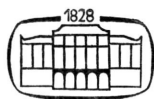
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), rükkött (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST